

HET NIEUWE BRABANT

DERDE DEEL

DE BRABANTSE GEEST

HET NIEUWE BRABANT

Samengesteld onder leiding van

PROF. DR J. E. DE QUAY

AUG. C. J. COMMISSARIS

ANTOON COOLEN

DS B. TER HAAR ROMENY

PROF. DR F. J. H. M. VAN DER VEN

DERDE DEEL

DE BRABANTSE GEEST

1955

UITGAVE VAN ZUID-NEDERLANDSCHE DRUKKERIJ N.V. TE 'S-HERTOGENBOSCH

GEDRUKT BIJ ZUID-NEDERLANDSCHE DRUKKERIJ N.V. 'S-HERTOGENBOSCH

Aug. C. J. Commissaris

DE KATHOLIEKE KERK VAN 1795 TOT 1953

VÓÓR 1795 had de Katholieke Kerk in Staats-Brabant het aangezicht gekeerd naar het Zuiden, naar het katholieke moederland; de rug naar het Noorden, waar de vijandige plakaten vandaan kwamen.

Ná 1795 raakte de Katholieke Kerk in Noord-Brabant meer en meer los van het Zuiden en bouwde ze een eigen apparaat op: apostolische vicariaten, seminaries, kloosters. De erkenning van Noord-Brabant als gelijkwaardige provincie in het nieuwe Nederland keerde ook het aangezicht van het katholieke Brabant naar het Noorden.

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, die de noordelijke delen van de oude Mechelse kerkprovincie verenigde met de in nieuwe vorm heropgerichte Utrechtse kerkprovincie, maakte van de Katholieke Kerk in Nederland een gesloten geheel.

Tot de opbloei daarvan heeft Noord-Brabant in belangrijke mate bijgedragen.

I

HET OUDE EN HET NIEUWE BRABANT

Om de ingrijpende veranderingen na 1795 op haar juiste waarde te kunnen schatten, is een vluchtige blik op de toestand vóór 1795 onontbeerlijk.

Staats-Brabant kon nauwelijks als een katholiek gewest herkend worden. De kerken waren er in handen van de Gereformeerden, de pastorieën van de predikanten en in de scholen hanteerde de gereformeerde koster-schoolmeester plak en bijbel. De magistraten en ambtenaren waren van de gereformeerde religie. Nagenoeg alles in Staats-Brabant was protestant behalve 90% van de Brabantse mensen.

De uitoefening van de katholieke godsdienst kon in de 18e eeuw practisch ongestoord geschieden, mits de staties elk jaar stipt de vastgestelde recognitiën betaalden en bij alle gelegenheden met de beurs in de hand gereed stonden om de welwillendheid te kopen van de magistraten en ambtenaren, die zelf het daartoe vereiste bedrag bepaalden.

Als 'kerken' fungeerden gebouwen of bouwsels, die als zodanig vrijwel onherkenbaar waren: bedehuizen in de steden, schuurkerken in de dorpen. De vitterigste bepalingen en streng toezicht zorgden er voor, dat ze niet te hoog, te breed, te lang, te aanzienlijk of te opvallend waren. Van binnen vormde het priesterkoor een schamel eilandje van echte of nagebootste barok, ingevoerd uit of afgekeken van de Zuidelijke Nederlanden.

De pastoors en de weinige kapelaans – de meeste plaatsen waren nog zo klein – waren deels seculieren deels regulieren, allen opgeleid in de seminaries, kloosters en abdijen van de Zuidelijke Nederlanden.

Voor de humaniora had men latijnse scholen in de enclaves in

Staats-Brabant (Megen, Ravenstein, Uden, Gemert, Boxmeer) en in de Limburgse en Antwerpse Kempen (Weert, Mol, Hoogstraten, Turnhout e.a.). Het waren externaten, de jongens lagen bij de burgers in de kost. Die van Turnhout stond in de tweede helft van de achttiende eeuw aan de spits. Vele vooraanstaande geestelijken van Noord-Brabant hebben daar hun eerste opleiding genoten.

Voor de theologie bezochten de seminaristen van de baronie van Breda en het markiezaat van Bergen op Zoom hun eigen groot-seminarie in de bisschopsstad Antwerpen. Die van het voormalig bisdom 's-Hertogenbosch, sedert 1647 een apostolisch vicariaat, hadden hun eigen groot-seminarie in Leuven. De beste leerlingen van Antwerpen en 's-Hertogenbosch maakten of voltooiden vaak een deel van hun hogere studiën aan de universiteit van Leuven.

De seminaristen uit het land van Grave en Cuyk konden terecht in hun eigen groot-seminarie te Roermond, dat destijds tot de Oostenrijkse Nederlanden behoorde. Die van de districten Ravenstein en Megen in hun eigen groot-seminarie te Luik.

Met deze opsomming van de 'eigen' groot-seminaries is tevens gegeven de kerkelijke indeling van Staats-Brabant bij de bisdommen van de Mechelse kerkprovincie van 1559. Tegen 1795 was de verdraagzaamheid wel zo ver gevorderd, dat de bisschoppen van Antwerpen en Roermond hun Staats gebied ook konden betreden. En de apostolische vicaris van 's-Hertogenbosch woonde sedert 1726 in een der dorpen van zijn vicariaat.

Van de regulieren die zielzorg uitoefenden in Staats-Brabant moeten met name vermeld worden de Witheren of Norbertijnen. Reeds van de Middeleeuwen af bezat deze bij uitstek Brabantse orde tientallen parochies in Noord-Brabant. De abdijen van Tongerlo, Postel en Berne, welke laatste haar zetel had overgebracht naar Vilvoorde, hebben ook in de plakkatentijd haar zielzorg in Noord-Brabant voortgezet. Na 1795, toen de abdijen

door de Franse revolutionairen werden opgeheven – de Zuidelijke Nederlanden waren in 1795 bij Frankrijk ingelijfd – hebben de Norbertijnen, wier orde in Brabant aan de rand van de afgrond geraakte en zich eerst na tientallen jaren herstelde, bijna al hun parochies in Noord-Brabant verloren. Alleen Berne kon er met moeite een tiental handhaven, Tongerlo één (Roosendaal).

Binnen het gebied van Noord-Brabant lagen enige staatkundige enclaves, die aan buitenlandse vorsten toebehoorden. De voornaamste waren Megen, Ravenstein, Gemert en Boxmeer. In deze landjes konden de Katholieken ongestoord hun godsdienst in het openbaar uitoefenen. Kerkelijk behoorden ze in 1795 tot het bisdom Luik (Ravenstein en Megen), bij Roermond (Boxmeer) en bij het vicariaat van 's-Hertogenbosch (Gemert). In deze vrije heerlijkheden bestonden ook nog kloosters – behalve in Gemert, daar was het verboden – en katholieke latijnse scholen. In 1800 zijn deze enclaves ingelijfd bij de Bataafse Republiek.

Overziet men de toestand van Staats-Brabant tegen 1795, dan vertoont zich het beeld van een onmondige kolonie. Een inheemse bevolking overheerst en uitgebuit door vreemde machthebbers; een verachte godsdienst armelijk en verdoken voortvegeterend buiten zijn geroofde tempels; een ineengeschrompelde, grotendeels verpauperde gemeenschap, die zich vastgeklampt had aan haar woonstreek, haar godsdienst en geestelijkheid, het dierbaarste wat ze nog bezat na bijna alles verloren te hebben.

* * *

De omwenteling van 1795 maakte een einde aan de Republiek der Verenigde Nederlanden en bracht daarvoor in de plaats de Bataafse Republiek, gebaseerd op eenheid, vrijheid en gelijkheid. Eenheid in de plaats van het oude federalisme, gelijkheid

van alle gewesten, gelijkheid van alle burgers, vrijheid van godsdienst voor iedereen, gelijkheid van alle kerkgenootschappen voor de wet.

Noord-Brabant hield op generaliteitsland te zijn en werd een gelijkberechtigde provincie. De Brabantse mensen konden zelf het bestuur van provincie en gemeenten in handen nemen en hun woord meespreken in de landspolitiek. In de revolutionaire roes van de eerste jaren hebben ze dat ook terdege gedaan en vaak op felle wijze hun overkropt gemoed lucht gegeven na zo langdurige en loodzware onderdrukking. Toen de eerste roes voorbij was en reactie intrad, raaktē ze weer op de achtergrond. Maar de principiële ommekeer, die zij mede geforceerd hadden, bleef gehandhaafd. Het nieuwe Brabant had een aanvang genomen. Ook op kerkelijk gebied.

II

RESTITUTIE DER OUDE KERKEN

Het begon met een gedeeltelijke restitutie van de oude kerken. De radicale staatsregeling van 1798, doorgedreven met steun van de Brabanders, bevatte een bepaling, dat de staat de kerkelijke goederen – voornamelijk kerkgebouwen – die de overheid in de 16e en 17e eeuw in beslag genomen en ter beschikking gesteld had van de Gereformeerde Kerk, gelijkelijk over alle kerkgenootschappen moest verdelen. De municipaliteiten (gemeentebesturen) werden gelast een vergelijk te treffen op deze basis, dat het grootste kerkgenootschap ter plaatse het recht had de kerk te naasten (of te behouden), maar evenredige delen van de geschatte waarde moest uitkeren aan de andere kerkgenootschappen.

Van de uitvoering van deze boedelscheiding is zeer weinig terechtgekomen. Ze stuitte op hevig verzet bij de Protestanten, en de geestelijke overheid van de Katholieken achtte het veelal

beter af te zien van haar rechten dan verbittering te wekken. Waar de Katholieken opkwamen voor hun rechten op de kerk of op een evenredige uitkering, hebben de Protestanten op allerlei wijzen de afwikkeling gesaboteerd. Honderden gevallen waren nog hangende, toen de nieuwe staatsregeling van 1801 besliste, dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk zou behouden wat het op 1 Januari 1801 bezat.

Zelfs op het platteland van Noord-Brabant, waar de municipaliteiten katholiek en de Protestanten zeldzaam waren, heeft een handvol Protestanten in vele plaatsen de procedure kunnen remmen tot 1801. Van de ongeveer 200 kerken en kapellen in Noord-Brabant, die in aanmerking kwamen voor restitutie, maar waarvan vele hele of halve ruïnes waren, zijn er vóór 1801 ongeveer 110 aan de Katholieken gerestitueerd. In de steden en grotere dorpen, waar wat meer Protestanten waren, bijna geen enkele. Ook in Noord-Brabant draagt de kerkelijke overheid hieraan mede schuld. Zij schrikte terug voor de financiële lasten van uitkering, herstel en in gereedheid brengen voor de katholieke eredienst, en achtte een goede verstandhouding tot de Protestanten belangrijker dan de vaak onbruikbare kerken en kapellen. Wat vóór 1801 gerestitueerd is, is voornamelijk te danken aan de voortvarendheid van pastoors en leken.

Buiten die 200 kerken was er nog een 35-tal in plaatsen met uitsluitend protestantse bevolking, voornamelijk in het land van Heusden en Altena, of met een protestantse meerderheid. Ook de 25 katholieke kerken in de staatkundige enclaves kwamen niet in aanmerking voor restitutie. In 1801 bleven er dus nog ongeveer 90 kerken over, die wel in aanmerking kwamen, maar waarvan de restitutie door allerlei factoren verhinderd was.

Voor het naasten van deze kerken kwam een nieuwe kans onder Lodewijk Napoleon (1806–1810). De regering vatte de draad van 1801 weer op om, speciaal in Noord-Brabant, een billijker verdeling van de kerken tot stand te brengen. De Katho-

lieken kwamen opnieuw in beweging en de regering herstelde in 1808 in grote trekken de regeling van 1798. Met dit verschil, dat thans de regering zelf de zaak ter hand nam en de procedures, die in 1801 waren afgebroken, voortzette. Onder Lodewijk Napoleon zijn op deze wijze nog een 40-tal kerken in Noord-Brabant aan de Katholieken toegewezen. Enige daarvan zijn eerst onder koning Willem I definitief in het bezit gesteld van de Katholieken.

Toen Lodewijk Napoleon in 1810 vrij plotseling van het toneel verdween, lag er nog een hele lijst van te restitueren kerken gereed. In de korte periode van de inlijving bij Frankrijk (1810–1813) is ze niet afgewerkt en later nooit meer ter hand genomen. Zo bleef een 50-tal kerken in het bezit van doorgaans zeer kleine protestantse minderheden. Terwijl verreweg de meeste gerestitueerde kerken vaak zonder piëteit vervangen zijn door nieuwe, zetten vele niet gerestitueerde kerken in de steden en dorpen van Noord-Brabant de herinnering voort aan de tijd van de protestantse overheersing, soms alleen de eenzame toren of een jammerlijke ruïne zoals in Geertruidenberg en Dongen.

De St Jan van 's-Hertogenbosch, de machtigste kerk van Noord-Brabant, is een geval op zich. In 1810 was ze nog in handen van de Protestanten. Toen heeft Napoleon haar genaast als kathedraal voor het bisdom 's-Hertogenbosch, dat hij wilde herstellen en waarvoor hij reeds een bisschop had aangewezen. Na de val van Napoleon eisten de Protestanten de St Jan terug. Maar Willem I besliste, dat ze aan de Katholieken zou blijven. Ze moesten aan de Protestanten een schadeloosstelling betalen van f 120.000. Achteraf hebben de katholieke Brabanders het spijtig gevonden, dat Napoleon ook niet een bisschop benoemd heeft voor Breda. Dan zou het mausoleum van de katholieke Nassauers en eerste Oranjes beter aan zijn oorspronkelijke bestemming beantwoorden.

III

DE PRIESTEROPLEIDING

De kerkvervolging van het Directoire (1797 e.v.), die van de priesters een nieuwe eed van trouw vorderde, een eed die de overgrote meerderheid ongeoorloofd achtte, maakte een einde aan de traditionele priesteropleiding in de Zuidelijke Nederlanden. Het stilvallen van de clericale latijnse scholen en van de groot-seminaries kwam juist op het moment, dat katholiek Nederland op eigen bodem in zijn behoeften kon voorzien. Noord-Brabant gaf hier het voorbeeld.

Talrijke priesters, onder wie vele geboren Noordbrabanders, weken uit naar Bataafs Brabant. Men vond onder hen voldoende krachten om een eigen schoolwezen te organiseren. In 1797 zijn niet minder dan vijf nieuwe latijnse scholen opgericht: te Grave, Helmond, Eindhoven, Oosterhout en Bergen op Zoom. Katholieke, zelfs clericale latijnse scholen dus, maar erkend als openbare onderwijsinstellingen. Ze werden beheerd door plaatselijke bestuurslichamen en stonden onder toezicht van het gewestelijk bewind, dat een behoorlijke financiële steun verleende. Gedurende heel de Franse tijd hebben deze latijnse scholen, met die in de enclaves, de rol vervuld van klein-seminaries. Toch trokken ook de latijnse scholen in de Zuidelijke Nederlanden na de heropening ingevolge het concordaat van 1801 altijd nog leerlingen uit Noord-Brabant.

Onder de vele priesters, die in 1797 en 1798 van de Zuidelijke Nederlanden uitweken naar Bataafs Brabant, om gevangenschap en deportatie te ontgaan, bevonden zich twee Noordbrabanders die een zeer belangrijke rol zouden vervullen in de opbouw van het kerkelijk leven: Antonius van Gils en Adrianus Oomen. Zij zijn de stichters en eerste presidenten geweest van de groot-

seminaries van 's-Hertogenbosch en Breda, de eerste grootseminaries van Nederland. – Van Gils was een Tilburger, Oomen kwam van Teteringen. Beiden waren geboren in 1758 uit een welgestelde familie. Beiden bezochten de latijnse school van Turnhout, waar Van Gils, die enige maanden ouder was, één klas hoger zat. Beiden gingen naar Leuven, waar Van Gils in 1779, Oomen in 1780 tot primus werd uitgeroepen. Beide malen was dat een gebeurtenis, die klank en kleur gaf aan uitbundige feestelijkheden in Tilburg en Breda.

Daarna liepen hun wegen uiteen: Van Gils ging naar het Bossche St Annacollege (het groot-seminarie) te Leuven, Oomen naar het groot-seminarie te Antwerpen. Ze ontmoetten elkaar weer aan de universiteit te Leuven. Van Gils werd president van het Malderus-college, later van het St Anna-college, professor aan de universiteit, ten slotte proost van het Witte-Vrouwen-Convent te Leuven. Oomen werd secretaris van Mgr De Nelis, laatste bisschop van Antwerpen; daarna pastoor van de Kempische parochie Gierle bij Turnhout. Rond nieuwjaar 1798 weken beide priesters, die altijd intieme vrienden gebleven waren, uit naar Noord-Brabant.

Antonius van Gils had al langer voorzien, dat het vicariaat van 's-Hertogenbosch een seminarie zou moeten stichten op eigen bodem. Bij zijn terugkeer belastte vicaris Van Alphen (1790–1831) hem onverwijld met de stichting en leiding daarvan. Reeds in Februari 1798 konden de lessen in een paar huurhuizen in 's-Hertogenbosch een aanvang nemen. Daar de huurhuizen in allen dele ongeschikt bleken, verhuisde het seminarie een jaar later naar het kasteeltje Nieuw-Herlaer of Halder onder St Michielsgestel, waar 32 theologanten hun intrede deden. Nog in 1799 verzocht Van Gils met aandrang en verkreeg hij ten slotte ook, dat hij ontheven werd van het presidentschap. In 1806 heeft hij het presidentschap weer op zich genomen en voortgezet tot aan zijn overlijden in 1834. Vijf jaren later werd

het oude Halder verlaten voor de ruime nieuwe gebouwen onder Haaren (1839).

Voor Adrianus Oomen lag het geval moeilijker dan voor Antonius van Gils. West-Brabant was geen afzonderlijk kerk-district maar een deel van het bisdom Antwerpen. De laatste bisschop, Mgr De Nelis, was uitgeweken en bevond zich in Italië. Hij had het bestuur over zijn bisdom opgedragen aan een college van vicarissen. In de kritieke dagen van de kerkvervolging viel dit college uiteen in drie groepen: vijf vicarissen die zich schuil hielden te Antwerpen, twee waren verbannen over de Rijn en hadden een toevlucht gevonden in de pastorieën van IJselstein en Jutphaas, twee woonden er in Breda, Adr. Oomen en pastoor Ignatius van Gils.

De voornaamste zorg van de vicarissen was de voortzetting van de priesteropleiding. Zij besloten het seminarie tijdelijk over te brengen naar Breda. Toen echter de president en de professoren, die als onbeëdigde priesters onder de Franse deportatiewetten vielen, na de Bataafse wet van 10 Februari 1798 geen verlof meer konden verkrijgen om zich in de Bataafse Republiek te vestigen, kon het plan niet worden uitgevoerd.

De Bredase geestelijkheid was van oordeel, dat de priesteropleiding in elk geval moest doorgaan en deed een beroep op Adrianus Oomen. Met toestemming van de vicarissen te Antwerpen nam hij de taak op zich, de priesteropleiding zo goed mogelijk gaande te houden. Een collecte in de dekenaten Breda en Bergen op Zoom verschaftte hem de eerste gelden. Op 1 Juni 1798 kon Adr. Oomen zijn seminarie openen in een huurhuis te Breda met zes theologanten. Twee uren voor zijn dood in een klooster te Florence (21 Augustus 1798) tekende Mgr De Nelis de benoeming van Adr. Oomen tot president van het seminarie en verleende hem alle nodige volmachten.

Langzamerhand kwamen enige 'Brabantse' theologanten zich scharen naast de 'Bataafse'. Maar de grote meerderheid kwam

niet naar Breda. De Antwerpse vicarissen, die vreesden dat het seminarie te Breda een sta-in-de-weg zou worden voor de hereniging van alle theologanten in het seminarie te Antwerpen zodra dit zijn poorten weer zou openen, werkten het seminarie te Breda zo veel mogelijk tegen en organiseerden clandestiene cursussen te Antwerpen e.o.

Inmiddels had Adr. Oomen moeten uitzien naar een ruimere behuizing. Ook hij ging, evenals Ant. van Gils, uit de stad weg en betrok in 1800 de herenhuizinge op het landgoed Den Ype-laer, waar het studiejaar begon met 19 theologanten, 12 'Bataven' en 7 'Brabanders'. Maar toen Adr. Oomen steun vroeg aan de Antwerpse vicarissen, schreven die vlakweg dat het seminarie te Breda hen niet aanging en dat ze het als een particuliere instelling beschouwden. In 1801 hebben alle 'Brabantse' theologanten het Bredase seminarie verlaten.

De vicarissen te Antwerpen bereikten met hun tegenwerking juist het tegendeel van wat ze bedoelden. Immers door de Belgische theologanten weg te lokken of weg te houden van het seminarie te Breda werd dit meer en meer een eigen seminarie voor het Bataafs gedeelte van het bisdom Antwerpen. Inmiddels stond de ironie der geschiedenis gereed om het bisdom Antwerpen op te heffen en het Bataafse deel te verheffen tot een eigen kerkdistrict.

IV

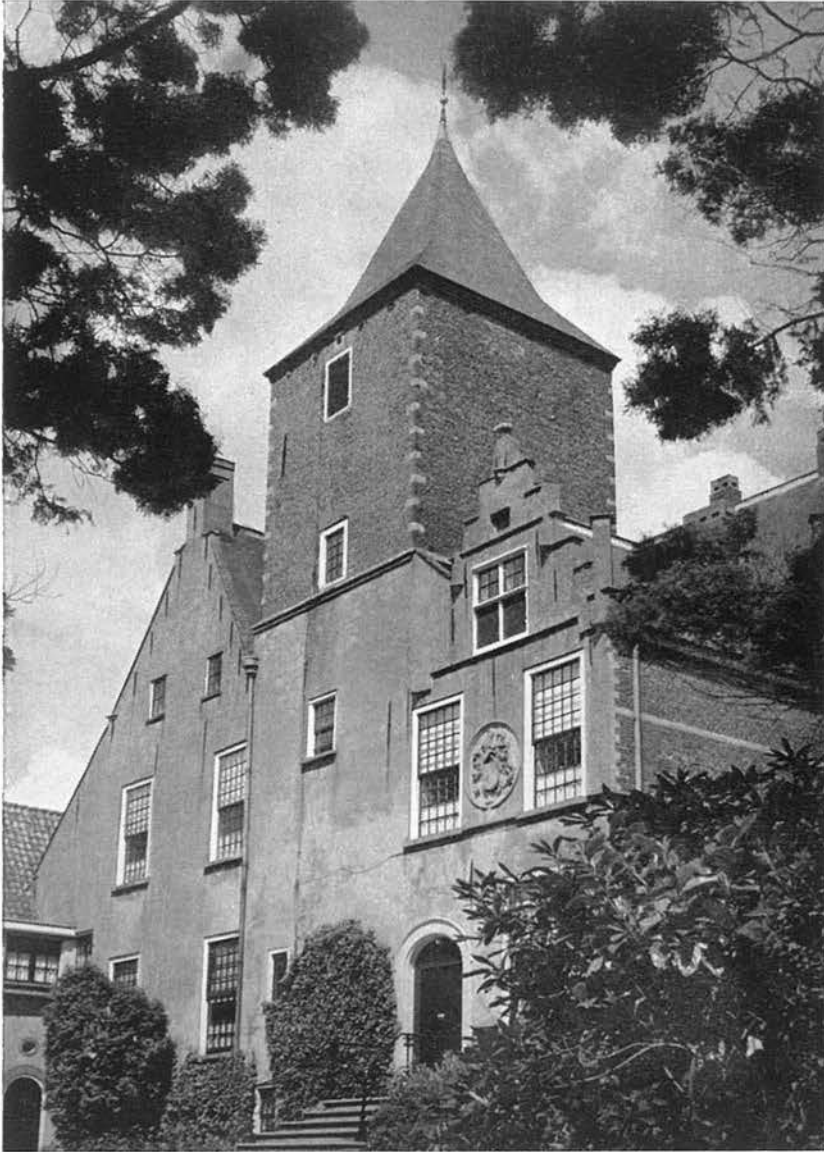
HET APOSTOLISCH VICARIAAT VAN BRED A

Door het concordaat van 1801 werden alle oude bisdommen in Frankrijk en de bij Frankrijk ingelijfde landen opgeheven en vervangen door grote nieuwe bisdommen. Antwerpen kreeg geen plaats onder die bisdommen, zijn gebied kwam bij het nieuwe aartsbisdom Mechelen, behalve het Bataafse deel, dat

niet in Frankrijk lag. West-Brabant kwam daardoor los te staan van elk kerkelijk bestuursverband.

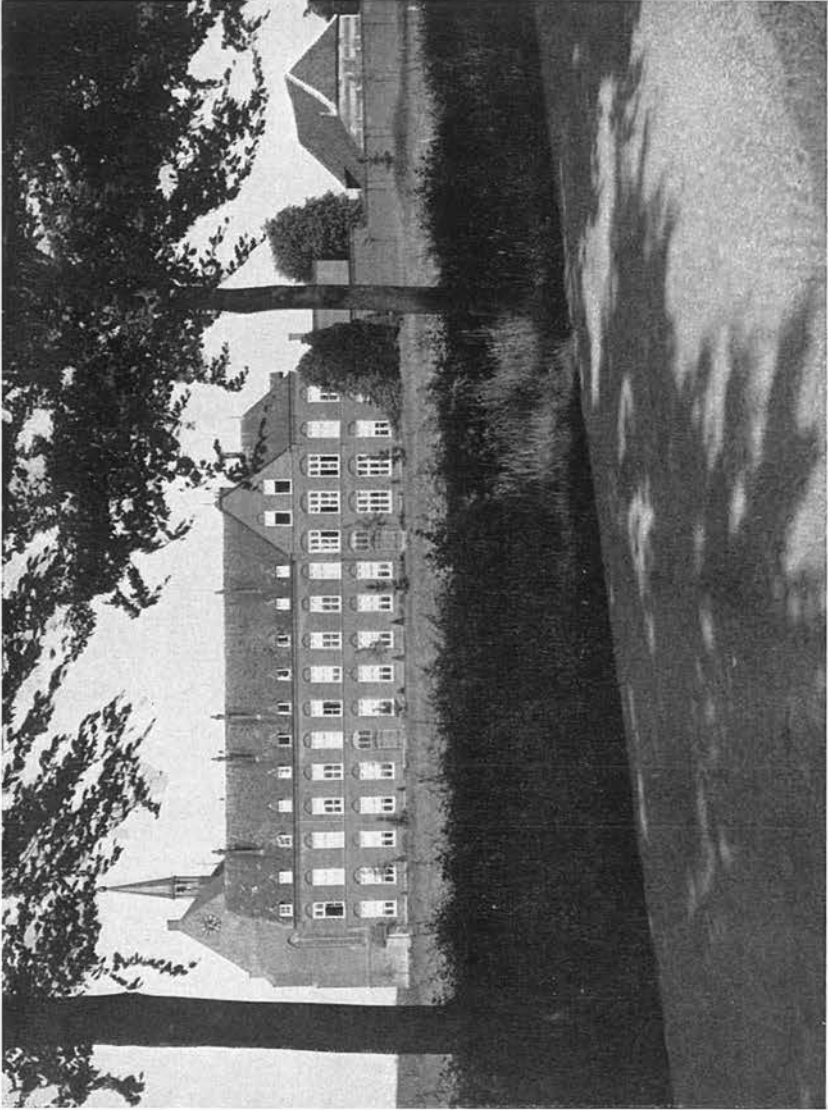
Toen het concordaat in 1802 in werking trad, hebben de beide vicarissen te Breda, Ign. van Gils en Adr. Oomen, een verzoekschrift gericht tot de H. Vader om in het kerkelijk bestuur van het Bataafse deel van het bisdom Antwerpen te voorzien door de benoeming van een bisschop of een apostolisch vicaris. Zij wezen daarin ook op het bezit van een eigen seminarie. Ook nu nog meenden de vicarissen te Antwerpen zich te moeten verzetten. Na de oorlog immers, zo hoopten zij, zou het bisdom Antwerpen wel hersteld worden. Maar Rome moest toch in de nood voorzien en vroeg aan de gezamenlijke Antwerpse vicarissen, een aanbeveling op te maken uit priesters 'van die streek' voor de benoeming van een apostolisch vicaris. Dat de Belgische vicaris Simons van Eupen, uitgeweken naar Jutphaas, als eerste op de aanbeveling kwam en Adr. Oomen helemaal niet, wijst weer op de Antwerpse houding van die heren. Rome koos de derde candidaat en benoemde Adr. van Dongen, pastoor te Breda, tot apostolisch vicaris, 22 Maart 1803. Hij kreeg dezelfde status en volmachten als de apostolische vicaris van 's-Hertogenbosch. Een apostolisch vicaris dus zonder bisschoppelijke wijding.

De benoeming van een apostolisch vicaris voor Breda, om in een toevallige noodtoestand te voorzien, is voor de Katholieke Kerk in Nederland en Noord-Brabant van blijvende betekenis geworden. Omdat het vicariaat nu eenmaal bestond en levensvatbaar gebleken was, is het in 1853 verheven tot het bisdom Breda. Dat dit niet West-Brabant in zijn geheel omvat, dat plaatsen als Moerdijk, Zevenbergen, Geertruidenberg en omliggende dorpen niet tot het dichtbij gelegen Breda maar tot het bisdom 's-Hertogenbosch behoren is een gevolg van het feit, dat het vicariaat en bisdom Breda toevallig is ontstaan, als een afgescheiden deel van het oude bisdom Antwerpen.

St Catharinadal (De Blainve Camer) Oosterbout

Foto M. Coppens

Klooster St. Agatha bij Cuyk

Foto M. Coppens

Toen in Breda het apostolisch vicariaat geboren werd, overleed er ten huize van de eerste apostolische vicaris de laatste primate van de oude Mechelse kerkprovincie, de laatste opvolger der primaten van de Nederlanden sedert 1559, kardinaal Frankenberg. In 1797 in ballingschap weggevoerd naar Duitsland, deed hij na het concordaat van 1801 afstand van zijn aartsbisdom Mechelen en vestigde zich in 1802 te Breda. Hij stichtte iedereen door zijn diepe godsvrucht en diende in zijn hoge ouderdom nog aan 20.000 gelovigen het H. Vormsel toe. Hij overleed in 1804 en werd door Adr. van Dongen begraven voor het hoogaltaar in de kerk te Rijsbergen. Daar heeft het stoffelijk overschot van de roemruchte kardinaal gerust tot 1922, toen het werd opgegraven en overgebracht naar de grafkelder der kardinalen in de St Rombouts te Mechelen.

V

DE VICARIATEN VAN MEGEN-RAVENSTEIN EN GRAVE

Ook de opheffing van de oude bisdommen Luik en Roermond, die moesten plaats maken voor de nieuwe bisdommen Luik en Aken, had gevolgen voor de kerkelijke indeling van Noord-Brabant. Tot het oud-bisdom Luik behoorden de districten Ravenstein en Megen, tot het bisdom Roermond het land van Grave en Cuyk met de Gelderse districten Nijmegen en het land van Maas en Waal. In deze districten, die als Bataafs gebied buiten de nieuwe indeling bleven, hebben de bisschoppen van de voormalige bisdommen Luik en Roermond hun bisschoppelijk bestuur voortgezet.

De laatste prins-bisschop van Luik, de Luikenaar graaf De Méan die uitgeweken was naar Duitsland, kwam zich niet vestigen in zijn Bataafs miniatuurbisdommetje van nog geen twintig en meestal zeer kleine en arme parochies. Hij droeg het bestuur

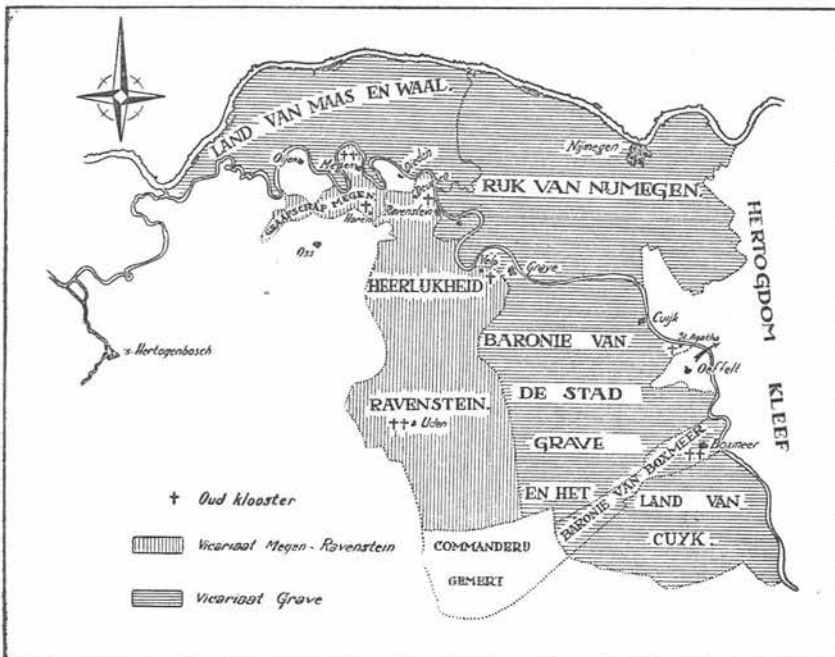
op aan een priester ter plaatse. Van 1806 tot 1839 heeft Arn. Borret uit Ravenstein er het bestuur gevoerd, sedert 1831, toen Mgr De Méan was overleden als aartsbisschop van Mechelen, met de titel van apostolisch vicaris.

De laatste bisschop van het oud-bisdom Roermond, de Brusseelaar baron Van Velde de Melroy, vestigde zich in 1802 aanstonds in Grave. De rest van zijn bisdom op Bataafs gebied was veel aanzienlijker en telde 53 parochies, waaronder de stad Nijmegen, met samen ongeveer 50.000 zielen.

De ijverige Mgr Van Velde heeft belangrijke diensten bewezen aan de kerk in Noord-Brabant en Nederland door tienduizenden gelovigen het H. Vormsel toe te dienen, kerken te wijden en overal H. Wijdingen toe te dienen aan seminaristen. Jaren lang was hij de enige bisschop in Nederland.

Koning Lodewijk Napoleon benoemde hem tot zijn eerste aalmoezenier. Van 1806 af gebonden aan het hof kon hij slechts nu en dan voor korter of langer tijd zijn 'bisdom' bezoeken. Zijn weigering om mee te werken aan de oprichting van het napoleontisch bisdom 's-Hertogenbosch in 1810 – Napoleon bood hem tot driemaal toe de bisschopszetel aan – voerde hem in ballingschap naar Parijs. Wel werd hij spoedig vrijgelaten, maar hij mocht zich niet meer in zijn 'bisdom' vestigen, dat immers was ingelijfd bij 's-Hertogenbosch. Hij nam zijn intrek bij zijn broer in Brussel en liet zijn 'bisdom' besturen door pastoor Gerardus Hermans. Zijn hoge leeftijd schrikte hem af, na 1814 nog naar Grave terug te keren. Mgr Van Velde overleed te Brussel in 1824 en liet zich te Grave in de St Elisabethskerk ter aarde bestellen. Gerardus Hermans werd toen apostolisch vicaris van Grave.

Met de priesteropleiding is het in de vicariaatjes een gesukkel geweest. Niet met de latijnse scholen, die waren er genoeg, maar met de groot-seminaries. Er zijn nood-cursussen geweest, die zich de naam aanmaten van groot-seminarie of hogeschool, te

Nijmegen en Groot-Linden voor Grave, te Huisseling en Uden voor Megen-Ravenstein. Ten slotte heeft Uden nog het beste gedeelte en is sedert 1823 de enige 'hogeschool' geworden voor de beide vestzak-vicariaten.

VI

NOORD-BRABANT ONDER NAPOLEON

De kerkelijke autoriteiten in Noord-Brabant hadden de beste verwachtingen gehad van koning Lodewijk Napoleon. Ant. van Gils en Adr. Oomen hadden bij hem hun opwachting gemaakt en waren zeer voldaan naar Brabant teruggekeerd. In 1809 verzeerde de koning de seminaries van Herlaer en Den Ypelaer met zijn hoog bezoek. Hij trof voorbereidingen voor invoering van

het bisschoppelijk bestuur en was bezig weer vele kerken toe te wijzen aan de Katholieken.

Al deze verwachtingen namen een einde door het decreet van keizer Napoleon van 16 Maart 1810, dat het land bezuiden de Waal inlijfde bij het Franse Keizerrijk. Napoleon had de Kerkelijke Staat ingelijfd (1809) en hield de Paus gevangen. Velen meenden dat hij in de kerkelijke ban was. Zo ook Ant. van Gils en vicaris Van Alphen, die van stonde af aan een onverzettelijke houding aannam, overtuigd als hij was 'dat hoe meer men toegeeft, zo meer ook geëist zou worden'. Deze houding leidde tot zijn arrestatie. 14 April werd vicaris Van Alphen verbannen naar Vincennes bij Parijs. 26 April tekende Napoleon het decreet, dat voor het Departement van de Monden van de Rijn (Oost-Brabant) het bisdom 's-Hertogenbosch oprichtte, en West-Brabant als deel van het Departement van de Twee Nethen toevoegde aan het aartsbisdom Mechelen.

Reeds in Mei 1810 bracht de keizer een bezoek aan zijn nieuwe onderdanen in Noord-Brabant. Een heel ander bezoek dan dat van zijn broer in 1809. Hij kwam er in Breda en 's-Hertogenbosch uitvaren tegen het kerkelijk verzet, dat hij, evenals hij dat in Antwerpen gedaan had, toeschreef aan de bekrompen geest van Leuven. In 's-Hertogenbosch bestemde hij de St Jan voor zijn nieuwe bisschop.

De Antwerpse pastoor Van Camp had de benoeming aangenomen, kwam naar 's-Hertogenbosch en werd door de burgerlijke en militaire autoriteiten plechtig ingehaald. De geestelijkheid hield zich zo goed als geheel afzijdig, evenzo de katholieke bevolking. Van Camp liet zich niet tot bisschop wijden en onthield zich van het bisschoppelijk bestuur. Eerst moesten de oprichting van het bisdom en zijn benoeming nog door de Paus bekrachtigd worden. Pogingen om door vicaris Van Alphen alvast gedelegeerd te worden in het bestuur strandden op een besliste weigering. Pastoor Van Camp heeft tevergeefs gewacht

tot het jaar 1813 en is toen naar Antwerpen teruggekeerd.

Het lijdelijk verzet in het Bossche vicariaat heeft ook Ant. van Gils in ballingschap gevoerd naar Dijon (1812), enige andere geestelijken weer elders heen. De eigenlijke bestuurder van het vicariaat, aan wie vicaris Van Alphen zijn volmachten gedelegeerd had, pastoor De Wijs te Boxtel, heeft de politie nooit kunnen achterhalen. Ook zijn verbindingsman voor het vicariaat, professor J. Smits, hebben ze nooit kunnen vangen.

Het Bredase vicariaat, waar Adr. van Dongen niet tot scherp verzet was overgegaan, heeft veel minder last ondervonden. Practisch ging er alles op de oude voet voort en wachtte men af wat de tijd zou brengen.

De val van Napoleon in 1813 herstelde in Noord-Brabant de toestand van vóór 1810. Ook de Bossche ballingen keerden naar het vicariaat en in hun oude functies terug.

VII

OUDE EN NIEUWE KLOOSTERS

In 1795 bestonden er op het grondgebied van de Republiek nog twee kleine kloostergemeenschappen, beide in Noord-Brabant: die van de Norbertinessen in het klooster St Catharinadal te Oosterhout, die van de Kruisheren in het klooster St Agatha bij Cuyk¹.

St Catharinadal (\pm 1270) had zijn voortbestaan te danken aan de bijzondere bescherming van de Oranjes als heren van de

¹ Er was nog een derde klooster, dat der Wilhelmiëten te Huybergen, in 1278 gesticht door Arnoud van Leuven, heer van Breda. Het klooster, dat nooit tot grote bloei gekomen was, had zijn voortbestaan na 1648 te danken aan het feit, dat nooit uitgemaakt werd of het tot Staats-Brabant dan wel tot de Zuidelijke Nederlanden behoorde. In de Franse tijd is het voorgoed gaan kwijnen en heeft het niet meer de krachten kunnen vinden voor een herstel. In 1847 heeft de laatste Wilhelmië Huybergen verlaten en kwamen de bezittingen aan het vicariaat van Breda. In 1854 werd het oude Wilhelmiëtenklooster het moederhuis van een nieuwe congregatie, de Broeders van Huybergen.

baronie van Breda. Zusters uit de huizen van Polanen en Nassau hadden eertijds deel uitgemaakt van de kloostergemeenschap. Wel had Frederik Hendrik St Catharinadal niet kunnen handhaven in de stad Breda, maar hij had toch doorgezet dat de zusters zich ongestoord konden vestigen op het platteland van de baronie. In 1647 hadden ze haar intrek genomen in het landhuis De Blauwe Camer te Oosterhout.

Ook St Agatha dankte zijn voortbestaan aan de Oranjes. In 1653 kregen de Kruisheren van de prins verlof, het klooster te blijven bewonen en de landerijen te blijven bewerken op voorwaarde dat ze jaarlijks *f* 1200 zouden betalen aan de rentmeester van de prins.

De inlijving van de oude enclaves in Noord-Brabant bij de Bataafse Republiek op 5 Januari 1800 breidde het aantal kloosters uit met negen kleine kloostergemeenschappen die daar in de plakkatentijd een toevlucht gezocht hadden: van de Kruisheren te Uden, de Capucijnen te Velp, de Franciscanen te Megen, de Capucinessen (Penitenten) te Haren, de Clarissen te Megen, de Birgittinessen te Uden en de Augustinessen te Deursen, alle in het land van Ravenstein en Megen; van de Carmelieten en Carmelitessen in de heerlijkheid Boxmeer.

Alle elf deze kloosters waren kloosters in de oude zin, met plechtige geloften en koorbed; de vrouwenkloosters ook met clausuur. Na de inlijving bij het Franse Keizerrijk in 1810 vielen ze onder de opheffingsdecreten van de Franse Republiek die Napoleon gehandhaafd had. Alleen had hij in 1809 weer kloosters toegelaten van zusters, die zich wijdden aan de zorg van zieken, hulpbehoevenden, daklozen en verlaten kinderen. Het keizerlijk decreet bevatte algemene statuten voor deze 'Congrégations ou maisons hospitalières de femmes'. Gegadigden moesten haar statuten hiermee in overeenstemming brengen en goedkeuring aanvragen.

Van alle vrouwelijke kloosters hebben alleen de zusters van St Catharinadal tijds geprofitteerd van de mogelijkheid om achter deze wettelijke gevel van maatschappelijk hulpbetoon haar kloosterleven van boete, contemplatie en koorgebed voort te zetten (1811). Van de mannenkloosters kon St Agatha het leven redden door het pachtcontract, dat nog enige tijd van kracht was; de Franciscanen te Megen bleven bijeenwonen als leraren van de latijnse school. Alle andere kloosters zijn in 1812 ontbonden.

De val van Napoleon in 1813 opende een nieuwe kans: de kloosterlingen keerden naar de kloosters terug. Het herstel van Oranje bracht evenwel niet het wettelijk herstel van de kloosters. Willem I hield zich aan het opheffingsdecreet van Napoleon, gebaseerd op het concordaat van 1801. Wel stond hij ten slotte toe, dat de kloosterlingen in de kloosters zouden blijven wonen, maar ze mochten geen kloosterhabijt dragen en geen nieuwe leden meer aannemen (1815). Ook St Agatha viel thans onder dit uitstervingsdecreet. Alleen St Catharinadal zag zijn erkenning door Napoleon bekrachtigd door Willem I.

Een kloostergemeenschap van 20 zusters die wettig voortbestond, tien kleine kloostergemeenschappen die moesten uitsterven: met deze povere kloosterlijke bagage deed Noord-Brabant zijn intrede in het Koninkrijk der Nederlanden. Zo leek het althans. De werkelijkheid was anders. In Noord-Brabant was inmiddels het nieuwe kloosterwezen geboren van zustercongregaties, die zich weldra zouden uitbreiden over heel Nederland en ver daarbuiten.

De 'moderne' zustercongregaties, die zich in de Franse tijd in Noord-Brabant gevormd hebben, waren twee nieuwe loten van de oude stam der Penitenten-Recollectinen van de Reforme van Limburg. Gesticht door de Eerbiedwaardige Moeder Johanna van Jesus (1576-1649) te Limburg bij Verviers had de orde van

contemplatieve zusters niet minder dan 42 huizen gesticht in de Zuidelijke Nederlanden. Op het einde van de 18e eeuw vielen alle kloosters ten offer aan de kloosterstorm van Joseph II en de Franse revolutie.

Een familiebetrekking voerde de Penitenten-Recollectinen van Weert naar Oirschot (1797), terwijl de Leuvense betrekkingen van Ant. van Gils enige zusters uit Leuven eveneens deden uitwijken naar Bataafs Brabant (1798). Over Besoyen en Waalwijk kwamen ze in 1801 terecht in Dongen, waar Adr. Oomen, president van het seminarie Ypelaer, haar directeur werd. Het waren drie Penitenten-Recollectinen en twee Witte Vrouwen of Augustinessen, die zich aansloten bij de Penitenten-Recollectinen.

Ant. van Gils en Adr. Oomen begrepen, dat voortzetting van het kloosterleven in de oude vorm niet mogelijk was en ook niet gewenst. Alleen in de vorm van plaatselijke associaties van juffrouwen voor de opvoeding van jonge juffrouwen, waaraan zulk een schrijnende behoefte bestond, zouden de zusters – want dat waren het, al droegen ze ook geen kloosterhabijt en legden ze geen plechtige geloften af – aan de kloosterjacht van de regering kunnen ontsnappen. Zo is het ook geschied. De opgedrongen vorm is een beslissende factor geweest in het overschakelen van het oude kloosterwezen, waaraan de eerste zusters nog zeer gehecht waren, naar de moderne zustercongregaties van de 19e eeuw. Veel meer dan Oirschot heeft Dongen hier baanbrekend werk verricht.

VIII

HET EERSTE KLEIN-SEMINARIE

Het eerste klein-seminarie in Noord-Brabant, tevens het eerste in Nederland, was weer een geesteskind van Ant. van Gils. Een gesloten instituut voor de humaniora-opleiding van hen die

priester wilden worden, een internaat dus onder leiding van priesters, zou een meer op het doel gerichte opvoeding waarborgen dan de latijnse scholen zonder internaat en mede toegankelijk voor andere leerlingen.

In 1815 opende het vicariaat van 's-Hertogenbosch een klein-seminarie in het kasteeltje 'Veebeek' onder Berlicum. Reeds in 1817 verhuisde het naar de ruimere huizinge 'Beekvliet' onder St Michielsgestel. Het lag nu in de nabijheid van het groot-seminarie Herlaer, waar Ant. van Gils president was. Regent van het klein-seminarie was de Eindhovenaar Joh. Smits, die van 1810-1813 de reizende contactpersoon geweest was voor het vicariaat. Een priester even voorbeeldig en onverzettelijk als zijn leermeester en raadsman Ant. van Gils.

Ook in België en de Hollandse Missie verrezen clericale internaten onder de naam van klein-seminaries, colleges of kostscholen, die aanstonds veel opgang maakten. Maar dat stichten van internaten op eigen gelegenheid en de afzondering van de jeugdige seminaristen in gesloten instituten, waar de regering geen zeggingschap over had, paste geenszins in de verlichte en josephistische gedachtenwereld van Willem I en zijn raadslieden Van Maanen, Goubeau en Van Ghert. Daar konden geen verlichte mannen uit voortkomen, geen verdraagzame en ruimdenkende geestelijken, maar alleen bekrompen en onverzettelijke 'ultramontanen'. Ook het peil van het onderwijs moest, in het oog der regering, wel alles te wensen overlaten.

Toen in 1824 de onderhandelingen over een concordaat wederom waren afgebroken zonder uitzicht op een overeenkomst, besloot de regering, die inmiddels in vele steden openbare athenaea (gymnasia) had opgericht, de vóór-opleiding van de toekomstige priesters zelf te regelen. In 1825 verschenen enige koninklijke besluiten, die de niet-erkende latijnse scholen en colleges ophieven, de leerlingen verwezen naar de openbare scholen en de kerkelijke overheid toestonden in die steden con-

victen op te richten voor huisvesting en opvoeding van kleinseminaristen. In de convicten mocht men alleen godsdienstles geven. Bovendien richtte de regering te Leuven een collegium philosophicum op, dat verplicht was voor allen die in de grootseminaries wensten te worden opgenomen.

Met één slag was de vóór-opleiding van de priesters, ten koste van zoveel geld en zorgen opgebouwd, vernietigd. Als één man kwamen alle kerkvoogden van Noord en Zuid daartegen in verzet, daartoe aangespoord door Ant. van Gils. Verzoekschriften van de kerkvoogden, stappen van de internuntius, protesten van de H. Vader, het optreden van de Brabander Jhr Leopold van Sasse van Yssel in de Staten-Generaal, het verzoekschrift van de Provinciale Staten van Noord-Brabant aan de koning, het algemeen lijdelijk verzet – niets vermocht de regering van de ingeslagen weg af te brengen.

Regent Smits is alleen geweest voor geweld, toen de politie zijn bloeiend seminarie kwam sluiten. Een deel van de leerlingen vond een toevlucht in nood-cursussen op een vijftiental pastorieën, anderen op de latijnse scholen met name te Eindhoven, waar de oud-leraar van Beekvliet P. L. van Kessel een latijnse school dreef, en te Oosterhout waar ook het vicariaat van Breda ongestoord gebruik bleef maken van de erkende latijnse school.

Het collegium philosophicum is een mislukking geworden door het lijdelijk verzet van de katholieke bevolking. Ingericht voor 1200 studenten en aantrekkelijk gemaakt door het in zeer ruime mate verlenen van studiebeurzen, heeft het toch in vijf jaren tijds slechts in totaal 551 leerlingen kunnen trekken. Onder die 551, van wie slechts weinigen priester geworden zijn, was niet één Noordbrabander. Twee eeuwen van onderdrukking en bittere armoede omwille van geloof en godsdienst hielden hen er van terug, de ongereptheid van geloof en godsdienst in gevaar te brengen.

Het onheilspellend verzet van katholieken en liberalen tegen

het despotisme van de regering bewoog Willem I ten slotte enige schreden terug te wijken. In 1829 verklaarde hij het collegium philosophicum facultatief, met het gevolg dat het in 1830 bij gebrek aan voldoende leerlingen moest worden gesloten. In 1830 werden de klein-seminaries en colleges weer vrijgelaten. Beekvliet moest weer van meet af aan beginnen, maar bloeide na weinige jaren weer op tot ver over de honderd leerlingen.

Inmiddels waren de beide onverzettelijke strijders voor de vrijheid van kerk en godsdienst, Antonius van Alphen (1831) en Antonius van Gils (1834) van het toneel der kerk in Noord-Brabant verdwenen. Ballingschap, armoede, teleurstellingen, vermoeienissen, tegenslagen hadden zij niet geteld of met christelijke lijdensmoed gedragen, waar zij naar de innigste overtuiging van hun geweten moesten opkomen voor de eer van God en de vrijheid van Zijn Kerk. Eenzaam staande in hun dorpen in de Meerij, in Schijndel en St Michielsgestel, hebben zij hoog het kruis geheven zó dat het zichtbaar was over heel de Nederlanden. Voor velen te uitdagend, voor de regering een ergernis, voor allen een onwrikbaar voorbeeld van moed en trouw. Zij rusten samen in de Brabantse grond van het kerkhof te Schijndel: een stuk heldhaftige kerkgeschiedenis van het nieuwe Brabant, dat, hoe men ook moge oordelen over het beleid, grote eerbied afdwingt.

IX

HET CONCORDAAT EN DE EINDREGELING MET BELGIË

In 1827 had Willem I eindelijk een concordaat gesloten met de H. Stoel. Het breidde de Mechelse kerkprovincie uit met de Noordelijke Nederlanden, waar twee bisdommen zouden worden opgericht: het bisdom 's-Hertogenbosch voor de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland, het bisdom Amsterdam voor de overige provincies. Hoewel de uitvoering van het con-

cordaat werd gesaboteerd en na de afscheiding van België in 1830 opgeschort, heeft zijn stille aanwezigheid toch bepaalde gevolgen gehad in het kerkelijk leven van Noord-Brabant.

Het apostolisch vicariaat van Breda, waar Johannes van Hooydonk in 1827 Adrianus van Dongen was opgevolgd, maar met de titel van apostolisch administrator, profiteerde na 1830 niet van de kans om een gesloten klein-seminarie op te richten. Het vicariaat was immers toch gedoemd om te verdwijnen. Het bleef zich behelpen met de latijnse school te Oosterhout. De opheffing werd zo zeker geacht, dat de Bossche priester P. L. van Kessel, rector van de latijnse school te Eindhoven, in 1830 in het Bredase vicariaat een modern internaat kwam stichten te Oudenbosch met enige priesters-leraren uit het vicariaat van 's-Hertogenbosch. Oudenbosch lag gunstig om leerlingen te trekken uit Holland. De eerste interne middelbare school in Nederland is uitgelopen op een jammerlijke mislukking door de eigengereidheid van de stichter, een man met pionierskwaliteiten maar geen wijs en bezadigd bestuurder. Ten slotte moest hij zich nog gelukkig prijzen, dat het vicariaat van Breda, dat de latijnse school te Oosterhout als clericale school niet kon handhaven omdat de regering bevoegde leerkrachten eiste, zijn college in 1839 overnam. Hoewel de naam 'college' gehandhaafd bleef kreeg het toch meer en meer het karakter van klein-seminarie. Bij de besteding van het Bredase kerkdistrict in het bisdom Breda (1853) werd het officieel klein-seminarie. De latijnse school te Oosterhout, sedert 1839 een lekenschool, verliep en verdween.

Evenals boven het vicariaat van Breda bleef het concordaat van 1827 als een damocles-zwaard hangen boven de vicariaten van Megen-Ravenstein en Grave. Ze telden samen wel evenveel, zo niet méér zielen dan het vicariaat van Breda, maar slaagden er niet in, door gebrek aan samenwerking, het seminariewezen op bevredigende wijze te regelen. Door de aanwezigheid van meerdere oude latijnse scholen was van een gesloten college of klein-

seminarie helemaal geen sprake, en de 'hogeschool' te Uden kon bezwaarlijk doorgaan voor een volwaardig groot-seminarie. Toch kreeg Arn. Borret, vicaris van Megen-Ravenstein (1831-1839), nog een opvolger in de gewezen Kruisheer Henricus van der Velden uit Boekel. Maar toen de vicaris van Grave, Gerardus Hermans, einde 1840 om zijn hoge leeftijd zijn waardigheid neerlegde, waren er al andere dingen gebeurd.

Na de definitieve scheidingsregeling met België in 1839 had koning Willem I onverwijld stappen gedaan te Rome om de bij Nederland gevoegde of gebleven gebieden, die onder Belgische bisdommen ressorteerden, daarvan los te maken en aan Nederlandse kerkdistricten toe te voegen.

Het belangrijkste gebied vormde de nieuwe provincie Limburg. De regering, die dacht in de verhoudingen van het concordaat - twee bisdommen voor heel Nederland - wilde Limburg toevoegen aan het vicariaat van 's-Hertogenbosch. De Limburgers kwamen hiertegen te Rome en in 's-Gravenhage zo krachtig in verzet, dat de provincie Limburg 2 Juni 1840 verheven werd tot een eigen apostolisch vicariaat.

Bij dezelfde breve van 2 Juni 1840 had de Paus op voorstel van de Nederlandse regering de vicariaten Megen-Ravenstein en Grave opgeheven en bij het vicariaat van 's-Hertogenbosch gevoegd. Ook hier kwam men in verzet tegen de inlijving. Met het gevolg dat Rome een stap terug deed. Het benoemde Henricus van der Velden (28 November 1840) óók tot vicaris van Grave met de bedoeling om van de beide kleine vicariaten één vicariaat te maken. De Nederlandse regering evenwel hield vast aan de overeenkomst, dat de kleine vicariaten waren ingelijfd bij 's-Hertogenbosch. Daarom nam Rome zijn toevlucht tot de minder gelukkige constructie, dat Henricus van der Velden een soort onder-vicaris zou zijn, die verantwoording schuldig was aan de vicaris van 's-Hertogenbosch. Ook zijn contacten met de regering liepen over 's-Hertogenbosch.

Een ander gevolg van de eindregeling met België was de uitbreiding van het vicariaat van Breda met Zeeuws-Vlaanderen (9 Maart 1841), dat afgescheiden werd van het bisdom Gent.

Zo hadden de vicariaten van 's-Hertogenbosch en Breda beide een buiten-bezitting gekregen in andere provincies: 's-Hertogenbosch in Gelderland (het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal), Breda in Zeeland (zie blz. 51).

X

BISSCHOPPEN IN NOORD-BRABANT

Nauwelijks had Willem II 9 October 1840 de regering van zijn vader overgenomen, of hij opende onderhandelingen met Rome over wijziging en uitvoering van het concordaat van 1827. Zodra dit ruchtbaar werd ontketende 'de protestantse natie' zulk een misbaar – nog erger dan in 1827 toen Nederland met België verenigd was – dat de zwakke koning een stap terug deed en bij zijn bezoek aan Amsterdam in April 1841 aan de protestantse delegatie verklaarde: dat de oude zeven provinciën land van missie zouden blijven en dat er geen bisdommen dan alleen te 's-Hertogenbosch en Roermond zouden gevestigd worden.

Een nieuw geluid! Evenals de nieuwe provincie Limburg zou de provincie Noord-Brabant één bisdom worden. De overige provincies zouden de Hollandse Missie blijven vormen.

Aan de Propaganda was het niet onwelgevallig, dat ze de koning kon tegemoetkomen door het rechtstreeks bestuur over de Hollandse Missie te behouden. Voor de Katholieken in Nederland was het een pijnlijke teleurstelling. Niet omdat men geestdriftig vóór het concordaat was, integendeel. Men wilde liever algehele vrijheid, los van de niet-katholieke regering.

Ook in Brabant, misschien nog meer dan elders, was men beducht voor een regeling die de regeringsinmenging zou ver-

sterken en bestendigen. Daarom kwam uit Brabant het nieuwe plan, Nederland in te delen in enige apostolische vicariaten met bisschoppen 'in partibus infidelium'. Dan kon men het concordaat laten rusten en was er, althans voorlopig, in het bestuur van de Katholieke Kerk in Nederland op behoorlijke wijze voorzien. Zo luidde het advies van de vicarissen Van Hooydonk en Den Dubbelden (1831–1851) aan de internuntius Cappacini. Zij pleitten toen al voor vijf vicariaten: Roermond, 's-Hertogenbosch, Breda, Haarlem en Utrecht, de vijf kerkdistricten die naar hun mening goed-georganiseerde seminariën bezaten.

De Propaganda, die de Hollandse Missie in statu quo wilde laten, wees Utrecht en Haarlem af, maar zette Megen–Ravenstein–Grave weer op de lijst. Daar is heel wat over te doen geweest. De Propaganda wilde Henricus van der Velden in elk geval handhaven, óók omdat de geestelijkheid van de districten sterk gekant was tegen inlijving bij 's-Hertogenbosch. De regering hield zich aan het besluit van 2 Juni 1840, dat de districten had toegevoegd aan het vicariaat van 's-Hertogenbosch. Van Hooydonk en Den Dubbelden waren van mening, dat de bestaande toestand van halve afhankelijkheid van 's-Hertogenbosch niet kon voortduren. Men moest weten, wààr de verantwoordelijkheid lag. De districten moesten ofwel weer geheel zelfstandig worden ofwel geheel worden ingelijfd bij het vicariaat van 's-Hertogenbosch.

Om steun te vinden voor het plan der vicariaten met bisschoppen i.p.i., begaf Cappacini zich naar Mechelen, waar hij de Belgische bisschoppen overtuigde, dat dit plan voor de afgescheiden delen van de Mechelse kerkprovincie in de gegeven omstandigheden het best en het snelst in de kerkelijke behoeften zou voorzien. Het was de laatste maal dat de Belgische bisschoppen officieel betrokken werden in de organisatie van de kerkelijke aangelegenheden in Nederland.

Van Mechelen begaf Cappacini zich naar St Michielsgestel, waar de vicarissen van Breda, 's-Hertogenbosch en Roermond

opnieuw vicariaten vroegen voor het Noorden. Toen Cappacini hun de tegenovergestelde zienswijze van Rome had meegedeeld, legden de vicarissen zich daarbij neer. Wel betoogden zij, dat de bestaande toestand in Megen–Ravenstein–Grave niet kon voortduren. Ze hadden wel geen overwegende bezwaren tegen een zelfstandig vicariaat, maar voelden toch meer voor inlijving bij 's-Hertogenbosch. De districten hadden immers geen goed seminarie en de weinige gegoede ingezetenen waren niet bereid daarvoor de nodige offers te brengen. Het vicariaat van Grave had al bezwaren gemaakt, dat het ingelijfd was bij het veel kleinere vicariaat van Megen–Ravenstein, toen Henricus van der Velden tevens benoemd was tot vicaris van Grave. Bovendien achtten zij het niet gewenst op zo klein gebied zo véél vicariaten met bisschoppen i.p.i. op te richten. Dat zou in den lande geen gunstige indruk maken. Cappacini kon zich geheel met deze zienswijze verenigen.

De koning was zeer ingenomen met het plan der vicariaten met bisschoppen i.p.i., dat hem in staat stelde iets voor de Katholieken te doen, althans voor die in het Zuiden. Reeds op 1 Januari 1841 had hij verlof gegeven, dat Mgr Paredis van Roermond de bisschoppelijke wijding zou ontvangen. Voor de Brabantse vicarissen was dit vertraagd door de onenigheid met Rome over het vicariaat Megen–Ravenstein–Grave. Tegen allen en alles in hield Rome vast aan Van der Velden. Ook Van der Velden moest gewijd worden tot bisschop i.p.i., of, zo de regering hier tegen bezwaren had, administrator blijven van zijn districten. Een toevallige omstandigheid heeft ten slotte uitkomst gebracht. Het bleek namelijk, dat Van der Velden, overigens een voortreffelijk man, voor de bisschopswijding niet in aanmerking kon komen 'ex defectu natalium'. Dat gaf voor Rome de doorslag. Van der Velden deed afstand van zijn waardigheid en trad in de orde der Franciscanen. Toch hield Rome nog vast aan een zekere apartheid van Megen–Ravenstein–Grave, althans voorlopig. Zo

*'Een gezonde geest in een gezond lichaam'
Turnen op het Klein Seminarie te St Michielsgestel*

Foto M. Coppens

De Schola van het Groot Seminarie te Haaren

Foto M. Coppens

traden vele nieuwelingen toe, ook verscheidene priesters, zodat de orde zich snel herstelde. Reeds in 1853 kon Van den Wijmbenberg het eerste kapittel bijeenroepen, dat hem eenparig koos tot magister-generaal. In dezelfde maand April 1853, waarin het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland een feit werd, kreeg ook de orde der Kruisheren haar kromstaf terug. In de plaats van Clairlieu was St Agatha het hoofdklooster geworden. Na honderd jaar staat de orde thans weer in volle bloei, met vele kloosters in Nederland, België, Amerika, Java, Belgisch Congo en Brazilië en met ongeveer 600 leden.

Ook voor de andere orden van priesters, die een klooster in stand hadden kunnen houden in het kloostermuseum van de Brabantse enclaves, zij het ook met zeer weinige leden, vormden deze kloosters – Megen voor de Franciscanen, Velp voor de Capucijnen, Boxmeer voor de Carmelieten – de kiemen voor de wederopluking van deze orden in Nederland en daarbuiten. Het kloosterklimaat werd sedert 1840 zo gunstig, dat talrijke nieuwe leden intraden. Het herstel en de stichting van nieuwe nederzettingen konden daardoor in een snel tempo verlopen.

Ook het herstel van de Nederlandse provincie der Jezuïeten is uitgegaan van Ravenstein, waar ze in de plakkatentijd een statie bezeten hadden, die na de opheffing der orde verloren ging, doch die ze in 1841 terugkregen. Toen openden de Jezuïeten in Ravenstein hun eerste noviciaat in Nederland.

Bij de vrouwenkloosters, die het uitstervingsdecreet ontdoken hadden door kostdames en dienstboden aan te nemen en geruisloos in te lijven bij de kloostergemeenschap, lag de zaak anders. Ze bleven voortleven in hun contemplatieve afzondering met plechtige geloften, clausuur en nachtkoor. Godgewijde eilandjes temidden van een opkomende katholieke gemeenschap die riep om zusters voor opvoeding, onderwijs, verpleging. Maar dat was háár ideaal niet.

Ze bleven zich wijden aan het rechtstreekse opus Dei. Zo

bleven het kostbare museumstukken met weinig aanwinsten.

De Reguliere Kanunnikessen van de H. Augustinus te Nieuw-Soeterbeek onder Deursen, een voortzetting van Oud-Soeterbeek onder Nuenen (1445), vanwaar de zusters in 1732 hadden moeten uitwijken naar het land van Ravenstein, konden na 1840 de traditie van Windesheim blijven voortzetten. Ze deden dit los van de Windesheimer Augustinessen, die zich in 1796 van Diest uit (1419) hadden neergelaten in St Oedenrode, en door onbekendheid ontsnapten aan de opheffingsdecreten. Geen van beide heeft het gebracht tot ook maar één dochterstichting. In 1954 zijn ze verenigd in Deursen.

Een ander relict van middeleeuwse stichtingen vormt de abdij van de Birgittinessen te Uden, een voortzetting van de oudste Birgittijnse abdij in Nederland te Coudewater (1434), die ze in 1713 hadden moeten verlaten. De Birgittinessen te Uden hebben het leven geschonken aan één dochterstichting te Weert (1843), die geheel zelfstandig is.

Ook weer een geval op zich vormen de zusters Penitenten te Haren bij Megen, ook wel Capucinessen genoemd. Met haar twee kleine dochterstichtingen te Reek bij Grave en Lithoyen bij Oss staan ze als drie zeldzame oude plantjes in de kloostertuin der H. Kerk met samen nog geen 50 zusters.

De Clarissen te Megen, van de tak der Clarissen-Urbanisten, afkomstig van Boxtel (1721), hebben iets meer levenskracht vertoond blijkens haar dochterstichtingen in Ammerzoden (thans Hengelo), Kerkrade en een klooster op Java.

De Geschoeide Carmelitessen te Boxmeer zijn nog het vruchtbaarst geweest met dochterstichtingen te Xanten – tijdens de ‘Kulturkampf’ teruggekeerd naar Boxmeer maar in een apart klooster – Zenderen, Heerlen, een klooster in Brazilië en een in Beieren.

In dit raam van stilleven en spaarzame vertakking der oude contemplatieve vrouwenkloosters past ook St Catharinadal van

de Norbertinessen te Oosterhout, waaruit slechts twee dochterstichtingen zijn voortgekomen, een in België en een in Brazilië.

XII

NIEUWE KLOOSTERSTICHTINGEN

De opklaring van het kloosterklimaat in 1840 schonk veel grotere wasdom aan de nieuwe actieve kloostercongregaties. In de veertiger jaren konden ze ook in het openbaar het traditionele kloosterhabijt weer aannemen. Een ander gevolg was, dat de filialen na 1840 verenigd bleven met het moederklooster, zodat dit zich als een machtige boom wijd kon vertakken. Een vierde verschijnsel was het ontstaan van de eerste broedercongregaties.

Onder koning Willem I moest men het kloosterkarakter nog verbergen onder plaatselijke verenigingen van vrouwen met burgerkleding voor opvoeding, verzorging, verpleging. Elke nieuwe stichting, al of niet uitgaande van reeds bestaande, werd daardoor een nieuw moederklooster. Deze ontwikkeling werd nog in de hand gewerkt door de eigengereidheid van sommige pastoors, die zelf de leiding wilden hebben van 'hun' zusters. Vóór 1840 kwamen er zo goed als geen filialen die ondergeschikt bleven aan het moederhuis. Zo ontstonden er in Noord-Brabant van 1820 af veel moederhuizen, die na 1840 uitgroeiden tot congregaties.

Het merkwaardigste voorbeeld hiervan vindt men bij de Penitenten-Recollectinen van Dongen (1801). De grote stuwkracht voor nieuwe stichtingen ging uit van Mère Marie Joseph (1781-1867), een der grootste vrouwen die Noord-Brabant in de vorige eeuw heeft voortgebracht. Het was Marie Raymakers uit St Oedenrode, die door haar oom, de uit Leuven uitgeweken Capucijn pater Linus, in aanraking kwam met de eerste Penitenten-Recollectinen. Reeds in 1799 trad ze als hulp in dienst bij de

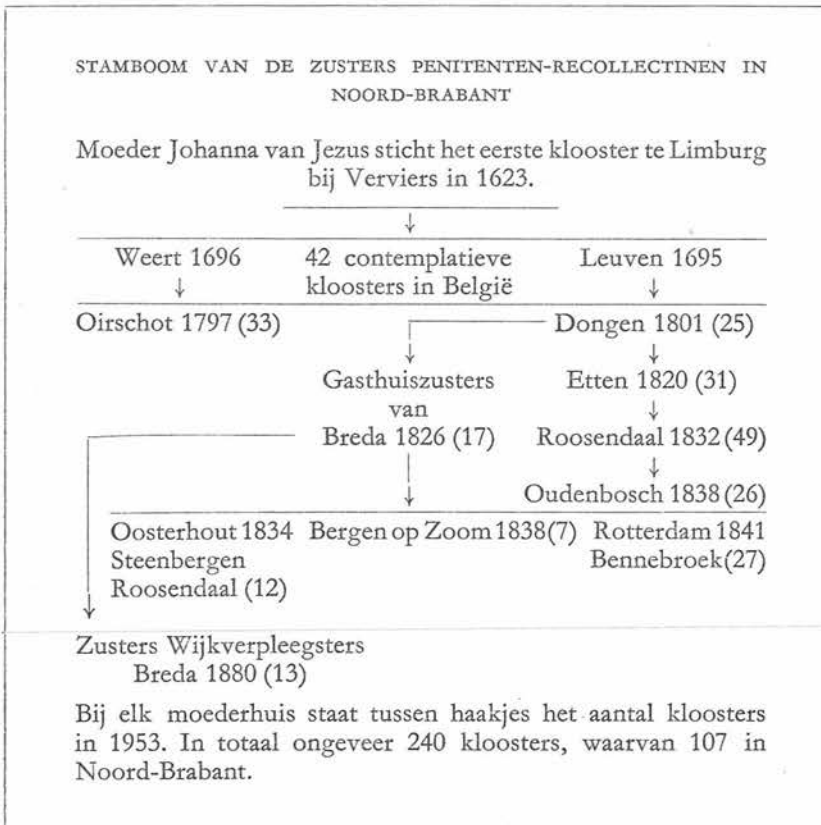
zusters te Besoyen, en verhuisde mee naar Waalwijk en Dongen. Daar begon ze haar noviciaat en werd in 1802 geprofest. 'Ik ben de eerste geweest, schreef ze later, die in dit land als zuster is aangenomen.'

Mère Marie Joseph werd in 1820 de stichteres van het klooster te Etten, in 1832 te Roosendaal. Van daar uit stichtte ze in 1838 een klooster te Oudenbosch, maar bleef zelf in Roosendaal. Alle vier deze kloosters – Dongen, Etten, Roosendaal, Oudenbosch – zijn de moederkloosters geworden van bloeiende congregaties.

Een zij-tak van deze Penitenten-Recollectinen vormen de Gasthuiszusters van Breda. De regenten van het katholieke gasthuis (1819) vroegen in 1826 een paar zusters aan Dongen. De overste had er geen beschikbaar, maar richtte zich tot enige kennissen in Leuven, vanwaar drie meisjes over kwamen om als zusters de verzorging in het gasthuis op zich te nemen. Ze namen de regel van Dongen aan, aangepast aan het leven van gasthuiszusters. De leiding had Barbara Saelmaeckers, een ontembare en onrustige ziel, die onder de naam van Moeder Theresia telkens nieuwe nederzettingen stichtte. Uit deze bewogen strategie zijn drie nieuwe moederhuizen voortgekomen: van Oosterhout (1834), dat over Steenberg ten slotte in Roosendaal terechtkwam (Charitas), van Bergen op Zoom (1838) en Rotterdam (1841), waarvan de hoofdzetel later verplaatst werd naar Bennebroek.

De laatste ent van de stam der Penitenten-Recollectinen was de congregatie van de Zusters Wijkverpleegsters te Breda, in 1880 door Mgr Van Beek gesticht met enige Gasthuiszusters van Breda. Zie nevenstaande stamboom.

De boom van de Penitenten-Recollectinen van Oirschot (1797), die zich niet zo vlot aanpasten aan de nieuwe tijd, groeide veel trager en heeft vóór 1840 geen nieuwe loten voortgebracht. Oirschot werd daardoor niet de moeder van nieuwe moederhuizen, wel later van veel filialen.

Het feit, dat de stam van Dongen zich alleen vertakt heeft in moederhuizen binnen het vicariaat van Breda, met één uitloper naar Holland, wijst op de leiding van vicaris Van Hooydonk, die allereerst zijn eigen vicariaat van zusters wilde voorzien. Met Dongen als uitgangspunt zijn het overal Penitenten-Recollectinen geworden.

In het vicariaat van 's-Hertogenbosch ontstond een verscheidenheid van congregaties, daar Oirschot er niet de rol van Dongen vervuld heeft en er meerdere stichters van zusters optraden. Oorspronkelijk bedoeld om in de nood van de eigen parochie te voorzien, zijn ze alle uitgegroeid tot congregaties

met vele filialen. Zo de zusters van de Choorstraat in 's-Hertogenbosch van kapelaan Heeren (1820); de zusters van J.M.J. te Engelen (1826), die in 1840 haar moederhuis overbrachten naar 's-Hertogenbosch; de zusters van pastoor Zwijsen te Tilburg (1832); de zusters van pastoor Van Erp te Schijndel (1836); die van pastoor Van Miert te Veghel (1844). Later zijn daar als eigen Brabantse stichtingen nog bijgekomen de zusters van Moerdijk (1886) en Asten (1913). Van deze zusters in het Bossche vicariaat zijn de meeste uitgegroeid tot machtige congregaties. Ze hadden ook een ruimere basis dan die in het kleine vicariaat van Breda.

* * *

Als nieuwe planten ontkiemden in en kort na 1840 in de Brabantse kloostertuin vier huizen van religieuze broeders, weldra de uitgangspunten van bloeiende congregaties. Vergeleken met de zusters valt aanstonds op, dat het er slechts vier waren: de Broeders van Oudenbosch, in 1840 gesticht door pastoor Hellemons, de Fraters van Tilburg van Mgr Zwijsen (1844), de Broeders van Drunen van pastoor Coppens (1851) en de Broeders van Huybergen van Mgr Van Hooydonk (1854). Later kwamen daar nog bij de Broeders van Boekel, toen de oude nederzetting van eremieten, gesticht door Daniel de Brouwer in 1722, zich aanpaste aan de nieuwe tijd en een moderne congregatie werd voor verpleging (1871). In 1940 verenigden zich de Broeders van Drunen met de Broeders van Boekel, zodat het aantal Brabantse broedercongregaties weer op vier kwam. Alle andere broeders, die thans moederhuizen bezitten in Noord-Brabant, hebben hun oorsprong in België, Frankrijk en Duitsland.

Vergelijkt men de kloosterkaart van Nederland in 1853 met die van 1953, dan springt aanstonds in het oog, dat Noord-Brabant de grote kweekplaats geweest is en nog is van het nieuwe kloosterwezen in Nederland.

XIII

HET MIDDELPUNT DER NEDERLANDSE KERK

Hoe het gewicht van één man het zwaartepunt van de Katholieke Kerk in Nederland tijdelijk in Brabant kon leggen, bewijst de figuur van Mgr Zwijsen.

Geboren in het Gelderse Kerkdriel (1794), op de grens van Noord en Zuid, heeft Zwijsen, van zijn kostschooljaren te Reek en zijn latijnse jaren te Uden en Helmond af, heel zijn leven van 83 jaren in Noord-Brabant doorgebracht. In 1813 werd hij de leerling van Ant. van Gils te Herlaer, in 1818 tien jaren lang kapelaan en huisgenoot van vicaris Ant. van Alphen te Schijndel: leerscholen van traditionele trouw en onbaatzuchtige liefde voor de H. Kerk.

Van 1832 tot 1854 pastoor aan het Heike te Tilburg heeft hij er de grootste zuster- en fratercongregatie gesticht van heel Nederland. Geen broeder- maar een fratercongregatie, omdat ze tegelijk priesters en lekebroeders herbergde. Rome was huiverig voor de combinatie, maar gaf ten slotte Zwijsen zijn zin. De combinatie heeft lang stand gehouden, maar is in 1916 toch nog ontbonden. Twee afzonderlijke congregaties van Zwijsen, een van paters en een van broeders, zouden Brabant en Nederland zeker een blijvende eigen priestercongregatie geschonken hebben.

Zwijsen was de eerste pastoor, die intiem werd met een prins van Oranje, weldra koning Willem II; die Oranje een andere kijk gaf op de Katholieken, en de Katholieken, vooral die in Brabant, nauwer bond aan het Oranjehuis. De eerste vrucht van deze nieuwe verhouding, een vrucht waar Brabant met ongeduld op zat te wachten, was vrijheid voor zijn vele oude en nieuwe kloosters.

Het was wederom Zwijsen, die met die andere Brabander,

de Bosschenaar Mr J. B. van Son, minister van R.K. Eredienst, vriend en raadsman zowel van Zwijsen als van de koning, de hoofdrol vervulde in het drama van de strijd om het placet. En toen de koning in 1848 overstag ging en van conservatief liberaal werd – waarover Zwijsen allesbehalve gesticht was – hebben ten slotte toch Zwijsen en Van Son met Van Vree en Smits, de Brabander aan 'De Tijd', Brabant gemobiliseerd om mée storm te lopen tegen de protestants-conservatieve burcht. Het resultaat was, dat Thorbecke's grondwet met vrijheid van kerkregeling, onderwijs en vereniging – het laatste ook van belang voor de grondwettelijke basis van de kloosters – in veilige haven kwam.

Inmiddels hadden het aanzien en vertrouwen, die Zwijsen genoot bij de koning, hem in 1842 de waardigheid bezorgd van bisschop van Gerra i.p.i., en in 1847 van vice-superior ad interim van de Hollandse Missie. Een voorspel van zijn waardigheid als aartsbisschop? In elk geval werd Zwijsen reeds in de veertiger jaren de spil, waar het kerkelijk leven in Nederland om draaide en Tilburg vóór Utrecht tijdelijk de kerkelijke hoofdstad.

De roep om herstel van de kerkelijke hiërarchie is niet uitgegaan van Brabant, waar men zich sedert 1842 reeds in Abrahams schoot voelde, maar van de Hollandse Missie. Brabant is zelfs merkwaardig lang afzijdig gebleven. De bisschoppen van Brabant waren afkerig van het concordaat en vreesden voor een felle protestantse reactie. Daar moest Zwijsen, die alles liefst langs de koning deed, dan kon het zonder gerucht geschieden, helemaal niets van hebben. Het is ook een der hoofdredenen waarom hij tot het laatst toe tegen Utrecht gekant bleef. Een aartsbisdom in het Zuiden zou op zich al niet zoveel gerucht veroorzaken.

Toen de plannen tot invoering van het bisschoppelijk bestuur vaster vormen aannamen, schaarden de bisschoppen van Brabant

zich naast de aartspriesters van de Hollandse Missie en werd Zwijsen, nu ook vicaris van 's-Hertogenbosch (1851), de belangrijkste schakel met de internuntius en Rome. Toch kon hij zijn plan van vier bisdommen, één in de Hollandse Missie (Haarlem) en drie in het Zuiden niet doorzetten. Hij moest het afleggen tegen de historie, verdedigd door Van Bommel – reeds in 1849 had die aan kardinaal Barnabo geschreven, dat er een aartsbisdom Utrecht moest komen om de wereld te tonen dat de Nederlandse Katholieken niet van gisteren waren – en tegen de uitgestrektheid van de voormalige Utrechtse kerkprovincie. Maar Rome koos juist Zwijsen uit om Noord en Zuid te verbinden, liet hem het bestuur van zijn geliefd bisdom 's-Hertogenbosch, maar benoemde hem tevens tot aartsbisschop van Utrecht.

Het voortbestaan van het Bredase kerkdistrict was in die beslissende jaren (1851–1853) niet meer in het gedrang gekomen. Breda kwam voor op alle in aanmerking komende indelingsplannen. Het verzoekschrift van Mgr Van Hooydonk, op aandrang van zijn geestelijkheid naar Rome gezonden, om ook Breda tot bisdom te verheffen, was op dit tijdstip (1851) wel overbodig. Bij de uitvoering van de breve 'Ex qua die arcano', onverwijld doorgezet door Zwijsen met zijn juridische en politieke raadsman Mr J. B. van Son, is er nog ernstig over gesproken om het kleine bisdom te vergroten met de Zeeuwse eilanden. Vooral Mgr Van Vree pleitte hiervoor, ook op historische gronden: het bisdom Breda zou dan kunnen doorgaan voor een hersteld bisdom Middelburg. Zwijsen wees dit beslist van de hand, evenals indeling van de Gelderse gebieden van 's-Hertogenbosch bij Utrecht, en van het Gooi bij Haarlem, waardoor de grenzen van de bisdommen meer zouden samenvallen met die van de provincies. Het was nu niet de tijd om te gaan tornen aan de gevallen beslissing. En van afstand van zijn Gelderse geboortestreek wilde hij niets weten. Zo bekrachtigde

1853 voor Noord-Brabant de nood-oplossing van 1840-1841.

De krachtige persoonlijkheid van Zwijsen, die zich een residentie bouwde in Huize Gerra bij het nieuwe groot-seminarie te Haaren, en de personele unie tussen Noord en Zuid die hij belichaamde, drukten haar stempel op de organisatie van het kerkelijk leven in Nederland sedert 1853. Zijn samenwerking met Van Vree in de uitwerking van de organisatie maakte van de Nederlandse kerkprovincie een opmerkelijke eenheid. Alles convergeerde rond Zwijsen, die in 1865 het organisatorisch werk voltooide op het eerste Provinciaal Concilie van de nieuwe kerkprovincie in de St Jan van 's-Hertogenbosch. Drie jaar later trad hij af als aartsbisschop, na eerst nog de afkondiging van het historisch mandement over het bijzonder onderwijs (geredigeerd door de Brabantse pater Ghijben) voorbereid te hebben. Toen hij in 1877 overleed, kon hij met voldoening terugzien op de Nederlandse Kerk, die voor een groot deel de schepping was van zijn kracht en wijsheid. Na Zwijsen was de staf aan Brabant ontvallen. Niemand kon hem met zo kloeke hand overnemen, noch in Brabant noch elders. Toen begon de periode waarin de bisdommen zich meer náást elkaar ontwikkelden. Een federalisme, tot eigen catechismussen voor elk bisdom toe, dat eerst tegen het midden van de 20e eeuw weer omhoog naar meer eenheid.

XIV

HET KERKELIJK LEVEN IN DE LAATSTE EEUW

De grondwet van 1848 had een einde gemaakt aan alle regerings-inmenging in het kerkelijk leven. Het kon zich thans in volle vrijheid ontplooien. De wet op de kerkgenootschappen van 1853 kon daar weinig afbreuk aan doen. Alleen dit: dat de bisschoppen voorlopig genoeg moesten nemen met nominale dorpse re-

sidenties: 's-Hertogenbosch met Haaren (Huize Gerra), Breda met Hoeven (Seminarie). Eerst in 1870 werd op aanvraag 's-Hertogenbosch officieel 'geschikt' verklaard, in 1872 Breda. Sindsdien resideren de bisschoppen in de bekende 'paleizen'.

Inmiddels waren er in Brabant weer twee kapittels opgericht, een in de majestueuze kathedraal van St Jan in 's-Hertogenbosch, en een in Breda, waarvoor Dr P. Cuypers een nieuwe kathedraal ontwierp, die om financiële redenen niet geheel afgebouwd kon worden. Ze ligt in de nabijheid van de heerlijke oude kapittelkerk, die in handen gebleven was van de Hervormden.

In de grenzen van de bisdommen kwam geen verandering. De vraag, of wijziging van de indeling van 1853 gewenst en mogelijk zou zijn, werd eerst in 1953 weer opgeworpen. In de pers althans. Maar óók door de kerkelijke autoriteiten? Dan zou het geval van het kleine bisdom Breda, met slechts 9% van het aantal Katholieken in Nederland, aanleiding kunnen geven tot de overweging, of minder gelukkige historische indelingen ten eeuwigen dage moeten gehandhaafd blijven?

Brabant schonk een bisschop aan het bisdom Haarlem in G. P. Wilmer (1861–1877), gewezen secretaris van vicaris Den Dubbelden; Haarlem een bisschop aan Breda in Henricus van Beek (1874–1884), regent van Hageveld. Het zijn de enige gevallen geweest van episcopale doorbraken tussen Noord en Zuid.

De groot-seminaries bleven gevestigd op het platteland, te Haaren (1839) en Hoeven (1817). Het aantal theologanten hield tot ongeveer 1910 over het algemeen gelijke tred met de toename van de bevolking. Daarna kon het die niet meer bijhouden, ook al omdat er zoveel jongens pater werden. In Hoeven, waar Dr P. Cuypers in 1903 een monumentaal seminarie gebouwd had, maakte het groot-seminarie in de veertiger jaren van deze eeuw een ernstige crisis door. Het aantal priester-candidaten daalde er rond 1950 op onrustbarende wijze en viel terug tot amper

veertig, het peil van 1853. Men had er blijkbaar niet bijtijds de bakens verzet en niet de recruteringsbasis verbreed, toen economische moeilijkheden de smalle oude basis aantastten. Haaren had met andere moeilijkheden te kampen. Van 1941 tot 1944 bestemden de Duitsers het tot gijzelaarskamp en strafgevangenis met alle daarvoor vereiste 'aanpassingen'. Het bisdom moest voor zijn theologanten een onderkomen zoeken in verschillende gebouwen, overal verspreid.

Evenals de gebouwen van de groot-seminaries moesten die van de klein-seminaries telkens uitgebreid of vernieuwd worden. Bleef het klein-seminarie van 's-Hertogenbosch gevestigd te Beekvliet, dat van Breda verhuisde in 1878 van Oudenbosch naar Den Ypelaer, waar Mgr Van Beek een nieuw seminarie gebouwd had. De tweede wereldoorlog heeft beide seminaries zwaar getroffen: Beekvliet werd gijzelaarskamp, Den Ypelaer kazerne. Beide bisdommen hebben de humaniora-opleiding gaande trachten te houden in verschillende plaatsen. Toen Beekvliet na de oorlog weer betrokken kon worden, heeft Den Ypelaer, die bij de bevrijding op 28 October 1944 in vlammen was opgegaan, nog tot 1950 gebruik moeten maken van de gastvrijheid der zusters van Dongen.

De sterke bevolkingstoename in Brabant na 1900, die in de laatste decenniën een verrassend tempo aannam, vond haar uitdrukking voor het kerkelijk apparaat in de stichting van tien- en tientallen nieuwe parochies, vooral in de steden, en in de bouw van honderden nieuwe kerken, nu ook de oude kerkjes overal te klein werden. Een verschijnsel dat zich evenwel niet in Brabant alleen voordeed maar over heel Nederland. Zo was het ook met de ontplooiing van het katholiek onderwijs, waarvoor de broeders en zusters, die vooral in Brabant zeer talrijk waren, zich in de moeilijke tijd van vóór de subsidiëring en gelijkstelling onsterfelijke verdiensten verworven hebben. Se-

dert de gelijkstelling in 1920 kreeg elke parochie haar eigen katholieke scholen.

Van dezelfde tijd dagtekent de opkomst van het V.H. en M.O. in Brabant. Om dit van leraren te voorzien stichtte de Amsterdammer Dr H. Moller in 1913 de R.K. Leergangen, die spoedig haar zetel vestigden in Tilburg. In dezelfde gebouwen haalde Dr Th. Goossens, de opvolger van Moller, de Katholieke Economische Hogeschool binnen (1927). Het kon voor Brabant enigszins als compensatie gelden voor de teleurstelling over de plaatskeuze voor de Katholieke Universiteit, die door een compromis tussen Noord en Zuid aan de Duitse grens terecht gekomen was (1923).

XV

HET KLOOSTERWEZEN IN DE LAATSTE EEUW

In twee opzichten ging Brabant in de ontwikkeling van het kerkelijk leven in Nederland, dat overal verliep langs dezelfde lijnen, kennelijk voorop. Het nam de eerste plaats in bij de weelderige opbloei van het kloosterwezen en van de missie-actie.

Bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie was op de Brabantse akker het kloosterwezen reeds aan het ontkiemen in vele variëteiten: oude contemplatieve slotzusters, oude actieve priesterorden, nieuwe broedercongregaties en vooral nieuwe zustercongregaties. De schrale zandgronden met hun armelijke bevolking, die in twee eeuwen van verdrukking geleerd had het oog ten hemel gericht te houden, bleken een uitstekende voedingsbodem voor het kloosterleven, dat er een opzienbarende wasdom bereikte.

Een tweede factor, die vooral sedert 1875 nieuwe variëteiten naar Brabant bracht, was de uitwijking van vele orden en congregaties uit Frankrijk en Duitsland, waar ze door vijandige

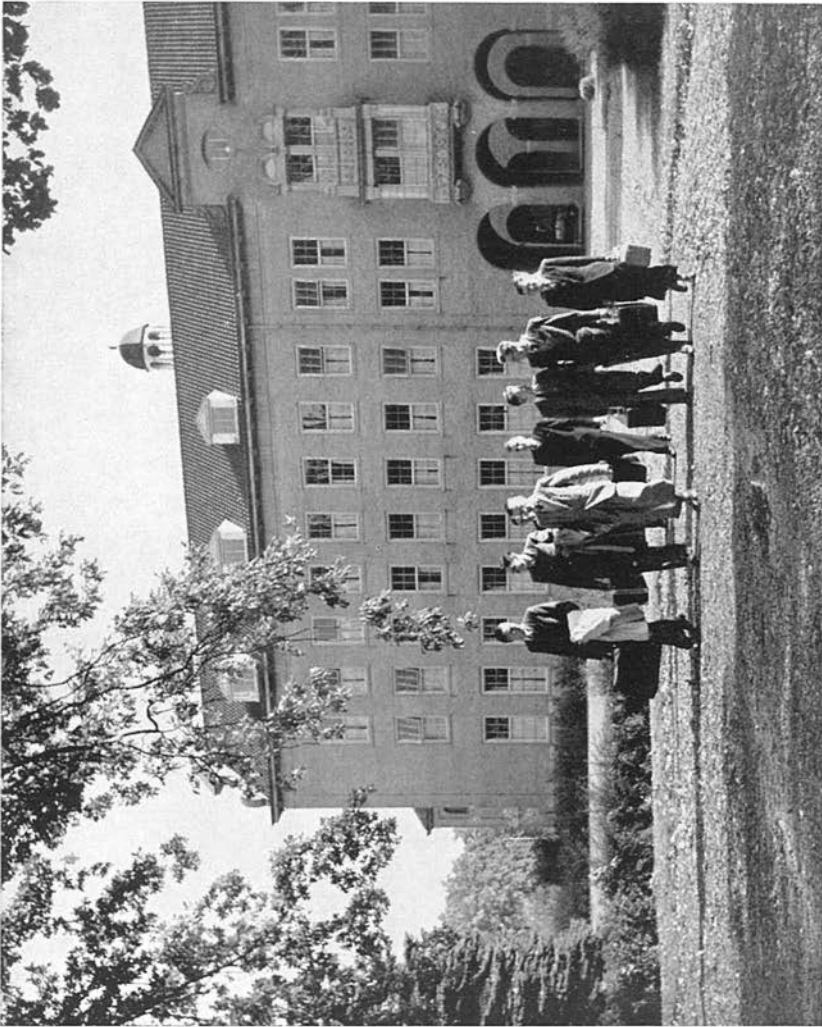
wetten in het gedrang kwamen. Vele vestigden zich in het vrije, vrijgeveige en roepingrijke Nederland, waar de Brabantse kloostertuin een sterke aantrekkingskracht uitoefende.

Als derde factor komt hier nog bij de opleving van de missiegedachte en het missie-ideaal, die de missiehuizen als paddestoelen uit de grond deden rijzen, in heel Nederland maar wederom vooral in Brabant.

De geschiedenis van het kloosterwezen in het nieuwe Brabant is een onderwerp, waarmee boekdelen te vullen zouden zijn. Wij moeten ons in dit bestek uiteraard beperken tot een kort overzicht, en dan zo dat de rol van Brabant in het geheel van Nederland op sprekende wijze naar voren komt. Wij zullen daarvoor achtereenvolgens onze aandacht schenken aan de paters, de broeders en de zusters. Wij moeten daarbij evenwel genoeg nemen met cijfers, die niet voor honderd procent nauwkeurig kunnen zijn omdat het beeld voortdurend wisselt en de verstrekte gegevens niet altijd eensluidend zijn.

1. Paters. Kon men de paterkloosters in Nederland in 1853 nog zo ongeveer tellen met de vingers van één hand, in 1953 was het aantal huizen gestegen tot 260, verdeeld over 36 orden en congregaties. In Brabant alléén waren hiervan vertegenwoordigd 29 verschillende orden en congregaties met 70 kloosters. Verreweg de meeste van alle in Nederland vertegenwoordigde orden en congregaties hebben hun éérste nederzetting gehad of gevestigd in Noord-Brabant en zich van dààr uit over Nederland verbreed.

Van de oudere orden zijn de Capucijnen het sterkst verbreed in Noord-Brabant met 10 van hun 18 kloosters in Nederland. De Franciscanen hebben in Brabant alleen Megen behouden en hun zwaartepunt gelegd in Limburg, waar de Capucijnen niet voorkomen. De bruine tweelingbroeders van St Franciscus hebben blijkbaar elkander niet in de weg willen lopen. De Jezu-

Klein Seminarie Ypelaer. Op vakantie!

Foto M. Coppens

Priesterwijding Groot Seminarie Hoeven

Foto M. Coppens

ieten richtten zich meer naar het Noorden en hebben in Brabant slechts één van hun drie kloosters overgehouden (Grave). Ook de Dominicanen bezitten slechts één klooster in Brabant (Langenboom). De geschoeide Carmelieten van Boxmeer zijn er nog vertegenwoordigd met 2 van hun 10 kloosters in Nederland, de Kruisheren met 2 van de 7.

Uiteraard zijn in het nieuwe kloosterwezen de abdijen vrij zeldzaam. Wij hebben er in Nederland 8 geteld, waarvan 4 in Brabant: de herrezen oude abdij Berne van de Norbertijnen, en de nieuwe abdijen van de Benedictijnen te Oosterhout en van de Trappisten bij Tilburg en Zundert. Zo men wil zou men hier nog bij kunnen voegen de Achelse Kluis van de Trappisten die óp en de Norbertijnerabdij van Postel die even óver de grens ligt. Beide abdijen hebben altijd veel roepingen getrokken uit Nederland, vooral uit Noord-Brabant.

2. Broeders. In 1953 waren er in Nederland 17 broedercongregaties. Acht hiervan waren Nederlandse stichtingen. Van deze 8 vier Brabantse: Oudenbosch (1840), Tilburg (1844), Huybergen (1854) en Boekel (1871). Uit het buitenland hebben zich in Nederland gevestigd 9 verschillende broedercongregaties, waarvan 6 haar moederhuizen voor Nederland of haar enige nederzetting gesticht hebben in Noord-Brabant.

Van de 155 broederhuizen in Nederland zijn er 56 gesticht door de vier Brabantse congregaties, 40 in en 16 buiten Brabant. De andere congregaties bezitten 30 huizen in Noord-Brabant, zodat bijna de helft van alle broederhuizen in Nederland gevestigd is in Noord-Brabant. Van de 17 verschillende congregaties hebben er 14 huizen in Noord-Brabant.

3. Zusters. Als iemand zich geroepen zou voelen om aan de plm. 135 in Nederland aanwezige soorten van zusters nog een nieuwe congregatie toe te voegen, zou het wellicht aanbeveling

verdienen God de Vader tot bijzondere patroon te kiezen, zowat de enige uit heel de hemel die niet aan bod gekomen is.

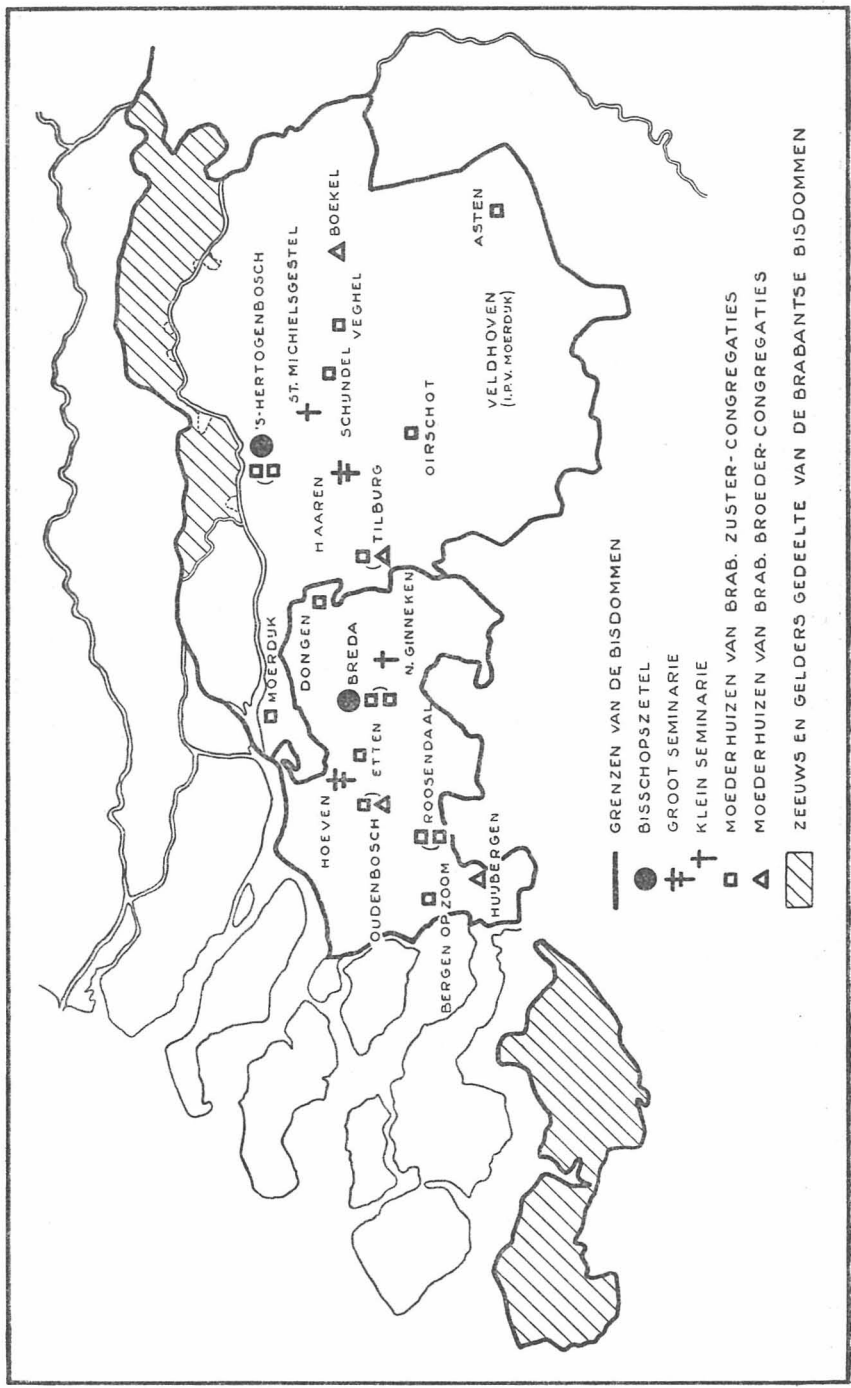
De verbluffende verscheidenheid mag men evenwel niet alleen op rekening schrijven van de vindingrijkheid der godsvrucht in Nederland. Van die 135 soorten, waaronder veel eenzaten, zijn er meer dan 100 niet van Nederlandse oorsprong. In Nederland zelf gesticht zijn een dertigtal congregaties, waarvan 16 in Noord-Brabant.

In ronde cijfers kan men zeggen, dat de Brabantse congregaties het leven geschonken hebben aan 450 huizen in Nederland, waarvan 270 in Noord-Brabant; de andere Nederlandse congregaties aan 350 huizen in Nederland, waarvan 15 in Noord-Brabant; de 'vreemde nonnen', waarvan 9 congregaties haar moederhuizen gesticht hebben in Noord-Brabant, aan ongeveer 450 huizen in Nederland, waarvan 80 in Noord-Brabant. Onder vreemde nonnen verstaan wij dan de zusters van oude en nieuwe niet-autochthone orden en congregaties. Samen met de oude kloosters telt Noord-Brabant ruim 370 zusterhuizen.

Een overzicht van de Brabantse zustercongregaties in 1953 geeft de tabel op blz. 52, waarin tevens zijn opgenomen de filialen in het buitenland, voornamelijk gevestigd in de Missielanden. De Brabantse congregaties komen dan op een totaal van ongeveer 570 huizen.

In deze lijst hebben wij niet opgenomen de leken-instituten van de Catechisten van de Eucharistische Kruistocht te Breda en van Huize Bergen te Vught, die direct of indirect teruggaan op de Brabander Mgr Frencken. De stichtingen van de Brabander Prof. Jac. van Ginneken buiten Brabant vallen vanzelf buiten onze opzet.

Hoe kort dit overzicht van de ontwikkeling van het kloosterwezen in de afgelopen eeuw (1853-1953) ook moge zijn en moest zijn, er blijkt toch zonneklaar uit, dat de weelderige, uitbundige opbloei van het kloosterwezen een der merkwaar-

BRABANTSE ZUSTERCONGREGATIES 1953						
	gesticht in	eerste dochter stich- ting	huizen in N.-Br.	huizen in andere prov.	huizen elders en in de missie	totaal aantal huizen
1. Oirschot Pen. Rec.	1797	1844	20	9	4	33
2. Dongen Pen. Rec.	1801	1820	16	6	3	25
3. Etten Pen. Rec.	1820	1832	21	7	3	31
4. 's-Bosch Choorstr.	1820	1845	16	14	3	33
5. 's-Bosch J.M.J.	1822/26	1829	29	38	14	81
6. Breda Gasth.	1826	1834	15	1	3	19
7. Roosendaal Pen. Rec.	1832	1838	12	16	21	49
8. Tilburg Zwijzen	1832	1838	34	50	25	109
9. Roosend. Charitas	1834	1853	5	5	2	12
10. Schijndel	1836	1856	31	8	5	44
11. Oudenb. Pen. Rec.	1838	1847	13	9	4	26
12. Berg. op Zoom Gasth.	1838	1857	4	2	1	7
13. Veghel	1844	1856	28	7	16	51
14. Breda Wijkverpl.	1880		3	8	1	12
15. Moerdijk	1886		14	8	4	24
16. Asten	1913		6		6	12
			267	188	115	570

digste verschijnselen geweest is van het kerkelijk leven in Nederland. En dat Noord-Brabant in deze ontwikkeling de eerste plaats heeft ingenomen en nog inneemt; dat wij op blz. 40 terecht konden beweren: 'dat Noord-Brabant de grote kweekplaats geweest is en nog is van het nieuwe kloosterwezen in Nederland'. Waarmee wij natuurlijk niet willen zeggen, dat alle kloosters in Noord-Brabant bevolkt waren of zijn met enkel Brabanders.

De vraag, of Katholiek Nederland en Noord-Brabant zulk een uitgebreid en gevarieerd kloosterwezen financieel zullen kunnen blijven dragen en met roepingen zullen kunnen blijven voeden – er zijn sedert 1940 tekenen van achteruitgang – zal eerst in de naaste toekomst beantwoord kunnen worden.

XVI

HET NIEUWE BRABANT EN DE MISSIE

In de geschiedenis van het missie-wezen in Nederland sedert 1795 kan men drie perioden onderscheiden: die van de wereldgeestelijken tot omstreeks 1860, van de missionnerende orden en congregaties tot 1917 en de grote bloeiperiode van de missie-actie sedert 1917.

In de eerste periode moest Katholiek Nederland in de zielzorg van de gelovigen in Oost-Indië, Suriname en Curaçao voorzien door een beroep op vrijwilligers onder de wereldgeestelijken. Kloosterlingen waren nog niet beschikbaar. In totaal heeft men in meer dan een halve eeuw nog geen 90 priesters kunnen uitzenden: ongeveer 30 naar Oost-Indië, 30 naar Curaçao en 24 naar Suriname.

Uit de voorhanden literatuur, die niet altijd de geboorteplaats vermeldt, blijkt niet nauwkeurig, hoe groot precies het aandeel geweest is van de Brabanders in deze overzeese zielzorg. Maar wél dat dit, al had de Republiek de Brabanders zeker niet geschoold in daadwerkelijke belangstelling voor de koloniën, zeer aanzienlijk geweest moet zijn. De lijsten in Schutjes II 291 v.v. wijzen zeer sterk in deze richting. Zo was ook de eerste apostolische prefect van Java (Oost-Indië) een Brabander, Jacobus Nelissen uit Mill (1808–1817). In 1842 landde de eerbiedwaardige Petrus Donders uit Tilburg in Suriname, waar de Brabander Gerardus Scheepers in 1853 de eerste apostolische vicaris werd. Toen de Redemptoristen in 1865 de missie in Suriname overnamen, berustte er de hele zielzorg in handen van vijf Brabanders.

Inmiddels had Brabant reeds de eerste hulpkrachten geleverd in de Penitenten-Recollectinen van Roosendaal, de eerste missiezusters van Nederland, die zich in 1841 op Curaçao vestigden,

in 1855 gevolgd door de Gasthuiszusters van Breda. Ook Suriname kreeg zijn eerste zusters uit Roosendaal, in 1856; Oost-Indië zijn eerste broeders uit Oudenbosch, in 1862.

Een ander belangrijk missiegebied in deze periode vormden de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Van heel Europa stroomden er landverhuizers heen, ook veel Katholieken. Met de opbouw van steden en dorpen in de U.S.A. moest de opbouw van de Katholieke Kerk gelijke tred houden. De Katholieken van België en Nederland, met name die van Midden-Nederland, hebben daartoe in zeer aanzienlijke mate bijgedragen. Het zou de moeite lonen, hiernaar een speciaal onderzoek in te stellen. Pioniers in deze waren de priesters Karel Nerinckx uit Belgisch Brabant en de leek J. P. de Nef uit Turnhout. Beiden deden een beroep op en bleven in nauw contact met Noord-Brabant, waar reeds een levendige belangstelling aanwezig was voor de missie. Allard verzekert, dat Antonius van Gils al vertrouwd geweest moet zijn met de toestanden en behoeften dezer missie en noemt hem 'de schepper van die echt-apostolische geest, welke in geen Nederlands seminarie zo heerlijke vruchten voor de buitenlandse missies heeft opgeleverd als te Herlaer-Haaren'. En Van den Eerenbeemt stelt vast: 'Talrijk zijn de priesters en seminaristen, die in deze jaren vanuit dit seminarie naar de buitenlandse missie gaan, en speciaal naar Amerika . . . President Jacobus Cuyten (1837-1884) muntte uit door een ruime en verlichte missieijver. Het is dan ook te begrijpen, waarom het overgrote deel der Nederlandse missionarissen in Amerika Brabanders waren en veelal oud-studenten van het seminarie Haaren.' Ook het seminarie van Breda deed mee en van de talrijke Nederlandse Jezuïeten in Amerika - vele seculieren werden er Jezuïet - waren tweederden Brabanders.

Meerdere Brabanders hebben in Amerika een bisschoppelijke zetel bestegen. De Tilburger Cornelius Smarius (1841-1870) werd 'de Lacordaire van de Nieuwe Wereld' en Arnold Damen

(1837–1890) uit Leur wordt in Amerika geëerd als de grootste volksmissionaris van de 19e eeuw, wiens naam nog voortleeft in de 'Damen Avenue' in Chicago. Moeder Josephine van der Schrieck uit Bergen op Zoom stichtte er 27 huizen van de Congregatie van O.L. Vrouw.

Aan het thuisfront stond J. G. le Sage ten Broek te Grave in het voorste gelid met zijn tijdschriften, die de missiegedachte in Nederland hebben opgewekt. Ook de beide grote missiegenootschappen, van de Voortplanting des Geloofs en de H. Kindsheid, resp. in 1822 en 1843 in Frankrijk gesticht, vonden al vroeg ingang in Noord-Brabant, van waar uit zij zich over Nederland verbreid hebben. 'Vooral in de zuidelijke provinciën bloeit het Genootschap (v. d. Voortplanting) . . . dank zij de krachtige aansporingen van de apostolische vicarissen' (v. d. Eerenbeemt blz.84). En in de 1e jrg van de 'Annalen der H. Kindsheid' kan men lezen, dat het 'de stad Tilburg was, in het godsdienstige Noord-Brabant, waar de vereniging zich het eerst mocht vestigen'.

* * *

In de tweede periode, van 1860 tot 1917, namen de oudere orden het missiewerk van de wereldgeestelijken over en namen ze ook hoe langer hoe meer andere missiegebieden aan. Tezelfdertijd stichtten vele nieuwe missiecongregaties huizen in Nederland. De meeste daarvan begonnen in de kloostertuin Noord-Brabant en hebben zich van daar uit over Nederland verbreid.

De missionarissen bij uitstek in het oog van de Brabanders waren lange tijd de decoratieve Witte Paters van Kard. Lavignerie. In de romantische verbeelding van het Brabantse volk zaten de 'zwartjes' van het geheimzinnige Afrika zowat te wachten op de Witte Paters. De eerste Witte Paters in Nederland waren bijna allen Brabanders. Zij vonden geestdriftige propagandisten in

de Broeders van Oudenbosch, die van hun actie voor de Zouaven overstapten naar de Witte Paters en de zwartjes.

De Nederlandse missionarissen begonnen uit te zwermen over de hele wereld. Missieboekjes en almanakken wekten belangstelling op het thuisfront. Lange tijd vormden ze de voornaamste lectuur van ontelbare eenvoudige Brabantse gezinnen. Maar het was stukwerk van elke orde en congregatie voor eigen behoeften in eigen kring en had weinig oog voor de algemene noden van de wereldmissie. Dat zou eerst veranderen na 1917.

Een werk dat in de tachtiger jaren der vorige eeuw in Noord-Brabant bijzonder weerklank vond was dat der beurzenstichtingen in China voor de opleiding van Chinese priesters. Een vroege voorloper van het pauselijk Sint Petrus Liefdewerk. De erekroon van dit werk komt toe aan Helmond, waar de families Diddens, Van Asten, Prinzen en Raaymakers aanzienlijke kapitalen schonken en bijeenzamen voor de missie. Willem Prinzen verwierf de ere naam van 'groot-aalmoezenier van katholiek Nederland'. Van de 100 gestichte beurzen van 1500–2000 gulden waren er 62 afkomstig uit Helmond, de meeste andere eveneens uit Noord-Brabant.

* * *

De stoot, die de derde periode opende, de missie maakte tot een zaak van het hele katholieke volk en Katholiek Nederland na korte tijd relatief de eerste plaats deed veroveren in de wereldmissie, ging wederom uit van Noord-Brabant.

In 1915 en 1916 verschenen er twee brochures 'Missie en Missieactie' en 'Missieactie in Nederland' van de jonge Brabantse Jezuïet L. van Rijckevorsel. Nog geen priester was hij van de missie op Java gerepatrieerd om in Nederland zijn theologische studiën te voltooien. Zelden hebben geschriften van een jeugdig idealist zo ver strekkende gevolgen gehad als de beide boekjes

van Van Rijckevorsel. Ze stelden op pakkende wijze het hele vraagstuk van de wereldmissie voor Katholiek Nederland aan de orde en overtuigden geestelijkheid en volk van de plicht, zich met vereende krachten in te zetten voor de missie in dit uur der geschiedenis. Met één slag had hij de missie geplaatst in het middelpunt der belangstelling van Katholiek Nederland.

Het bisdom 's-Hertogenbosch ging voorop om te komen tot daden, dank zij vooral de activiteit van Mgr Hermus, directeur van het Doofstommengesticht te St. Michielsgestel, tevens nationaal directeur van het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs. De Bossche Katholiekendag van 1917 luidde de missieklok, die klonk over heel Nederland. In weinige jaren kwamen er honderden comités, kringen, verenigingen, tentoonstellingen en wat al niet méér voor de missie. Een apostolische volksbeweging als Katholiek Nederland nog nooit gekend had. Een volksbeweging die uitging van Brabant en geen huis of erf onberoerd liet.

De actie vond haar bekroning in de vestiging van een leerstoel voor katholieke missiewetenschap aan de universiteit te Nijmegen in 1930. De Brabander Prof. A. Mulders, aan wie de leerstoel in Nijmegen werd toevertrouwd, bouwde het missieapparaat aan de universiteit uit tot een volledig Missiologisch Instituut. De missieroepingen hielden gelijke tred met de algemene actie. De missiehuizen werkten op volle toeren en welhaast alle orden en congregaties, die tot nog toe afzijdig gebleven waren, namen missiegebieden aan, óók de broeders en zusters voor onderwijs en verpleging. Tegen 1940 was meer dan 12% van het gehele aantal missionarissen van Nederlandse afkomst.

In dit aantal, zo heeft Van den Eerenbeemt berekend, stond Noord-Brabant aan de spits. Van de 3162 missionarissen, van wie hij onder de plm. 3500 namen de plaats van herkomst kon achterhalen, kwamen er 992 uit Noord-Brabant, 500 uit Noord-Holland, 487 uit Zuid-Holland, 448 uit Limburg, 348 uit Gelder-

land, de rest uit de overige provincies. Van de herkomst der broeders en zusters zijn geen cijfers bekend, maar wij mogen aannemen dat het aandeel van Noord-Brabant met zijn zeer groot aantal broeder- en zusterkloosters zeker niet geringer, eer nog groter zal zijn dan dat van de priesters-missionarissen.

GERAADPLEEGDE WERKEN

Voor de gegevens verwerkt in deze bijdrage hebben wij, naast de Pius-Almanak, vele tijdschriftartikelen en gedenkboeken van allerlei aard, die wij niet alle kunnen vermelden, voornamelijk de volgende werken geraadpleegd.

ALBERS P., Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden. ('s-Gravenhage 1903)

ALLARD H. J., Anthonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd. ('s-Hertogenbosch 1875)

ANNETTE ZR, Geschiedenis van de Congregatie der Penitenten-Recollectinen van Etten. (Etten 1951)

CLEMENS BR., Uit de Huybergse kloostergeschiedenis - Jaarboek 13 van De Ghulden Roos. (Roosendaal 1953)

COMMISSARIS A. C. J., Van toen wij vrij werden. (Groningen 1928-1929)
- Geschiedenis van de emancipatie der Katholieken in Nederland. (Groningen 1931)

- St Catharinadal. (Breda-Oosterhout 1947)

- Adrianus Oomen. (Brabants Jaarboek 1949)

- Van Schuilkerk tot Kathedraal. (Heemstede 1953)

- Het bisdom Breda in het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. (Brabantia 1953)

DELLEPOORT J. e. a., IJpelaar oud en nieuw. (Nieuw-Ginneken 1950)

DUINKERKEN ANTON VAN, Adrianus Oomen. (in Nederlandse Vromen, Hilversum 1941)

EERENBEEMT A. J. J. M. VAN DEN, De missie-actie in Nederland, plm. 1600-1940. (Nijmegen 1945)

EMOND L., Henricus van den Wijmelenberg. (St Agatha z.j.)

FRANCINO J., In cruce vita. De orde der Kruisheren in Nederland. (Uden 1936)

- Geschiedenis van de orde der Kruisheren. (Utrecht 1948)

FRANSSSEN F., De troebelen in het Bossche vicariaat tijdens Napoleon. (Bossche Bijdragen 1918-1919)

GERLACH P., Gedenkboeken van de Zusters Penitenten-Recollectinen van Roosendaal (Roosendaal 1932), 'Charitas' te Roosendaal (Breda 1934), Bergen op Zoom (Bergen op Zoom 1938), Dongen (Tilburg 1940)

GORRIS G. C. W., Le Sage ten Broek. (Amsterdam 1947-1949)

GREGORIUS P., Brabant en het Missiewerk. (Brabants Jaarboek 1950)

- HABETS en GOOSSENS, *Geschiedenis van het Bisdom Roermond IV.* (Maastricht 1927)
- HOECK F. VAN, *Schets van de geschiedenis der Jezüieten in Nederland.* (Nijmegen 1940)
- KRONENBURG en BOOMAARS, *De Zusters van Liefde te Tilburg, 1832–1922.* (Tilburg 1924)
- KRÜGER J. B., *Geschiedenis van het Bisdom Breda.* (Roosendaal 1872–1878)
- LEPPER J. L. M. DE, *De voorgeschiedenis van het Seminarie IJpelaar.* (z.p. 1950)
- *De Latijnse scholen van Noord-Brabant in de 19de eeuw.* ('s-Hertogenbosch 1954)
- N.N. *Geschiedenis van het Klein-Seminarie in het Bisdom 's-Hertogenbosch.* (Beekvliets Eeuwfeest 1815–1915 – 's-Hertogenbosch 1915)
- *Gedenkboek van de Zusters Penitenten-Recollectinen te Roosendaal* (Roosendaal 1932)
 - *Gedenkboek der Zusters van J.M.J. (1822–1922).* ('s-Hertogenbosch 1922)
 - *Gedenkboek der zusters van de Choorstraat te 's-Hertogenbosch.* ('s-Hertogenbosch 1920)
 - *Bij het 150-jarig bestaan der Zusters van Dongen.* (Dongen 1951)
- N.N. *Schets v. d. Congregatie der Zusters van Liefde.* (Tilburg 1949)
- *Gedenkboek der zusters van Moerdijk.* (Moerdijk 1936)
 - *Tussen windvaan en koepel. Saint Louis Oudenbosch 1840–1940.* ('s-Gravenhage 1940)
- NOLET W., *Katholiek Nederland.* ('s-Gravenhage 1930–1932)
- NOORDELOOS P., *De restitutie der kerken in den Franschen tijd.* (Nijmegen–Utrecht 1937)
- PRICK W., *Bisschop Nelis, vriend van Brabants Katholieken 1736–1798.* (Utrecht 1948)
- QUIRINUS P., *Mère Marie Joseph.* (Roosendaal 1949)
- *Ter liefde Gods, Gesch. v. d. Zusters van Veghel.* (Veghel 1944)
 - *Alles voor Allen. Gesch. v. d. Gasthuiszusters te Breda.* (Roosendaal 1947)
- ROGIER en DE ROOY, *In Vrijheid herboren.* ('s-Gravenhage 1953)
- ROSSIER A. J. M., *Birgittijns Kloosterleven.* (Uden-Weert 1948)
- SCHUTJES L. H. C., *Gesch. v. h. Bisdom 's-Hertogenbosch* (St Michielsgestel 1870–1876)
- TERESA ZR., *Gedenkboek van de Zusters van Schijndel.* ('s-Hertogenbosch 1926)
- VELTHOVEN H. VAN, *Noord-Brabant, een gewest in opkomst.* (Tilburg 1949)
- *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch.* (Amsterdam 1935–1938)
- WITLOX J. H. J. M., *Mgr Joannes Zwijsen.* ('s-Hertogenbosch 1927)
- HANDBOEKJE VOOR DE ZAKEN DER R.K. EERDIENST. (diverse jaargangen).

VROOMHEID IN NOORD-BRABANT

I

HET priesterlijke vroomheidstype van de Franse tijd is niet doorzichtig. Voor zover zij werkten in het Generaliteitsland, verwachtten hogergeplaatste geestelijken weinig goeds van de denkbeelden, waaraan zij hun staatkundige vrijwording danken zouden. Zij onderkenden de naturalistische rede-verheffing als een bedreiging voor het kerkgeloof en zagen gelijktijdig in de volksverheerlijking een gevaarlijke ondermijning van alle gezag, ook van het kerkgezag. In Frankrijk toonde de hogere clerus zich koningsgezind. Zijn aanzien daalde met dat van de vorst naar een versmading, waartoe velen toch te ernstige redenen hadden gegeven, na te duidelijke vermaningen, dan dat zij zich in ballingschap of verworpenheid nog met goed fatsoen konden aandienen als martelaren.

Vastberadenheid wordt in de beste Brabantse priesters uit die tijd doorgaans het hoogst geprezen. Ze kan een grote zedelijke deugd zijn zonder hiertoe bovennatuurlijke beweegredenen te behoeven; ze kan ook lijken op verblindende halsstarrigheid. Er zijn gronden genoeg om een man als Antonius van Alphen te bewonderen. Als historische persoonlijkheid beoordeeld, is

hij een flinke kerel. Hij gaat voor geen kleine moeilijkheden uit de weg. In zijn gedrag volgt hij een vaste lijn. Hij leeft onberispelijk. Het kost geen moeite, hem te schilderen als de echte Brabander, die hij was, immers te Boxtel geboren op 16 Mei 1748, werkzaam te Schijndel van 1782 tot zijn dood op 1 Mei 1831, sedert 1790 als apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch.

Toch kan men zijn leven moeilijk bestuderen zonder iets te missen in zijn karakter. Het lijkt versluierd door de politiek. Als Jozef II op 16 October 1786 de oprichting van een seminarie-generaal te Leuven gelast, dat de volledige opvoeding van de priesterstand onder toezicht van de staat zou brengen, zodat alle diocesane en reguliere seminaria gesloten moesten worden, dient reeds op 12 Januari 1787 het gemeentebestuur van Maastricht een request in bij de Staten-Generaal van de Verenigde Gewesten met het voorstel tot opening van een gelijksoortig instituut te Maastricht, dat voor de gehele toekomstige geestelijkheid van de Republiek verplichtend zou zijn. Antonius van Alphen was toen coadjutor van Andreas Aerts, de vicaris van 's-Hertogenbosch. Als oud-student en gewezen lector aan de universiteit van Leuven doorzag hij het gevaar van het Maastrichtse plan, dat een gunstige praktische maatregel wilde verantwoorden met een onaanvaardbaar beginsel. Immers het seminarie van Maastricht zou onder toezicht van het gemengde stadsbestuur komen. Het was voor de vicaris en zijn coadjutor buitengewoon moeilijk, in het openbaar te verdedigen, dat zij liever in het geheel geen seminarie begeerden dan een inrichting, waarbij de Kerk haar vrijheid zou prijsgeven. Zij verdedigden dan ook deze opvatting niet in het openbaar. Maar Andreas Aerts zond achter het Maastrichtse request een verzoekschrift van hem zelf aan, waarin hij de Staten-Generaal mededeelde, plannen te voeren tot stichting van een theologisch college te 's-Hertogenbosch, en de Hoogedelmogende Heren verzocht, alle besluit op te schorten tot hij zijn denkbeelden meer concreet omschreven

zou hebben voorgelegd. Hieruit zou hun blijken, dat 's-Hertogenbosch veel beter geschikt was dan Maastricht om zulk een instituut onder toezicht te houden.

Dit Bossche request miste zijn uitwerking niet. Bij resolutie van 24 April 1787 stelden de Hoogedelmogenden de behandeling van het Maastrichts verzoekschrift tot nader order uit. Op het afschrift van de memorie, die het request van Andreas Aerts begeleidde, tekende diens vice-vicaris Antonius van Alphen aan: 'Dit request is niet gepresenteert met intentie om een Seminarie op te richten, maer om tegen te werken een dusdanig request door die van Maastricht gepresenteert en waer van H.H.M. niet seer vervrimt scheenen'.

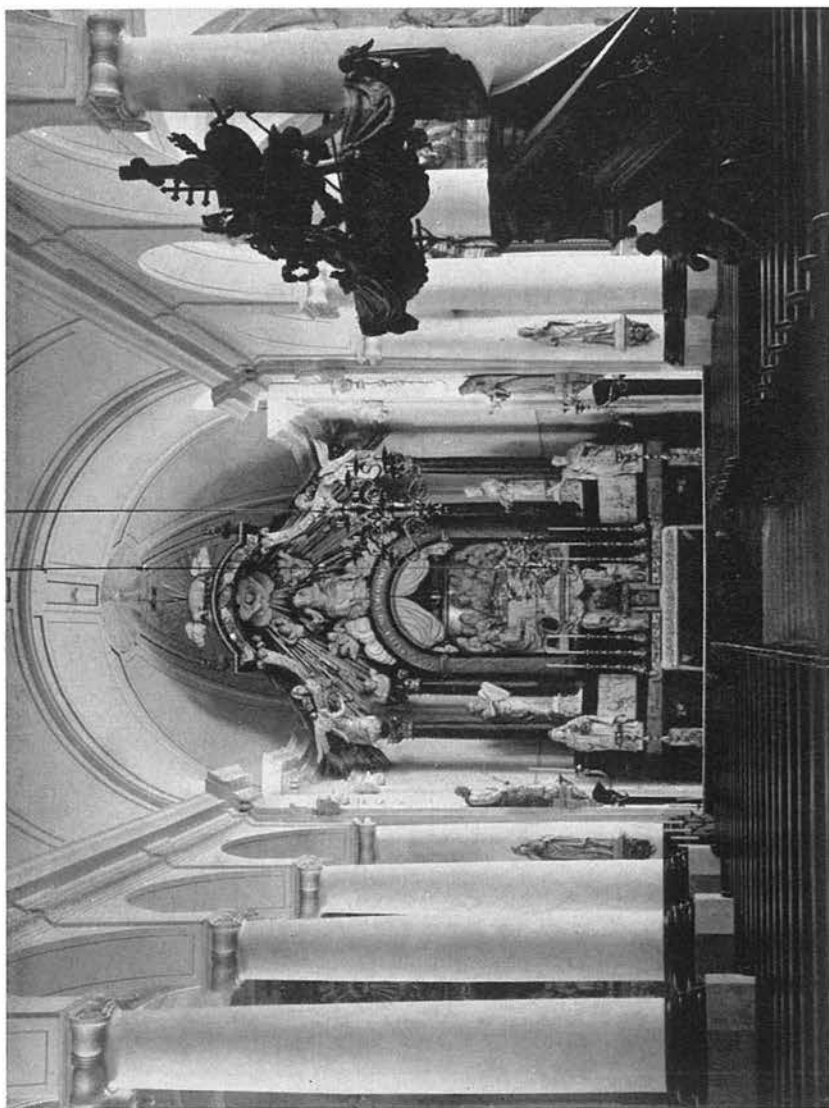
Zulk een handelwijze werd in later tijd in Nederland wel eens 'de roomse draai' genoemd, geen aperte oneerlijkheid, maar toch een bedrieglijke ontveinzing van motieven. Tekent zij inderdaad de katholieke bevolkingsgroep, speciaal van de zuidergewesten? Waar een volksgroep onderdrukt wordt, lijdt zij niet enkel naar het uiterlijk geweld, ook naar het innerlijk wordt zij gehavend. Zij gaat een voorzichtigheid betrachten, die met rechtschapenheid soms weinig overeenstemt. Iets van deze sluike schuwheid had het Noordbrabantse katholicisme over zich gekregen in het tijdperk van zijn clandestiniteit. Hierdoor is het moeilijk, zijn vroomheidsstijl te schatten. Wie zich in de tegenstelling tussen Crameristen en Beckerianen te Amsterdam verdiept, stuit daar op een zelfde verschijnsel. Zelfs waar hij zedelijke moed bewondert, hindert hem de verwantschap met partijdige drijfverij. Ook de verholen zucht om onder schijn van godsdienstbelang menselijke vooroordelen aan een triomfje te helpen.

Bij het binnenrukken van de Fransen bepaalden de Nederlandse priesters hun persoonlijke houding naar het inzicht, dat zij gedurende de patriottentijd hadden voorgestaan. Dit was zelden een zuiver godsdienstig inzicht. Het kon dat ook doorgaans niet zijn. Antonius van Alphen werd op 29 October 1794

bij generaal H. W. Daendels ontboden voor het ontvangen van inlichtingen over de kerkpolitiek, maar wij weten niet, wat hem toen gezegd is en hoe hij zich daaronder hield. Tegen de afschaffing van maatschappelijke onderscheidingen begon hij zich direct met kracht te verzetten. Hij bestreed de eedsaflegging der geestelijkheid vooral op grond van de consideratie, dat de Heilige Schrift geen gelijkheid van rechten aan alle mensen toekent, ook niet bij hun geboorte. Over het algemeen hebben de stellingen, die hij verdedigde, slechts zijdelingse aanrakingspunten met de godsdienstleer, waarmee ze zeker niet te vereenzelvigen zijn.

Hij had voor een aantal vragen een tegenovergesteld antwoord gereed mogen hebben en toch had hij een goed priester, een voorbeeldig vicaris kunnen zijn. Dit neemt niet weg, dat de vaderlandse heldhaftigheid, waarmee hij weigerde, in de kerken te laten bidden voor Napoleon, sterk gesteund werd door zijn zedelijke afkeuring van 's keizers tweede huwelijk. Om heel zijn intransigente houding werd hij op 14 April 1810 gevankelijk naar Vincennes gevoerd, waarna Napoleon op 26 April het Bossche kerkbestel herzag. Toen zijn bisschop Mathias Franciscus van Camp van de Paus geen bekrachtiging zijner benoeming verwierf, probeerde de keizer, Van Alphen tot afstand van rechten te bewegen, maar deze bleef onverzettelijk. Even beginselvast weerstond hij de godsdienstpolitiek van koning Willem I. Hij heeft zijn vertrouwensman Antonius van Gils de beide seminaries van het bisdom 's-Hertogenbosch laten stichten en zich verdienstelijk gemaakt voor de parochiële organisatie.

Naar de hoofdfeiten bekeken, heeft hij een zeer dapper leven geleid. Nader in de stukken bestudeerd, blijkt dit een uitzonderlijk lastig leven te zijn geweest, ook al omdat hij van nature niet de man was, die de geschiedenis hem maakte. Hij heeft het levenslang moeilijk gehad. Dat hij zijn troost en steun bij God

*Waar de vroomheid der Barok nog spreekt.
Waterstaatskerk te Waspik*

Foto M. Coppens

Het kerkboek leeft in de parochiale vroomheid

Foto M. Coppens

vond, verdraagt geen twijfel. Maar tot de intimiteit van zijn gebedsleven krijgt de onderzoeker weinig toegang. Hij omhulde dit, gelijk de meeste van zijn tijdgenoten, niet enkel met heilige schroom, maar ook met menselijke terughouding. Tussen Leuven en de noordelijke aartspriesters schipperde hij tamelijk benauwd, altijd hopennd dat zijn Leuvense denkbeelden ingang zouden vinden bij de democratischer denkende geestelijkheid van Holland en Utrecht.

In zijn ascetiek onderscheidt hij zich niet noemenswaardig als Noordbrabander. Eerder ziet men in zijn geestelijk leven de invloed van de Franse oratoriaanse school getemperd door de invloed van de Verlichting, die hij bestreed. Redelijkheid houdt hem van dweepzucht terug en wilstucht behoedt hem voor gevoelerigheid. Zijn uitdrukkingwijze wordt nooit opvallend devoot, doch bewaart in algemene zegswijzen als 'Deo volente', zijn ingeboren eerbied voor Gods bestier.

Een hoog besef van ambtelijke verantwoordelijkheid geeft levensernst mee aan zijn woorden en daden. In zijn priesterlijke bediening stelt hij dit ambtelijk zelfbesef spontaan op de voorgrond. Niet voor niets is hij priester geworden. De verplichtingen, die het hem oplegt, komt hij stipt na. Van anderen verwacht hij, dat zij dit op dezelfde wijze zullen doen. Het zijn voor hem allereerst ambtsverplichtingen. Zijn persoonlijke gevoelens wijken daarachter terug naar het onbelangrijke. Wat we tegenwoordig in zogenaamde priesterromans leren waarderen als de menselijke bewogenheid van het priestergemoed, zal hem in zijn dagen – die ook priesterromans kenden, hoewel hij ze waarschijnlijk niet las – weinig aangetrokken hebben. Hier staat tegenover, dat zijn opvatting van de rechten der Kerk nog samenhang onderhoudt met de hooggestemde kerkopvatting van de Contrareformatie, die de zichtbare gemeenschap in haar hiërarchische ordening even duidelijk als in haar liturgisch

gebed de aanspraken van Christus als overwinnaar van het kwaad tot uitdrukking zag brengen.

Waar hij voor onze hedendaagse waarneming slechts aan politiek schijnt te doen, soms nogal eigenzinnig, werd hij toch gedreven door vrome ijver, die in diepste wezen zielenijver was, maar die zich eerder voordeed als bezorgdheid om het behoud der zuiverheid van het geloof en om de handhaving van de rechten der Kerk in de burgerlijke samenleving dan als een innig medelijden of medeleven met de schare of als scherp vooruitziende geestelijke ondernemingsdrang.

Gewoonlijk wordt de Brabantse clergé uit de Franse tijd conservatief genoemd. Ze was dit, over het algemeen gesproken ook wel. Haar conservatisme hield haar in maatschappelijk opzicht bij de priesters der noordelijke provincies misschien een stuk ten achter. Het leverde niettemin verzetskracht in de strijd tegen febronianisme, indifferentisme en verlichtings-naturalisme. Het was daarbij een leerschool van respect.

Tegenover de strevingen naar mondigwording, die gisten in de stedelijke sociëteiten en politieke clubs of in het volksverzet bij dwangmaatregelen van de bezettingsoverheid, stelde dit clericale conservatisme vooral de theorie van het wettig gezag op de voorgrond. De 'Dichtmatige karakterschets van sommige Rooms-Katholieke geestelijken in de Meyerij van 's-Hertogenbosch', in 1813 voor rekening van de auteur, Anthonius Franciscus Paulaerts, gedrukt bij Geysbeek in de St Luciënsteeg te Amsterdam, en in 1815 opnieuw uitgegeven, wenst 'aan te tonen, welke dikke macht van duisternis in het vak der beschaving en der verlichting in de Meyerij, in betrekking tot het overige gedeelte van Holland, wordt aangetroffen'. Uitdrukkelijk onderscheidt de libellist priesterdaden van godsdienstbeginselen en hij verzekert, dat geen priesterhaat ooit zijn toorn of drift ontsteken kon. Het ergert hem echter, de St Jans-kathedraal, mede door toedoen van vicaris Van Alphen, die zich

op een formeel standpunt stelde, aan de Bossche Katholieken te zien ontgaan. Zijn dichtstuk bezit als letterkundig document geen bijzondere waarde, maar het spreekt grieven uit, die in gewone omstandigheden geen openbaarheid plegen te bereiken. Zijn huldding van plebaan Joannes Hoogaerts brengt bovendien de gedachte van een toenmalige leek over priesterlijke vroomheid helder onder woorden:

... Neen, valsche priesterschaar! gij kunt ons niet bedriegen:
Te lang hebt gij 't geduld van elken leek gerekt;
Het baat u thans niet meer, gelijk voorheen, te liegen,
Een beetre stem heeft ons uit onzen slaap gewekt.

Wanneer wij zondigen, draagt hij daarvan de schulde,
Die 't kwaad niet stuit wanneer zijn arm het stuiten kan.
Hem acht ik strafbaar, die zijn pligten niet vervulde,
Die handelt als een fielt, niet als een eerlijk man.

Als Hoogaerts misse leest, ons geeft den heiligen zegen,
En ons vergifnis schenkt voor elke zondedaad,
Dan daauwt ons zaalge troost en hemelwellust tegen,
Dan voelen wij dat God in gunst ons gadeslaat...

Wat wij hier beluisteren, klinkt excessief, maar voert ook de toon, waarop zich iemand tegen een exces te weer stelt. De heroïsche onverzettelijkheid van vicaris Van Alphen en het verlichte anticlericalisme van de gelegenhedsdichter Paulaerts blijven uitersten, waartussen zich een gesteldheid ontwikkelde, die zich laat aanzien als devoot. Vergeet men, dat zij in de jaren 1795–1840 zulke spanningen verduren moest, dan vereenzelvigd men haar groei te licht met de verbreiding van overlevende volksgebruiken of nieuwe praktijken van godsvrucht.

II

Oubolligheid van stijl, eigen aan talrijke stukken uit de Franse tijd, geeft ons al gauw de indruk, dat zij geschreven werden door

gemoedelijke mensen, die weinig omhanden hadden en zich geen rekenschap gaven van de ernst der gebeurtenissen. Heel vaak is dit gezichtsbedrog.

Brabants erkenning als achtste provincie vond haar beslag onder heftig protest van gedegen on-roomsen, wier felste woordvoerder dominee Stephanus Hanewinkel van Vierlingsbeek is geweest. Hij kende de provincie goed. Hij was geboren te Nuenen op 30 September 1766 en had als predikant gestaan te Bakel, te Aarle, te Beek en Lieshout, voordat hij te Vierlingsbeek beroepen werd. Als publicist geniet hij faam om zijn 'Geschiedkundige en Aardrijkskundige Beschrijving der Stad en Meyerij van 's-Hertogenbosch', die in 1802 te Nijmegen verscheen. Tevoren had hij in briefvorm een tweedelige 'Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaere 1798-1799' uitgegeven bij A. B. Saakes te Amsterdam. Een zijner bêtes noires was Leonard Swinkels, sedert 1780 pastoor te Deurne, die hij 'een domme, bygeloovige, lompe kaerel' noemt en voorstelt als een zuil van onverdraagzaamheid.

Historisch beschouwd, is deze Leonard Swinkels geen voorbeeld van uitzonderlijk begenadigde deugd. Hij was een doodgewone Brabantse dorpspastoor uit die dagen, lang niet ontwikkeld, echter blijkens zijn zang voor het St Ceciliafeest van 1799 ook weer geen letterheld. Hij was te Helmond geboren op 20 Augustus 1738, had zijn lagere studies gedaan aan de latijnse school te Gemert, zijn hogere te Douay, en was in 1763 priester gewijd. Zeven jaar was hij praeceptor te Gemert, voordat hij pastoor te Wintelre, vervolgens te Deurne werd, waar hij op 5 Februari 1815 zou sterven. Toen hij er aankwam, vond hij er de gereformeerde predikant Henricus Sluyter, de grootvader van Stephanus Hanewinkel, door een zware beroerte, die hij 11 Juli 1779 op de preekstoel gekregen had, vrijwel totaal verlamd. Op 29 April werd Antonius Henricus Ross bevestigd

als assistent-predikant voor de gereformeerde gemeente, die toen een en dertig leden telde. De oude Sluyter stierf 6 Mei 1782.

Pastoor Swinkels en Dominee Ross waren beiden vurig patriot. Met andere dorpsnotabelen gingen zij geregeld, meermalen per week, samen naar de herberg 'De Roode Leeuw' om daar 'De Post van de Neder-Rijn' te lezen. Uit Keizersbosch verdreven Norbertinessen, met haar priorin, zuster Theresia, in de wereld Allegonda Wilhelmina de Breff, uit Haps, aan het hoofd, bracht pastoor Swinkels onder in een woning die hij huurde bij de gereformeerde gemeentesecretaris A. A. van Noort. Vergeleken bij de Bossche priesters, die te Leuven hadden gestudeerd, was deze oud-alumnus van Douay zeker geen scherpstlijper! Hij ontving de Fransen binnen Deurne, juichte de kerkvrijheid toe, en trachtte tot een vreedzame restitutie van het kerkgebouw te geraken, maar kon, toen hij de kerk in bezit had gekregen, hier niet dadelijk dienst in doen, omdat vicaris Van Alphen geen protestantse begraafplaats voor de roomse eredienst begeerde.

In het vooruitzicht van de kerkrestitutie dichtte hij voor zijn koorzangers het feestlied op St Ceciliadag, dat hij, volgens bewering van S. Hanewinkel, 'in een openbare herberg, in tegenwoordigheid van zeer veele menschen, zelfs van eenen Protestant, zou hebben gezongen, en na hij dit vloeklied had uitgebukt, den Protestant hebben toegedruwd: dit zeg ik en dat hou ik staande'.

Ziehier het 'vloeklied' van pastoor Leonard Swinkels:

1

Zanggezellen (bis)
Wilt uw stem en snaaren stellen
Op dit blij Caeciliafeest
Nimmer had gij (bis)
Meerder reden om te zyn bly
Zingt dan vroolyck om 't meest.

2

Droeve tijden (bis)
Deden u met traenen scheiden
Uit uw pragtig kerkgebouw
God den Heere (bis)
Laat u daar in wederkceeren
Weg dan tranen, weg dan rouw.

3

O, hoe zal men (bis)
 Door die ruime gangen galmen
 Met clarionet en stem
 En God danken (bis)
 Door ons inusicale klanken
 Al den lof hiervan zy hem.

4

Ach, o Broeders (bis)
 Die van d'eenheid onzes Moeders
 Van Gods kerk zyt afgeraakt.
 Keer tog weder (bis)
 Zy mint u noch even teder
 Dan, dan is ons vreugd volmaakt.

5

Dan, o galmen (bis)
 Ons vereende stemmen psalmen
 Uit een dankbaar hert tot God.
 Dan o zingen (bis)
 Van vreugd alle Hemellingen
 Dan ontbreekt niets aan ons lot.
 Amen.

De drift naar oecumenische hereniging, die hier zo hartelijk, maar in de herberg eerder hartig klonk, hoorde in Brabantse dorpen bij het begrip van de kerkrestitutie. Men hoopte wellicht in patriottenkringen, dat de Franse idee der gelijkheid ook in het kerkelijk leven doordringen zou en althans voor Bataafs-Brabant het feit van de reformatie ongedaan maken. Zulk een illusie werd mede gevoed door uitlatingen van de sterk doopsgezind beïnvloede voorzitter van het gewestelijk bestuur Pieter Vreede, die reeds op 23 October 1783 aan Dirk van der Capellen tot den Poll geschreven had, dat de tolerantie moest uitgaan van de heersende kerk.

Zijn reorganisatie van het Brabantse onderwijs volgde de denkbeelden van Jan Nieuwenhuyzen, die in 1784 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had gesticht. Niet al te nuchtere verlichtingswijsheid doordrong het patriottisme en bleef lang nawerken in de geesten, die een natuurlijke broederschap van gezindten gepast vonden in hun gezamenlijke verhouding tot het Opperwezen.

In de vroomheid van dorpspastoors uit de Franse tijd kreeg

zulke menselijke goedgezindheid vaak haar aandeel. Ze mag zelfs niet worden weggedacht uit de anders ondoorgrondelijke psychologie van Mathias Franciscus van Camp, die als een man van onbesproken levenswandel en een ijverig zielenherder bekend stond, hoewel hij Napoleon naar de ogen zag.

Door Professor Dr J. Prinsen J. Lzn. is het straatlied van een of andere rolle-zanger over de kerkrestitutie te Deurne bewaard, dat deze interconfessionele welwillendheid bevestigt. Opnieuw worden de Protestanten uitgenodigd om zich aan te sluiten:

1

Christenen in het gemeyn,
Laat ons indagtig zyn,
Dat zoo meenig mensch
Heeft geleeft by dezen wensch,
Ag dat God dog gaf
Eer ik gaan naar het graf,
Dat de Parochie kerk,
Ons eerste voor Ouders werk,
Mogt zijn van protestant ontblood,
Van alle tegenstryding snood.

2

Ziet nu Christene mensch
Nu komt gij tot uwen wensch,
Want ziet nu den tijd,
Den Protestant nemt zyn afscheid,
Uit dit schoon Gebouw,
Voor de Roomsche rust behouw,
Die hebben het oog gestigt
Haaren Gods-dienst daarin verrigt.
Maar wij door Protestanten trijn
Daer uyt verdreven zijn.

3

Wy leeven nu den tyd,
Die ons hart en ziel verblyd,
Over zeventhien honderd jaar,
Negen en negentig aldaar
Op S. Catharina dag,
Men in de Kerk zag,
Den Bybel wierd gehaald
Den tyd was zeer wel bepaald.
Dat haar meubels moeste van kand
't H. Kruys word daar gepland.

4

Het is nu voorwaar,
Ontrent honderd en vyftig jaar
Een ander Leering ingerukt,
De Roomsche Leering wierd verdrukt.
Tot ons leet en spijt,
Word ons die plaats ontzeyt,
Misschien voor ons zond' geplaagt,
Door toelaaten Gods uitgejaagd,
Maar den Heere Prediekand,
Heeft nu gedaan afstand.

5

Komt Protestanten te gaar,
Voegt u by de Roomsche schaar,
Al zijt gy afgedwaald,
Aanhoord Gods woord, dat niet en faalt.
Die ons alle roept tot Hem,
Aanhoord nu zyne stem
Komt alle tot mijn
Die belast en belaaden zijn,
Met traanen op uw aanschijn,
Ik zal uwen trooster zijn.

6

Aanhoort die Roomsche Trom,
Roept alle disserteurs weerom,
Die hier zijn uitgegaan,
Aanhoord Gods woord tot ons vermaan,
Tenzy gy word gevoed
Met myn Vleesch en Bloed,
Geen leven is in u
Begeeft u tot Gods Kerk nu,
Eer gy van God in Eeuwigheid
Zult zyn vermaaledeyd.

7

Komt nu al te gaar,
Kniel neder voor Gods Altaar
Die uwen God bekend,
In het heylig Sacrament,
Het is zyn Vlees en Bloed,
Dat ons spijzen moet,
Op dees weerelds baan,
Om kloekmoedig voort te gaan,
Tot dan hy ons roepen zal hier naar
By zyn bekroonde schaar.

8

Komd nu Roomschen te gaar,
Voegd u gebeden by malkaar,
In dees Parochiekerk
Steld u neerstig in het werk,
In deezen Wyngaard,
Eenen schat vergaard,
Die u na deezen tijd,
Diend tot een Zaalige Eeuwigheid,
Roept u Broeders die leedig staan,
Dat zy dog met u gaan.

Deze terugroeping van 'deserteurs' onder verwijzing naar de parabel van de arbeiders in de wijngaard, maar bij stellige bevestiging van de reële tegenwoordigheid, zou ook van Swinkels kunnen zijn, als de vorm niet zo stuntelig was. Ze tekent in elk geval de gesteldheid, waarmee een deel der in Brabant werkzame priesters de nieuwe tijd tegemoet heeft gezien. Voor de versiering van het teruggegeven gebouw betrok de pastoor van Deurne een altaar uit het klooster St Elisabeth bij Nunhem en ornamenten uit Thorn. Beeldende kunst, die in haar eigen vormenspraak de aard van de volksvroomheid uitdrukken zou, leverde Brabant nog niet op. Het feit, dat de interieurs van de latere Waterstaatskerken de gelovigen terugwezen naar vroom-

Brabantse vroomheid in processies (Scherpenbeuvel)

Foto M. Coppens

ijver en vaderlijke bezorgdheid heeft hij het hoog ambt van kerkvoogd met lof bediend, terwijl zijn hart niet hoogmoedig was en zijne ogen niet hoovaardig zijn geweest. Hij was inzonderheid bezorgd voor het geestelijk heil, voor de deugden, de goede zeden en de godsdienstzin zijner onderhorigen. Bij de drang der omstandigheden verenigde hij eenvoudigheid met voorzichtigheid'. Die karakterschets is juist, doch verlangt met kennis van zaken te worden begrepen. De grote man in dit gedeelte van Noord-Brabant was de vicarius niet. Bij zijn benoeming had hij derdens op de candidatenlijst gestaan. Om Antwerpse gevoeligheden te ontzien, was Adrianus Oomen, hoewel vicaris-generaal van het Bataafse district en grondlegger van het Bredase groot-seminarie, van deze lijst weggelaten. Met een jaar verschil had Oomen op de zelfde scholen gestudeerd als de seminarie-president van 's-Hertogenbosch, Antonius van Gils. Zij waren vrienden en onderhielden een veel omvattende briefwisseling.

Eenvoud en voorzichtigheid bevinden zich soms op (wel eens over) de grens van argeloosheid en angstvalligheid, twee trekken, die Krüger beslist niet aan Van Dongen heeft willen toeschrijven, al geeft zijn aanhaling uit psalm 130 de goede verstaander te vernemen, dat de Bredase vicaris met recht geen overdreven dunk van zich zelf koesterde. Ook hij werkte onder hachelijke omstandigheden. Behalve de wisseling van republiek naar koninkrijk, inlijving en restauratie, die hem telkens in de politiek betrof, moest hij de mogelijkheid van een herstel van het oude Antwerpse diocees ontzien. Het laat zich begrijpen, dat hij met zijn karakter en in zijn positie weinig op vuurvreters gesteld was en zich in zijn correspondentie schamper over 'vervaart-makers' uitliet.

Dat gedurende zijn bewind de lekenwereld van het Bredase geraakt is geweest door verlichtingsgedachten, blijkt uit het dichtwerk 'De Kloostergelofte of Alcestus en Euphemia', dat

de Bredase jurist D. J. van der Heyde Jr in 1831 te Amsterdam liet drukken, doch dat hem ingegeven werd door een krantenbericht uit 1822. Met herinneringen aan 'La Religieuse' van Diderot en vooral aan het drama 'Fénelon' van Joseph Chénier op de achtergrond, protesteert hij tegen de onherroepelijkheid van de kloostergelofte en vindt als spreekbuis voor dit protest een ongenoemde Franse bisschop, die overigens in het openbaar meedeelt:

Doch zoo uit vrije keus de stervling zich wil wijden
Aan klooster of altaar, zijn driften wil bestrijden,
Ontvlieden het vermaak, dat andre staat hem biedt,
Dan is deez' keus zeer rein, als ze uit dit doel geschiedt;
Maar 'k wil, zoo lang ik hier als bisschop zal regeeren,
Elk misbruik met geweld steeds uit mijn bisdom weeren . . .

De vanzelf opkomende gedachte, als zou hier de Bredase vicaris van ongevraagd advies worden gediend, vindt geen steun bij nader bekende feiten dan dat in zijn jurisdictie-gebied tijdens de regering van Willem I vragen over de kloostergelofte actueel geworden waren door de verbreiding van de Dongense congregatie der Penitenten-Recollectinen, die haar eerste leefregel dankten aan Adrianus Oomen.

Toch zou het verkeerd zijn te menen, dat de hogere geestelijkheid in Brabant weinig of geen steun van notabelen uit de lekenwereld heeft verkregen. Zeker heerste er in economisch-welgestelde kringen, evenals in België en Frankrijk, een rationalistische geest van kritiek, doch in het praktische leven werden mannen als Antonius van Gils en Adrianus Oomen stellig bijgestaan door hun broers, die huisdokters waren. Katholieke geneesheren, vaak met priesters verwant, oefenden in de gezinnen in dubbel opzicht gunstige invloed uit door de zedelijkheid te bevorderen en de vaderlandse gevoelens te versterken.

Ook bij het onderwijs en bij de rechterlijke macht vond men beginselvaste gelovigen, die voor het behoud van de gelovige

aard der Brabantse bevolking waardevol werk deden zonder aan de grote weg te timmeren. Een typische vertegenwoordiger van deze degelijke lekenvroomheid is de Bredase jurist F. J. Hoppenbrouwers, getrouw medewerker aan de tijdschriften van Joachim George le Sage ten Broek en ijveraar voor de oprichting van de St Antoniuskerk te Breda. In 1825 gaf hij een uitvoerig commentaar op Vondels Altaergeheimnissen uit bij J. J. Arkesteijn te 's-Hertogenbosch en in 1842 bezorgde hij een Straalkrans van protestantse eerbiedbetuigingen voor Maria, weer een bewijs, dat de terugkeer van de dwalende broeders, gelijk men toen begon te zeggen, als het ware elk ogenblik verwacht werd.

De volksvroomheid, door de priesters geleid, hield zich in de Franse periode hoofdzakelijk aan het oude. Bedevaart-broederschappen bloeiden voort, maar de processies vertrokken veelal nog naar dorpen aan de grenskant, in openbaar katholiek-gebleven streken als Kevelaer, Roermond, Scherpenheuvel, Meerselredreef, Beirendrecht en Gaverland, waar de kerkboeken en devotieartikelen voor gezinsgebruik werden gekocht. Gelden voor herstel, onderhoud en versiering van de gerestitueerde of nieuwe kerken te schenken of bij overlijden na te laten, gold weer, gelijk in de middeleeuwen, voor een bijzonder verdienstelijke daad van vroomheid. De charitatieve zorg voor de armen kreeg echter over het algemeen groter genegenheid van de parochie dan de zorg voor het kerkgebouw, zodat menige pastoor inkomsten voor zijn kerk zocht te betrekken uit het bijzondere patronaat van een bedevaarts-heilige als St Antonius te Chaam, St Bernardus te Ulicoten, St Marcoen te Dorst, St Cornelis te Den Hout, die speciaal voor ziekten van mens en vee werden aangeropen en wier feestdag al vroeg in de morgen van heinde en ver de boeren op de been bracht. Meestal legden ze in gesloten colonne de beeweg te voet af, biddend en zingend, soms oude Belgische liederen, die in hun simpele taal een klank van spontane vroomheid bewaarden, soms naïeve kreupelrijmen,

die op kermisdeunen leken. Reeds lang reden er treinen, toen de voetgang naar Kevelaer nog als bijzonder verdienstelijke particuliere devotie de voorkeur der ouderen behield, waaronder jubilarissen met gouden medailles aan blauwe linten voor de meer dan vijftigste keer van hun leven stoer de pas hielden. Overslaan zou hen met wroeging hebben beladen.

De officiële afschaffing van de ambachtsgilden in 1817 trof een zeer kwijnend instituut, dat toch nog taai genoeg bleek om als uitvaartfonds voort te bestaan, zodat de werkman in menige parochie zijn begrafeniskosten verzekerd wist door zijn ambachtsbroeders. De latere werkliedenorganisaties konden in enkele plaatsen als maatschappelijke instelling aansluiten bij de resten van deze vrome middeleeuwse traditie.

IV

Bij zoveel behoud en wederopbouw, voortzetting en spanning, mist de moderne waarnemer wellicht kenmerkende bewijzen voor het charismatische karakter van het katholieke geloof. Er is ijver genoeg, maar er is weinig oorspronkelijke religieuze bezieling, zou men zeggen.

De moeilijkheid laat zich gelden, dat het innerlijk leven gewoonlijk weinig rechtstreeks getuigenis geeft: het blijkt uit daden en vaak ook uit woorden, die zich voegen in een samenstel van waarneembaarheden, dat er voor het oog meestal heel natuurlijk uitziet. Studie vloeit samen met gebed, als iemand jarenlang aan de verklaring der Altaergeheimnissen werkt en sterke vroomheid mengt zich vaak met zwak uitdrukkingsvermogen, wanneer de pastoor zijn preek, of de bisschop zijn vastenbrief schrijft. Drang om zich bij zulke arbeid als bijzonder deugdzzaam te onderscheiden kan misleidende hoogmoed blijken. Vooral op de seminaria en in de cura is men daar voorzichtig-beducht voor geweest. Een opvallend 'heilige' seminarist als

Cornelis Voeten, geboren te Rucphen op 16 Maart 1861, aldaar overleden op 18 Mei 1885, legt zich in de tweede helft van de eeuw nog nadrukkelijk toe op de beoefening van de 'gewoonheid'. Dezelfde trek wordt door zijn biograaf geprezen in Jan Mathijssen, die, 13 Februari 1849 te Ulvenhout geboren, op 11 Januari 1920 als Trappistenbroeder Hilarion te Westmalle in geur van vroomheid stierf.

Niettemin brak al spoedig het ogenblik aan, waarop *speciale* Brabantse vroomheidsvormen zich in het verborgene openstelden voor de werking van de Heilige Geest. In Maart 1858 heeft Mère Marie Joseph van Jesus, Penitente Recollectien te Roosendaal, een gedenkschrift over haar geestelijke ervaringen te boek gesteld, dat, volledig uitgegeven, eenmaal tot de krachtigste getuigenissen van oorspronkelijke vroomheid in Noord-Brabant gedurende de eerste helft van de 19e eeuw zal behoren. In de wereld heette zij Marie Raymakers. Ze was in 1781 geboren te St Oedenrode en in 1800 door toedoen van haar oom, pater Linus, capucijn, ingetreden bij de verdreven kloosterzusters uit België, die van Antonius van Gils een onderdak hadden gekregen in een wrak huis te Waalwijk. Haar bedoeling schijnt aanvankelijk slechts geweest te zijn, de zusters te helpen als dienstbode, maar zij behoorde reeds onafscheidelijk tot de kloostergemeenschap, toen deze op 9 November 1800 onder heftige storm met paard en wagen naar Breda verhuisde, en te Dongen strandde, waar ze gevestigd blijven zou. Hier ontving deze nieuwe congregatie haar reglement van Adrianus Oomen, die er nooit aan gedacht had, kloosterstichter te worden en zijn tekort aan ervaring in dit opzicht ook argeloos, maar goedmoedig, blootgaf. Zuster Marie Joseph vertelt, hoe de communiteit geestelijk steunde op voorzeggingen van haar eerste mater, soeur Constance, die zich beriep op ingevingen, ontvangen door haar zus, Victoria van der Linden, destijds Claris te Nantes: 'God liet haar zien, wat er zou geschieden ten aanzien van

eenige vrome religieuzen, van welk getal hare zuster Marie Constance, Penitente in het Klooster te Leuven, de opleidster zou wezen, die haar Vaderland kloekmoedig zouden verlaten en op Gods Voorzienigheid vertrouwend zich zouden nederzetten in de Provincie Noord-Brabant, grensende aan Holland, dat zij in de derde plaats zou blijven, zooals puntelijk volbragt is volgens onze aantekening. Hetgeen hiervan nog te zeggen valt, is, dat uit dit beginsel eene nieuwe Religieuze Congregatie zou ontstaan, die God zonderling zou aangenaam zijn door de onderlinge liefde, die er zou heerschen en door de kinderlijke eenvoudige onderwerping aan de overheid, en onthechting. – Deze voorzegging was aan al de Religieuzen te Dongen van het begin af bekend. En het was als het aangenaam morgenlicht, dat zich gestadig vertoonde, met eene blijde hoop op dien helderen dag, die er verwacht werdt; ik spreek hier van die beginnende tijden te Dongen.

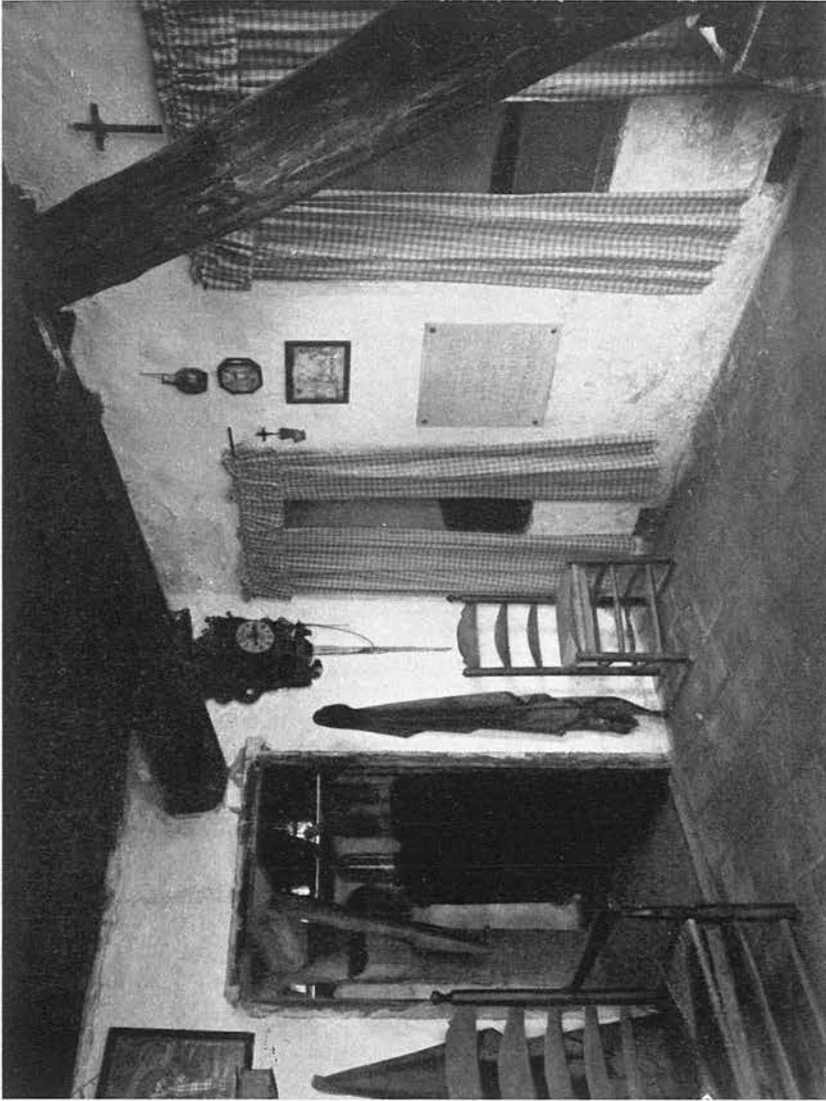
Wij waren toen bijna als de Apostelen met Christus; wij verstonden noch niet wat er ons van de toekomst gezegt wierd. Maar onze harten wierden meer en meer door verlangen opgewekt. Er was voorzegt, dat er uit dat begin, het welk door de gesupremeerde Religieuzen op de grenzen van Holland zou gevestigd of gesticht worden, eene nieuwe vergadering zou ontstaan, met eenen geheelen nieuwen Geest beziel. – Niemand verstond dat grondig; men was even als de Apostelen nog heel blind, en men wilde maar vooruit. Evenwel werdt niemand ongeduldig; Al de Religieuzen steunden op de bestiering der Goddelijke Voorzienigheid, met een groot vertrouwen. Niemand heeft het opgemerkt, het geen mij nu eerst is voorgekomen, dat er niet ééne der gesupremeerde religieuzen in de nieuwe uitbreiding heeft mogen deel hebben! Dat die zaak is ondernomen door personen, die als nieuwelingen te Dongen waren aangenomen. En dat de eerste nieuwe stichting maar heeft plaats gehad 7 jaren na de dood van onze eerste Overste, Mère

Constance, niettegenstaande deze Waardige Religieuze zoo zeer verlangd had, mede te werken aan de herstelling . . .

. . . Het scheen door Gods wijze voorzienigheid besloten te zijn, dat de stichting te Dongen, die geschiede terwijl de straffen over de Kloosters nog steeds voort-duurden, dat deze stichting (zeg ik) maar moest dienen om de Ruïnen te bewaren; en om het zaad van het Religieuze leven te stellen in eene veilige aarde, alwaar het zelve na eene zeer langzame ontkieming weder zou te voorschijn komen. – Het Religieuze Leven, dat in deze Landen toen nog gehéél en al onbekent was, moest kenbaar worden door de vruchten, die het onderwijs en de opvoeding der Jeugd voortbragt; en dat kan niet dan langzaam. Het aannemen van nieuwelingen ging evenmin spoedig, alles moest ter sluik geschieden. En de Duivel liet niet eene gelegenheid voorbij gaan, om zulks te beletten.’ . . .

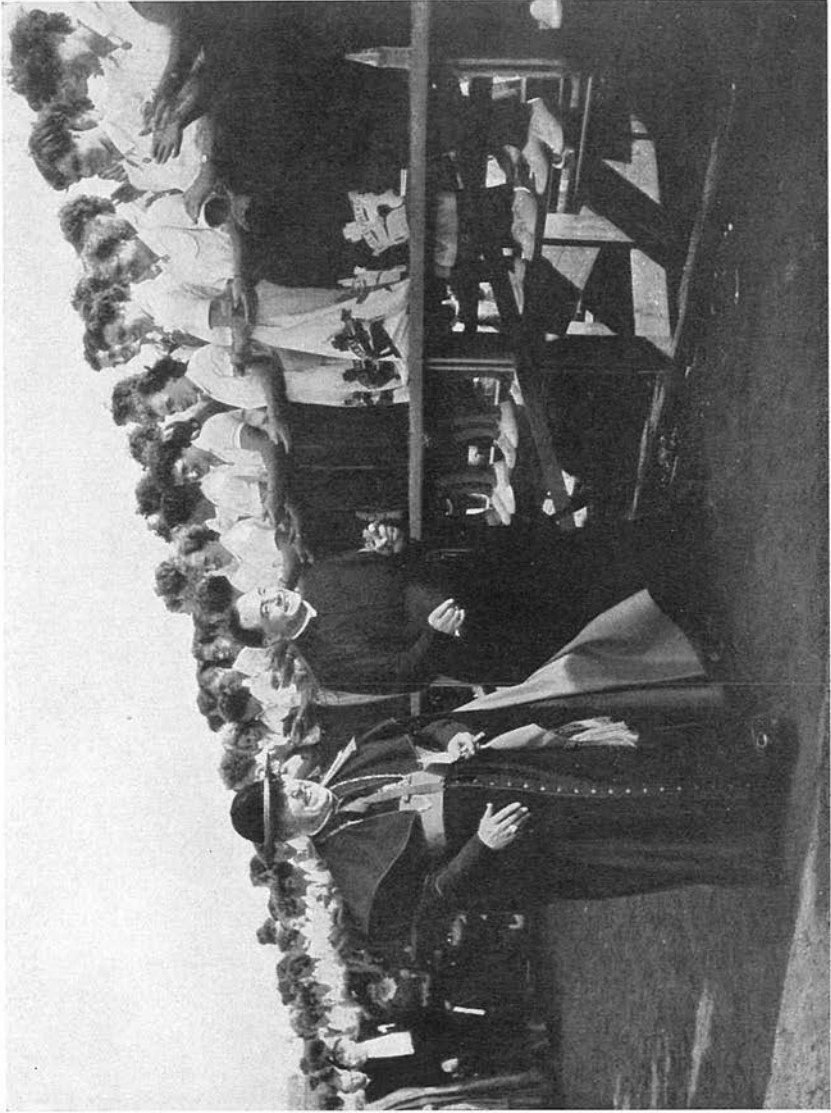
Na een bericht over de bijzondere moeilijkheden, tot 1830 ondervonden, vervolgt Marie Raymakers, kennelijk zinspelend op eigen ervaringen, aldus haar verslag:

‘Nu was de tijd daar, die door de Voorzienigheid als eenigszins gunstig bepaald was, om het werk der uitbreiding voor goed te beginnen. Maar door wie moest nu dat Werk te uitvoer gebracht worden? Niemand bood zich daarvoor aan, God moest zelf zijn werk doorzetten! En dat is geschied. Men ziet dit maar naderhand, even als de Apostelen nadat ’t geschied is. – Alles is evenwel van God te voren aan zeker eenvoudige religieuze, zelf jaren voor de tijd, dat zulks zou gebeuren, vertoond. Het voornaamste en het geen wij allen wel in aanmerking moeten nemen, is, dat God door een hemels Licht aan eene religieus heeft getoont, dat in deze nieuwe Congregatie de Geest der Religieuzen moest bestaan in de betrachtting der navolging van het Leven der Apostelen, en eerste Christenen! God gaf haar alsdan een inwendig gevoel, en eene zoo klare kennis, dat zij *daarvan* eene beschrijving kon maken. – Hij beloofde daaraan

*Het geboortehuis van Peerke Donders,
getuigenis van nederigheid en eenvoud*

Foto M. Coppens

Het nieuwe priesterapostolaat in een veranderde wereld

Foto M. Coppens

zeer grote genade, en eene byzondere hulp aan de leden der vergadering; en vooral dien Geest van Vernieuwing, die Hij wilde planten in deze nieuwe Religie. Wij hebben derhalve wel zeer groote rede om hierop acht te geven. En het is daarom, dat ik mij verplicht gevoelt heb, dit aan mijne Mede-zusters mede te deelen, zoo als ik reeds aan sommige gedaan heb.'

Scherper voorstelling van de aard harer geestelijke ervaringen geeft zij, tussen vermaningen door, in de beschrijving van een visioen waarin God haar liet zien 'niet met de oogen des lichaams, maar in den Geest, een groot *wit Kruis*, dat Hij in haar binnenste scheen te planten met deze woorden: '*Uwe Ziel zal als eene onvruchtbare aarde doorgraven worden! En het Kruis zal daar duizend vruchten voortbrengen! Deze vruchten zullen niet U, maar Mij toebehoren!*' Deze verzekering vernieuwde zich op dien stond tot driemaal met eene onuitsprekelijke Kracht, en geheel hemelsche vertroosting. Als die zuster zich als verpletterd gevoelde, en op nieuw hare onwaardigheid voorstelde, verzoekende andermaal, dat de Heer eene andere zou gelieven te gebruiken, kreeg zij tot antwoord, '*Ik heb uwen raad niet noodig!*' Hier door geheel beschaamd, en als doordrongen van die beslissende uitspraak, was zij zodanig van Gods wil verzekerd, dat zij daarna geen oogenblik meer heeft getwijfeld, hoe groot de moeyelijkheden ook geweest zijn'.

Aan de stichting van het nieuwe noviciaat der zusters Penitenten-Recollectinen te Roosendaal gingen nog verscheidene geestelijke gunsten vooraf, zoals 'een zeer aangenaam bezoek van de heilige Moeder Gods, met het kindje op den arm'. – 'Door overgroote blydschap wierd zij wakker gerukt; want het eerste geschiede in haren zachte slaap; zij stond dadelijk op, en ging knielen voor een kruisbeeld, nog altijd in de zekere bewustheid, dat Jesus in zijne minnelijke Kindsheid tegenwoordig was; zij gevoelde alsdan in haar hart eene brandende begeerte, om Jesus in zijne H. Kindsheid te vereeren door het stichten

van nieuwe scholen, enz., enz. – En hoorde duidelijk eene inwendige stem, die zegde ‘*Schort uwe lenden tot den arbeid!*’ Ik moet hier niet zeggen, welk een indruk dit maakte op het gemoed van die evenwel toen noch niet wist, wat er kort daarna zou gebeuren. – Al wat ik tot hier toe heb aangehaald is dienende, om ons allen te overtuigen, dat God een allergrootste werk heeft gemaakt van onze tegenwoordige instelling, of congregatie, dat er aan Zijn werk niets heeft ontbroken om er een volkomen begin aan te geven.’

Het onwankelbare vertrouwen, geroepen te zijn tot iets groots, doortrekt het levendige, zeer concrete proza van Marie Raymakers in al haar geschriften. Dat dit grote bestond in schijnbaar onooglijke verplaatsingen, voorlopig uitsluitend van het ene naar het andere Brabantse stadje, in schijnbaar overtollige splitsingen en regelwijzigingen, heeft haar niet ontmoedigd. Ons mag het soms toeschijnen, dat zij de betekenis van die locale nuances overschatte. Dit berust dan op een waarneming van feiten, waarbij alleen de buitenkant bekeken wordt. Bij de eeuwfeesten van de verschillende takken der Penitenten-Recollectinen zijn kostbare herdenkingsboeken uitgegeven, voor Dongen, Roosendaal, Bergen op Zoom en Oudenbosch door pater Gerlach O.F.M. cap., voor Etten door zuster Annette, voor Charitas te Roosendaal door pater Quirinus O.F.M. cap., voor de Penitenten-Recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis te Roosendaal door Bonaventura Kruitwagen O.F.M., waaruit men geest en ontwikkeling van deze congregaties nader bestuderen kan. Ze vormen een onmisbare bijdrage tot de geschiedenis van de Noordbrabantse vroomheid en tonen een gezamenlijke werkdadigheid ten gunste van het gewest en van verschillende missielanden. Maar de centrale figuur blijft, bij alle onderscheiding van de groepen, Mère Marie Joseph in haar bezielde vooruitstrevendheid, die zij tot op zeer hoge ouderdom behield. Zij was 86 jaar, toen zij in 1867 overleed.

V

Monseigneur Zwijsen is de volgende gestalte, die in Brabant met kop en schouders boven zijn omgeving uitsteekt en aandacht vraagt voor de eigen vorm van zijn vroomheid. Zijn doodsbbericht, bij circulaire van 19 October 1877 door het kathedraal kapittel aan de geestelijkheid van het bisdom 's-Hertogenbosch bekend gemaakt, behelst de woorden: 'Het behoeft niet gezegd, dat het afsterven van onzen hooggevierden Aartsbisschop-Bisschop, den man der Voorzienigheid, die in zijn langdurig bestuur zovele schoone instellingen tot stand bragt en wiens buitengewoon beleid in de kunst van het administreeren door iedereen steeds bewonderd werd, voor de Kerk van Nederland, en voor ons Bisdom in het bijzonder een groote slag, een groot en diep betreuenswaardig verlies is.'

Bij zijn leven stond hij in het land als de man der Voorzienigheid bekend. Hij dankte dit zeker voor een deel aan zijn gelukkige omgang met koning Willem II en aan zijn bemoeiingen in de voorbereiding tot het herstel van de kerkelijke hiërarchie, maar bijzondere redenen om hem die naam te geven hadden de Zusters van Liefdadigheid van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid, met Moeder Maria Michaël Leijzen aan het hoofd, en de Tilburgse fraters, wier congregatieregels zijn werk is geweest. Zijn persoonlijke vooruitziendheid, die, voorzover dit nagegaan kan worden, in hoofdzaak een natuurlijke hoedanigheid is geweest, werd de soliede ondergrond van een eigenaardig vertrouwen op de Goddelijke Voorzienigheid, dat hem tot al zijn werk bezielde. Bij volle eerbiediging van de onnaspeurlijkheid der wegen Gods, ontplooidde hij in zijn openbare geschriften, meest vastenbrieven, een theorie van het parallelisme tussen Goddelijke Voorzienigheid en menselijke voorzichtigheid, welk woord dan als vroom beleid wenst te worden verstaan. Deze theorie vindt men volledig uiteengezet in zijn herderlijk

schrijven van 1 Mei 1853, maar hij komt er bij verschillende gelegenheden min of meer duidelijk op terug. Hetgeen hem zekerheid schijnt gegeven te hebben van de overeenstemming tussen zijn eigen plannen en de wil van God, moet voortgekomen zijn uit zijn innige devotie jegens Maria. Hij was een groot durver met veel ondernemingsgeest, maar niet geheel vrij van menselijke eigenzinnigheid, die zich tegenover ondergeschikten wel eens hard kon laten gelden. In zijn voorzienigheidsleer paste het kerkgezag als objectief instrument van Gods wil, zodat hij met groot zelfbedwang wist te gehoorzamen, maar ook met dwingende kracht kon gebieden.

Zijn optreden als kloosterstichter beantwoordde aan een voorschrift van de nood, gelijk dit met meerdere wereldgeestelijken in het Brabantse land gedurende de vorige eeuw het geval is geweest. De zusters, wier congregatie hem haar regel dankt, waren door de Norbertijn Jacobus van Hooff, pastoor te Engelen, in 1826 uit Amersfoort ontboden, maar Zwijsen haalde ze op 23 November 1832 naar Tilburg als onderwijzeressen. Hier legden ze op 5 Februari 1834 haar geloften af, doch kregen haar definitief reglement eerst in 1838. Kloosterstichters als kapelaan Heeren te 's-Hertogenbosch, pastoor Van Erp te Schijndel, pastoor Van Miert te Veghel, pastoor Hellemons te Oudenbosch, deken Coppens te Drunen, pastoor Van den Bogaert te Elshout, kwamen met Adrianus Oomen als stichter van de Dongense congregatie, Zwijsen als stichter van de zusters, paters en fraters van Tilburg, en Johannes van Hooydonk als stichter der broeders van Huybergen hierin overeen, dat zij kloosterlingen nodig hadden voor een practisch doel, doch wel bereid geweest zouden zijn zich met leken te behelpen, indien dit mogelijk ware geweest.

Dat hun stichtingen zich snel uitbreidden en veelal naar elders verbreidden, vaak ook naar de missielanden, wijst op de aanwezigheid van een sterke drang naar het geestelijk leven bij de bevolking, waaruit deze kloosters novicen betrokken. Vooral

voor het katholieke onderwijs maakten de nieuwe instellingen zich verdienstelijk. Zij hebben, soms met gebrekkige leermiddelen, maar doelbewust en onbaatzuchtig, de generaties opgevoed, die de economische, sociale en culturele achterstand van het oude generaliteitsland inhalen zouden. Hun paedagogische begrippen mogen in het begin wat simpel geweest zijn, zij stelden tegenover de onbekwaam geprotestantiseerde staatscholen en de raapnuchtere verlichtingsidealen van het Nuts-onderwijs een degelijke vorming tot godsvrucht en een grote zorg voor toenemende geloofskennis.

Dat hem gedweep in kloosters niet aanstond, toonde Monseigneur Zwijsen, toen hij het Norbertinessen-convent St Catharinadal te Oosterhout bevrijdde van de buitenissige gestrengheden, die proost Franciscus Brouwers aan de argeloze zusters had opgelegd. De afgezette fanaticus bleef Zwijsen tegenwerken in de overtuiging, dat hem onrecht aangedaan was door iemand, die van het geestelijke leven het fijne niet vatte, maar na vier jaar zwervens, vaak in de buurt van St Catharinadal, waar hem met pauselijk gezag de toegang ontzegd werd, ging hij sterven bij de Cisterciënsers te Rome.

Het grootse van een geestelijke gestalte als Johannes Zwijsen blijkt niet enkel uit de wijdheid van zijn horizon, maar ook uit het feit, dat hij tussen die einder en zich zelf nooit hersenschimmen opriep en scherp de werkelijkheden en mogelijkheden schatte. Zoveel standvastige realiteitszin vervreemdt een verantwoordelijke man gemakkelijk van de tederheden der godsvrucht. Toch heeft Zwijsen die als vurig Mariavereerder altijd gekend en gewaardeerd.

Zijn vriend Jan Baptist van Son, die in 1827 te Leiden in de rechten was gepromoveerd en van wiens juridisch inzicht en diplomatieke aanleg Zwijsen zich met gezag liet bedienen, is door zijn altijd wat schuwe bescheidenheid een heel ander, schijnbaar veel inniger vroomheidstype. Tegen het einde van

zijn verantwoordelijk en arbeidzaam leven scheen hem de godsvrucht uit het evenwicht te rukken, zodat hij iets van een scrupulant begon te vertonen, maar toen hij op volle kracht was als minister van de Roomsche Catholijke Eeredienst gaf een gevorderd gebedsleven hem bij zijn natuurlijke geestkracht scherpe verlichting.

Het zou een onderzoek waard zijn, maar schaars lonen, hoe en wanneer de motieven van de romantiek de plaats begonnen te bezetten, die tevoren door overblijfsels uit de Verlichting werden ingenomen in de geestesgesteldheid van Brabantse vromen. Van de meesten is de jeugdlectuur niet meer bekend, zelfs niet, wanneer wij weten, dat ze bij uitzondering, gelijk Petrus Donders, verwoede lezers waren. Antonius van Gils en Johannes Zwijsen beoordeelden pogingen tot verspreiding van volkslectuur ongunstig, omdat de mensen er maar verwaand door werden gemaakt. Johannes van Hooydonk scheen bang van boeken. De uitdrukkingsvormen in vastenbrieven en bisschoppelijke kanselarijstukken is aan weinig stijlontwikkeling onderhevig. Veel gebundelde preken zijn er niet. Toch is het Brabantse gemoed geraakt geweest door de verbeeldingsgloed, die de eigen omgeving schril verlichtte en onbestemd heimwee prikkelde naar het ongeziene.

Bij Frédéric Ozanam en Adolf Kolping laat zich de samenhang tussen romantisme en maatschappelijk meegevoel gemakkelijk ontdekken; in Brabant ziet men die zelfde samenhang het duidelijkst bij de stichter der Militaire Vereniging te Bergen op Zoom, Joseph Heinrich Legge, maar dit komt misschien, omdat hij van geboorte een Duitser was.

Zijn geestdrift om soldaten naar de bidkamer te slepen moest door Monseigneur van Hooydonk worden getemperd met de vraag, of niet 'vermeden diende te worden wat met grond verveling zou doen ontstaan bij *brave* jongelingen'. Legge zelf verveelde zich niet, als hij bad. Hij had, behalve een geraamte in zijn

woonkamer, om hem gedurig aan zijn sterven te doen denken, de eigenaardige gewoonte, te voet naar Hoeven te pelgrimeren, wanneer daar nieuwe priesters werden gewijd. Ook is hij een van de eerste leken geweest, die jaarlijks op retraite gingen. Zijn organisatie van de militaire verenigingen valt zowat samen met de oprichting van de eerste Vincentiusverenigingen en St Jozefsgesellenverenigingen in Nederland, waarbij eveneens Bergen op Zoom is voorgegaan. Deze voorzichtige wending van religieuze broederschappen naar maatschappelijke organisaties mag men als een uitwerking van de romantische geestdrift beschouwen. Ze bracht mee, dat de godsdienst inniger met de alledaagse levenspraktijk werd verbonden en zich naar aard en taak van het individu ging voegen. Dit proces vindt zijn voortgang in het werk van de boerenapostel Gerlacus van den Elsen Ord. Praem., in de organisatie van de spoorwegarbeiders door de Boxtelse kapelaan H. J. M. Donders, in het sociale werk van de fabrieksdirecteur J. F. Vlekke en in de constructie van een katholieke maatschappijleer, die door de Brabanders Dr W. M. J. Koenraadt en Max van Poll in een kloek handboek zou worden uitgezet.

Het is misschien een verwarring van begrippen, over organisatie-vroomheid te spreken, omdat maatschappelijke verenigingen zich niet uitsluitend toeleggen op de bevordering van de godsvrucht. Het enthousiasme, waaruit zij ontstonden, was echter stellig godsdienstig gekleurd.

Dit zelfde geldt voor de culturele werkdadigheid van Brabantse priesters en leken, die bij de doorwerking van de romantiek behoefte gingen gevoelen aan een artistieke vormgeving voor hun innerlijke gemoedsbeweging. De medewerking van de witte pater A. Smoor en van de seminarist Willem Smulders, respectievelijk onder de schuilnamen Herman van Zuyle en Arnold Lauters, aan het maandblad Van Onzen Tijd, dat trouwens in zijn eerste periode gedrukt werd te 's-Hertogenbosch, is niet

alleen voor de literatuurgeschiedenis van zeker belang, maar dient in de vroomheidsgeschiedenis vermeld te worden als een bewijs van mondigheid, waardoor de Brabantse godsvrucht nieuwe kans kreeg, zich in het openbaar te uiten. Dat priesters als Willem Smulders, A. van Delft en F. Frencken toneelstukken hebben geschreven, die vooral als openluchtspelen succes beleefden, was, van de zijde der spiritualiteit beschouwd, geen tijdverlies, want de taal moest gereed gemaakt worden tot ontvankelijkheid voor de bewegingen van de geest.

In deze zelfde orde van vrome, ofschoon niet uitsluitend godsdienstige werkdadigheden past de oprichting en uitbouw van het katholieke middelbaar onderwijs. Door zijn heftige consequentiedrift verschilde Dr H. W. E. Moller zichtbaar van de meer meegaande Brabanders, die hem omringden. Wat hij voor het gewest gedaan heeft, toen industriële en agrarische verbeteringen de behoefte aan uitgebreid en beginselvast onderwijs schiepen, behoort tot het allerbeste, dat gedaan kon worden. Hij deed het bovendien geheel bewogen door zijn persoonlijke geloofskracht.

Onder invloed van de sociale en culturele vernieuwingen, die door de romantiek verbonden werden met een apostolaat in de wereld, veranderde geleidelijkaan de uitoefening van de priesterlijke functie. Behalve dat het aantal geleerden in de priesterstand sterk toenam, groeiden adviseurschappen, die aanvankelijk bijkomstigheden waren, tot geregelde aalmoezenierschappen en vaste leraarsbetrekkingen uit. Zelfs de territoriale parochiegrenzen, overschreden door maatschappelijke groepsvormingen, verloren bij het moderne nomadisme veel van haar samenbindende kracht. Moeizaam heeft Brabant de schok moeten opvangen, die arbeidersverplaatsingen gaven aan de vertrouwde saamhorigheidsvorm van de landelijke parochie met haar vaderlijke herder. Van een gemeenschapsmentaliteit, die de gemeenschapsmoraal beheerste, moest krachtdadig worden overgegaan

naar een meer persoonlijke geloofspaedagogiek. Nu het boek vaak de preek overtrof in beeldende werking, diende de bibliotheek van de pastorie anders dan voorheen te worden voorzien. Het gevaar, dat het priesterambt als wetenschappelijke titel eerder dan als een gevolg van persoonlijke roeping aanzien gaat verwerven, is in Brabant niet groot, maar het is in de twintigste eeuw niet denkbeeldig. De parochiële administratie ziet er heel anders uit dan honderd jaar geleden. Al deze omstandigheden dwingen de vroomheid tot het aanvaarden van moderne vormen, wat vaak het sluiten van een moeilijk compromis inhoudt.

VI

Weer een centrale figuur in de Noordbrabantse vroomheids-geschiedenis is het populaire Peerke Donders, door zijn grote zelfverloochening bijna zo zeer een volksheld als een heilige. Het huisje, waar hij op 27 October 1809 geboren werd, stond te Tilburg aan de Moerstraat op de Schans. Het had maar drie vertrekken: de woonkamer, de weefkamer en de schuur; in die woonkamer waren twee open bedsteden. De vader, Arnold Donders, is vier maal getrouwd geweest. Zijn eerste vrouw, Johanna van Wanroy, stierf kinderloos. De tweede, Johanna Maria van der Waarden, schonk hem twee kinderen, die echter zeer jong stierven. Zij zelf overleed kort daarna. Petronella van den Brekel, de derde vrouw Donders, werd de moeder van het heilig Peerke en van diens jongere broer Martien. Ze stierf, toen haar oudste zoon nog geen acht jaar was. In 1817 hertrouwde Nol Donders met Johanna van der Pas, die Petrus Donders heeft opgevoed en een goede plaatsvervangster van zijn moeder is geweest.

Deze ingewikkelde familiegeschiedenis herinnert ons er aan, dat in de 19e eeuw het sterftecijfer van kraamvrouwen en zuigelingen in Noord-Brabant schrikbarend hoog opliep. Bij de

armoede van de bevolking voegde zich de miserie van haar lot. Van zijn kinderen hield Arnold Donders er maar twee in leven; bovendien was Martien enigszins misvormd en gebrekkelijk. Daarom moest Petrus al spoedig zijn vader bijstaan in de spinnerij. Hij leerde thuis het lakenweven, dat toen nog volledig huisindustrie was. Tot op zijn twee en twintigste jaar is Petrus Donders huisarbeider geweest. Handig bleek hij daarbij niet. Zijn patroon, de heer Janssens van Buren, noemde hem 'een sukkelaar . . . maar men moet het hem vergeven: hij heeft het te druk met Onze Lieven Heer'.

De 'heilige pater' Aegidius Vogels, uit Nuenen, toen nog kapelaan, later Redemptorist, heeft ervoor gezorgd, dat Peerke Donders op het klein-seminarie te St Michielsgestel zou worden aangenomen als huisknecht met het verlot om in zijn vrije uren te studeren en de toezegging, dat hij hierbij zou worden geholpen. Toen hij er in de herfst van 1831 aankwam, had hij een brief van pastoor Van der Ven voor regent Smits bij zich, waarin te lezen stond: 'ik zend dezen jongeling om ervan te maken al wat gij wilt; maar hier in Tilburg is zijn plaats niet.' Hoewel hij in zijn Tilburgse omgeving door vlugleersheid had uitgeblonken, waren bij gebrek aan behoorlijk vergelijkingsmateriaal zijn verstandelijke capaciteiten overschat. Ook was zijn gezondheid niet sterk. Dat hij, al deze tegenvallers ten spijt, de studie volhield, bewijst zijn uitzonderlijke wilskracht. Toen in 1839 de apostolische prefect van de Surinaamse missie, de Amsterdammer Jacobus Grooff, het groot-seminarie te Herlaer bezocht, maakte zijn verhaal over de vijftigduizend slaven, die ver van alle godsdienst werden gehouden, veel indruk op Peerke Donders. Misschien mede omdat de president van het seminarie de prefect niet met lege handen wilde laten teruggaan, bood Donders zich op advies van professor Van Someren als werkkraft voor de Surinaamse missie aan.

Na zijn priesterwijding op 5 Juni 1841 heeft hij als kapelaan

te Warmond ruim een jaar op gunstige scheepsgelegenheid voor de West moeten wachten, maar dit is geen bijzonder vruchtbaar jaar geweest, want de Warmondse pastoor, die over vierhonderd communicanten stond, had vooral als particulier gezelschap een kapelaan nodig, zodat hij Donders alle huisbezoek verbood, behalve bij zieken. Moest de kapelaan preken, dan deed hij dat meestal over de voortreffelijkheid en de kostbaarheid van de menselijke ziel, echter hij deed het zonder de minste redenaars-gaven.

Op 8 October 1842, kort na zijn overtocht, bracht hij, nog gestationneerd te Paramaribo, zijn eerste bezoek aan de melaatsenkolonie. Met merkbare ontzetting schreef hij aan zijn oud-professor Van Someren: 'Na de H. Mis heb ik een paar getrouwd, die bijna geen vingers meer hadden.'

Een Brabantse eigenaardigheid van hem, die in de missie sterk opviel, was, dat hij nooit blootweg over God sprak, maar altijd over 'de goede God', wat Franse invloed op de Brabantse volksvroomheid laat proeven. Deze bleek ook uit zijn gestrengheid in de biechtstoel, waar hij gemakkelijk de absolutie uitstelde, hetgeen volgens J. L. Jansen C. ss. R. op jansenistische infectie moet worden teruggebracht. Zijn diep besef van Gods goedheid verminderde deze rigoreusheid van plichtsbesef nooit.

In 1856 werd hij aangewezen voor de statie onder de melaatsen op het Etablissement Batavia. Zijn voorgangers hadden hier een bijzonder moeilijk leven gehad. Heinink was in 1849 door een wraakgierige neger vergiftigd en Magnée had de post moeten opgeven 'omdat zijn ijver niet altoos vergezeld ging van de minzame zachtmoedigheid, daar vooral zoo noodig', bericht J. A. F. Kronenburg C. ss. R. Physiek kon Donders slecht tegen het aanzien van lichaamslijden, zodat hij zich altijd overwinnen moest, als een patiënt zijn hulp behoefde. Kort nadat hij in 1866 tezamen met de Brabantse priester Joannes Romme uit Beek bij de overgang der Surinaamse missie Redemptorist was geworden, schreef

hun geïmproviseerde novicenmeester, Mgr J. B. Swinkels, naar de provinciaal der Redemptoristen in Nederland: '(Romme) bidt goed, versterft zich niet minder; in deze twee overtreft hem toch frater Donders. Hij heeft hier den naam van een heilige. Bidden, zich versterven, aalmoezen geven is zijn genoeg. De armste, afzichtelijkste en zwaarste zondaren bewerkt hij bij voorkeur. Hij laat zich als een kind geleiden, gehoorzaamt blindelings, – de enige werking der bedorven natuur, die ik bij hem heb opgemerkt, als ik hem in het openbaar vernederde, is, dat hij alsdan bloosde. Zijn inborst is zeer levendig – als onverstoortbaar in gemoedstemming – minzaam in den omgang met zijn medebroeders; het eenige, wat ik in hem anders wenschte, is, dat hij veel jonger ware. Hij heeft hier bij jood en ketter, bij rijk en arm, zelfs bij den Gouverneur en bij de hoogste ambtenaren den grootsten invloed. Hij is zeer gezond en zeer taai.'

De novice Petrus Donders was toen 57 jaar oud! Dat zijn overgang tot de kloosterstaat, te danken aan een algemene maatregel van administratieve aard, hem innerlijk toch nog sterk verrijkte, vooral met blijmoedigheid, komt door zijn grote ontvankelijkheid voor leiding van buitenaf. Na zijn professie keerde hij in Augustus 1867 terug naar het Etablissement Batavia, waar hij met een onderbreking van twee jaren werkzaam is gebleven tot zijn dood op 14 Januari 1887. Hij is er door zijn ordebroeders buitengewoon nauwgezet en met geoeffende ascetische deskundigheid dagelijks gadegeslagen. Bij zijn afwezigheid ontdekte de een in een versleten valies zijn boetewerktuigen; de ander sliep in zijn bed en kwam op ruwe houtblokken terecht; een derde betrapte hem bij nachtelijke gebedsoefeningen. Aan deze devote nieuwsgierigheid kon hij zich nauwelijks onttrekken. Op de toestand van een ziek kind wordt vaak minder acht geslagen dan op de gedragingen van een bejaarde heilige!

Hij nam voor iedere melaatse, die hij ontmoette, zijn baret af. Een van zijn ordegenoten maakte hier aanmerking op en vroeg:

‘Zou U niet beter doen, pater, door Uw gezag wat meer op te houden en niet altijd het eerst te groeten, als U een melaatse tegenkomt?’ Hierop antwoordde Peerke Donders: ‘Och, als ik het doe voor zijnen engelbewaarder, zou het dan kwaad kunnen?’

Iedereen in Noord-Brabant kent het ouderdomsportret van Petrus Donders, dat pakkende uitdrukking geeft aan zijn vergevorderde verstorvenheid. Men ziet beter, wat er in hem verstorven is dan wat er in hem leefde! Dit leven blijft echter even raadselachtig als eerbiedwaardig met al zijn spanningen, zijn teruggedrongen intimiteit, zijn heftige verlangens, zijn besef van hulpeloosheid, zijn ontgoochelingen, zijn bijzondere verrukkingen en zijn mystieke extazen, waarover levensbeschrijvers schemerachtige mededelingen doen. Het gaat dan over een man tussen zijn acht en vijftigste en acht en zeventigste jaar, die lang na pensioenleeftijd onafgebroken werkzaam blijft op een post, waar zijn helpers en oversten gewoonlijk na enkele jaren worden weggepromoveerd. We horen, hoe gehoorzaam de oude man was, ook jegens veel jongere oversten; hoe nederig, ook tegenover veel lager geplaatsten; hoe onderworpen aan Gods wil, ook in de moeilijkste omstandigheden; hoe zuiver van harte, ook in de zwoelte van het tropische klimaat. Dat hij zich gemakkelijk kon schikken in ontbering en vernedering, kan tot op zekere hoogte worden verklaard uit zijn meegaande natuur, die in de jeugd voor het minst niet verwend werd. Maar dat hij bleef werken als een paard in een land, waar menigeen van stilzitten al doodmoe wordt, en op een ouderdom, waarop niemand meer dagelijkse successen achterna jaagt, is het frappante bewijs ener weelde van gemoed, de krachtbron der door God verblijde jeugd.

De Tilburger van de Heikant sprak vlotter Negerengels dan Hollands, vooral op de preekstoel. Men mag hieruit wellicht besluiten, dat hij zich gemakkelijker in naïeve dan in sterk gecultiveerde taalvormen uitdrukte. Iets, dat voor de meesten ver-

schrikkelijk moeilijk is, het eigenlijke mysterie van de theologie, was voor hem verbazend eenvoudig. Wonderbaar moet het geweest zijn, hoe goed hij het sentiment van de melaatsen begreep. Door hun ziekte geïsoleerd, vormen zij een eigenwettige maatschappij, die schrijnend behoefte gevoelt aan levensvreugde. 'Als ze met zingen in de hemel konden komen', zei pater Donders, 'dan kwamen zij er allemaal!' Hij liet ze dus zingen. Hun vrolijkheid wakkerde hij aan door er de wanhopigheid van te beteugelen. Hij kende hun soort humor. Hij wist ook, welke tederheden er ontwaken in mensen, die pijn lijden en zich vereenzaamd voelen. Toch valt op, dat hij geen aantekeningen heeft nagelaten, waaruit we zijn kijk op de psyche van de melaatse kunnen afleiden, want zijn notities over de Surinaamse indianen, de Arowakken en Caraïeben, tonen aan, dat hij, behalve een heldere opmerkingsgave, ook wel enige liefhebberij voor zulk schrijfwerk bezat. Het zijn buitengewoon correcte aantekeningen, niet erg kleurrijk, maar zeker heel praktisch.

In hoeverre Petrus Donders C.ss.R., die aller voorbeeld is, ook gelden kan als de vertegenwoordiger van de normale gesteldheid der talrijke Brabantse missionarissen uit de 19e en 20e eeuw, laat zich moeilijk vaststellen. Op een grondslag van natuurlijke goedigheid, tot naastenliefde veredeld door de geest van geloof, die echter de gemoedelijkheid, het gemeenschapsgevoel en de drang naar gezelligheid niet vermindert, doch aan de eenvoud, de volgzaamheid, het geduld en het vertrouwen in de medemens een tint van oprechte vroomheid meegeeft, ziet pater Dr Gregorius O.F.M. de karakters gebouwd van ondernemende en volksaardige typen als pater Aloysius van der Velden S.J., de indianen-apostel, geboortig uit Woensel, die in de missietraditie bekend staat als 'de manke zwartrok', of de gemoedelijke Pacificus Bos O.F.M. cap. uit Uden, die de eerste apostolische vicaris van Borneo is geweest. Men kan daar

gestalten als de Oosterhouder witte pater Bernard Zuure, die onder de Murundi in Afrika werkte, of de snaakse Piet Heerkens S.V.D. uit Tilburg aan toevoegen als mannen, die duidelijk op schrift wisten te stellen, wat er in een missionaris omging.

Onder de martelaren van de Chinese missie telt Brabant de zeer jeugdig vermoorde Scheutist André Zijlmans uit Waalwijk en de ontroerende gestalte van Zuster Marie Adolphine, in de wereld Kaatje Dierix uit Ossendrecht, die op 24 November 1946 werd zalig verklaard.

VII

Het Brabantse werk van Vincent van Gogh stelt een ellende ten toon, die de mens naar verdierlijking dreigt te dringen. Ook uit de min of meer naturalistische novellistiek van Hollidee, Samuel van der Vijgh, Marie Gijsen, Herman Maas en A. M. de Jong komt ons een tragische gedaante van Noord-Brabant tegevoet. Een man als Van der Vijgh had geen geloof en werd hierdoor gekweld. Hij is op 25 Mei 1876 geboren te Zevenbergen als zoon van een Amsterdamse vader en een Brabantse moeder, Maaike Punt uit Fijnaart, die tot de Nederduits Hervormde Kerk behoorden. Hij heeft gewerkt op suikerfabrieken te Bergen op Zoom, Zevenbergen, Oud-Gastel en 's Gravenmoer, waar hij in 1899 van een suikerzolder viel en tegelijk met zwaar lichamelijk letsel een diepe psychische depressie opliep. Zoekend naar uitkomst, begaf hij zich naar de kolonie Walden van Frederik van Eeden, waar hij op 16 December 1899 een zelfmoordpoging deed, die de zelfde dag zijn dood in een kliniek te Bussum ten gevolge had. Zijn roman 'Een Hinderpaal', die in 1898 verscheen, bracht hem geen succes. Na zijn dood werden drie taferelen uit het arbeidersleven in de West-Brabantse kleistreek verzameld onder de titel 'Werkers', waarin hij de suikercampagne, de dorpsmederij en de ketelstokerij beschrijft als voor-

studies tot een grote roman van de arbeid, die hij volgens de voorschriften van Zola had willen schrijven.

Dit boekje, in 1900 uitgegeven met een voorwoord van Henri Dekking, staat als een waarschuwingsteken aan het begin van de twintigste eeuw om te zeggen, dat een stuk van het Brabantse volk verkommert buiten alle geestelijke verzorging. Bij landbouw en industrie groeide een Brabants proletariaat, ook binnen de beveiliging der goed geordende parochies. Het krijgt zijn uitzicht op het leven tijdens de mobilisatie van 1914-1918, als het gemotoriseerde snelvervoer opkomt en de smokkelhandel grote onregelmatige winsten aflevert. Arbeidersorganisatie ving in die jaren de drang naar massale geloofsafval grotendeels op, maar buiten de georganiseerde groepen vormde zich een verwilderende peripherie, die aparte verzorging behoefde. De geschiedenis van het kerkdorp St Willebrord, waar de pas gewijde priester P. Bastiaansen in 1895 kapelaan werd en onafgebroken tot zijn dood gewerkt heeft aan de zedelijke en maatschappelijke opheffing van de vervallen bevolking, verhaalt een uitzonderingsgeval. Er is verder te wijzen op het woonwagen-liefdewerk, waarmee de vrouwensodaliteit van de Derde Orde te Breda in Juni 1916 een begin maakte, en op menig particulier initiatief, doch bij herhaling is het nieuwe Brabant doorvlaagd door golven van locale criminaliteit, die aan het tijdperk van de bokkenrijders en dat van de zwervende roversbenden der middel-eeuwen herinnert, toen de bescherming van de handelsweg tussen Douay en Keulen de grootste zorg van de Brabantse hertogen was. Er is over die zuidelijke criminaliteit veel inkt vermorst, waarbij ze menigmaal in verbinding werd gebracht met de vermeende luchthartigheid van het Roomse geloof. Ze doet zich gewoonlijk het scherpst gelden op de scheiding van oude cultuurgebieden, aan de Peelrand, tussen zand en klei, op de grens van Markiezaat en Baronie. In perioden van stijgende werkloosheid neemt ze zienderogen toe. Ze beantwoordt aan

Brabantse gildegroet als erkenning en hulde van het geestelijk gezag Foto M. Coppens

Het Brabantse volk feest om zijn nieuwe priesters

Foto M. Coppens

een nog ondoorschouwde volksdrift. Haar vormen blijken meestal excessief als waren zij te voorschijn gebracht door een roekeloze avontuurlijkheid, die haakt naar bloed en vlammen en barokke buitenzinnigheid. De misdaad van de enkeling wordt een besmetting over de groep, wier onderlinge verbondenheid er een in pauperisme en tuchteloosheid schijnt te zijn.

De eerste wereldoorlog met zijn mobilisatie en met de vlucht van duizenden Belgen naar het Noorden, begonnen op 3 October 1914, toen de Duitse troepen voor Antwerpen kwamen, heeft onder de armste bevolking een economische schommeling veroorzaakt, die lang nawerkte. In het herbergen van de vluchtelingen toonde Noord-Brabant zich grootmoedig. Bergen op Zoom werd in de tweede week van October 1914 overlopen door een voortvluchtige mensenmassa, die bijna tienmaal de bevolkingssterkte overtrof. Op 9 October werden de drie parochiekerken, die er toen waren, voor vluchtelingen opengesteld. De daarop volgende nacht vonden in die drie gebouwen 3200 mensen onderdak. In de nacht van Maandag 12 October sloepen 250.000 vreemdelingen te Bergen op Zoom, waar zij gevoed en geholpen werden. In Maart 1915 had het tentenkamp op Kijk in de Pot nog 2500 bewoners onder geestelijke verzorging van de Belgische hoofdaalmoezenier J. Bruynseels en de Belgische pastoor A. Maes. Toen werd het vervangen door een wagen- en barakkenkamp, dat tot November 1918 op Plein 13 gestaan heeft.

Evenals de concentratiekampen in de tweede wereldoorlog aan de geestelijkheid nieuwe denkbeelden over zielzorg ingaven, stemden de vluchtelingenkampen van de eerste wereldoorlog, die men vond te Wouw, Breda, Oosterhout en Eindhoven, tot nadenken over de verzorging van geestelijk verwaarloosden.

Een meer dan gewoon verdienstelijk organisator van zulk werk, echter zonder opvallende oorspronkelijkheid, was de ijverige kapelaan Piet Vroomans, van de Tilburgse Noordhoek

(H. Hart-parochie). Geboren te Helmond op 31 December 1875, stierf hij in volle activiteit als oprichter van de Sint Gerardus-parochie en bezieler van de stichting 'Rooms Leven', naar menselijke berekening nog te jong, op 23 Januari 1922 te Tilburg.

In 1917 schreef Jac. van Ginneken S.J. een brief aan zijn broer, die toen te Stampersgat woonde, over de culturele toekomst van Noord-Brabant en over de geestelijke zorg voor de bevolking. De geniale taalkundige toonde zich in veel trekken, ook als wetenschapsman, een echte Brabander. Hij voelde zich ook zo. Hij was op 21 April 1877 te Oudenbosch geboren en in 1895 Jezuïet geworden. Hij schreef zijn brief uit Nijmegen, waar hij leraar was aan het St Canisiuscollege. In Brabant zelf heeft hij nooit als priester gewerkt. Met zijn intuïtieve natuur, die soms de scherpe aanvoeling boven de langzame documentatie verkoos, zag hij de geestelijke nood van de tijd anders dan anderen voor zich. Het schrijven van zijn 'Handboek der Nederlandsche Taal', waarvan het tweede deel in 1914 verschenen was, onderbrak hij vrij onverwacht voor allerlei apostolaatswerk, zodat zijn vriend M. A. P. C. Poelhekke hem in het weekblad 'Opgang' in 1922 toeriep: 'Van Ginneken, keer terug!'

Poelhekke had in 1915 in 'Van Onzen Tijd' het Handboek geestdriftig aangekondigd. Hij meende met velen, dat Van Ginneken niet beter doen kon dan bij zijn taalkundige arbeid te blijven. Hiertoe aangewezen door zijn provinciaal V. J. Beukers, was hij echter zijn conferenties voor andersdenkenden begonnen, die hem in 1919 in contact brachten met Mevrouw J. Nijhoff-Seyn te 's-Gravenhage, de moeder van de dichter Martinus Nijhoff. Zij was heilsoldate geweest. In haar woning liet ze verwaarloosde kinderen komen, die ze verzorgde en beleeerde. Zij moet het geweest zijn, die Van Ginneken inspireerde tot het zoeken van nieuwe apostolaatsvormen. Spontaan als hij was, ontwierp hij projecten voor kloostercongregaties, die minder wereldvreemd moesten zijn dan de bestaande. Religieuzen

zouden voortaan uittreden naar de levende maatschappij.

Op 21 Juni 1919 vestigden zijn eerste volgelingen M. Albers en L. van Moorsel zich in huize Bethanië te Bloemendaal en in 1921 richtte hij Overvoorde bij Rijswijk in als verblijfplaats voor de Vrouwen van Nazareth. De werkzaamheid van deze jeugdige gezelschappen, wier leden fabriekswerk verrichtten tussen de arbeidsters of aan moderne heidenkinderen catechismusles gaven, veranderde door tempering van het aanvankelijk misschien wat al te spontane idealisme geleidelijkaan onder toezicht van bisschoppen en wereldgeestelijken enigermate van aard. Doch de stichtingen van Jac. van Ginneken S. J., waarbij nog de Kruisvaarders van St Jan, in 1920 verzameld te Rijswijk, genoemd dienen te worden, zetten op een geheel oorspronkelijke manier de arbeid van de improviserende congregatie-stichters uit de 19e eeuw in nieuwe vormen voort.

Hun ontstaan bezielde de seminarieleraar F. Frencken op Ypelaer te Ginneken. In 1916 had hij ten behoeve van zijn studenten een treurspel 'Pilatus' geschreven, tweede dramatische proeve na zijn bijbels toneelspel 'Gekruisigd' uit 1913. Hij geloofde in die tijd vastelijk, dat de wonderbare hostie van de Nieuwervaart in de Grote Kerk van Breda verborgen moest zijn. Met de H.B.S.-leraar Dr Th. A. M. van Agt, die op 9 November 1918, nog maar 28 jaar oud, aan de griep-epidemie overlijden zou, onderzocht hij de Bredase archieven naar gegevens over dit sacrament van mirakel. In een gedicht 'Op den Eerste Stille Omgang te Breda, 18 Juni 1916' van Henri van Wees staat in gebedsvorm te lezen :

Och, leer Van Agt en Frencken saam
 Klar lezen in geschreven boeken,
 Zend Jan Bautoen om mee te zoeken
 Geef de ouden perkamenten âam;
 Werp na drie eeuw, als na drie dagen,
 Daar we U uit 't graf verrijzen zagen,
 Den steen af, en verhef Uw Naam!

Deze Eucharistische devotie drong hem, in 1917, het 'Spel van den Heiligen Sacramente van der Nyeuwervaert' te laten opvoeren door de klein-seminaristen. Hij geraakte in correspondentie met Jac. van Ginneken, die hij herhaaldelijk ontmoette. Diens geestdrift sleepte hem mee. Daarbij aangetrokken door de liefdeslavernij aan Maria volgens de leer van de heilige Louis Marie Grignon de Montfort, verinnigde hij in die jaren zijn geestelijk leven.

Hij leerde de Eucharistische Kruistocht kennen, die ten gevolge van het Eucharistisch Congres van 1914 te Lourdes in een Frans pensioonaat ontstaan was en in België bijzonder verspreid werd door Edward Poppe, in 1916 kapelaan te Gent, sedert 1918 rector te Moerzeke, waar Frencken hem dikwijls bezocht. Mariale en Eucharistische Godsvrucht tekenen de arbeid van Frencken, die begon met E.K.-clubs op het Bredase Begijnhof, doch weldra uitgroeide tot de verzorging van fabrieksarbeidsters. Na zijn leraarschap van 14 jaren werd hij in 1926 door Mgr P. J. Hopmans, bisschop van Breda, aangesteld als leider van het Eucharistisch werk in het bisdom. Op 17 Mei 1926 betrok hij met drie medewerkers het huis in de Boschstraat 35 te Breda, waar hij de Vereniging van de Catechisten stichtte, die op 8 December 1928 met 'Moederke' A. de Beukelaar als eerste algemeen overste haar canonieke erkenning ontving. Op die dag legden tien meisjes de geloften af.

F. B. J. Frencken, die in 1886 te Oosterhout geboren werd en in 1946 te Breda overleed, vertegenwoordigt bij uitstek de Brabantse vroomheidsvorm van het tijdperk tussen de beide wereldoorlogen. Als dichter behoorde hij nog geheel tot de generatie rond 'Van Onzen Tijd', hoewel hij aan dit orgaan nooit heeft meegewerkt. De opkomst van het na-oorlogse expressionisme met zijn Godslyriek en humanitaire broederschapsgedachten, die uit Vlaanderen op Brabant oversloegen, heeft hem litterair niet levendig meer geïnteresseerd. Ook de evangelische ethiek

van het expressionisme heeft hem niet meegesleept. Punten van overeenkomst tussen zijn werk en de geestelijke strevingen der zogenaamde Katholieke Jongeren zijn, zover ze niet rechtstreeks op zijn persoonlijke invloed teruggaan, grotendeels aan factoren van buitenaf toe te schrijven.

Toch moeten deze punten bij de beoordeling van zijn werk niet geheel voorbijgezien worden. Terwijl zijn onmiddellijke voorgangers in het apostolaat, stoere maatschappelijke werkers, vooral aangegrepen waren door de waarneming van sociale wan-toestanden, scheen Frencken, als Van Ginneken, daar overheen te kijken. Van massale organisatie verwachtte hij geen groot geestelijk heil. Ook streed hij niet dan bijkomstig om maatschappelijke rechtsverwerving voor misdeelden. Hij legde zich op religieuze kernvorming toe. Koos Van Ginneken zijn motieven meestal rechtstreeks uit het Evangelie, gelijk de namen Bethanië en Nazareth reeds dadelijk aantonen, Frencken putte zijn geestdrift vooral uit moderne devoties als de liefdeslavernij en de Eucharistische Kruistocht. Ofschoon begaafd stylist, schreef hij weinig, ook weinig brieven. Hij werkte improviserend, op ijlings neergeworpen gedachten, met het onmiddellijk bezielende woord. Hij was een groot spreker, wiens gezegden, zonder opvallend kernachtig te zijn, toch diep doordrongen tot het gemoed van zijn hoorders. Hij bezat een enthousiasme van lange adem, dat bij een volgende ontmoeting even vurig brandde als bij een vorige. Hierdoor greep het gemakkelijk om zich heen. Evenals Van Ginneken heeft hij grote weerstanden moeten overwinnen bij medebroeders, die zijn singulariteit eerder opmerkten dan zijn spontane verantwoordelijkheid. Hij overwon ze zonder grote moeite door zijn kinderlijk vertrouwen, dat niets mislukken kon, wanneer het hartelijk was aanbevolen aan Maria.

De tweede wereldoorlog, waarvan Noord-Brabant meer dan zes maanden eerder bevrijd was dan de grote steden in het Westen,

werkt nog te voelbaar na dan dat geschiedkundig vastgesteld zou kunnen worden, wat hij in de volksgesteldheid heeft veranderd. Een mooi portret van een geoefend peiler dezer gesteldheid leverde Prof. Dr F. van der Meer als inleiding tot een bundel 'Journalistieke Opstellen' van Uri Nooteboom, die op 12 April 1945 omkwam. Deze persoonlijke schets tekent meteen de hoofdlijnen van de Noordbrabantse lekenvroomheid, zoals die zich heden laat aanzien.

Misschien is de vroeger gekomen bevrijding van het Zuiden met de weder-organisatie van de vakbonden en standsorganisaties, kiesverenigingen en culturele instellingen rijker aan gevolgen geweest voor het hele openbare leven in Nederland dan wij vandaag overzien. Of al die gevolgen heilzaam waren, heeft de toekomst uit te wijzen. In een restauratie-mentaliteit schuilt gemakkelijk een log conservatisme, dat de verbeelding bezwaart. Prikkel tot vernieuwing krijgt men echter bij overdenking der geschiedenis genoeg. Niets blijft op aarde bij het oude. Of de bestaande organisatievormen, meestal hersteld in de staat, waarin zij in 1940 verkeerden, op de duur een vroomheid zullen behoeden, die oorspronkelijkheid als voorwaarde tot standvastigheid veronderstelt, moet de toekomst uitwijzen.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- ALLARD H. J., Anthonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd. ('s-Hertogenbosch 1875)
- ANNETTE ZR, Geschiedenis van de Congregatie der Penitenten-Recolletten van Etten. (Tilburg 1951)
- ASSELBERGS PROF. DR W. J. M. A., Het Tijdperk der Vernieuwing van de Nederlandse Letterkunde. ('s-Hertogenbosch 1952)
- BOM EMANUEL DE, Samuel Gijsbert van der Vijgh, in Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamsche Ac. voor Taal- en Letterkunde, 1940 blz. 329-336.
- BROUWER DR P. C. DE, De Brabantse Ziel (gebundelde artikelen). (Tilburg 1947)
- Het Brabantse Wezen in: Land en Volk van Brabant. (Amsterdam 1950 blz. 33-41)

- BUYTEN JULES VAN, In Ballingschap of een kijkje in het vluchtelingenleven in Nederland. (Bergen op Zoom 1918)
- COMMISSARIS A. C. J., St Catharinadal. (Breda 1947)
- Adrianus Oomen, in: Brabants Jaarboek 1949, blz. 72-87.
 - De Katholieke Kerk in Noord-Brabant van 1795 tot 1953, in: Het Nieuwe Brabant III. (De schrijver stelde mij welwillend een doorslag van zijn bijdrage ter beschikking)
- COOLEN ANTOON, De Oost-Brabanders, in 'De Nederlandse Volkskarakters'. (Amsterdam 1938, blz. 278-292)
- DUINKERKEN ANTON VAN, Inleiding tot Cantica Graduum van Willem Smulders Pr., 2e druk. (Brakkestein 1935)
- Dichters der Emancipatie. (Bilthoven 1939)
 - Nederlandsche Vromen van den nieuwen Tijd. (Hilversum 1941)
 - Petrus Donders, in dagblad De Tijd, 18 Mei, 25 Mei, 1 Juni, 8 Juni 1941.
 - Prof. Dr Jac. van Ginneken S.J., in dagblad De Tijd, 22 April 1937; 22 April 1942; 22 October 1945.
 - Frentrop en Hesseveld, in 'Eeuwige Jeugd', feestuitgave bij het eerste eeuwfeest der Congregatie van de Broeders van O.L.V. van Zeven Smarten. (Amsterdam 1951, blz. 14-29)
 - Het Religieuze Leven der Nederlandse Rooms Katholieken in De Gids, 1952, speciale uitgave 'De Tijd, waarin wij leven'. (Utrecht 1952, blz. 83-88)
 - Monseigneur J. Zwijsen, man der Voorzienigheid, in: Verslag van het Diocesaan Mariacongres te 's-Hertogenbosch. ('s-Hertogenbosch 1953, blz. 40-63)
 - De Roomse Vondelschool, in: Studies, aangeboden aan Prof. Dr Gerard Brom. (Nijmegen 1952, blz. 65-83)
- FRANSSSEN FERD., De Troebelen in het Bossche Vicariaat tijdens de overheersing van Napoleon I, in Bossche Bijdragen, dl I (1917-1918) blz. 82-118; 171-214; 354-366; dl II (1918-1919) blz. 12-41; 158-199; 338-358.
- FRENKEN A. M., Van Alphen en de eerste pogingen tot herstel der hiërarchie, in Bossche Bijdragen, dl. XXII (1953-1954) blz. 69-96.
- GERLACH O.F.M. CAP., Gedenkboek 100 jarig bestaan der Congregatie van Penitenten-Recollectinen te Bergen op Zoom. (Bergen op Zoom 1938)
- Bij het Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal. (Roosendaal 1932)
 - Gedenkboek bij het 100 jarig bestaan der Congregatie van de Penitenten-Recollectinen te Oudenbosch. (Oudenbosch 1938)
 - Geschiedenis der Congregatie van de Penitenten-Recollectinen te Dongen. (Tilburg 1940)
- GOOSSENS MGR PROF. DR TH., Het arme Brabant. (Tilburg 1929)
- Het keerpunt van Brabant, 1 Maart 1796. (Tilburg 1930)
 - Anthonius van Gils, in Bossche Bijdragen XII(1934) blz. 5-20; 169-184.
 - Lector in de Meierij omstreeks 1830, in: Huldeblijk aan Fr. S. Rombouts. (Voorhout 1950 blz. 137-141)

- GOVERS C.ss.R. N., Leven van den eerbiedwaardige Petrus Donders C.ss.R. Vijf en veertig jaren onder de tropenzon. (Heerlen 1946)
- GREGORIUS O.F.M. CAP., Brabant en het missiewerk, in: Brabants Jaarboek 1950. blz. 154-177.
- GRINSVEN M. VAN, Naar 't Priester-ideaal. De eerbiedwaardige Petrus Donders. (Tilburg z. j.)
- Gebedsverhooringen door . . . P. Donders. (Tilburg 1922)
 - Nieuw pauselijk decreet over Petrus Donders. (Tilburg 1945)
 - Op Peerke Donders' Geboortegrond. (Tilburg 1945)
 - De verschillende devoties van den eerbiedwaardige Petrus Donders. (Tilburg 1946)
- HEIJDEN M. J. M. VAN DER, De Dageraad van de Emancipatie der Katholieken. (Nijmegen 1947)
- HORSTEN FRATER M. TH., De fraters van Tilburg 1844-1944. (Tilburg 1946)
- HUIJBERS PROF. DR H. F. M., Een Standbeeld voor Zwijsen, in 'Ons Eigen Blad', 15 October 1927.
- KNIPPENBERG DR H. H., Dr H. W. E. Moller. (Tilburg 1952)
- KOENDERS O.C.S.O., HENRICUS, Broeder Hilarion, Levensschets van een Broeder Trappist. (Rotterdam, 1951)
- KRONENBURG C.ss.R. J. A. F., De eerbiedwaardige dienaar Gods Petrus Donders C.ss.R. Nieuwe levensbeschrijving. (Tilburg 1925)
- KRONENBURG J. A. F. en CHR. BOOMAARS, De Zusters van Liefde te Tilburg, 1832-1932. (Tilburg 1934)
- KRÜGER J. B., Kerkelijke Geschiedenis van het Bisdome van Breda, 4 dln. (Roosendaal 1872-1878)
- KRUITWAGEN O.F.M. BONAVENTURA, Gedenkboek ter gelegenheid van het 100 jarig bestaan van de religieuze Penitenten-Recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis. (Roosendaal 1932)
- NOORDELOOS P., De houding van de apostolischen vicaris A. van Alphen ten opzichte van het in gebruik nemen der genaaste kerken, in Bossche Bijdragen XIV (1937) blz. 98
- NOOTEBOOM URI, Journalistieke Opstellen. (Amsterdam 1946)
- Jaren en Jeugd in Brabant. (Amsterdam 1950)
- OUWERLING H. N., Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden. (Helmond 1933)
- POEL PROF. DR J. VAN DER, Leven en Bedrijf van Pieter Vreede, in Verslag van het Historisch Genootschap. (Utrecht, 3 November 1951, blz. 30-42)
- QUIRINUS O.F. M. CAP., Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van de Congregatie 'Charitas' te Roosendaal (Breda 1934)
- Ter Liefde Gods, Geschiedenis van de Zusters van Veghel. (Veghel 1944)
 - Alles voor Allen, Geschiedenis van de Gasthuiszusters te Breda. (Roosendaal 1947)
 - Mère Marie Joseph. (Roosendaal 1949)
- RAYMAKERS MÈRE MARIE JOSEPH, Geschriften, fotocopie van ms. 2, 221, Instituut St Joseph. (Etten, Maart 1858)

- ROGIER PROF. DR L. J. en N. DE ROOY, In Vrijheid Herboren, Katholiek Nederland 1853-1953. ('s-Gravenhage 1953)
- SCHREURS A. F. A., Het kerkdorp St Willebrord, Utrechtse diss. (Nijmegen 1947)
- SCHUTJES L. H. C., Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch, 5 dln. (St Michielsgestel 1870-1876)
- SLOOTMANS CORN. J. F., De West-Brabanders, in 'De Nederlandse Volkskarakters'. (Amsterdam 1938, blz. 258-278)
- SYMPHORIANUS O.F.M. CAP. en anderen, Gouden Jubilé van het Capucijnenklooster te Breda. (Breda 1939)
- VELTHOVEN H. J. J. VAN, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, 2 dln. (Amsterdam 1935-1938)
- Noord-Brabant, een gewest in opkomst. (Tilburg 1949)
- VEN PROF. DR F. J. H. M. VAN DER, Jan Frederik Vlekke. (Nijmegen 1947)
- VRIES DR G. J. en W. ASSELBERGS, Noord-Brabant. Uitgave van het Comité der 'Brabantsche Industriedagen'. (Breda 1930)
- WITLOX DR J. H. J. M., Mgr Joannes Zwijsen. ('s-Hertogenbosch 1942)
- WIJCK, J. VAN, Petrus Josephus Vroomans, Levensschets van een Priester uit het Bossche Bisdom. (Tilburg, 1935).
- ZWIJSEN MGR J., Herderlijke Brieven. (St Michielsgestel 1882)

Ds H. J. F. Wesseldijk

PROTESTANTS KERKELIJK LEVEN

DE plaats, die de protestanten in het nieuwe Brabant innemen, wordt in belangrijke mate bepaald, niet alleen door de minderheidspositie, waarin zij verkeren, maar ongetwijfeld ook door de historie van het protestantisme in dit gewest.

Men mag in het algemeen wel zeggen, dat de protestant zich in Brabant een 'vreemdeling en bijwoner' gevoelt en ook als zodanig beschouwd wordt.

Dit vloeit niet alleen voort uit de omstandigheid, dat een niet onbelangrijk deel der protestanten tot de z.g. 'import' behoort, of in een vorig geslacht daartoe behoorde, al is zulks overigens in mindere mate het geval dan algemeen wordt aangenomen. Het komt zonder twijfel mede voort uit het feit, dat de bevolking van Brabant gedurende eeuwen van achteruitzetting in de tijd, dat haar gewest generaliteitsland was, en ook nog daarna, de protestant niet anders heeft kunnen zien dan als de representant van een vreemde overheersing, die zij niet verdroeg.

Al moge de Nederlandse Geloofsbelijdenis, voornaamste belijdenisgeschrift van de Kerk der reformatie in Nederland, geboren zijn in de Zuidelijke Nederlanden; al is het waar, dat

juist in deze Zuidelijke Nederlanden de beweging der reformatie het sterkst weerklank vond; al is het een feit, dat uit 's-Hertogenbosch in 1525 de eerste martelaren, Hendrik Voes en Johannes van Essen, voortkwamen, die liever de marteldood stierven, dan het geloof der reformatie af te zweren, toch heeft de historie er toe geleid, dat men in dit gewest het geloof der reformatie later is gaan zien als iets uitheems, dat onverbrekkelijk verbonden was met de veroveraar dezer gebieden, die na 1648 van Brabant generaliteitsland maakte.

Het is de godsdienst van de bezetter, die bovendien de vrijheid van religie, waarvoor hij 80 jaar tevoren de strijd met Spanje aangebonden had, niet vermocht tot een werkelijkheid te maken en die de uitoefening van de R.K. godsdienst verbood, en in later tijd althans bemoeilijkte, toen hij eenmaal de macht had.

En al zal de objectieve historicus dit optreden misschien nog als begrijpelijk willen waarden en zelfs als gematigd willen kenschetsen op de achtergrond van het nooit vergeten leed, dat de inquisitie uit een voorafgaande eeuw aan de volgelingen der reformatie had berokkend, toch had het protestantisme geen slechter rentree kunnen maken in Brabant, dan in het gevolg van de legers der Zeven Verenigde Provinciën.

Dit is oorzaak geworden, dat de reformatie steeds met diep wantrouwen is bejegend, en dat haar aanhangers steeds beschouwd zijn als volksvreemden in het 'eigen lant' van Brabant en voorzover zij tot de autochtone bevolking behoorden, als handlangers van de vreemdeling.

Niets kwetst de ziel van een volk zo diep, en laat daarin zo lang een pijnlijke plek ontstaan, als de onderdrukking. Wat wij – op zijn zachtst gezegd – de nog altijd voortdurende waakzaamheid t.o.v. elkander zouden kunnen noemen bij rooms-katholieken en aanhangers der reformatie, is voor een belangrijk deel daartoe terug te voeren, dat elk de zelfondervonden onderdrukking, de een van de zijde van het protestantse Holland, de

ander van de zijde der inquisitie, het felst nog navoelt en die van de ander verkleint.

Feit is, dat de protestant in de tijd van de generaliteit een vreemdeling was, en dat hij het ook nadien veelszins is gebleven. Ook toen de Franse tijd de, overigens eerst zeer langzaam gerealiseerde, vrijheid en gelijkheid bracht.

Nergens in enige randprovincie van Holland is het streven naar politieke en economische emancipatie hand in hand gegaan met de strijd om godsdienstige emancipatie, zoals in Brabant. Dit heeft de vreemdelingschap van de protestanten, waarvan niettemin sommigen aan de emancipatie hebben medegewerkt, doen voortduren. De begrippen Brabants en Katholiek werden in de emancipatie-strijd vaak als volstrekt synoniem gebezigd en nog geschiedt dit meer dan eens in woord en geschrift. Dit doet veel protestanten van vandaag, die hier geboren en getogen zijn, wier voorgeslacht soms sinds onheugelijke tijden hier woonde en die Brabant liefhebben als hun 'eijgen lant', meermalen leed. Het schijnt immers de conclusie te wettigen, dat wie de reformatie aanhangt, in Brabant een vreemdeling moet blijven.

De reformatie heeft in Brabant nooit voet aan de grond gekregen, met uitzondering van een aantal gemeenten in de Noord-Westhoek, in de Langstraat en in het Land van Altena, die echter oudtijds bij Holland gerekend werden.

Het moge waar zijn, dat vóór 1648 een aantal gemeenten van de Hervormde religie ontstonden, waarvan enkele het tot een zekere bloei brachten, zoals te 's-Hertogenbosch, Grave en Eindhoven, de wisselende krijgskansen vrijdelden deze aanvankelijke bloei weer en de kroniekschrijver meldt ons b.v. dat in 1586 te Grave 1300 afvalligen weer tot de R. K. Kerk terugkeerden. De politiek van Parma deed bovendien velen de wijk nemen naar Noord-Nederland.

Ook toen de vrede van Munster in 1648 gesloten was, bleven pogingen tot doorvoering van de reformatie vrijwel zonder resultaat. De schrijver van het werk: 'De tegenwoordige staat van alle volkeren' deelt in 1740 mede, dat met enkele uitzonderingen overal in Brabant slechts kleine Hervormde gemeenten gevonden worden. Een eeuw arbeid had de reformatie geen ingang kunnen doen vinden bij de grote meerderheid van de Brabantse bevolking. De Hervormde gemeenten bestonden uit weinigen, waarvan nog een deel ambtenaren uit Noord-Nederland afkomstig.

Wij mogen aannemen, dat de situatie onveranderd is, als ruim 50 jaar later de tijd van het nieuwe Brabant aanbreekt.

De nieuwe tijd bracht vrijheid en gelijkheid, al gingen niet direct alle wensen in vervulling, die voorvechters van vrijheid en gelijkheid geuit hadden. De geest van de tijd was veranderd, onder invloed van de nieuwe denkbeelden, die van elders uit Europa ingang vonden in ons land. Voor degenen, die tot de getolereerde kerken behoorden, i.c. de Rooms-Katholieke, de Doopsgezinde, de Remonstrantse en de Lutherse, brak een andere tijd aan. Overigens ook voor de Hervormde Kerk, die niet langer de geprivilegeerde zou blijven.

Echter zou het een misverstand zijn te menen, dat degenen, die tot de Hervormde Kerk behoorden allen tegenstanders zouden zijn geweest van de gelijkgerechtigdheid van alle kerken, en dat zij tot alle prijs de positie van de Hervormde Kerk als de heersende wilden gehandhaafd zien. Integendeel hebben vele leden dezer kerk en ook verschillende van haar predikanten een levendig aandeel genomen in de verbreiding der nieuwe denkbeelden, die de nieuwe tijd van vrijheid en gelijkheid zouden doen doorbreken. Reeds lang voor het vrijheidsjaar 1795 hebben Hervormde predikanten, zoals o.a. Ds Hillebrands te Heusden, van de kansel heftige woorden gesproken tegen ieder, die de

nieuwe tijd in de weg stond. Een enkele werd zelfs ten gevolge van zijn heftige taal geschorst en ontslagen, zoals in 1798 het lot werd van Ds Wildriks te Waddinxveen.

Zo ontvingen de leden der getolereerde kerken steun van de zijde van een deel der Hervormden, die inzagen, dat de tijden veranderd waren.

Voor Brabant betekende de nieuwe tijd niet alleen een begin van politieke vrijheid en gelijkheid, nu sedert 1795 de Brabanders deel uitmaakten van 'het vrije volk der Bataven', en daarmee de tijd der generaliteit tot het verleden behoorde, maar daarnaast was ook de vrijheid van religie afgekondigd, die een eind maakte aan het verbod tot uitoefening van de Rooms-Katholieke godsdienst, en daarmee aan de tijd der schuilkerken en tevens aan allerlei willekeurige en onbillijke practijken, waaronder de Rooms-Katholieken te lijden hadden gehad.

Voor de Hervormde Kerk, die opgehouden had heersende Kerk te zijn, had dit verschillende consequenties.

In de eerste plaats bepaalde art. 6 van de additionele artikelen der Staatsregeling van 1798, dat plaatselijk een vergelijk diende te worden getroffen over de kerkgebouwen en pastorieën. 'De grondslag van dit vergelijk is, in iedere plaats het grootste aantal van leden der onderscheidene kerkgenootschappen, hetgeen alzo de relatieve meerderheid van zielen zal uitmaken.'

Deze bepaling had tengevolge, dat in de meeste plaatsen de kerkgebouwen en pastorieën werden overgedragen aan de Rooms-Katholieken. In sommige plaatsen kon men moeilijk tot een vergelijk komen en duurde de procedure zo lang, dat zij later achterhaald werd door een nieuwe bepaling, voorkomende in art. 13 van de Staatsregeling van 1801, waarbij was bepaald, dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit bleef van hetgeen het bij de aanvang van het jaar 1801 bezat.

Dit verklaart, dat in enkele plaatsen de kerkgebouwen en

pastorieën niet werden overgedragen, maar bezit bleven van de Hervormde Gemeente ter plaatse.

De meeste Hervormde Gemeenten waren echter zonder kerkgebouw geraakt en moesten daarin op de een of andere wijze voorzien. In sommige gevallen kreeg men de beschikking over de voormalige schuilkerk der Rooms-Katholieken. Elders kwamen in woonhuizen samen, totdat in later jaren, door toedoen van koning Lodewijk een definitieve oplossing werd bereikt door de bouw van een aantal der z.g. Lodewijkskerken, ook wel waterstaatskerken genoemd, waarvan er alleen reeds in de Meyerij van 's-Hertogenbosch 26 verzezen ten behoeve van de eredienst der Hervormden.

Een andere consequentie van de nieuwe tijd was, dat men overging tot het tot stand brengen van vele combinaties van Hervormde Gemeenten. Men brak met de regel, die tot 1795 had bestaan, dat in alle plaatsen van enig belang een predikant diende te zijn, zelfs al was er ter plaatse nauwelijks een Hervormde Gemeente.

Dit betekende een gezonde beperking, die meer in overeenstemming was met de realiteit. De Hervormde Kerk, die weliswaar heersende Kerk was geweest, maar niettemin altijd minderheidskerk was gebleven in Brabant, ging nu als minderheidskerk leven.

Het tot stand brengen van de combinaties heeft zich eerst langzamerhand voltrokken. Het getal der predikantsplaatsen, dat in 1740 nog 142 bedroeg, werd verminderd omstreeks 1800 tot 121, terwijl het in de jaren daarna nog verder daalde tot 98.

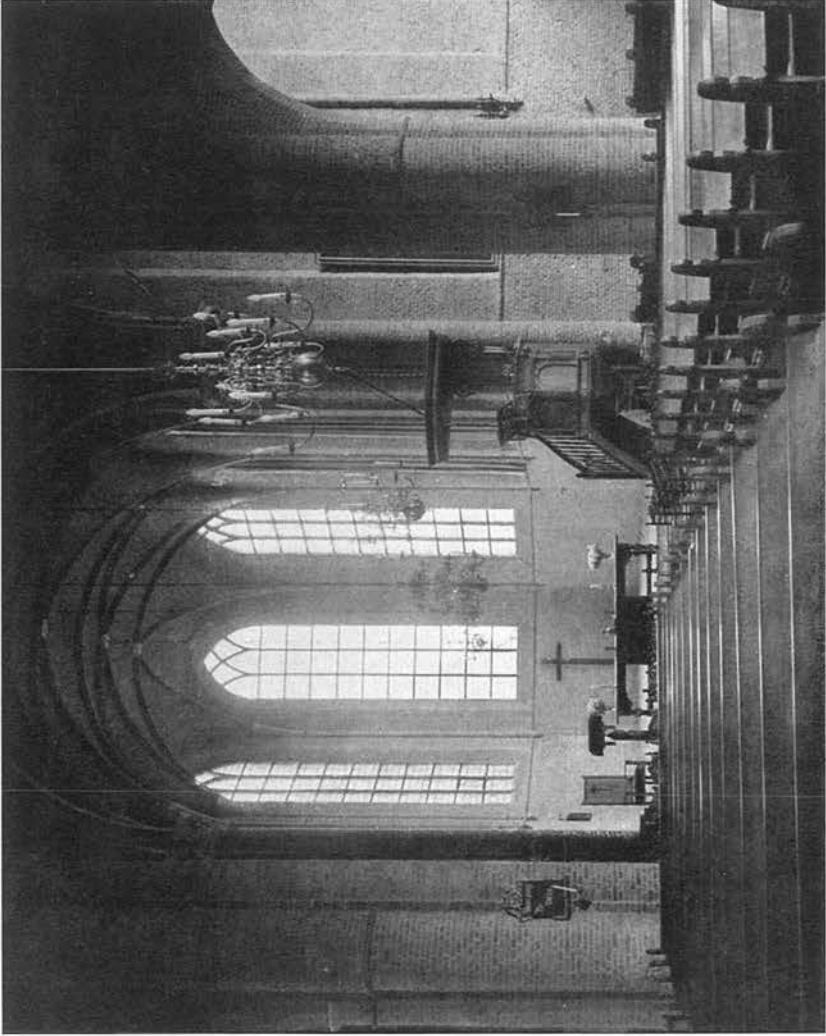
Opvallend bij de regeling dezer combinaties is het sterke ingrijpen van de Staat in de aangelegenheden der Kerk. Niet alleen andere Kerken ondervonden dit ingrijpen, ook de Hervormde Kerk werd vrijwel geen zelfstandigheid gelaten in de regeling van haar interne zaken.

Datzelfde ingrijpen van de Staat in de interne zaken der Kerk

De historische kerk van de Protestanten te Willemstad

Foto M. Coppens

Het historische kerkinterieur van de Protestanten te Ginneken

Foto M. Coppens

had plaats, toen na de Franse tijd het Oranjehuis, in de persoon van Willem I de troon beklommen had. In 1816 gaf hij de Hervormde Kerk een Algemeen Reglement, waaronder zij meer dan een eeuw geleefd heeft.

Dit Algemeen Reglement bracht voor de Brabantse Hervormden een nieuwe kerkelijke indeling. Tevoren behoorden verschillende delen van Brabant kerkelijk bij de aangrenzende provincies. Zo vormden de gemeenten gelegen in de Markgraafschap Bergen op Zoom met de plaatsen Steenberg, Kruisland en Tholen de 4de classis van Zeeland. De classis Breda, die de gemeenten omvatte van de Baronie van Breda, met Prinsenland, behoorde als 11de classis bij Zuid-Holland. De gemeenten in het Land van Heusden en Altena behoorden tot de classis Gorinchem en dus ook tot Zuid-Holland. De classis 's-Hertogenbosch, omvattende het kwartier van Oisterwijk en het kwartier van Maasland van de Meyerij van 's-Hertogenbosch, alsmede de Heerlijkheid van Ravenstein, was als 7de classis gehecht aan Gelderland. De classis van Peel- en Kempenland, omvattende de gelijknamige kwartieren der Meyerij was de 8ste classis van Gelderland. Het land van Cuyk en de stad Grave behoorden tot de classis Nijmegen.

De nieuwe kerkelijke indeling verenigde al deze delen van Brabant tot een nieuwe kerkprovincie, die verdeeld was in vier classes, nl. die van 's-Hertogenbosch, Breda, Heusden en Eindhoven, onder een eigen Provinciaal Kerkbestuur.

De bemoeiingen van de andere kerkprovincies met de delen van Brabant, die bij haar ingedeeld waren, eindigden van dat oogenblik af, en de Brabantse Hervormden leefden hun eigen leven. In alle rust overigens want wat in de loop van de 19e eeuw de andere kerkprovincies in onrust bracht, zoals de bewegingen van Afscheiding (1834) en Doleantie (1886), ging vrijwel aan de Hervormde Kerk in Brabant voorbij.

De oorzaak daarvan moet niet alleen gezocht worden in het

betrekkelijk isolement, waarin de Hervormden hier leefden. Het feit, dat zij minderheidskerk is, heeft ook te allen tijde een sterker solidariteitsbesef teweeggebracht, waardoor scheuring minder gemakkelijk ingang vindt.

Alleen in het Land van Altena en in enkele gemeenten van Noord-West-Brabant konden de afscheidingsbewegingen der 19e eeuw enige vat krijgen, tengevolge waarvan zich een aantal Gereformeerde Kerken vormde. In het overige deel der provincie danken de Gereformeerde Kerken hun ontstaan aan de 'importbevolking', die zich door de toenemende industrialisatie in Brabant vestigde, evenals de Remonstranten en Doopsgezinden, die elk één predikant in Brabant hebben.

De Brabantse protestanten telden volgens de cijfers van de volkstelling 1947 een getal van rond 107.000 zielen op een totaal bevolking van 1.180.000. Zij maken dus ongeveer 9% der bevolking uit.

Hoe groot hun aantal was omstreeks 1800 is niet bekend. Wel weten we, dat het in 1830 ongeveer 42.000 bedroeg.

Sedert is het dus gegroeid tot $2\frac{1}{2}$ maal het getal van 1830, overigens een minder snelle groei, dan die welke de Rooms-Katholieke bevolking in dezelfde periode te zien geeft.

De groei is waarschijnlijk belemmerd door twee factoren. Enerzijds door de afname van het aantal protestantse ambtenaren, anderzijds door de toename van het aantal buitenkerkelijken.

De groei is echter sterk bevorderd door de ontwikkeling van de industrie, die vele protestanten uit andere delen van het land naar Brabant deed komen. Dit wordt o.a. duidelijk uit het feit, dat de classis Eindhoven, eertijds het geringst in aantal, sedert 1880 het aantal protestanten zag toenemen tot het elfvoudige. De groei in de oude kleigebieden van Noord-West-Brabant en het Land van Altena, van ouds de sterkst protestantse streken in Brabant, is slechts gering, in het eerste gebied iets meer dan

in het tweede, hetgeen begrijpelijk is door het ontbreken van expansie-mogelijkheid in deze typisch agrarische gebieden.

Hier zijn 14 van de 16 Brabantse gemeenten gelegen, waar de meerderheid der bevolking protestant is, nl. Dinteloord, Fijnaart, Willemstad, Klundert, Wijk c.a., Eethen, Almkerk, Veen, Andel, Giessen, Rijswijk, Woudrichem, de Werken en Werkendam. De twee andere, nl. Sprang-Capelle en 's-Gravenmoer liggen zuidelijker als een enclave in een overwegend Rooms-Katholiek gebied. In deze 16 gemeenten wonen 39.000 van de 107.000 protestanten. Van de overige 68.000 wonen er bijna 43.000 in de steden met meer dan 20.000 inwoners: 's-Hertogenbosch, Oss, Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Roosendaal, Eindhoven en Helmond. De overblijvende 25.000 wonen in de plattelandsgemeenten verspreid over heel Brabant, meest als miniatuurgemeenten, vooral in Oostelijk Brabant. Slechts in weinige gevallen is de concentratie van protestanten zo groot, dat hun getal de 1000 overschrijdt, zoals, behalve in de hierboven reeds genoemde gemeenten, in Vught, Zevenbergen, Hooge- en Lage-Zwaluwe, Dussen, Waalwijk en Raamsdonk.

De protestanten in Brabant zijn verdeeld over verschillende kerkgenootschappen. Het grootste deel van hen behoort tot de Nederlands Hervormde Kerk, nl. 76.000. Tot de Gereformeerde Kerken behoren er 19.000, terwijl de overige 12.000 verdeeld zijn over een aantal kleinere kerkgenootschappen.

De Gereformeerde Kerken en de kleinere kerkgenootschappen treft men hoofdzakelijk aan daar, waar de sterkste concentraties van protestanten gevonden worden, de kerken van orthodoxe signatuur ten plattelande zowel als in de steden, die van vrijzinnige signatuur uitsluitend in de steden.

De Hervormde Kerk telt in Brabant thans 94 gemeenten met 107 predikantsplaatsen. De Gereformeerde Kerken 30 gemeenten met 34 predikantsplaatsen, en de kleinere kerkgemeenschappen 27 gemeenten met 27 predikantsplaatsen.

Het is moeilijk een algemene karakteristiek te geven van het Brabantse protestantisme. Daartoe lopen de protestanten in de verschillende delen van Brabant te zeer uiteen. Zo heeft Noord-West-Brabant en het Land van Altena een hoofdzakelijk agrarische bevolking. In Oost-Brabant bestaan de meest kleine gemeenten hoofdzakelijk uit boeren en ambtenaren, terwijl een protestantse middenstand vrijwel ontbreekt. In de industriegebieden en -steden treft men protestantse industrie-arbeiders, relatief in geringer aantal dan de Rooms-Katholieke industrie-arbeiders. Voorts een relatief grotere groep nieuwe middenstand, en een groep bedrijfsleiders. In de steden vindt men een toenemend aantal neringdoende middenstanders.

Eén ding geldt wellicht gelijkelijk voor allen, en dat is, dat de Kerk in het leven van de protestant in Brabant een groter rol speelt, dan benoorden de rivieren meermalen het geval is. Voor de protestantse Brabanders is de kerkelijke gemeenschap, niet alleen een religieuze gemeenschap. Zij is tegelijkertijd een 'sociale club', ontmoetingspunt van alle protestanten. Dit verschijnsel wordt in de hand gewerkt door de sterke afgeslotenheid der Rooms-Katholieke gemeenschap, temidden waarvan men leeft. Men is op elkaar aangewezen, en velen, die naar Brabant komen en benoorden de Moerdijk nog slechts met een papieren band met de Kerk verbonden waren, vinden hier hun plaats in de Kerk terug. De Kerk is een sociale gemeenschap. Uiteraard is dit in meerdere mate het geval in de kleinere gemeenten, zeer sterk in de miniatuurgemeenten, in afnemende mate in de grotere plattelandsgemeenten, het minst sterk in de steden.

Het komt ook tot uiting in het feit, dat in plaatsen, waar alleen de Hervormde Kerk een gemeente heeft, leden van andere protestantse kerken als vanzelfsprekend zich laten opnemen in de gemeenschap.

Voorts vindt dit verschijnsel zijn bevestiging in het feit, dat, vooral ten plattelande, vrijwel geen buitenkerkelijken voorkomen

en dat, naarmate de gemeenten kleiner zijn, gemengde huwelijken met Rooms-Katholieken vrijwel niet voorkomen. Dit is des te frappanter omdat juist in de zeer kleine gemeenten de keuze van een huwelijkspartner het minst eenvoudig, zo niet onmogelijk is, omdat door huwelijk onderling in het verleden, de familiebetrekkingen reeds zeer nauw zijn geworden. Men zoekt daarom zijn huwelijkspartner meestal in de protestantse gemeenschap in andere dorpen. Met name geldt dit voor de protestantse boerenbevolking van de miniaturgemeenten in Oost-Brabant, doch de kring dezer boerenfamilies is vaak nog te klein om een huwelijkskeuze mogelijk te maken, die niet leidt tot schadelijke gevolgen voor het nageslacht. De laatste jaren is daarin verbetering gekomen, nu een gedeelte van de plattelandsjeugd haar toekomst vindt in de industrie en door de contacten in de stad, daar meestal tot een huwelijk komt.

Het sterke gemeenschapsbesef onder de protestanten van Brabant, brengt met zich mee, dat men ook trouw deelneemt aan het kerkelijk leven. De kerkgang is relatief hoog. De H. Doop wordt algemeen begeerd voor de kinderen. Aan het H. Avondmaal wordt regelmatig deelgenomen, al is dit laatste minder het geval in de kleistreken, waar een mystieke inslag in het geestelijk leven, bij velen een zekere huiver voor de heiligheid van het sacrament teweegbrengt, die hen doet aarzelen er aan deel te nemen, of die hen van deelname geheel doet afzien.

In de industriesteden, waar de saecularisatie veel sterker doorwerkt, is de deelname aan de kerkgang en aan de sacramenten veel minder algemeen, terwijl ook de huwelijksinzegening, ten plattelande regel, daar veel minder frequent is. Een uitzondering hierop maken de Gereformeerde Kerken, en nog enige andere kerken van gereformeerd karakter, waar ook in de steden de deelname aan kerkgang en sacramenten, alsook de huwelijksinzegening vrijwel algemeen is, evenals ten plattelande.

De Gereformeerde Kerken zijn ook dogmatisch veel meer

belijnd, hetgeen eveneens gezegd kan worden van de Hervormde Gemeenten in de kleigebieden. Deze verschillen daarin van de overige Hervormde Gemeenten, in de industriegebieden en op de zandgrond. Want al kan men niet zeggen dat ups en downs van Nederlandse protestantse theologie geheel aan de laatstgenoemde gemeenten zijn voorbijgegaan, en dat zij de verschillen daarin niet zouden kennen of tellen, toch moet gezegd worden, dat de rechtheid in de leer in deze gemeenten veel minder accent krijgt, dan de eenheid en de band der gemeenschap. Vandaar dat in de kleigebieden de eenheid veel meer verscheurd is en men in de grotere protestantse gemeenschappen, die daar gevonden worden, juist de scheiding vindt in verschillende kerken. Ook in de industriegebieden vindt men een veelheid van protestantse kerken. Deze zijn echter ontstaan door bevolking die zich van elders hier vestigde. Naast de Hervormde Kerk, de verschillende Gereformeerde Kerken, treft men b.v. te Eindhoven een Remonstrantse en een Doopsgezinde gemeente aan, die haar arbeid ook uitstrekken tot verstrooide leden in de provincie. Voorts een Lutherse gemeente te 's-Hertogenbosch, te Bergen op Zoom en te Eindhoven.

In het algemeen kan men zeggen, dat de Brabantse protestantse gemeenten een in zichzelf gekeerd bestaan leiden. Zij zijn hoofdzakelijk met zich zelve bezig en strijden hoogstens een strijd tegen de toenemende saecularisatie, die zich vooral in de industriegemeenten, doch ook wel en vooral in de grotere plattelandsgemeenten laat voelen. Het oude ideaal van het winnen van Brabant voor de Reformatie is practisch prijsgegeven. Men leeft als kleine minderheid temidden van een overweldigende meerderheid, die tot de Rooms-Katholieke Kerk behoort en beschouwt dat als een gegevenheid, waar niet veel aan te veranderen valt.

De enkele overgangen over en weer, betekenen op het geheel vrijwel niets en brengen geen verandering in de status quo. Ook de gemengde huwelijken, die in de industriesteden vrij

veel voorkomen, hebben weinig invloed op de stand van zaken. Zij leiden in zeer vele gevallen tot indifferentisme t.o.v. het kerkelijk leven en vergroten het aantal buitenkerkelijken.

Het naar binnen gekeerde bestaan der Brabantse protestantse gemeenten, komt, behalve uit de afgeslotenheid der Rooms-Katholieke samenleving, waarschijnlijk ook voort uit het feit, dat zij, door hun gering getal, vaak een zware strijd om hun voortbestaan hebben moeten voeren, gedurende de 19e en 20e eeuw.

Waren in voorafgaande eeuwen de moeilijkheden hoofdzakelijk gelegen in de bejegening, die men ondervond van de zijde der Rooms-Katholieke bevolking, die het verblijf der predikanten en protestantse gemeenteleden dikwijls niet gemakkelijk en soms allesbehalve aangenaam maakte, toen in de 19e eeuw de nieuwe tijd aanbrak, namen deze moeilijkheden, zij het ook pas zeer geleidelijk, af. Echter deed zich nadien in toenemende mate de moeilijkheid voelen, hoe zich financiëel te handhaven. Aanvankelijk immers nam het aantal protestanten af en ook de vaderlijke zorg van de overheid over de Kerk verdween allengs.

Weliswaar bleef aan de gemeenten verzekerd het bedrag aan rijkstractement voor de predikanten, dat in 1816 bestond, doch de aanzienlijke waarde-vermindering van de munt was oorzaak dat deze financiële hulp relatief sterk in betekenis afnam en thans nog maar een fractie uitmaakt van het budget der gemeenten.

De lasten verbonden aan de instandhouding der gemeenten kwamen in toenemende mate, ondanks enige hulp van de zijde der Synode, op de schouders te rusten van het gering aantal leden dier gemeenten. En het mag wel een wonder heten, dat na 1816 van opheffing van predikantsplaatsen vrijwel geen sprake was, terwijl het klein getal, dat opgeheven werd, intussen nog ruimschoots werd gecompenseerd door de vestiging van nieuwe predikantsplaatsen in die gebieden, waar de protestantse bevolking toenam.

Voor een deel is de handhaving van de kleine protestantse gemeenten te danken geweest aan een merkwaardig initiatief van Ds Jacob van Heusden te Hilvarenbeek, die omstreeks 1820 een 'Maatschappij tot bevordering van Welstand, inzonderheid onder landlieden' in het leven riep, met de bedoeling tegenover de te verwachten vermindering van het aantal protestantse ambtenaren, de gelegenheid te openen voor protestanten, om in de landbouw een bestaan te vinden. Deze Maatschappij ontwikkelde zich voorspoedig en bezit thans een groot aantal boerderijen, over geheel Brabant verspreid, waarvan de bewoners vaak de kern vormen van diverse Hervormde gemeenten en als blijvend element aan de kerkelijke gemeenschap ter plaatse continuïteit verlenen.

Ook hebben, ondanks de verwachting van het tegendeel, verscheidene protestanten, wier ouders als ambtenaar, onderwijzer of predikant hier werkten, zich blijvend in Brabant gevestigd. Een aantal hunner heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van de industrie en daarmee tot de welvaart van Brabant.

Al wisten echter vrijwel alle gemeenten zich te handhaven, toch hadden zij het moeilijk. Dit kwam vaak uit in de moeite, die zij hadden om hun kerkgebouwen en pastorieën te onderhouden, terwijl het gros der predikanten een zeer sober bestaan leidde.

Of het dit sober bestaan der dikwijls talrijke predikantsgezinnen is, dat zelfstandige en ondernemende mensen schiep, valt niet uit te maken, al is het zeker, dat uit deze gezinnen veel mensen zijn voortgekomen, die later in het maatschappelijk leven een plaats van betekenis hebben ingenomen, geleerden, industriëlen, technische leiders, en zelfs kunstenaars, van welke laatsten wij slechts de zangeres Mevrouw Aaltje Noordwier-Reddingius en de schilder Vincent van Gogh behoeven te noemen, die resp. in de Hervormde pastorieën van Deurne en Zundert geboren werden, terwijl ook Nuenen nog een sterke

herinnering aan de laatstgenoemde bewaart, waar zijn vader in later jaren predikant was.

Zijn de Rooms-Katholieke bewoners misschien vaak de protestantse gemeenten blijven beschouwen als voorposten van het in grote meerderheid protestantse Noorden, de protestanten zelf voelden zich een vergeten kerkprovincie. Veel predikanten, die lange jaren in een Brabantse gemeente stonden, hebben hun dagen vaak in eenzaamheid doorgebracht en zich verlaten gevoeld. En wat de leden der gemeente betreft, ook zij voelden weinig band met het Noorden. Al kwam er vandaar wel enige, zij het geringe financiële hulp, van een geestelijke band met de kerkprovincies benoorden de Moerdijk kan men nauwelijks spreken.

Daar komt bij, dat de Brabantse protestantse gemeenten ook onderling weinig samenwerking vertoonden. Iedere plaatselijke gemeente leefde haar eigen leven. De gedachte, dat men gezamenlijk tot meer in staat zou zijn dan ieder afzonderlijk, kwam blijkbaar weinig op. Weliswaar was er geestelijk wel enig verband door de activiteit o.a. van de Protestanten-Vereniging 'de Meyerij', die poogde het besef der onderlinge gemeenschap op bijeenkomsten in streekverband te bevorderen, doch deze activiteit ging uit van een aantal personen die zich individueel voor deze zaak interesseerden en daartoe verenigden. De kerkelijke gemeenten als zodanig bleven echter passief.

Dit werd misschien ook wel in de hand gewerkt door het provinciale bestuur der Hervormde Kerk, dat, nadat de Staat haar bemoeiingen met de Kerk gestaakt had, het bestuur over de kerkprovincie voerde, dit zeer formeel administratief deed, en zich in geen enkel opzicht bezig hield met het bevorderen der onderlinge samenwerking.

Pas in de laatste tientallen jaren is daarvan in toenemende mate sprake. Voordien echter kwamen, door de genoemde oorzaken, weinig instellingen van algemeen protestants belang tot

stand. De gehele 19e eeuw toont een beeld van rust en eigenlijk van het gevoel van onmacht. Noch op sociaal en diaconaal terrein, noch op cultureel terrein kwam er veel tot stand. Geen ziekenhuizen, geen tehuizen voor bejaarden, geen jeugdzorg, geen scholen kwamen in die tijd vrijwel tot stand. Men leefde als protestanten in het nieuwe Brabant van na 1800 in een zekere gelatenheid voort, uitsluitend bedacht op het behoud van hetgeen bestond. En moge hier of daar een individueel initiatief ontstaan zijn, dat meer beoogde, het liep in de meeste gevallen op niets uit.

Pas toen de 20ste eeuw aanbrak begon daarin enige verandering te komen. Omstreeks 1900 ontstond de Protestantse Vereniging Kinderzorg in Noord-Brabant en Limburg, die uitgroeide tot een instelling, die haar plaats met ere inneemt tussen haar zuster-verenigingen in andere kerkprovincies. Zij werkt geheel volgens het systeem der gezinsverpleging en bezit een doorgangshuis, aanvankelijk gevestigd te Leur thans te Maastricht.

In verschillende plaatsen kwam het tot oprichting van Protestantse ziekenhuizen of Diaconessenhuizen, zoals te Breda, 's-Hertogenbosch en Eindhoven. Gestreefd wordt naar de uitbreiding daarvan, evenals naar de oprichting van een Protestants Sanatorium voor lijdensaan t.b.c. Het werk der wijkverpleging kwam tot ontwikkeling. Weliswaar door de ontwikkeling van een algemene vereniging als het Groene Kruis, waaraan echter juist vele protestanten hun krachten gaven.

Ontstonden genoemde instellingen hoofdzakelijk door het initiatief van individuele personen, daarbij kwam vooral in de laatste jaren, toen het provinciale bestuur der kerk dit begon te bevorderen, een ontwakend besef, dat ook en juist de kerkelijke gemeenten, en met name de diaconieën, op sociaal terrein een taak hebben, om door onderlinge samenwerking tot de aanvat van nieuw werk te geraken, waartoe ieder afzonderlijk niet in staat was.

Dit leidde o.a. tot oprichting van de Nederlands Hervormde Stichting voor Sociale Arbeid in het Zuiden, die vooral het werk van de gezinszorg en gezinsverzorging tot ontwikkeling bracht en die door haar stuwkracht en arbeid bereikte, dat thans 18 kerkelijke maatschappelijke werksters onder leiding van een provinciaal directrice over de gehele kerkprovincie verspreid werkzaam zijn en leiding geven aan de arbeid van een aantal gezinsverzorgsters, die in dienst staan van verschillende Hervormde diaconieën.

Te Eindhoven kwam het bovendien tot oprichting van een Hervormd Internaat tot opleiding van gezinsverzorgsters.

Ook in de Gereformeerde Kerken, waar tevoren de diaconale arbeid in provinciaal verband werd behartigd door de provinciale diaconale conferentie, kwam men enige jaren later tot de oprichting van een stichting voor sociale arbeid, die ook haar aandacht sterk richtte op het maatschappelijk werk ten behoeve der gezinnen.

Overigens trachten beide stichtingen het bestaande werk op sociaal terrein te coördineren en is er ook onderling samenwerking, waardoor men tot groter krachtsinspanningen in staat is, die ten goede kan komen aan de uitbouw van bestaande en de aanvat van nieuwe arbeid op het terrein van Ziekenzorg, Bejaardenzorg, Gezinszorg en Jeugdzorg. En wat het belangrijkste is wellicht, dat men in de gemeenschappelijke arbeid een sterk besef van saamhorigheid gevoelt.

Hetzelfde geldt van de direct kerkelijke arbeid. In de laatste jaren groeit door een meer bewust beleid in het kerkelijk bestuur in kerkprovincie en classes het saamhorigheidsbesef der afzonderlijke gemeenten, terwijl ook de groei van het oecumenische bewustzijn op verschillende punten een grotere samenwerking heeft doen ontstaan tussen de verschillende protestantse kerken.

De Regionale Commissie voor het Zuiden, ingesteld door de

Synode der Hervormde Kerk, heeft veel aandacht gewijd aan, en hulp verleend, vooral aan de kleine gemeenten, waar talloze kerken en pastorieën werden gerestaureerd, en de voortgang van de pastorale arbeid werd verzekerd, terwijl zij ook in verschillende gevallen de stichting van nieuwe predikantsplaatsen wist te bewerkstelligen. Zij bevorderde door conferenties de onderlinge samenwerking der predikanten. Zij verbeterde op vele plaatsen het beheer der kerkelijke goederen en fondsen. Zij stichtte een centraal provinciaal bureau te Eindhoven, dat het hoofdkwartier zou kunnen worden genoemd van het provinciaal kerkelijk bestuur en de provinciale kerkelijke arbeid der Hervormde Kerk. De Hervormde Stichting voor Sociale Arbeid was een dochterinstelling dezer Regionale Commissie voor het Zuiden, die voorts nog verschillende andere dochterinstellingen in het leven riep, ten behoeve van de arbeid op cultureel terrein, van de evangelisatie-arbeid, van het jeugdwerk, en van verbetering van het beheer der kerkelijke goederen. Sommige dezer dochterinstellingen zijn reeds tot ontwikkeling gekomen. Andere staan nog aan het begin daarvan. Het geheel wordt echter beheerst en gedragen door een actieve opbouwpolitiek.

Toen dan ook in 1951 de nieuwe kerkorde van de Hervormde Kerk, die in dezelfde geest de opbouw beoogt van het kerkelijk leven, werd ingevoerd, kon de Provinciale Kerkvergadering, het nieuwe bestuur der kerkprovincie, haar zetel innemen in het provinciale kerkelijke centrum, van waaruit en waaromheen zich reeds velerlei kerkelijke activiteit had ontwikkeld.

Ook in de Gereformeerde Kerken kan gesproken worden van toenemende activiteit, niet alleen op het reeds vermelde sociale en diaconale terrein, doch ook en vooral op het terrein der evangelisatie waarvan de bevordering, evenals in de Hervormde Kerk, werd opgedragen aan speciaal daartoe beroepen predikanten.

Uit Gereformeerde kring kwamen in de loop van de tijd ook de meeste initiatieven tot de oprichting van Protestants-christelijke scholen. In Hervormde kring hield men langer vast aan de Openbare School, doch toen de Brabantse gemeentebesturen, op enkele uitzonderingen na, de openbare scholen bezetten met Rooms-Katholiek personeel, groeide ook in Hervormde kring de drang naar het bezit van eigen scholen. In sommige plaatsen kwam het, omdat men toch zoveel mogelijk wilde blijven vasthouden aan de volkséénheid, tot oprichting van neutrale bijzondere scholen, vaak uitgaande van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, soms van plaatselijke schoolverenigingen zonder landelijk verband, elders van de industrie ter plaatse, en in de laatste tijd ook van de Jan Ligthartstichting. Al bedoelen deze scholen open te staan voor alle gezindten, toch is de ontwikkeling van het Rooms-Katholieke onderwijs er oorzaak van geworden dat deze scholen grotendeels door protestanten, althans door niet-katholieken worden bezocht.

Daarnaast kwam het protestantse confessionele onderwijs tot ontwikkeling. In de meeste gevallen door samenwerking van Gereformeerden en orthodox-Hervormden, terwijl ook vele Hervormde scholen ontstonden vooral in die gemeenten, waar de protestanten uitsluitend of bijna uitsluitend Hervormd zijn en waar de Kerkeraad der Hervormde Gemeente meestal het initiatief nam tot oprichting en in de meeste gevallen ook zelf als schoolbestuur fungeert.

De provincie Brabant telt 75 Protestants-christelijke en 18 neutrale scholen voor gewoon lager onderwijs. Voorts 10 Protestants-christelijke en 5 neutrale scholen voor U.L.O. Verder is er nog 1 Protestants-christelijke school voor buitengewoon lager onderwijs, terwijl er 35 Protestants-christelijke en 9 neutrale kleuterscholen zijn.

Wat het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs betreft is het aantal scholen vrij gering. Behalve de overheidsscholen,

zoals een Rijks-H.B.S. of een gemeentelijk gymnasium of lyceum in een aantal steden van Brabant, treft men slechts enkele bijzondere scholen: te Eindhoven het neutrale Lorentzlyceum, en te Waalwijk een Protestants-christelijke H.B.S. Te Eindhoven beoogt men binnen afzienbare tijd overigens ook nog de oprichting van een Protestants Lyceum

Ook streeft men te Eindhoven naar de oprichting van een Kweekschool voor onderwijzers. Thans is er een voorlopige opleiding voor onderwijzers, uitgaande van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

Protestantse Nijverheidsscholen treft men in Brabant weinig. Er bestaan een vijftal Christelijke Landbouw-huishoudscholen in het kleigebied, nl. te Zevenbergen, Sprang-Capelle, Fijnaart, Andel en Almkerk, ten dele opgericht door de Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw, ten dele door de Christelijke Boeren- en Tuindersbond.

Voorts vindt men een aantal neutrale ambachts- en huishoudscholen in verschillende plaatsen, uitgaande van de overheid, de industrie, of speciale stichtingen, terwijl te Eindhoven kortgeleden een Protestantse Huishoudschool geopend is. Ook is te Eindhoven in oprichting een Protestantse Ambachtsschool.

Op het gebied van het landbouwonderwijs bestaan er enkele Christelijke lagere landbouwscholen te Sprang-Capelle en te Oudemolen (Gem. Fijnaart). Verder is er een Christelijke lagere tuinbouwschool te Dussen.

Het onderwijs vormt voor de Brabantse protestanten een belangrijk en vaak moeilijk punt. Waar geen gelegenheid bestaat om de kinderen op eigen scholen het lager of voortgezet onderwijs te doen volgen, blijkt onder de protestanten, die een functie hebben, waaraan de mogelijkheid van overplaatsing of benoeming elders verbonden is, een grote neiging te bestaan om Brabant te verlaten, zodra de kinderen de leeftijd hebben bereikt, waarop zij voor de ter plaatse ontbrekende protestantse school

van lager of voortgezet onderwijs in aanmerking komen.

De oprichting in de laatste jaren van een vrij groot aantal protestantse scholen ten plattelande blijkt deze neiging tegen te gaan.

Overigens is het onderwijs voor de intellectuele en culturele ontwikkeling van grote betekenis. Wat het laatste betreft is in de kleine protestantse gemeenschappen de aanwezigheid van protestants onderwijzend personeel van grote invloed, en het zal dit in toenemende mate moeten worden, doordat dit onderwijzend personeel steeds meer gaat inzien, dat het naast de schooltaak in engere zin, ook buiten de school veel voor de bevolking kan betekenen. Wij denken hierbij in het bijzonder aan de ontwikkeling van de protestantse plattelandsbevolking o.a. door de stichting van bibliotheken, de bevordering van vervolgcursussen op verschillend terrein, de opzet van jeugdwerk, de goede film, het amateur-toneel. Juist door de geringe omvang van de protestantse gemeenschappen ontbreekt er vaak veel. Alleen een gemeenschappelijke aanvat kan daarin verbetering brengen.

In Rooms-Katholieke kring spreekt men in Brabant veel over de emancipatie. In zekere zin is ook de emancipatie nodig der Brabantse protestanten. Zij hebben een vergeten kerkprovincie gevormd. De laatste jaren is er een gelukkig ontwaken van het bewustzijn, dat zij gezamenlijk iets kunnen bereiken en ook moeten bereiken.

Zij voelen zich vaak 'vreemdeling en bijwoner', in Brabantia Nostra, dat zij ook graag 'ons Brabant' willen noemen, in de eerste plaats de zeer velen, die hier reeds geslachten lang wonen en dat is zeker de helft, in de tweede plaats ook zij, die hier kwamen wonen en dit Brabantse land liefkregen, naarmate zij er langer woonden. Of zij vreemdeling zullen blijven, hebben zij niet alleen zelf in de hand. Maar wat ze wel kunnen en wat de meesten ook willen, is meewerken aan de bloei en opbouw,

en aan de geestelijke- en culturele welvaart van het nieuwe Brabant, door er de hun toegevallen plaats op hun eigen wijze in te nemen, en zich zo die plaats waardig te maken in het 'eijgen lant van Brabant'.

GERAADPLEEGDE WERKEN

ALPHEN SR., M. L. W. VAN, Nieuw Kerkelijk Handboek. (Gouda 1886)
BANNING, PROF. DR W., Handboek Pastorale Sociologie. Deel I. ('s-Gravenhage 1953)

BERKELBACH VAN DER SPRENKEL, PROF. S. F. H. J. e.a., Kerkewerk. (Nijkerk z.j.)

BRONKHORST, DR A. J. R. R. 1853. ('s-Gravenhage 1953)

COMMISSARIS, AUG. C. J. Van toen wij vrij werden. Deel I. (Groningen 1928)

HENKEL, O. V., Drie eeuwen protestantisme ten Zuiden van de Moerdijk. ('s-Gravenhage 1948)

REITSMA, DR J., Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk in Nederland. (Utrecht 1933)

VISSER, DR J. Th. DE, Kerk en Staat. Deel III. (Leiden 1927)

ZEE, G. VAN DER, Vaderlandsche Kerkgeschiedenis. (Kampen z.j.)

Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren. Deel XII. (Amsterdam 1740)

Jaarboek van het Christelijk Onderwijs. ('s-Gravenhage 1952)

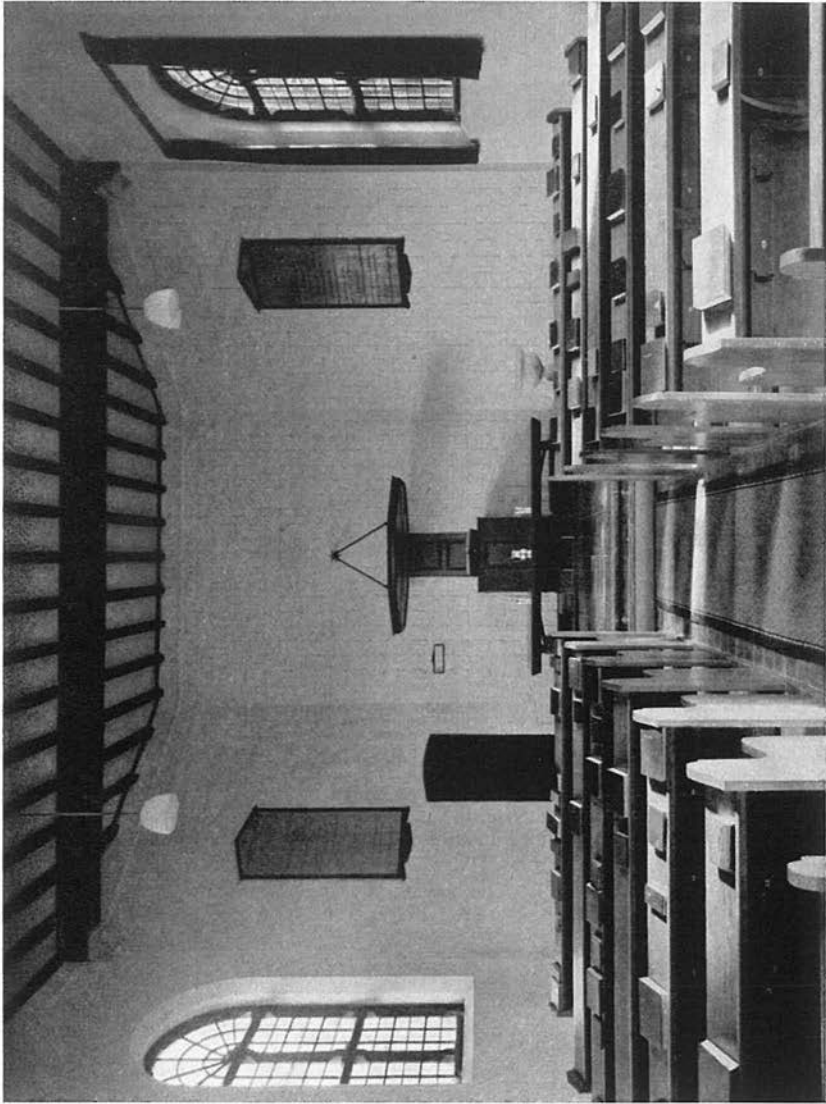
Jaarboek van de Bond van scholen voor Neutraal bijzonder onderwijs in Nederland. (Amsterdam 1953)

Nieuw Kerkelijk Handboek, van Alphen's. (Gouda 1952)

Voorts: de cijfers der volkstellingen van diverse jaren en de acta van vergaderingen der kerkelijke besturen der Hervormde Kerk in Noord-Brabant.

Hoe de Protestanten nieuw bouwen in Brabant (Kerk te Eindhoven) Foto M. Coppens

Modern Protestant kerkinterieur te Kruisland

Foto M. Coppens

Dr M. de Haas

ONDERWIJS IN BRABANT SINDS 1795

KRACHTENS het reglement van 1655 was het onderwijs in Brabant geheel en al onder toezicht van de predikanten gekomen wat alleen reeds om dit voorschrift te begrijpen is: 'Dat de schoolmeesters niet alleen gedrukte boeken en geschreeven promptelijk leezen, een goede hand schrijven, de Psalmen Davids bequaamlijk kunnen singen, ter nooddruft reekenen, maar ook vroome Godsalige Lieden zijn, in de fondamenten van de Christelijke, Gereformeerde Religie wel ervaren, om deselve de Discipelen te kunnen doceeren, en daar inne onderwijzen, zijnde met haare Huysvrouwen Leedematen van de Gereformeerde Kerken, hebbende een welgeschikte Familie, en een goede methode om de Jeugt ten spoedigsten met een getrouwe neerstigheid te kunnen leeren'.

De overheid had alles zoveel mogelijk gereglementeerd. De vindingrijkheid van de bevolking was uiteraard groot genoeg om vele bepalingen te ontduiken of tot een dode letter te maken.

Realiseer U, wat het zeggen wil, dat de Heren in Den Haag in een tijd, waarin geen sprake is van leerplicht, ordonneren,

dat elke dag, 's zomers en 's winters, moet school gehouden worden van acht tot elf en van een tot vier, en dat meester in het hele jaar niet meer dan twee weken 'tot Speeldagen ende Vacantiën mag geven ende niet meer, immers nimmermeer op Paepsche Feestdagen'. Ik vermoed dat meester op een heiligen-dag wel vakantie heeft moeten nemen, bij gebrek aan hoorders. Overigens houde men goed in het oog dat zelfs de wetgever niet steeds consequent was. Ook de stad 's-Hertogenbosch had deze materie te regelen. Ook hier had men rekening te houden met het reglement van 1655. De rechten van de stad waren bij de vroedschap evenwel heilig, ongeacht of het stadsbestuur in handen van katholieken of niet-katholieken lag. De interpretatie van het reglement in 1719 zegt toch wel iets: Vacantie zal worden gegeven op de 'hoogtijden' Pasen, Pinksteren en Kerstmis en . . . op Vastenavond drie dagen.

Gesteund door een schoolmeestersgilde hebben de scholar-chen getracht èn bevolking èn Hoge Overheid te dienen. Ondanks dit hoort men vele klachten. Uiteraard van de kant van predikanten die rapporteren dat 'Een papistische matres of meester' ergens in het geheim school houdt. Zal de officiële meester in Den Bosch zeker zo goed mogelijk van overheidswege behandeld en beschermd zijn – in 1792 telt men 3 stadsmeesters – ten plattelande neemt het plaatselijk bestuur vaak een houding aan, die men moeilijk met welwillend kan kwalificeren.

We kunnen ons indenken, dat dorpsbestuurderen met geweld gedwongen moesten worden voor een behoorlijk schoolhuis zorg te dragen. Kinderen en schoolmeester werden door deze houding van de overheid gedupeerd. Een enkel voorbeeld ter illustratie. Dato 2 Juni 1760 schrijft O. Schaefsma aan de schepenen van Bergeyk: 'Mijn versouk aan U Eerwaerde is dat U Eerwaerde van de goedheit gelieven te zijn om te besorgen, dat van dese zomer een solder over de school worde gelijft,

dewijl het anders 's winters door de groote koude en ook voor mij onmogelijk is om het erin te kunnen houden, want hebbe voorleede winter in het principaalste van den tijt verscheide malen maar tien à twaalf kinderen in de school gehadt en dat U Eerwaerde dan ook gelieft te ordonneeren, dat er enige heyturf tot brant voor de kinderen moge besorgt worden; zal hierop een gunstig antwoord verwagten'. Dat het schooltje in Bergeyk ook vroeger reeds voor de overheid moeilijkheden had veroorzaakt blijkt uit een rekening, die spreekt van het betalen van een bepaald bedrag wegens het repareren 'van de oude omvergewaaiden scholen'.

Al was het aan Katholieken uitdrukkelijk verboden onderwijs te geven, toch is voor de dorpsschool nog lang de naam parochieschool blijven bestaan. Op menig dorp was deze de enige school. Daarnaast kende men de latijnse en ook bijscholen of particuliere scholen. In de steden spreekt men van Franse en Dietse scholen, waar het programma meer dan lezen, schrijven en rekenen omvatte. Op de zogenaamde kostscholen werd altijd Frans onderwezen, deze waren bestemd voor kinderen van ouders, die schoolgeld tot een betrekkelijk groot bedrag konden opbrengen. Het is zeker dat ook armenscholen en klein-kinderscholen hebben bestaan. Hoe al deze soorten van scholen over Brabant verspreid zijn geweest vóór de komst van de Fransen is zeer moeilijk vast te stellen; een algemeen staats-toezicht ontbrak en rapporten van inspecteurs staan ons evenmin ter beschikking.

Leerplicht zou nog een eeuw op zich laten wachten. Wie het betalen kan doet zijn kind vaak 'in de kost', dit laatste niet alleen op een internaat maar soms ook bij iemand, die werkzaam is aan een latijnse school. Soms vertrouwt men ze aan een gewone schoolmeester toe.

Voor Brabant was van grote betekenis dat de Staten-Generaal uitdrukkelijk hadden verboden om 'met kinderen buiten ons

gebied te gaan om school te houden'. Wat betekent dit verbod? Het heeft te meer zin, als men weet dat binnen het gebied van Staats-Brabant enkele streken lagen, die niet onder het gezag van de Staten-Generaal vielen en om deze reden voor de Brabanders dienden afgesloten te worden. Het zijn deze enclaves, die religieus en cultureel zeer veel hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van Zuid-Nederland, zoals wij dit kennen.

In het land van Bokhoven, Luiksgestel, Megen, Ravensteyn, Gemert, Boxmeer en Oeffelt konden de 'papisten' vrij hun gang gaan. Hier konden ze niet alleen ongestoord hun godsdienstplichten vervullen, maar hier konden ook kloosters zich handhaven. Geen wonder dat nog heden ten dage in genoemde streken scholen bestaan, die alleen reeds om hun functie in de historie ons respect verdienen. Het waren met name de oude katholieke latijnse scholen die alle de eeuwen hebben getrotseerd: die van Boxmeer, Gemert, Megen en Uden. Uiteraard waren zij brandpunten van katholiek leven en zij zijn dit in vele opzichten tot op de dag van vandaag gebleven.

Ook op een langdurig bestaan konden bogen de latijnse scholen van Den Bosch en Breda, maar deze hadden hun katholiciteit verloren. Vooral de school in Den Bosch, werd door de predikanten gebruikt om de leerlingen te vormen in de geest van de 'gereformeerde religie'. Zelfs verbond men in de hoofdstad van Brabant aan deze latijnse school een 'illustre' afdeling met de uitdrukkelijke bedoeling de leerlingen voor te bereiden op het ambt van predikant.

Heeft de 'Bataafse Vrijheid' de bestaande toestand abrupt gewijzigd? Ja en neen. Formeel is er niet veel veranderd, maar de feitelijke wijzigingen variëren sterk naar plaats en tijd. Als in 'het eerste jaar der Bataafse Vrijheid' de Provisionele Representanten van het volk van Brabant het onderwijs onder hun hoede nemen, wijzen zij weer de plaatselijke besturen – de

municipaliteiten – aan om de nodige maatregelen te nemen. Evenals vroeger de vroedschap van 's-Hertogenbosch b.v., kibbelt nu de municipaliteit met de hoge regering over de rechten van de stad; evenals vroeger adresseren nu verscheidene personen om school te mogen houden en ook nu worden de adressen in handen gesteld van scholarchen. Formeel is alles hetzelfde, maar wie de archiefstukken goed leest ontdekt zonder moeite een grote verandering.

Iemand verzoekt een plaats aan de latijnse school. Scholarchen merken op: 'Dat er niets schadelijker en ongeriefelijker binnen dese stadt geweest is, dan het gemis van eenen Fransen kostschoolmeester van den Roomschen Catholieken Godsdienst, nadien de Ouders en Voogden van Zoonen en Pupillen, tot hiertoe genoodzaakt zijn geweest omdezelve ten nadeele deser stadt naar buitenlandse in kostschool te bestellen'. In verband met deze opmerking concipieert de municipaliteit een oproep voor een 'Roomse' schrijfmeester-kostschoolhouder d.w.z. iemand die op de latijnse school les in schrijven zou geven en die het recht zou hebben leerlingen in huis te nemen. Hier halen de Bossche vroede vaders een forse streep door het voorschrift dat van elke schoolmeester ondertekening eist van 'de Confessie ende Catechismus van 1619'.

De overheid doet hier dus het protestantse stempel verdwijnen. Wat komt hiervoor in de plaats? Zoals gezegd, handhaven de wereldlijke gezagsdragers het toezicht op de scholen. Geen enkele school mag opgericht zonder toestemming van de betreffende municipaliteit. Nieuw is het voorschrift, dat geen andere boeken gebruikt mogen worden dan die welke algemene beginselen van godsdienstige en burgerlijke deugden bevorderen. In dit verband wijst de overheid op de boeken uitgegeven door de 'Maatschappij tot Nut van het Algemeen'. De 'Vrijheid' bestaat dus blijkbaar hierin, dat de schoolmeester de 'algemene Christelijkheid en burgerzin' moet dienen en dat

hij het uitgesproken Gereformeerde standpunt kan verlaten.

Aanvankelijk waren de Katholieken over deze gang van zaken zeer verheugd. Ze konden de wijzigingen waarden als vooruitgang. Deze vooruitgang had evenwel een bittere bijmaak. De nieuwe tijd bracht namelijk een nieuwe organisatie, een regeling onder staatstoezicht. Het kwam er nu op aan, wie dit toezicht ging uitoefenen. De praktijk leerde, dat de Katholieken moeilijk aandeel in dit toezicht konden krijgen. Feitelijk werd de strijd voortgezet. Het Departement Brabant heeft zelfs het aantal schooldistricten vermeerderd om zo zeven in plaats van twee Katholieken als schoolopziener te kunnen benoemen.

De eerste constitutie, die van 1798, decreeteert, dat er zal zijn een Agent van Nationale Opvoeding voor het gehele land. Uiteraard zoekt deze hoge ambtenaar naar een algemeen geldende vorm van organisatie niet alleen, maar ook naar verbetering van het onderwijs. Ten overstaan van het departementaal bestuur moet de candidaat-onderwijzer proeven van bekwaamheid afleggen. De openbare onderwijzer geniet een geldelijke bijdrage uit de gemeentekas; ook van de bijzondere onderwijzer hebben de gemeentebesturen de admmissie geheel en al in handen. Prof. H. H. van der Palm, die op het onderwijs zo sterk het stempel drukte van de liberale verdraagzaamheidsbeginselen, definieert bijzondere onderwijzers aldus: 'Zij die zonder enig openbaar voordeel te genieten, te hunnen eigen perikelen zich aanbieden tot het onderwijs van de kinderen dergenen, die hun daarvoor een billijk loon willen geven'. Deze bijzondere onderwijzers geven vaak meer dan de gewone vakken, ze onderwijzen soms vreemde talen (Franse school) of houden kostschool; sommige komen lesgeven bij de leerlingen thuis. Pogingen om een handboek voor de onderwijzer op te stellen zijn wel gedaan maar tot een bevredigende regeling is men niet kunnen komen. De eerste regeling van het toezicht op de lagere scholen komt in 1801 tot stand. In het gehele

gebied van de Bataafse Republiek werden 36 schoolopzieners aangesteld, onder wie 22 predikanten en 3 katholieken. Van de drie katholieken woonden er twee in Brabant; het waren A. van Moorsel, burgemeester van Eindhoven en E. Thijsman, schepen van Loon op Zand.

Aan de algemene onrust van de Franse Tijd ontkomt vanzelfsprekend ook de onderwijswetgeving niet. De eerste schoolwet van 1801 is nauwelijks van kracht geworden of men kondigt alweer een nieuwe af. In deze (1803) gaat Van der Palm nog meer de kant uit van de 'Verlichting'. Alle heil verwacht hij van de ene staat, de gemeentebesturen moeten onttroond.

Deze hebben dikwijls, aldus Van der Palm, alles in de war gestuurd door hun vooroordelen en stijfhoofdigheid, zij hebben tot onderwijzers benoemd 'opgeraapte wezens en vreemdelingen, die eerlijke en afgeleefde onderwijzers aan de dijk hadden gejaagd'. Bijzonder vriendelijk klinkt dit niet. Het lijkt wel in vorm en strekking een antwoord op het verwijt van Van Hooff, representant van Eindhoven ter Nationale Vergadering in 1796, als hij de Raad van State naar het hoofd slingert dat zij altijd naar deze streken hadden gezonden 'Heerenknechts, Duitsers en dergelijke, welke volstrekt geen kunde hadden van de opvoeding van de jeugd', waarom zij dan ook terstond na de omwenteling waren ontslagen. Duidelijker wordt Van der Palm's klacht waar hij schrijft: 'Een bijzonder aandeel in deze gruwelen en in dommen godsdienstijver en domme zucht naar het oude hadden Bataafs Brabant en het Land van Maas en Waal.'

Het loont de moeite na te speuren, wie in ons gewest de toorn van de hoogleraar hebben opgewekt. Men houde in het oog dat èn het tegenwoordige België èn Noord-Brabant herhaaldelijk het toneel van de strijd waren. Voorzover er lager onderwijs was gegeven, waren vaak de oude meesters verdwenen en niet direct door nieuwe vervangen. Wat de kinderen betreft, die tevoren in de Zuidelijke Nederlanden een veilige

school hadden gevonden, bedenke men dat de Fransen tijdens het Directoire als kerkvervolgers waren opgetreden. In Brabant gold niet meer het verbod van katholiek onderwijs; wie het in België genoten hadden konden daar niet meer terecht. Wat ligt meer voor de hand dan dat b.v. in 1797 niet minder dan vijf nieuwe latijnse scholen worden opgericht: in Grave, Helmond, Eindhoven, Oosterhout en Bergen op Zoom? Aan deze scholen waren priesters verbonden, die hierheen gevlucht waren. De scholen werden beheerd door plaatselijke bestuurslichamen. Ze stonden onder toezicht van het gewestelijk bestuur en genoten zelfs subsidie. De Oosterhoutse school vraagt in het bijzonder onze aandacht, omdat deze gedurende ruim veertig jaren voor het Bredase kerkdistrict de taak heeft vervuld van klein-seminarie.

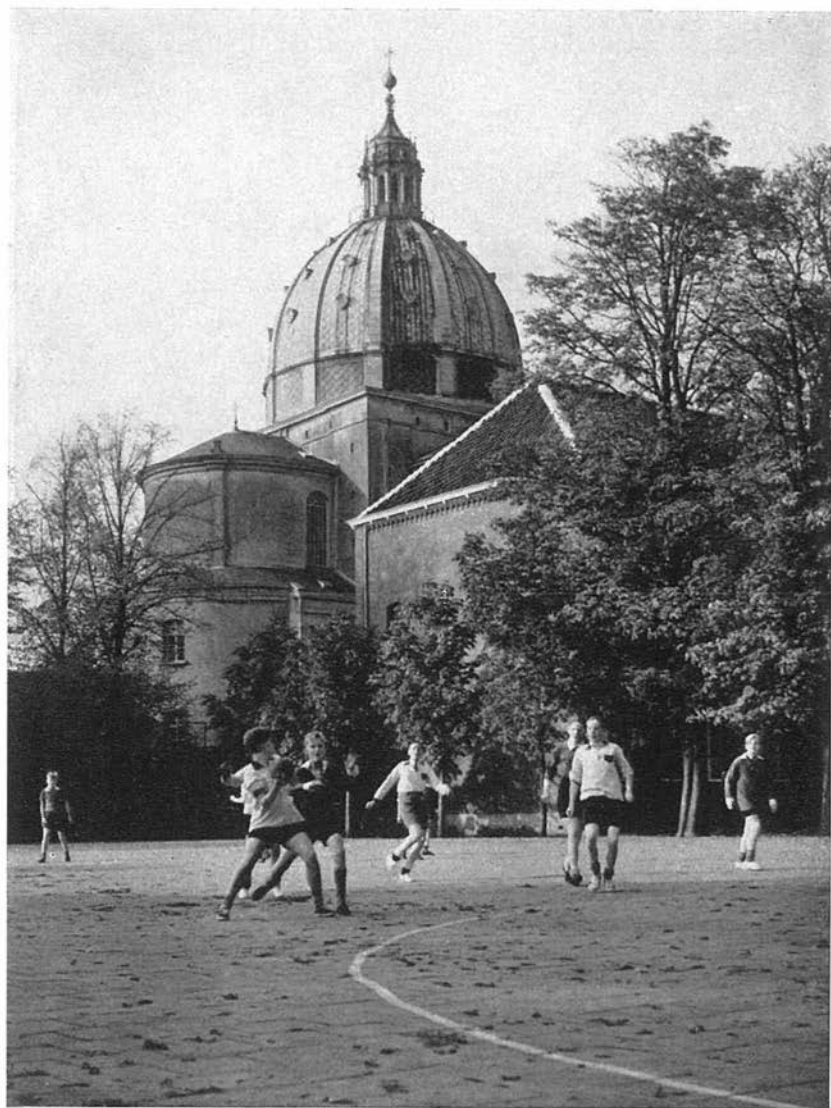
Drossaard en Schepenen der Vrijheid Oosterhout verzoeken in 1797 aan de Representanten van Bataafs Brabant de latijnse school, die lang geleden moet bestaan hebben, te herstellen 'nademaal Oosterhout zeer geschikt is wegens de menigvuldige Burgerhuyzen, die daar in gevonden worden om een aanmerkelijk getal vreemde scholieren en leerlingen der Latijnse Taal van buyten te logeeren . . . en gemerkt den kwijnenden toestand waarin de voormaals bloeyende plattelandsscholen van Belgiëën zig nu bevinden'.

Elk van de drie leraren in Oosterhout kreeg een lokaal in een burgerwoning, voor *f* 75.— per jaar gehuurd en na het uitbreken der bedsteden en enige vertimmering geschikt gemaakt. Het gebruikelijke salaris voor de rector bedroeg *f* 300.—, dat van de twee praeceptores elk *f* 250.— per jaar. Schoolgeld bedroeg *f* 19.—. Tot 1809 doceerde men uitsluitend Latijn, nadien ook 'Geographie, Franse Taal en Algebra'. Wat Latijn betreft gebruikte men in klas I en II Verepaeus met de fabels Aesopus. In III en IV waagde men zich behalve aan de syntaxis van Verepaeus aan brieven van Cicero, aan Caesar en Nepos. In V en VI

Kleuters op school in Breda

Foto M. Coppens

Brabants internaat (Oudenbosch)

Foto M. Coppens

prijkten evenals in onze dagen Vergilius, Ovidius en Horatius op het programma.

Men gaf twee lessen vóór en twee lessen ná de middag. Reeds van half zes tot half zeven zat de jeugd voor haar boeken. De tweede studietijd viel van elf tot twaalf, een derde van één tot twee, 'n vierde van vijf tot half zeven. In alle jaargetijden moesten tijdens de studie-uren de ramen dicht blijven. Van al wat aan de leerlingen verboden was noem ik: een herberg binnen gaan, met stenen 'na de glazen der kerke gooien', snuiven en tabak roken, het dragen van een mes, jagen, vissen, op het ijs gaan, zwemmen of 'baayen'. Men mocht zich niet verder dan een kwartier gaans buiten de plaats begeven. Ter contróle hierop werd op elke vrije middag om half vier bij de school appèl gehouden. Het meest merkwaardige en in ons oog onuitvoerbaar gebod luidde, dat men vanaf de tweede klas te allen tijde – ook buiten de school – Latijn moest spreken. Een vooruitstrevend tijdgenoot gaf toe, dat de leerlingen het Latijn vlot spraken, al was het dan ook 'un latin singulièrement barbare'. In deze periode vinden we in 1799 de meeste leerlingen nl. 73, in 1813 waren er 47.

Fungeerden de oude en nieuwe latijnse scholen nog lang als klein-seminariën, reeds in 1798 stichtten Antonius van Gils en Adrianus Oomen resp. in 's-Hertogenbosch en Breda voor de verdere priesteropleiding eigen groot-seminariën (zie hiervoor blz. 13–15).

De vraag rijst of ook de vrouw actief of passief een rol heeft gespeeld bij het toenmalig onderwijs in Brabant. Bij de eerste pogingen tot wetgeving in de beginjaren van de 19de eeuw vinden we al dan niet imperatief voorgeschreven, dat jongens en meisjes in de hogere klassen gescheiden les moeten ontvangen. De wet van 1806 spreekt voor het eerst van meisjesscholen.

Schoolmatressen zochten in vroeger jaren allereerst haar gehoor onder meisjes. En zouden de klein-kinderscholen

niet in het bijzonder onder het beheer van vrouwen hebben gestaan? De houdsters van deze scholen stonden trouwens onder dezelfde contrôle als de gewone matressen. De vrouwen, die haar krachten gaven aan de vorming van kinderen, vroegen niet alleen belangstelling van de zijde van de overheid vanwege de concurrentie die zij de mannen aandeden, ze werden ook gevreesd als 'klopjes', die niet alleen op zuiver religieus terrein belangrijke diensten hebben bewezen: 'Behalve dat ze haren paep logeeren, houden ze bijeenkomsten en bedecte paepse scholen'.

Sinds 1795 behoeven de 'klopjes' geen dienst meer te doen. Toch gaan onze gedachten naar deze ijverige vrouwen, als we lezen over het ontstaan van de Congregatie van de Zusters Penitenten-Recollectinen van Dongen (zie blz. 24).

President Oomen oordeelde, dat de lasten en werkzaamheden van het onderwijs en de opvoeding van de jeugd een ware penitentie zouden uitmaken en dus die van de oude Regel voor een groot deel konden vervangen. Op 21 April 1803 volgde van de zijde van de burgerlijke overheid de officiële erkenning van het onderwijsinstituut, van het jonge 'Franse Pensionaat', dat als eerste in Nederland, zulk een belangrijke rol vervuld heeft bij de opvoeding van meisjes uit wat men toen noemde 'den beschaafden stand': meisjes uit Brabant en heel Nederland.

Zoals ik reeds enige malen heb opgemerkt, heeft de Franse tijd o.a. dit goeds gebracht, dat de Rijksoverheid zich voor het onderwijs is gaan interesseren. Men kan deze tijd typeren als de periode, waarin men naar een vorm van wetgeving zoekt. Toch is de onderwijswet van 1806 van zeer stabiele aard gebleven, practisch is ze tot 1857 van kracht gebleven.

Het feit dat de plaatselijke overheid de toelating van de onderwijzer in handen had, heeft in Brabant niet vaak bezwaren van religieuze aard met zich gebracht. Bij het examen evenwel was 'het gemeenzaam gespreck' met de schoolopziener herhaal-

delijk een steen des aanstoots, zodat de Katholieken aandrongen op publiciteit bij de zittingen van de examencommissies. De wet van 1806 wil vooral de gemengde school, d.w.z. voor kinderen van de verschillende Christelijke belijdenissen. Dit betekende dat de officiële school in deze tijd een protestants-rationalistisch karakter kon dragen, indien de onderwijzer 'verlicht' dacht. Op de lijst van exclusieve boeken kwam de Bijbel niet voor; desalniettemin was de onderwijzer verplicht van het Boek der Boeken op zijn school een gepast gebruik te maken.

De schoolopzieners van commissiën van onderwijs hadden heel wat te regelen, onderaan te beginnen. Ze zullen b.v. moeten helpen toezien dat naast de gewone scholen 'een toereikend aantal van zo geschikt mogelijk ingerigte matrassenschooltjes voorhanden zijn'. Plaatselijk mocht men deze materie regelen. Ik vermoed dat in Brabant menigmaal de oude geheime 'kloppjesschool' nu bij de wet erkend werd en dat daar de kleine kinderen gebeden en katechismus leerden; dan werden ze ook in het A.B.C. en het spellen ingewijd, waarbij ter afwisseling een rozenhoedje werd gebeden.

In de Franse tijd begint de klein-kinderschool van karakter te veranderen. Ze heet later bewaarschool. De Maatschappij tot Nut van het Algemeen stichtte het eerst dergelijke scholen in het Zuiden. Met name vind ik er een te Bergen op Zoom vermeld. Naast de armen-bewaarscholen werden op den duur burgerbewaarscholen voor de gegoede stand opgericht. Het spreekt vanzelf dat de onderwijscongregaties zodra ze hiertoe gelegenheid kregen zich ook op deze tak van onderwijs zijn gaan toeleggen.

Vergeleken bij de jaren vóór 1795 was er wel veel veranderd en verbeterd. Leermiddelen en vorming en kennis van 'meester' waren evenwel nog heel ver van het volmaakte af. Één grote grief was echter weggenomen: De schoolmeester gaf niet langer godsdienstonderwijs.

Officieel hebben dus ook in Brabant de meeste ouders zich met openbaar onderwijs, vaak gegeven door niet-katholieke onderwijzers, moeten tevreden stellen. Nu de gemeente zelf de onderwijzer mag benoemen komen de opengevallen plaatsen geleidelijk in handen van katholieken. Bijzondere dorpsscholen waren grote uitzonderingen. Dit kon moeilijk anders; de overheid gaf geen subsidie en het volk zelf was te arm om scholen in het leven te roepen en te onderhouden. De geëxamineerde schoolmeesters waren meer geacht dan hun collega's uit de Generaliteitstijd. C. H. Clemens, oud-schoolmeester van Gemonde, schrijft over zijn verblijf aldaar: 'En nogtans was ik algemeen bemind; slechts twee dingen vonden zij in mij niet goed: dat ik des Vrijdags en Zaterdags vlees at en geen kruis voor en na het papeten maakte, als ik den avond bij hen doorbragt.' Deze meester was de enige niet-katholieke ingezetene van Gemonde!

Hoe het ten plattenlande materieel gesteld was met de onderwijzer omstreeks 1830 kunnen we enigszins opmaken uit de volgende advertentie: 'Heesch. Door het overlijden van Johannes Schuyling is de Openbare School alhier vacant en zijn candidaten van den derden rang bevoegd daarnaar te dingen, mits bewijzen van bekwaamheid en goed gedrag aan den Heer Burgemeester der Gemeente of aan den Heer Schoolopziener franko inzendende. De voordelen aan deze school verbonden zijn: 1e traktement van den Lande *f* 200.—, 2e schoolgelden *f* 60.—, 3e corporele diensten *f* 39.—, 4e voor het onderwijs der armenkinderen *f* 7.—, 5e voor verwarming der school *f* 25.—, 6e vrije woning met eenen tuin. Het vergelijkend examen zal plaats hebben te Heesch in de school op Maandag 14 November des morgens te 9 ure. In de tijdelijke waarneming van de schooldienst is voorzien'.

Twee scholen in Brabant verkregen van Willem I het praedicaat Koninklijk, de K.T.A. in 's-Hertogenbosch en de K.M.A.

in Breda. Nadere mededelingen omtrent eerstgenoemde komen ter sprake in het hoofdstuk over kunst. Als uiting van nijverheidsonderwijs mag ze hier niet geheel worden verzwegen. De regering eiste toenmaals van elke grotere gemeente de oprichting van een tekenschool.

Wat de K.M.A. betreft dient vermeld dat deze op 24 November 1828 werd geopend. 173 cadetten kwamen toen voor het eerst in het 'kasteel' bijeen. 110 van deze jongemannen waren afkomstig van de Artillerie- en Geniescholen, die in Delft gevestigd waren geweest. Tevoren, tussen 1789 en 1805, had de regering Breda ook als zetel van de 'jonkers' uitgekozen. Nu was haar oog opnieuw op dit centrum van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden gevallen en tot op de dag van vandaag is met een enkele onderbreking in oorlogsperioden Breda de stad der Koninklijke Militaire Academie gebleven. Wel is in de loop der jaren de bezetting nog al eens gewijzigd, hetzij door verplaatsing van de genieopleiding naar de ingenieursschool te Delft, hetzij door uitbreiding met de adelborsten.

De daadwerkelijke belangstelling, die bij de stichting van de zo juist genoemde uitzonderlijke scholen van de zijde van koning Willem I gebleken is, zal ongetwijfeld in Brabant sympathie met Zijne Majesteits streven gewekt hebben. Dit was zeer zeker niet het geval, toen hij in 1825 decreten deed uitvaardigen, die beoogden de klein-seminariën te sluiten en de opleiding van de priesters, die verder gevormd dienen te worden op de groot-seminaria, voor een gedeelte toe te vertrouwen aan de universiteit van Leuven, die toenmaals een staats-universiteit was.

Waar konden de jongelui, die in 1825 het seminarie gesloten vonden, hun studie in Brabant voortzetten? Inspecteur Wijnbeek vertelt, dat in 1817 ons gewest elf latijnse scholen telde met bij elkaar ongeveer 250 leerlingen. Begrijpelijk is dat de Rijksinspecteur in 1826 overal toename van scholieren con-

stateert, vooral in Eindhoven is de groei zeer groot: van 28 is men op 96 leerlingen gekomen. Bij zijn bezoek in '32 neemt hij overal daling waar. De Bossche latijnse school telt nu niet meer 26 maar 9 leerlingen, de Bredase evenwel gaat vooruit, van 5 op 17. Wijnbeek schrijft deze vooruitgang toe aan de twee doctores, die hier les geven. De inspectoriale verslagen bevatten heel wat, dat ons een kijk geeft op wat wij zouden kunnen noemen de Brabantse gymnasia, een naam die voorlopig nog geen burgerrecht zou krijgen. In het bijzonder gaat de strijd tegen het doceren van het Latijn, gekneld, zoals het heet, in middeleeuwse vormen.

De Rijksinspecteur constateert dat in Brabant aan 275 leerlingen 'klassiek onderwijs' wordt gegeven door 32 leraren van wie slechts twee niet-katholiek waren, met name de rector-predikant Van Heusden en een praeceptor in 's-Hertogenbosch. De situatie in West-Brabant bevreedt Wijnbeek het meest: alle docenten in Breda zijn katholiek, de 19 leerlingen geen van allen. Hij verklaart zo: de Katholieken geven de voorkeur aan een geestelijke, bovendien is in Oudenbosch een katholieke 'middelbare school' opgericht. Inderdaad heeft de kostschool van rector Van Kessel in West-Brabant veel aantrekkingskracht gehad. Genoemde rector mocht zich niet in de gunst van de controlerende ambtenaar verheugen; toen Van Kessel nog rector in Eindhoven was rapporteerde Wijnbeek over hem: 'Afkomstig van 'Beekvliet', heeft een Jezuïetische geest, het zal nodig zijn een waakzaam oog op hem te houden.'

Uit een en ander blijkt duidelijk dat het rijkstoezicht nogal wat tegenstand te overwinnen heeft gehad. De inspecteur kwam te staan tegenover stromingen, die zich vanuit het Noorden zeer moeilijk lieten leiden. De bedoelingen van het 'Gouvernement' verdienen niettemin vaak waardering. Wat de inspecteur op zijn reizen constateert b.v. inzake de toestand van lokaliteiten tart soms elke beschrijving.

Evenmin als nu mag men de omstandigheden van toen generaliserend bekijken. Van wat wij in onze dagen soms waarnemen in de vorm van scherpe tegenstellingen tussen katholiek en niet-katholiek blijkt in de verhouding onder de Brabanders weinig of niets. De zoons van de bekende Brabantse afgevaardigden Van Sasse van Ysselt en Verheyen b.v. kregen te Boxmeer les in Grieks van de dominee. De bevoegdheidskwestie was reeds toen actueel: de rector van de Gemertse school wordt in 1843 vermeld als de enige R.K. geestelijke met een academische graad en wel candidaat in de Letteren!

Hebben de latijnse scholen in Brabant ondanks de critiek van officiële zijde behoorlijke resultaten verkregen? In het algemeen kan men hierop antwoorden, dat vele priesters aan dit soort onderwijs veel te danken hebben gehad. 'Zolang het lager onderwijs overgeleverd bleef aan dominees als schoolopzieners en Hervormde voorzangers als schoolmeesters, werden de kinderen van het oude geloof stelselmatig van de wetenschap afgeschrikt'. Deze markante opmerking van Gerard Brom slaat niet meer precies op de toestanden na 1840, ze verklaart ons wel dat de Katholieken voorlopig kopschuw bleven, als het betrof het kiezen van een wetenschappelijke werkkring. Des te meer is de verklaring van de beroemde oogheekundige Prof. F. Donders van waarde, juist omdat hij sinds zijn studietijd de weg naar de Communiebank niet meer heeft kunnen vinden. Hij en zijn vriend Moleschott 'eveneens een overloper' bleven dankbaar voor het Latijns onderricht in de kloosterschool van Boxmeer: 'Daar leerde men studeren, meer waard dan alle kennis, die men in de middelbare scholen verzamelt'.

Iets kunnen we ook concluderen uit een gesprek in 1837 tussen koning Willem I en een van de hoogleraren van de Leidse universiteit, die Z. M. inlicht over het aantal studenten. De hoogleraar vertelt, dat er veel studenten uit Noord-Brabant zijn, die vroeger in België studeerden. Op de koninklijke vraag

of ze knap zijn antwoordt de professor: 'Ja, in vergelijking knapper dan de Hollandse. Zij leren Latijn op de ouderwetse wijze en weten dat ene ding beter dan de Hollanders hun allerlei.'

Intussen ontwikkelt het lager-onderwijs in Brabant tijdens Willem I een activiteit, die de regering niet steeds welgevallig is. In 1827 was te Engelen bij 's-Hertogenbosch een kostschool geopend onder leiding van 'Jesuïtessen' uit Kuilenburg. De school was op wettige wijze opgericht, maar men vond het verdacht dat pater Wolff enkele malen in Engelen was gezien. Inderdaad had pater Mathias Wolff S.J. in 1822 de grondslag gelegd van de Congregatie van Jezus, Maria en Jozef, nu de zusters van 'Mariënborg' in 's-Hertogenbosch. Toen heetten ze officieel 'une paedagogie chrétienne', de zusters droegen niet de kleding van religieuzen. De kostschool werd onder speciaal toezicht van de overheid gesteld. De heren in Den Haag waren ervan overtuigd, dat de bedoeling van de school geen andere was dan 'overdreven godsdienstige beginselen bij de leerlingen aan te kweken'. Redenen om de school te sluiten zijn niet direct aanwezig. Burgemeester en schoolopziener moeten regelmatig verslagen verlangen omtrent leerlingen en onderwijzeressen.

Voordat de hinderlijke belangstelling van overheidswege over het katholieke Zuiden was gekomen had Jacobus Heeren, een priester van het Bossche vicariaat, de grondslag gelegd van de eerste zuiver-Nederlandse congregatie van zusters sedert de Hervorming. Op de feestdag van de Zoete Lieve Vrouwe wordt de congregatie gesticht. Enige jaren tevoren had Heeren voor dit doel in de Choorstraat te Den Bosch een huis gehuurd. Ofschoon de zusters zich eerst in 1838 met het geven van onderwijs zijn gaan bemoeien, luidt de tekst van de vierde gelofte reeds aldus: werken van liefdadigheid beoefenen, vooral opvoeden en onderwijzen van meisjes, vooral van arme meisjes. Evenals pastoor Zwijsen later in Tilburg, heeft pastoor

Middelbaar onderwijs overal (nietve H.B.S. te Boxmeer)

Foto M. Coppens

Moderne opleiding voor het ambacht

Foto M. Coppens

Heeren zijn congregatie tot de plaats van vestiging willen beperken. En op onderwijs- en op charitatief gebied hebben beide congregaties haar vleugelen veel wijder uitgeslagen. Van de zusters van de Choorstraat noem ik hier slechts het Doofstommeninstituut in Sint-Michielsgestel en Huize Sint-Vincentius te Udenhout. Letterlijk brachten en brengen de 'Dochters van Maria en Jozef' haar leuze in praktijk: 'In omnibus caritas'.

De caritas houde men vooral goed in het oog. Van Zwijsen, pastoor van het Heike in Tilburg, lees ik dat hij besloot een gesticht van liefdadigheid op te richten uitsluitend in het belang van de arme kinderen zijner parochie, die immers geen enkele gelegenheid hadden onderricht te ontvangen. Afzonderlijke scholen voor meisjes bestonden er niet. Ze kregen ook geen handwerkles en 'de katechismus kenden ze maar half'. Wie het beetje schoolgeld niet betalen kon, liep maar op straat. Over deze kinderen ontfermden zich in overleg met pastoor Zwijsen drie vrome vrouwen, toen ze eind November 1832 in de sacristie les gingen geven in godsdienstleer en vrouwelijke handwerken. In 1834 werd op de Oude Dijk een 'schoolgebouw' plechtig ingewijd. Hier ging men ook lezen, schrijven en rekenen onderwijzen. De vergunning nodig voor het geven van onderwijs verkreeg men dank zij de bemiddeling van de Prins van Oranje zeer spoedig: 'Josephina, Johanna, Catharina Verbunt werd toegelaten als onderwijzeres'. Zo begon de Congregatie der Zusters van Liefde haar zegenrijk werk. Hoe groot haar terrein is geworden? Haar 108 kloosters liggen over de hele wereld verspreid.

Het voorbeeld van Heeren en Zwijsen moet Antonius van Erp geprikkeld hebben, toen deze, in 1833 pastoor te Schijndel geworden, daar alleen een openbare school vond, die onder leiding stond van een niet-katholiek. Pastoor Van Erp huurde voor halve dagen een bakkerij af, waar de meisjes leerden breien;

enkele dames voerden het beheer dat zij in 1836 overdeden aan enige zusters, die het noviciaat hadden doorlopen bij de Zusters van Tilburg. Zuster Vincentia 'schoolhouderes en onderwijzeres in de Nederlandse Taal' werd weldra met het algemeen toezicht belast. De Zusters van Schijndel, de Congregatie der Zusters van Liefde van Jezus en Maria, hebben èn in naam èn in regel veel overeenkomst met de Tilburgse Congregatie.

De eerste jaren van de vierde zustercongregatie, die in deze tijd in het Bossche vicariaat ontstaat, getuigen eveneens van het initiatief van een pastoor inzake het onderwijs. De pastoor van Veghel sticht in overleg met zijn nicht de Congregatie van de Franciscanessen. Het is de familie Van Miert, die de grondslag van deze congregatie heeft gelegd.

Al deze onderwijzeressen en verpleegsters verschijnen aanvankelijk in de wereld als 'juffrouwen'. Pas later, soms veel later dragen ze ook buiten de muren van het klooster kleding als religieus.

* * *

Alvorens na te gaan wat voor de jongens tot stand is gekomen voor 1848, mag ik eerst de aandacht vragen voor een uitzonderlijk belangrijk feit: de stichting van het Doofstommeninstituut te Sint-Michielsgestel.

Martinus van Beek. Voor het monumentale hoofdgebouw van het Instituut prijkt nu zijn standbeeld. Wie is deze Van Beek? In een officieel verslag over de latijnse school te Gemert dato 1832 lees ik: 'Rector en praeceptor hebben den conrector tijdelijk verligt in zijne werkzaamheden bij de school, teneinde hem gelegenheid te geven om zich aan ene andere soort van onderwijs geheel over te geven. Deze geestelijke namelijk, sedert een paar jaren door de fortuna eenigermate begunstigd zijnde, maakt van dit voorregt een edel gebruik; te zijnen huize te

Gemert heeft hij op eigen kosten een Instituut van doofstomme kinderen, hoewel op ene kleine schaal, opgericht. De opleiding van zeven zoodanige ongelukkigen heeft hij voor zijne rekening genomen. Een examen, door hem van zijne leerlingen in mijne tegenwoordigheid afgenomen, leverde voldoende blikken op van zijnen ijver, bekwaamheid en geduld in het geven van onderwijs aan dezelve. Het komt mij voor, dat deze inrichting aanspraak heeft op ondersteuning.'

In 1836 meldt de inspecteur dat de conrector de school heeft verlaten en zulks teneinde zich geheel aan zijn doofstommen te kunnen wijden. In 1830 hadden Gouverneur en Gedeputeerde Staten toestemming gegeven een instituut voor doofstommen en blinden op te richten. Jaren later heeft men de bijzondere arbeid van 'pastoor Van Beek' van overheidswege financieel gehonoreerd. De rijksregering met name achtte aanvankelijk zo'n school in Brabant overbodig, daar er in Groningen reeds een bestond. Van Beek heeft zich door een vernuftig gebarensysteem uitermate verdienstelijk gemaakt om het leed van dui-zenden ongelukkigen te verzachten. Als onderwijs- en conversatiemiddel heeft zijn systeem zich gehandhaafd tot 1910, toen de spreekmethode werd ingevoerd.

* * *

Tenslotte deze vraag: Wie geven de stoot tot de opleving van het onderwijs aan jongens in de eerste helft van de 19de eeuw? Twee nieuwe mannen-congregaties, respectievelijk gesticht in Oudenbosch (1840) en in Tilburg (1844).

In 1840 komt in Oudenbosch 'Saint-Louis' ter wereld. De Bernardijn Willem Hellemons had enige jaren tevoren een katechismusschool en een zangschool voor alle jongens van de parochie opgericht. Weldra gaven twee broeders, van wie één Vader Vincentius heette, zoon van het hoofd van de gemeente-

school, aan alle jongens godsdienstonderricht, verdeeld in leeftijdgroepen. Om aan geld te komen gaat men kostjongens opnemen, die onderwijs ontvangen op de gemeenteschool. Terwijl men een nieuwe school bouwt voor arme kinderen komt zich iemand als broeder aanmelden, die de gelukkige bezitter is van een derde onderwijsrang (enige kennis van lezen en taal): de eerste bevoegde kracht. Bovendien behaalde Vader Vincentius een onderwijzers-akte. Toen ook nog de erkenning van regeringswege verkregen was, kon Oudenbosch bogen op een R.K. armenschool en een pensionaat. In 1844 telde dit reeds 100 leerlingen, in '50 geeft men aan 250 jongens uit alle streken des lands onderdak. Met nadruk vindt men in de bronnen vermeld dat onderwijs gegeven wordt in Frans, Duits en Engels, welk soort van onderwijs door de ouders van de pensionnaires ten zeerste op prijs werd gesteld.

Zo hebben de Broeders van de Heilige Aloysius van Gonzaga hun werk gesticht. De moeilijkheden die zij vooral in de beginperiode hebben te overwinnen gehad hangen ook samen met het feit, dat zij inzake hun kloosterleven en hun opvoeding-methode in de leer waren gegaan bij de Jezuïeten, terwijl in het vicariaat van Breda de Regel van Sint-Franciscus meer ingeburgerd was. Eens komt als bemiddelaar naar voren Mgr J. Zwijsen, toen reeds aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Den Bosch. Deze was inderdaad de aangewezen man om zaken te regelen, die liggen op het terrein van kerkelijke organisatie en onderwijs.

Onze beschouwingen over de eerste helft van de 19de eeuw meen ik dan ook niet beter te kunnen besluiten dan met een kort verhaal over het ontstaan van Zwijsen's eigen mannencongregatie, de Fraters van Tilburg.

Het stichten van scholen, reeds meermalen is dit gebleken, heeft in deze tijd een sterk sociaal karakter: de arme kinderen moeten de straat af. Tilburgs gemeentebestuur zwaait pastoor

Zwijssen speciaal om deze reden grote lof toe, als hij in '32 zijn meisjesscholen sticht: in totaal waren toen 700 meisjes 'geborged'. In 1830 was bepaald dat elke gemeente per 100 inwoners *f* 2,50 moest besteden voor onderwijs. Vele gemeentebesturen voerden deze opdracht niet uit. Nog omstreeks 1848 hoort men klagen dat er vele vroege vaders zijn, die zich van hun plicht zo makkelijk afmaken en dat een aantal behoeftige kinderen door deze nalatigheid van alle onderwijs verstoken blijft. Blijkbaar heeft de algemene armoede dit alles sterk in de hand gewerkt. Veelzeggend is dat in het begin van de regering van Willem I ongeveer de helft van de bewoners van Boekel, die een school wensden, niet kan schrijven. In dit verband doet te merkwaardiger aan de bepaling dat armen, die hun kinderen niet naar school zenden, uitgesloten worden van de bedeling. Toen pastoor Zwijssen in 1844 op het punt stond zijn tweede congregatie te stichten kondigde hij dit opzienbarend voorschrift af: kinderen die niet kunnen lezen en schrijven worden niet meer tot de Eerste Heilige Communie toegelaten.

In Tilburg had men niet te klagen. Pastoor Zwijssen, 'meester' Heer en een belangstellend gemeentebestuur wedijverden met elkaar, zeker als ze waren van de sympathie van koning Willem II; deze had even tevoren de provinciale schoolcommissies hervormd, zodat negen katholieken zitting hadden naast zeven niet-katholieken (tevoren was de verhouding vier tot zeven). In Tilburg nu waren de onderwijzers bij de vier gemeentescholen allen katholiek. Sedert '35 behoorde tot hen Johannes Heer, die het onderwijs stevig reorganiseerde, hij leidde kweekelingen op en was secretaris van de onderwijzersverenigingen in Noord-Brabant. Kortom, hij stond in zo'n hoog aanzien dat de Minister van Binnenlandse Zaken hem huldigde in de Tweede Kamer en dat in '53 het Provinciaal Bestuur hem prees als de leider van een modelschool. Deze man nu, die in '45 hoofd was van een school met 400 leerlingen, gaf ook les op de

Zondagscholen aan jongens die door de week op de fabriek werkten. Johannes Heer mag zeker als een van de adviseurs van pastoor Zwijsen gelden. Practisch maakte hij de aan hem toevertrouwde school tot een katholieke school; maakte een kruis en bad vóór en na de lessen, sprak een hartelijk woord van opwekking op de namiddagen die een kerkelijk feest voorafgingen, zorgde voor het leren van de katechismuslessen enz. Ook voor 'meester' Heer moet 25 Augustus 1844 een hoogtijdag geweest zijn. Na lange besprekingen en overwegingen had zijn pastoor besloten voor de weesjongens, die aan de Zusters zoveel last bezorgden, een school te openen en dan tevens de Zondagscholen min of meer overbodig te maken. Zo ontstaat de tweede Tilburgse congregatie. Petrus van de Ven, 36 jaar oud, schoenmaker van beroep, afkomstig van de parochie van deken Van Miert te Veghel, wordt de geestelijke pionier. Met de schoenmaker treden weldra een koperslager en een brouwersknecht in. Dit trio ziet zich weldra gesecondeerd door iemand, die op priesterstudie is geweest. De normaalschool van Rolduc wordt voorlopig zijn verblijf. Hier wordt de eerste frater-onderwijzer van Tilburg gevormd. Mgr. Zwijsen wilde dat tot zijn congregatie ook priesters zouden behoren; te Leuven bereidde zich op zijn wijding voor Franciscus de Beer, die de eerste Superior van de congregatie zou worden. In '50 kwam het eerste schoolgebouw onder beheer van de fraters tot stand. Tilburg kon goed geoutilleerd de tweede helft van de 19de eeuw ingaan.

Vormde Tilburg een gunstige uitzondering? Een drietal feiten van elders geven een vrij duidelijk antwoord op deze vraag. In de veertiger jaren waren in 's-Hertogenbosch alle onderwijzers van de openbare scholen niet-katholiek. Kwamen ergens uitsluitend katholieke sollicitanten opdagen, dan ging men soms als volgt tewerk: 'Voor elf jaren bij een zogenaamd vergelijkend examen is te Cuyck de eerste katholieke onderwijzer aangesteld; doch met verongelijking en achterstelling

van kundigere en geschiktere. Deze onderwijzer is door verwaarlozing zijner taak en het mistrouwen der ingezetenen van zelf vertrokken. Twee jaren gemis van onderwijs, nadat de Protestantse onderwijzer met toekenning ener toelage van de gemeente had bedankt'. Ten derde nog een stem, uit Bergen op Zoom, voor vier vijfden katholiek: 'Verregaande tegenkantingen van den Protestantsen schoolopziener tegen de admmissie eener Katholieke onderwijzeres tot het geven van gratis onderwijs ondanks de bereidwilligheid der stedelijke regering en het ernstig aandringen der plaatselijke schoolcommissie . . . zijnde door den schoolopziener, Predikant te Roosendaal, gedurende die tijd allerlei manoeuvres gebezigd om de admmissie tegen te gaan. De onderwijzer aan de school der Maatschappij (Nutschool) is aangesteld zonder enige formaliteit, ook zonder de plaatselijke schoolcommissie te erkennen'.

Het jaar 1848 staat in de geschiedenis van ons vaderland te boek als het jaar van de vrijheid. De grondwet garandeert o.a. vrijheid van onderwijs.

Maakt men met het betreffende artikel kennis, dan moet de aanhanger van het vrijheidsideaal zich evenwel sterk teleurgesteld voelen. De letterlijke tekst luidt: 'Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering. De inrigting van het openbaar onderwijs wordt met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen door de wet geregeld. Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende openbaar lager onderwijs gegeven. Het geven van onderwijs is vrij, behoudens het toezigt der overheid en bovendien voor zover het middelbaar en lager onderwijs betreft behoudens het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers . . .'

Het gulden principe van de vrijheid staat dus niet voorop. 'Het geven van onderwijs is vrij' wordt verdrongen door allerlei bepalingen en komt eerst op de tweede plaats.

Mgr. Zwijsen, J. B. van Son en vele andere Brabanders moeten het gevoel gehad hebben, dat ze hun doel niet geheel bereikt hadden. Boekdelen spreekt het overigens, dat Thorbecke op 2 December 1849 de Gedeputeerde Staten uitnodigt tot het in acht nemen van de grootst mogelijke vrijgevigheid bij de beoordeling van verzoeken tot het oprichten van scholen. Van het provinciaal en plaatselijk bestuur hing het oprichten van scholen immers geheel af. De Minister twijfelde er blijkbaar aan of 'de geest der tegenwoordige Grondwet' reeds in de autoriteiten gevaren was.

Zolang de nieuwe onderwijswet, noodzakelijk geworden door de grondwetswijziging, nog niet was aangenomen, bleef men volkomen afhankelijk van de persoonlijke mening van genoemde besturen. Begrijpelijk liep het met de praktijk in Brabant nogal los. Er diende evenwel een regeling voor het gehele rijk tot stand te komen en het heeft tot 1857 geduurd voordat de wet-Rappard deze regeling bracht. In het algemeen kunnen we het wel zo stellen, dat men in Brabant niet ontevreden was over de gang van zaken, al vond men het uiteraard weinig sympathiek dat het rijk confessionele scholen in het geheel niet steunde. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat de wet van 1857 tot stand is gekomen met steun van katholieken. Deze katholieken woonden in streken waar vrijwel allen tot de Katholieke Kerk behoorden. Ze hadden van de onderwijzer in hun buurt veel goeds geleerd en waarom zouden ze hem hun vertrouwen opzeggen? Niet bij alle Brabantse afgevaardigden kon de Wet-Rappard genade vinden. Mr Jan Luyben, de oude politieke strijdmakker van Jhr Leopold van Sasse van Yssel, kon het niet over zich verkrijgen aan deze oplossing mede te werken.

Weldra zou blijken dat zijn mening gedeeld werd door niemand minder dan paus Pius IX, die in 1864 uitdrukkelijk als dwaling veroordeelde 'een stelsel van opleiding der jeugd, dat gescheiden is van het Katholiek Geloof'. Dat de Paus zich hier

zonder meer uitspreekt voor die school, die niet door toevallige omstandigheden maar in wezen katholiek is, lijdt geen twijfel. Zo hebben het ook de bisschoppen van Nederland verstaan. Op 22 Juli 1868 publiceren zij hun Mandement inzake het Onderwijs, de grondwet voor Katholiek Nederland, de stichtingsacte van de bijzondere school. Het is een stuk opvallend door inhoud en lengte. Men heeft het in twee delen op achtereenvolgende Zondagen van de preekstoel voorgelezen. Ik citeer enkele passages: 'Zal eene school het vertrouwen der Katholicken alleszins waardig zijn en hunne goedkeuring wegdragen dan is het niet voldoende dat zij de katholieke godsdienst (gelijk het heet) eerbiedige, dat is volstrekt onaangeroerd late, maar zij moet die godsdienst zelve leeren kennen en beoefenen. Op zulk ene school is het zozegde maatschappelijk onderrigt met het godsdienstige ten nauwste verbonden, het godsdienstige beginsel doordringt geheel het onderwijs'.

En na deze duidelijke karakteristiek van de katholieke school de aansporing om de toestand te verbeteren: 'Wanneer men niet in de gelegenheid is om het nodige onderwijs te hebben op eene school, die de Kerk in allen dele goedkeurt, dan kan men zijn toevlugt nemen tot eene niet-katholieke school . . . Echter beschouwe men het bijwonen van het onderwijs in zulke school nimmer anders dan als een droevige noodzakelijkheid'.

Twintig jaren na de officiële afkondiging van de vrijheid van onderwijs heeft de geestelijke overheid dus op niet te miskennen wijze de weg gewezen. Intussen kruisen de parlementsleden de degens; de schoolstrijd gaat jarenlang de politieke verhoudingen beheersen. Evenmin is men in de schoolwereld zelf rustig gaan afwachten totdat de zaak officieel geregeld was. Integendeel, men is met frisse moed verder gegaan, religieuzen en leken naast elkaar; eerstgenoemden uiteraard bij het bijzonder, de leken bij bijzonder en openbaar, aanvankelijk het meest bij het openbaar onderwijs.

Er bestaat alle reden voor, het verhaal over de ontwikkeling van het onderwijs voort te zetten met een en ander mede te delen over de activiteit van de Fraters van Tilburg, al was het alleen maar, omdat Bernardinus Ghijben, priester van de congregatie, het Mandement heeft opgesteld.

Pater Ghijben was een van de drie eerste leerlingen van het klein-seminarie van de congregatie, dat op 15 Februari 1858 in Tilburg was opgericht, 'een school voor middelbaar onderwijs met Grieks'. Pater Ghijben was een autodidact van de eerste rang, voor onderwijs aan de jeugd was hij minder geschikt.

Hoe komen we aan nieuwe onderwijzers, was een van de problemen, die de leiding van de congregatie had op te lossen. Pater Superior de Beer beantwoordde deze vraag door in 1850 de gastenkamer van het fraterhuis te reserveren voor drie jongelieden, die onderwijzer zouden worden: een van hen was nauwelijks tien jaar. Gezien het feit dat het gebouw in de Gasthuisstraat steeds groter werd, wist men met deze knapen wel raad, ook al moest de priesteropleiding tevens hier ondergebracht worden. Tot 1871 is de priesteropleiding een deel gebleven van de kweekschool, in genoemd jaar werd de 'Ruwenberg' klein-seminarie. Als in 1899 Tilburg een gymnasium rijk wordt, gaan de priesterstudenten Sint-Michielsgestel weer verlaten. Zo hebben van 1907 tot het uittreden van de priesters uit de congregatie (in 1916) de seminaristen de lessen van het gymnasium gevolgd. Onder de namen van de studenten vind ik vele, die in Brabant een zeer goede klank hebben; ik noem er slechts drie: Respicius de Brouwer, Otto de Brouwer en Patroclus Siemer.

Reeds enige malen heb ik 'De Ruwenberg' genoemd. Deze stichting heeft met de priesteropleiding in dubbele zin te maken, want ze is ook tot stand gekomen als voorbereiding tot de studie aan het klein-seminarie van 's-Hertogenbosch. Haar

reputatie dankt ze evenwel niet minder aan haar naam van 'Frans' pensionaat.

In October 1852 deden de eerste leerlingen hun intrede, 63 in getal. Daar de congregatie aanvankelijk over te weinig leerkrachten beschikte, kwamen tot 1862 enige Frères Chrétiens seconderen in de moderne talen en muziek. Frans speelde hierbij een hoofdrol: 'zonder Frans heb je geen gesoigneerde educatie, met Frans, *savez-vous*, komt men de wereld door', heeft Pater van Meurs eens gedicht.

De Ruwenberg heeft voor ettelijke priesters de eerste *étappe* betekend van de voorbereiding tot hun verheven functie, maar ook vele anderen zien met dankbaarheid terug op de jaren in Sint-Michielsgestel. Deze groep heeft vooral geprofiteerd van het handelsonderwijs. Aan moderne talen werd zeer veel aandacht besteed, traditie-getrouw was Frans de conversatietaal.

In 1911 waren er grote plannen, die wat het technische gedeelte betreft zijn uitgevoerd: aula, tekenzaal enz. Wat het onderwijs zelf aangaat zijn de wijzigingen niet in vervulling gegaan: De Ruwenberg is een handelsschool gebleven. De R.K.H.B.S., die men zich had voorgesteld, is niet tot stand gekomen. Deze arbeid bleef in Brabant voorbehouden aan Dr. Moller.

Van een uitzonderlijke waarde is een andere stichting, waarin de fraters de liefde tot de ongelukkige evenmens en het onderwijs beter dan ergens anders met elkaar hebben kunnen verenigen. Ik bedoel het Blindeninstituut te Grave onder bescherming van de H. Henricus, in 1859 tot stand gekomen. Naast deze school stichtten in '82 de Zusters van Liefde 'De Wijnberg' voor blinde meisjes. Deze scholen hebben zich ontwikkeld tot modelinstituten, waar men reeds jaren alles in het werk stelt om de lichamelijke misdeelden zoveel mogelijk het gemis van het licht der ogen te doen vergeten. Begaafdheid en vernuft hebben hier onmogelijk geachte resultaten weten te

bereiken. De onderwijzers zelf hebben de instrumenten en de leermethode moeten vinden. Het Braille-schrift heeft men ge-perfectionneerd, het programma uitgebreid. Zelfs gymnastiek en handenarbeid zijn binnen het bereik van de blinden gebracht. Het aantal banden van de bibliotheek bedraagt ongeveer 20.000, deze banden omvatten 4000 boeken.

Alsof het vanzelf spreekt, somt de kroniek van de fraters een reeks van plaatsen op, waar met een jaar of twee jaar onderbreking een gewone school wordt gesticht. Tilburg en 's-Hertogenbosch zijn de centra. Tot het einde van de 19de eeuw tel ik er 17, gezwegen nog van de kweekschool te 's-Hertogenbosch. Wat toen bij het oprichten van een school te pas kwam, kunnen wij ons moeilijk voorstellen. Het zij voldoende erop te wijzen dat tot 1889 geen cent subsidie werd genoten. 'Het goud van de staat bleef buiten het bereik van de confessionele school, deze was aangewezen op de penning der liefdadigheid.' De tegenstelling was er niet minder schrijnend om geworden sinds de wet-Kappeyne in 1877 de openbare school in aanzienlijke mate had verbeterd. Twijfelende ouders zouden nu eerder de openbare school kiezen. Bijzonder onderwijs, aldus letterlijk Kappeyne, was of een weelde, die alleen de met goederen deelden zich voor hun kroost konden veroorloven, of een aalmoes door de milddadigheid van anderen verstrekt. Welnu, milddadig zijn de congregaties in Brabant geweest. Deze milddadigheid heeft de aanvoerder der Liberalen zeer zeker niet bedoeld. Niettemin is ze de grootste, die men zich kan indenken: zichzelf geven voor zijn ideaal.

Interessant is het in de gedenkboeken der congregaties te lezen voor wat voor problemen van practische aard de ouders kwamen te staan. Mocht men zijn kinderen wel blootstellen aan een experiment? Op menige openbare school gaven immers onderwijzers les, op wier katholiciteit niets viel aan te merken en die op een langere staat van dienst konden bogen dan de 'piep-

jonge' religieuzen. Wat voor soort complicaties zich konden voordoen leren de beginjaren van 'St Denis', jarenlang de school van Tilburg. In 1878 had Tilburg twee enorm grote volkscholen resp. met bijna 1000 meisjes en ruim 700 jongens. Een school voor jongens uit de gegoede stand zou ongetwijfeld levensvatbaarheid hebben. De fraters beschikten evenwel noch over onderwijzers noch over voldoende geld om het karwei aan te pakken. Vandaar dat de hele stad financieel gemobiliseerd werd en men daarna tot de stichting van een school voor 'meer uitgebreid onderwijs' kon overgaan. Het werd een lekschool. Toch kwam ze vijf jaar na de stichting in handen van de fraters.

Toen 'St Denis' opgericht ging worden, beleefde Mgr Zwijsen zijn laatste dagen hier op aarde. Hoe was het intussen met zijn oudste stichting gegaan? De lange lijst van instituten onder beheer van de Zusters van Liefde leert zonneklaar dat charitas en onderwijs hier samengaan, maar dat de charitas sterk op de voorgrond treedt. Welke diensten de Zusters van Liefde tot aan de financiële gelijkstelling (1920) aan Brabant hebben bewezen leert het volgende staatje enigszins: bewaarscholen 26, lagere scholen 27, Muloscholen 5, herhalingscursussen 5, kostscholen 3, naaischolen 16, huishoudscholen 2, kweekschool 1; laatstgenoemde heet in 1852 educandaat (van 12 tot 16 jaar), nog twee jaar normaalschool waren nodig voordat men onderwijzeres kon worden; in '81 spreekt men van een eigen dag-normaalschool, die in 1903 in een kweekschool wordt omgezet. De leiding berustte afwisselend bij een religieuze en een leek. Omstandig verhalen de kronieken welke de avontuurlijke moeilijkheden waren waarvoor men herhaaldelijk kwam te staan. Evenmin als de Fraters konden de Zusters aan alle aanvragen voldoen. Als men leest, dat ze ergens terecht komen, waar ze de bewaarschool in een stal moeten ensceneren en de taalschool op zolder, kan men dit toch slechts accepteren als een extreem geval.

In het bisdom Breda kregen de Broeders van 'St Louis' gelegenheid te over de mannelijke jeugd tot zich te trekken, ook van buiten Brabant wisten vele ouders voor hun jongens de weg naar Oudenbosch te vinden. Naast hen doen hier sinds 1854 van zich spreken de Broeders van Huybergen, en sinds '96 die van Dongen. Huybergen is bekend als de zetel van het instituut Sainte-Marie, deze congregatie heeft haar kweekschool in de stad Breda. Het weeshuis te Huybergen, aanvankelijk in beheer van enige Broeders van Oudenbosch, is de kern van de stichting, die de bisschop van Breda aan deze nieuwe congregatie opdroeg. De Dongense Broeders zijn van Belgische oorsprong, armenzorg en onderwijs vormen hun terrein van actie; in de verpleging van zwakzinnigen nemen zij in Nederland een zeer belangrijke plaats in. Deze congregatie beschikt in Dongen over een eigen kweekschool. In Oudenbosch vindt men een eigen kweekschool van de Broeders van 'St Louis'. Deze congregaties hebben zich sterk in het bisdom Breda geconcentreerd.

Met het meisjeslyceum in Roosendaal raakte het pensionaat van de Zusters van Roosendaal nauw gelieerd, temeer omdat ook enige religieuzen aan deze school, die onder leiding van een leek stond, gingen lesgeven. Evenals de andere aftakkingen van de Franciscanessen-Congregatie van Dongen richtte ook 'Roosendaal' reeds voor de gelijkstelling op tal van plaatsen in het bisdom Breda complexen van scholen op, met elkaar 45.

In de tweede helft van de 19de eeuw kwamen nog enkele Zustercongregaties zich bij de bestaande voegen b.v. de Zusters van Het Allerheiligste Hart van Jezus in '86 aan de Moerdijk (nu in Veldhoven). Verder noem ik nog 'Regina Coeli' van de Kanunnikessen van de H. Augustinus en 'Maria-Oord' van de Ursulinen, beide gevestigd in Vught. In de 20ste eeuw zijn zich vooral in de buurt van Tilburg verschillende congregaties gaan vestigen in verband met de Leergangen. Tenslotte zij vermeld de Franse congregatie van Jean Baptist de la Salle, die

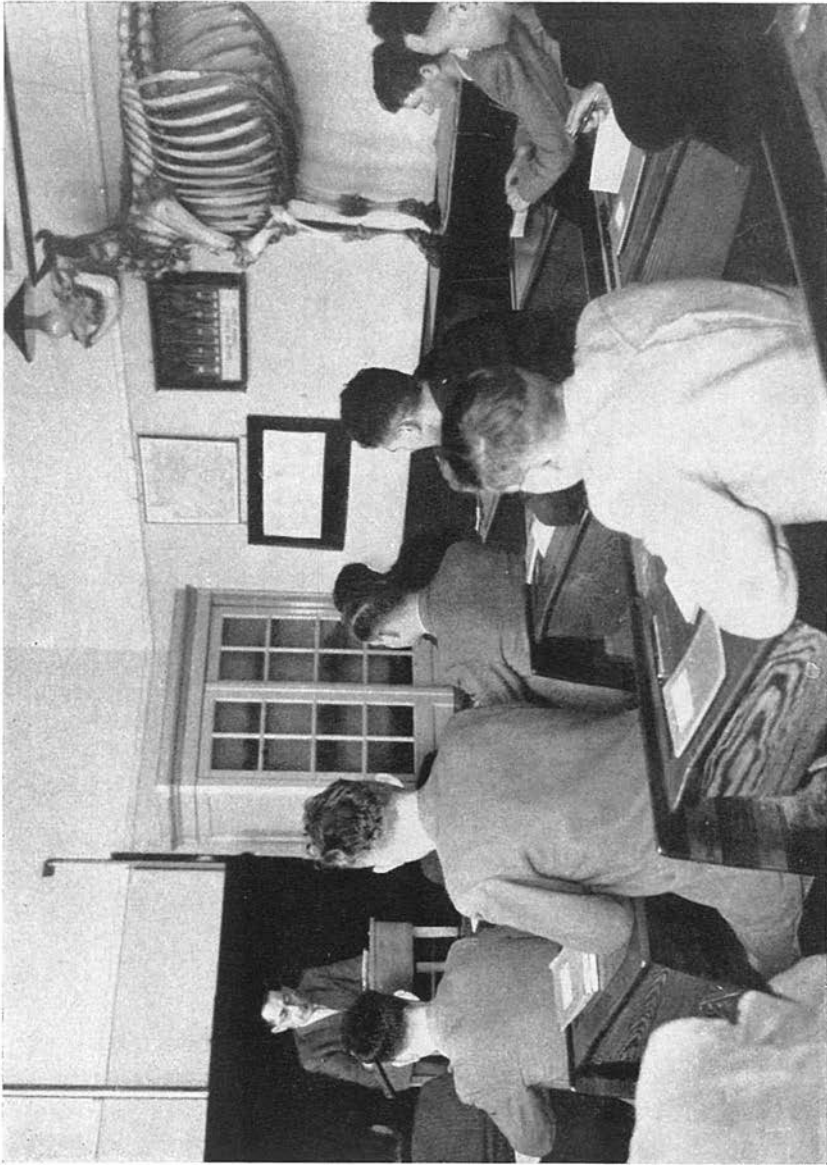
in Baarle-Nassau domicilie heeft gevonden en daar sinds '31 ook een kweekschool beheert.

* * *

Hoe gaat het intussen met het onderwijs dat men niet tot het volksonderwijs rekent? Zelfs voordat in 1863 de betreffende wet wordt vastgesteld, komt in officiële stukken de term middelbaar onderwijs voor. Men verstaat dan blijkbaar onder middelbaar, wat niet behoort tot de volksschool en niet tot de universiteit. De naam latijnse school gaat meer en meer verdwijnen. Men gaat spreken van gymnasium vooral sinds het programma ook geschikt gemaakt gaat worden 'om jongelieden op te leiden voor de koophandel, voor de land- en zeedienst of in het algemeen voor zulke betrekkingen in de maatschappij, waartoe een goede opvoeding vereist wordt'. In ons gewest komt zo in 1848 tot stand het Stedelijk Gymnasium van 's-Hertogenbosch. Niet alleen was het programma uitgebreid met wiskunde, geschiedenis, aardrijkskunde en moderne talen, in 1855 kwam er ook 'hand-, rechtlijnig- en machine-tekenen' bij (er dreigde toen oprichting van een industrijschool). Sindsdien hebben curatoren te zorgen voor de eerste afdeling (de oude latijnse school) en de moderne tweede afdeling. Deze tweede afdeling werd in 's-Hertogenbosch bezocht door 43 leerlingen, in Brabant was alleen Boxmeer ook zo'n afdeling rijk, al telde deze slechts 3 leerlingen. Neemt men kennis van het aantal leerlingen dat de lessen op de eerste afdeling volgt dan komt men in '57 voor het gehele gewest tot een totaal van 172. In de tien jaren, die vooraf gaan aan de stichting van enige H.B.S.-en in onze provincie bedraagt het gemiddelde aantal gymnasiasten 156. Hiervan eiste Gemert het leeuwendeel op terwijl Bergen op Zoom het geringste aantal rijk was, resp. 27 en 4 leerlingen.

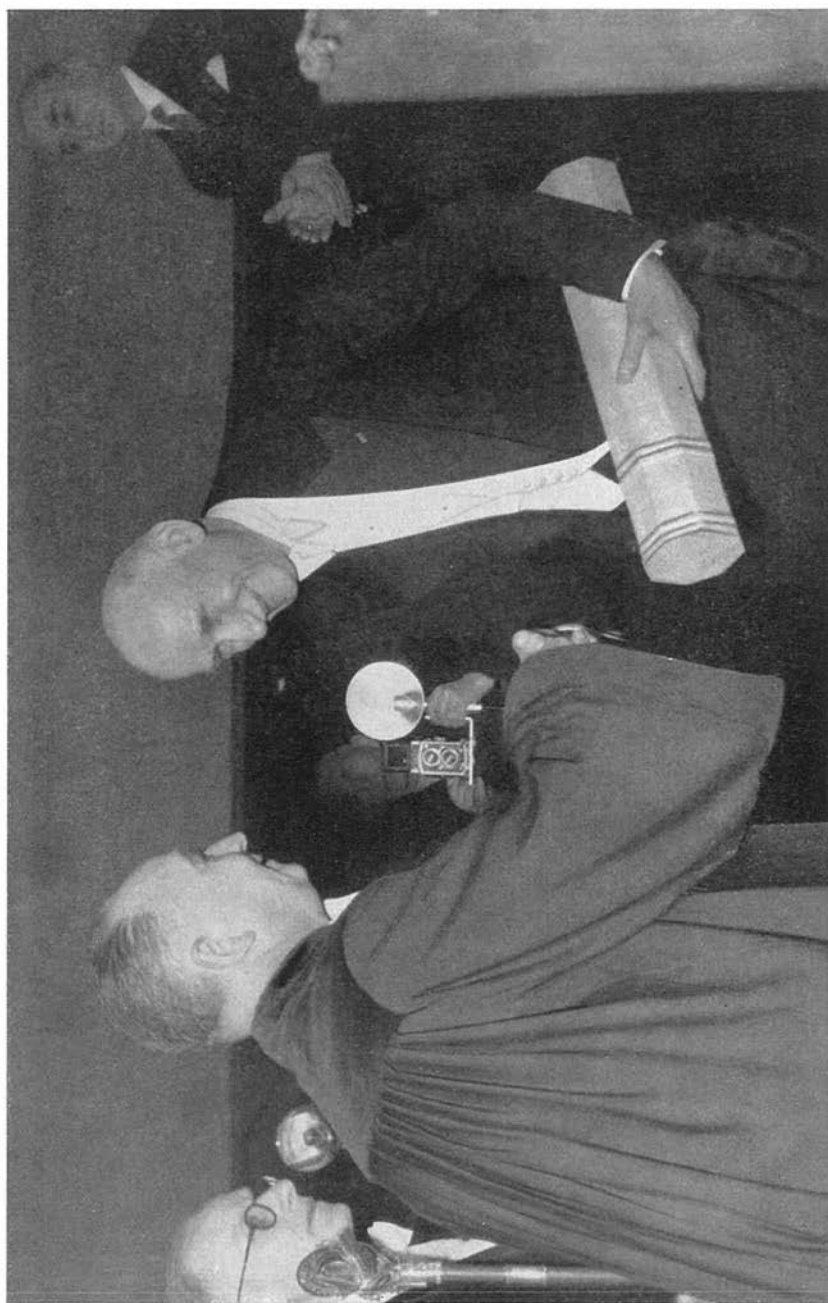
Toen in 1863 Thorbecke het middelbaar onderwijs officieel in ons vaderland introduceerde, waren de dagen van de tweede afdeling van het Bossche Gymnasium geteld. In 1867 kreeg 's-Hertogenbosch een zelfstandige drie-jarige Rijks H.B.S., in feite was het wat leraren en gebouw betreft het gymnasium. Alleen, er was een nieuwe directeur aangesteld, gespecialiseerd in natuurwetenschappen en tevens twee nieuwe leraren, een voor moderne talen en een voor gymnastiek. Het moet voor rector Dr C. R. Hermans wel een dies ater geweest zijn, toen hem zijn huis ontnomen werd ten behoeve van de nieuwe directeur der H.B.S. 'Het ging nu bergafwaarts met rector en gymnasium'. In '69 overlijdt Dr Hermans, 24 leerlingen gaan over naar de H.B.S., 12 bleven het Gymnasium trouw. In '70 restten er nog 6, onder wie Jhr A. van Sasse van Ysselst, in Brabant en in het bijzonder in Genootschapskringen wel bekend. Twee docenten hadden in de jaren '70 tot '76 les gegeven aan 5 à 15 leerlingen. Toen in '70 5 naar de universiteit vertrokken bleven er 2 gymnasiasten in 's-Hertogenbosch over!

Waar de geschiedschrijver deze tijd een bloeiperiode van het gymnasium noemt, kan dit moeilijk slaan op het aantal leerlingen. Zijn vreugde mag hij uiten over het simpele feit dat het gymnasium zich ondanks alles heeft kunnen handhaven! Officieel was het gered, toen het hoger onderwijs in 1876 bij wet werd geregeld. Het is rector Dr L. J. Smit geweest, die met de wet in de hand het Bossche gymnasium van de ondergang heeft kunnen redden. Een einde kon toen gemaakt worden aan het samenwonen met de H.B.S. in één gebouw, aan een gemeenschappelijke rooster voor sommige leerlingen enz. In '80 krijgt men een eigen huis. In '82 wordt voor het eerst door de enige candidaat het eindexamen behaald. Rector Smit heeft zijn school niet alleen van de ondergang kunnen redden, maar hij heeft haar ook zien groeien en bloeien. Toen hij in 1913 aftrad telde het gymnasium 75 leerlingen, onder wie 15 meisjes.

De landbouw in het onderwijs

Foto J. Sturm

Op de Brabantse Hogeschool (Eredocoraat Dr Schumann)

Foto Het Zuiden

Ook in andere plaatsen heeft de oude latijnse school een zware strijd moeten strijden en meestal is zij de mindere gebleven. In Breda moet men het een twintigtal jaren zonder gymnasium stellen, in Bergen op Zoom lijdt de oude latijnse school een kwijnend bestaan. Ze wordt practisch door één leraar in stand gehouden, nl. A. J. M. Brogtrop, de wiskundeleraar. Heeft de wet op het Hoger Onderwijs in 1876 de gymnasia mogelijk gemaakt, de vroeger genoemde latijnse scholen verdwenen bijna allemaal. Megen en Uden en Gemert vormen hierop een uitzondering. Het ruim verspreid katholiek Latijns onderwijs, dat ons gewest in de 19e eeuw had bezeten, is omstreeks 1880 vrijwel geheel verdwenen. Aan de eisen van de wet kon men immers niet voldoen. Het zou tot het einde van de eeuw duren, voordat de Paters Augustijnen in Eindhoven en de Fraters in Tilburg in hun stad een gymnasium gingen stichten.

Een kwart eeuw lang hebben ouders, die voor hun jongen een klassieke vorming op een katholieke school zochten, deze in ons gewest niet kunnen vinden. Wilden ze hem na de lagere school meer laten leren dan dubieerden ze vaak, tussen instituten als 'St Louis' of 'De Ruwenberg', tussen Franse school en H.B.S.; meermalen lieten ze ook hun keuze vallen op een school in België.

Uiteraard dacht men ook gaarne aan het seminarie. 'Op studie gaan' is in Brabant jarenlang synoniem geweest met naar een seminarie gaan. Gelegenheid hiertoe bestond er te over. Naast de seminaria der bisdommen tel ik niet minder dan 28 priesterscholen behorende aan 15 verschillende inheemse en uitheemse congregaties en kloosterorden. Slechts een enkele van deze streefde naar een regeling van het onderwijs, die de wettelijke nabij kwam. De abdij van Heeswijk deed dit o.a. met de bedoeling om meer candidaten te krijgen voor de abdij. De Jezuïeten, die vroeger in Ravenstein een bekende kostschool hadden geleid, die door de nieuwe colleges te Katwijk en

Sittard – nu ‘Canisius’ – was vervangen, treffen we in ’77 in Oudenbosch aan, waar ze hun Philosophicum zijn blijven bewonen tot 1929.

In de Brabantse onderwijsgeschiedenis leidt de weg telkens naar Oudenbosch. Vroeger merkte ik reeds op, dat rector Van Kessel niet in de gunst stond van de inspecteur der latijnse scholen. Hoe dan ook, het was een uitzonderlijk college dat de vroegere rector van de Eindhovense school in West-Brabant had gesticht, uitzonderlijk vooral doordat er naast Latijn en Grieks de moderne talen (zelfs Italiaans) werden gedoceerd. Van Kessels college, in 1939 overgenomen door het vicariaat van Breda, heeft vóór ’53 nog een dubbele doelstelling. Voor eerst is het een Franse kostschool, ‘waarin de kinderen, welke voor den handel en de nijverheid bestemd zijn, eene daarnaar geëvenredigde opvoeding erlangen’, deze leren geen Latijn of Grieks. Ten andere is het een seminarie. Wat wij op onze gymnasia en lycea kennen als antithese tussen A en B c.q. gymnasium tegenover H.B.S., openbaart zich ook hier. De moderne leerling prijst: ‘Thans is de toegang vrij tot oude en nieuwe talen, thans kent het bruischend meer der wetenschap geen palen’, maar de gymnasiast riposteert: ‘Men wil ineens vijf-, zestien vakken leeren, dit moet het jeugdige brein in eenen chaos keeren’. Zeker is, dat Frans en Nederlands tot de verplichte vakken behoorden en niet alleen op papier. De statuten regelen de dagelijkse omgangstaal: de vier hogere klassen spreken Latijn op Maandag, Woensdag, Vrijdag en Zaterdag, ‘Hollands’ op Zondag, Frans op Dinsdag en Donderdag; de twee lagere klassen spreken steeds Frans. Het gebod van Latijn te spreken heeft men niet lang kunnen handhaven; Frans is nog in de mode gebleven tot in het begin van de 20ste eeuw. Geen wonder, dat Oudenbosch met zijn kostscholen de aandacht trok van velen, zelfs van regeringskringen. Men vergete niet dat alle drie ook leerlingen uit het Noorden aantrokken.

Overigens had koning Willem II eventuele minder welwillende kritieken zeer zeker ter zijde gelegd. Ofschoon de klassieke afdeling sinds '53 officieel tot klein-seminarie werd verklaard, heeft de Franse kostschool nog tot 1870 haar bestaan gerekt. In '78 heeft men Oudenbosch voorgoed verlaten. Ginneken zou voortaan het Bredase klein-seminarie op 'Den IJpelaar' huisvesten.

Het middelbaar onderwijs heeft met de Rijks Hogere-Burgerscholen te Tilburg, 's-Hertogenbosch, Helmond en Breda zijn intrede in ons gewest gedaan. Wie bedenkt dat de Katholieken in Nederland te dien tijde met het karakter van het middelbaar onderwijs weinig waren ingenomen, kan zich er over verwonderen dat van de 35 Hogere Burgerscholen, die van overheidswege werden gesticht, er 8 lagen in gemeenten, waarvan de bevolking overwegend katholiek is. De M.O.wet legt aan de gemeenten geen enkele verplichting op. De Minister wilde aan de gemeenten de gelegenheid geven zelf het initiatief te nemen. In Tilburg kreeg het bestuur van de gemeente hiertoe gelegenheid, toen in '64 de erfgenamen van koning Willem II het paleis, dat Zijne Majesteit nooit had mogen bewonen, ten geschenke aanboden onder voorwaarde, dat 'Hetselve zal moeten worden ingericht voor een Rijks Hoogere Burgerschool met vijf-jarigen cursus, welke school den naam van Koning Willem II zal moeten blijven dragen'. Zo werd in April 1866 in Tilburg de eerste Rijks H.B.S. in Brabant geopend. Weldra volgden 's-Hertogenbosch en Breda. Bergen op Zoom kreeg een middelbare school in '82; hier werkte Adriaan Brogtrop, dezelfde die de latijnse school ondanks alles in stand gehouden had, als leraar in de wiskunde.

Kan de Tilburgse H.B.S. als een primeur gelden voor ons gewest, meer nog is dit het geval met de Textielschool, die in '78 tot stand is gekomen, want deze was de eerste in haar soort in Nederland. Als in de Tilburgse gemeenteraad in '77 de heer

Bernard Sträter voor het eerst gaat pleiten voor het oprichten van een weefschool, merkt hij op, dat verschillende jongelieden van de fabrieken af en toe les nemen in de Franse taal; spreker keurt dit niet af, maar hij is van oordeel dat het voor die 'klasse van mensen' wenselijker is in de gelegenheid gesteld te worden om hun vak grondiger te leren. De gemeente dient een weefmeester aan te stellen om theoretisch onderwijs te geven. Duidelijk interesseert zich het bestuur van de stad Tilburg voor dat wat wij nu noemen Nijverheidsonderwijs. Men erkent er de behoefte aan, zoals men ook openlijk enige jaren tevoren bij de regering had aangedrongen om van de verplichting om een gymnasium te stichten verschoond te mogen blijven. 'Gedurende eene reeks van jaren heeft geen enkele inwoner dezer gemeente aan het onderwijs eener Universiteit deelgenomen'. In 1902 komt er in de textielstad een vereniging tot stand, die bedoelt de bestaande Textielschool (weefschool) met een ambachtsschool uit te breiden. Inderdaad komt deze ambachts- en industrieschool tot stand. Voordat men officieel is gaan spreken van Textielschool gebruikt men vaak de naam Industrieschool. Later voert men officieel de titel Middelbare Textielschool, sinds 1951 zelfs Hogere Textielschool.

We zijn hier op het terrein gekomen van een soort onderwijs, dat sinds 1921 de naam draagt van Nijverheidsonderwijs. Wat momenteel onder deze wet valt is zeer veelzijdig. We zullen er een greep uit moeten doen. Reeds vroeg in de 19de eeuw dringt de overheid aan op tekenonderwijs. Thorbecke doet een poging om dit onderwijs bij wet te regelen en bij het Middelbaar Onderwijs in te delen. De wet van 1863 kent niet alleen de Hogere Burgerschool, maar ook de Burgerschool d.w.z. een opleidingsschool voor ambachtlieden. De commissies die alom werden opgericht om het M.O. te bevorderen, doopten dan ook herhaaldelijk de bestaande teken- en industriescholen om in Burger-dagscholen of Burger-avondscholen. Zo ontstond er

op vele plaatsen een nauw contact tussen de H.B.S. en de B.A.S. Dit avondonderwijs kennen wij nu in de vorm van dagonderwijs aan onze ambachtsscholen. In het complex van de K.T.A. in 's-Hertogenbosch treffen we voor het eerst een dergelijke school in ons gewest aan. Dan volgt dank zij het legaat van Dr van Cooth Breda in 1886. Eindhoven en Tilburg openen een dergelijke school rondom 1900 en sindsdien kenmerken zich de jaren na de beide wereldoorlogen als oprichtingsjaren voor nijverheidsscholen in alle delen van Brabant. Oudenbosch en Ossendrecht verbinden aan het onderwijs bovendien een internaat. Ossendrecht geeft in de volksabdij van O.L.Vr. ter Duinen wel een zeer bijzondere soort van opleiding. Als speciale scholen noem ik nog even de school voor schipperskinderen te Oud-Gastel, de lagere textielscholen in Eindhoven en Tilburg en de rijksvakschool voor leerlooiers te Waalwijk.

Het terrein van het nijverheidsonderwijs kenmerkt zich dus wel door grote schakering. Dit is in het bijzonder het geval in Eindhoven. De N.V. Philips onderhoudt daar een school van nijverheid, die beoogt op hoger niveau dan op ambachtsscholen mogelijk is, de precisie-vaklieden te vormen, die dit bedrijf nodig heeft. Het is een vierjarige opleiding, waarvan de laatste twee leerjaren in een leerlingstelsel zijn georganiseerd. Na de school doorlopen te hebben kunnen de leerlingen, die dit verlangen, bij Philips in dienst treden. Er zijn vervolgcursussen in avondlessen, waardoor opklimming tot lagere kaderfuncties voor de besten mogelijk is.

'Aan de leden van het personeel, die daarvoor in aanmerking komen, zal hulp worden geboden bij het volgen van opleidingen die de betrokkenen meer geschikt maken voor hun bedrijfstak'. Deze zin, ontleend aan de collectieve arbeidscontracten bij Philips afgesloten, verklaart allereuidelijkst wat de firma nastreeft. Deze opleidingen worden deels door Philips zelf verzorgd, deels door andere instituten.

Wie van dit omvangrijk initiatief kennis neemt verwondert er zich zeer zeker niet over dat het Middelbaar Technisch Onderwijs in Eindhoven zeer veel aan Philips te danken heeft. In nauwe samenwerking is in 1939 een M.T.S. tot stand gekomen. 's-Hertogenbosch had tevoren de afdeling techniek van de K.T.A. gemoderniseerd. Breda richtte een M.T.S. op in 1947, in Tilburg heeft men onlangs de afdeling bouwkunde van de Leergangen veranderd naar het model van de M.T.S.

Over het nijverheidsonderwijs komt men niet spoedig uitgepraat. Ik denk aan de Scholen van Maatschappelijk Werk, aan de talrijke Huishoudscholen. Van eerstgenoemde kennen we een voorbeeld in Eindhoven en een in Breda, ook de cursus in Vught verdient zeer zeker vermelding. Het aantal huishoudscholen van allerlei soort is legio. Men spreekt van gewone huishoudscholen, industriescholen, sociale huishoudscholen, Mater-Amabilisscholen enz. Ten plattelande kent men landbouwhuishoudscholen, die o.a. land- en tuinbouw of groente- en fruitteelt op het program hebben staan.

Laatstgenoemde scholen brengen ons in contact met de N.C.B. Deze kan voortbouwen op het werk, dat sinds 1851 verricht was door de Maatschappij van Landbouw, toen de commissiën van landbouw haar tijd blijkbaar hadden overleefd. De maatregelen van overheidswege waren teveel aan de oppervlakte gebleven of hadden voor Brabant te weinig betekenis gehad. In 1815 b.v. werd bepaald dat aan de drie landshogeschole een tweejarige cursus in landbouwhuishoudkunde moest gegeven worden, toekomstige predikanten waren verplicht deze cursus te volgen! Ook toen in 1876 Wageningen de poorten opende, betekende dit voor de Brabantse boerenjongen slechts in theorie een voordeel. Practisch had dit voor hem geen betekenis, evenmin als de opening van de Rijks Zuivelschool te Bolsward. Uiteraard bereikt men meer met plaatselijk onderwijs. In de zestiger jaren treden dan 'wandel-

leraars' op, ze houden voordrachten over plantkunde, tuinbouw en landbouwkunde; over belangstelling hebben ze niet te klagen: In Chaam b.v. boekte men in November 1873 250 toehoorders, in Zundert 165, in Helvoirt 340. Het schijnt dat het hier vooral gaat over voorlichting van ouderen. Het gemeentebestuur van Breda bevorderde in '76, dat de directeur en een leraar van de H.B.S. ook aan jongeren landbouwonderwijs gingen geven. Met dat al heeft het tot 1914 geduurd voordat er in Brabant een landbouwwinterschool is verzezen, te Boxtel. Baanbrekend werk hebben hier de consulenten verricht. Dr P. van Hoek, later inspecteur en directeur-generaal van het landbouwonderwijs, dient in dit verband met grote erkentelijkheid vermeld. Ook de landbouwonderwijzers hebben pionierswerk verricht. Met hun landbouwacte hebben zij aan de gemeenschap ten plattelande zeer grote diensten kunnen bewijzen. Omstreeks 1910 heeft onze provincie de leiding wat betreft het aantal wintercursussen en de cursisten, die deze bezoeken

Als in 1914 onder de auspiciën van de onderwijsafdeling van de N.C.B. de school te Boxtel is opgericht, volgt weldra een zelfde school in Roosendaal en een land- en tuinbouwschool te Breda. Voor de minderbegaafden kent men de lagere landbouwschool, ongeveer een vijftigtal plaatsen mag zich verheugen in het bezit van een dergelijke school. Naast de N.C.B. ontwikkelt de Maatschappij van Landbouw een soortgelijke activiteit onder niet-katholieken. Ons gewest kent ook nog een school van agrarisch onderwijs op het peil van het M.O., met name de R.K. Middelbare Zuivelschool, die in 1948 in 's-Hertogenbosch is tot stand gekomen. Ook de Economische Hogeschool te Tilburg kent sinds kort een agrarisch lectoraat.

Tenslotte zij opgemerkt dat duizenden meisjes profiteren van het landbouw-huishoudonderwijs. Het aantal scholen bedraagt reeds 16, het aantal cursussen is niet te tellen. Het initiatief tot

dit soort van onderwijs is uitgegaan van pastoor Offermans, destijds werkzaam te Lierop. Hij stichtte daar in 1910 een boerinnenkostschool. De huishoudleraresen evenwel kunnen haar opleiding niet in Brabant krijgen, haar 'kweekschool' ligt in Limburg, in Posterholt.

Van kweekscholen gesproken. Gebrek aan geld en tekort aan geschikte docenten zijn maar al te vaak de twee grote belemmerende factoren geweest bij het oprichten van een school. Toch heeft het Rijk aan de theoretische vorming betrekkelijk weinig aandacht geschonken: de aanstaande onderwijzer diende zich hoofdzakelijk in de school te vormen. In onze provincie wordt in 1860 in 's-Hertogenbosch van rijkswege een kweekschool opgericht. Verder werden er in Tilburg, Eindhoven, Grave, Boxmeer en Geertruidenberg normaallessen gegeven. Intussen trachtten velen de nodige kennis op te doen bij particulieren. Sommige hoofdonderwijzers genoten in dit opzicht een gevestigde reputatie.

Het Mandement van de Bisschoppen impliceerde uiteraard ook het oprichten van eigen katholieke vormingsscholen. Mgr Zwijsen sticht reeds in 1868 een katholieke normaalschool in 's-Hertogenbosch. Eerst in '95 vinden we aldaar de Bisschoppelijke Kweekschool vermeld onder leiding van rector A. F. Diepen. De normaalschool bestond reeds enige jaren niet meer. Merkwaardigerwijze zit aan de stichting van deze bijzondere kweekschool vast de verplaatsing van de Rijkskweekschool naar Nijmegen. De Bossche gemeenteraad had nl. geweigerd mede te werken aan de stichting van nieuwe gebouwen voor de Rijkskweekschool. Ondanks het aanbod van het Bossche Departement van het 'Nut van het Algemeen' om voor de benodigde gelden zorg te dragen, bleef de betrokken minister van mening, dat de Rijkskweekschool beter 's-Hertogenbosch kon verlaten. Sindsdien verdwijnen de rijksopleidingen geleidelijk aan uit ons gewest. Zij hadden haar werk

Het doofstommenonderwijs in zijn nieuwste vorm (St Michielsgestel) Foto M. Coppens

Normaal onderwijs voor blinde kinderen (Grave)

Foto M. Coppens

gedaan; velen hadden zij gevormd, die de Brabantse jeugd op uitstekende wijze onderwezen hebben. Aan het einde van de eerste helft van de 20ste eeuw kent Brabant uitsluitend katholieke kweekscholen. Het zijn er welgeteld 18, 7 voor jongens en 11 voor meisjes. Behalve de jongenskweekschool in Eindhoven worden ze allen door een congregatie beheerd; religieuzen en leken doceren en studeren hier, zusterlijk en broederlijk, met en naast en voor elkaar.

Vroeger vertelden we reeds, dat de Tilburgse kweekschool een zeer bijzondere afdeling rijk was nl. een 'klassieke'. Deze 'klassieke' afdeling was naar de 'Ruwenberg' verhuisd en keerde in 1907 naar Tilburg terug om daar te profiteren van het in 1899 gestichte gymnasium. De Hoger-Onderwijswet was juist toen zo gewijzigd, dat bijzondere gymnasia in de gelegenheid werden gesteld een eigen eindexamen af te nemen. Het ius promovendi was beschikbaar, maar de wet stelde eisen, vooral bevoegdheidseisen. Docerend en studerend trok men dus van school naar universiteit onder de bezielende leiding van rector pater Respicius de Brouwer. In 1911 promoveert deze cum laude; Nederland en Brabant zijn een katholiek gymnasium voor jongens rijker geworden.

Intussen maakte men zich in Eindhoven, waar de Paters Augustijnen een gymnasium hadden gesticht, druk over de vraag, of de stad naast deze klassieke school een Mulo of een H.B.S. nodig had. Een venijnige strijd, die in 1910 aan de voorstanders van een H.B.S. de zege heeft gebracht. In 1930 is deze H.B.S. een lyceum geworden, niet dan nadat de vraag gerezen was of voor een klassieke afdeling van gemeentewege nog wel reden van bestaan aanwezig was. Een gedeelte van de bevolking wenste immers een neutrale bijzondere school, het Lorentzlyceum, en katholieke meisjes konden reeds sinds 1917 het verlangde onderwijs krijgen op het Sint-Catharinalyceum. Ook hier dient weer de vraag gesteld: Hoe heeft men al deze

nieuwe scholen van de nodige bevoegde docenten kunnen voorzien?

Deze vraag heeft gesteld en beantwoord Dr H. W. E. Moller, toen hij in 1912 te Amsterdam de R.K. Leergangen opende, weldra gevolgd door enige cursussen te 's-Hertogenbosch. Het curatorium kwam het eerst bijeen ten huize van rector A. F. Diepen. Tegen de wens van de bisschop van Haarlem in hebben rector Diepen en Dr P. Jos. van Gils hun medecuratoren overgehaald de Leergangen in het Zuiden te vestigen. Hier zou deze noviteit op het gebied van het M.O., ontsproten in het vruchtbare brein van Dr Moller, tot grote wasdom komen. Moller mocht zich in 1912 verheugen over 55 inschrijvingen. In 1950 telde de afdeling Algemene Wetenschappen van de R.K. Leergangen 979 cursisten. Het totaal aantal deelnemers aan cursussen voor M.O.-acten bedraagt in Nederland 1867!

Ongelukkigerwijze hebben de Leergangen in de eerste jaren van haar bestaan in katholieke kringen niet die waardering gevonden, waarop ze aanspraak konden maken. Er ontstond een pennetwist, typerend voor het stadium, waarin de emancipatie van Nederlands katholieken na de eerste wereldoorlog was gekomen. In het bijzonder bracht men in het geding, dat Moller op deze wijze de noodzakelijke universiteit naar Brabant wilde 'smokkelen'. Het is niet aan de hoofdstad van ons gewest beschoren geweest op dit alles op praktische wijze te reageren. De Leergangen openen haar nieuwe leerjaar in 1918 niet in 's-Hertogenbosch, maar in Tilburg, met twee afdelingen: 'Algemene Wetenschappen' en de Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Vakken. Weldra volgt het Conservatorium voor Muziek en in 1927 als vierde afdeling het Centraal Instituut tot Opleiding van Leraren in de Lichamelijke Oefeningen.

Toen laatstgenoemde afdeling het terrein van de Leergangen weer groter ging maken, was het Instituut de beginmoeilijk-

heden, die in de eerste jaren na de oorlog het karakter van een crisis hadden gekregen, glansrijk te boven gekomen. Het was toen al weer enige jaren geleden sinds tussen curatoren en rector een zodanig meningsverschil gerezen was, dat Dr Moller meende beter te doen de leiding neer te leggen. Dientengevolge wordt curator Dr Th. Goossens in 1921 rector. Alvorens zijn zware taak op zich te nemen typeert Goossens zijn voorganger aldus: 'Zou ik in staat zijn een rector op te volgen, die met zijn verziende blik en onverwoestbaar optimisme de Leergangen gesticht en tot bloei heeft gebracht; die in gelovig Godsvertrouwen en een heilig enthousiasme om de katholieke zaak te dienen, nooit daarbij eigenbelang heeft gezocht; die zijn leerlingen niet alleen wetenschap mededeelde, maar hun ook de *sensus catholicus* inprentte zonder welke alle wetenschap ijdel en onvruchtbaar is?'

Mgr Goossens heeft tot aan de dag van vandaag onafgebroken aan dit grootse werk mogen voortarbeiten.

Met nog groter élan dan vroeger kon Moller zich nu gaan wijden aan het middelbaar onderwijs in Brabant. Tussen 1916 en 1920 waren vele middelbare scholen verzezen. In eerstgenoemd jaar opent 'Ons Handelonderwijs' een school in Bergen op Zoom en een in Waalwijk. Natuurlijk heeft Moller onderwijstechnisch de leiding. Begrip voor zijn pogen vindt hij vooral in middenstandskringen. Vandaar dat men spreekt van Handelsscholen, ook omdat het betreffende onderwijs kon rekenen op steun van overheidswege. Hoe, tegen wie en tegen wat Moller heeft moeten vechten en wie hem hierbij hebben gesteund laat zich niet hier beschrijven. Feit is dat Moller heeft doorgezet en dat achtereenvolgens Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Helmond en Roosendaal in het bezit kwamen van middelbare scholen. Daar verzezen niet uitsluitend Handelsscholen, ook de R.K.H.B.S. doet haar intrede in Brabant en tevens het nieuwe schooltype, het lyceum.

Zowel voor meisjes als voor jongens komt nu in de grote en vrij grote plaatsen gelegenheid op katholieke scholen voorbereidend-hoger en middelbaar onderwijs te ontvangen. De organisatie komt hoofdzakelijk in handen van de vereniging 'Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant'.

Naast en met Moller pakt men ook elders aan. In Oss slaagt men in 1923, al dateren de plannen reeds van 1914. Hier zetten de Carmelieten aan het Titus-Brandsmalyceum het werk voort dat zij vroeger in Boxmeer hebben verricht. Breda krijgt terzelfdertijd een school, die direct de lyceumvorm aanneemt. Tevoren, in 1917, had overleg tussen Moller en Dr P. C. de Brouwer het Sint-Odulphuslyceum in Tilburg in het leven geroepen. Daar is uit het R.K. Gymnasium het eerste lyceum voor jongens in Brabant gegroeid. Ondertussen ontstonden in 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Tilburg ook speciale scholen voor meisjes. Toen er nog geen sprake was van erkende middelbare meisjesscholen, laat staan van subsidie, hebben de 'Zusters van de Oude Dijk' de stichting van zo'n school aangedurfd. Vanzelfsprekend kent ook O.M.O. dit type school en hebben vele congregaties het Tilburgse voorbeeld gevolgd.

Mede in verband met het 'stopwetje' van 1923 is er in die tijd stilstand in de ontwikkeling te constateren. Na '45 komen ook kleinere plaatsen aan de beurt, zoals Boxtel, Boxmeer, Dongen, Valkenswaard, Veghel en Oosterhout. Waalwijk kent nu ook een Christelijke H.B.S. Volledigheidshalve wijs ik op het bestaan van enige avondlycea, en wel in Breda, Eindhoven en Den Bosch.

De scholen, in de 20ste eeuw ontstaan, zijn vrijwel alle katholieke scholen, waarvan de meeste docenten geen priester zijn, noch behoren tot een congregatie of kloosterorde; ook de leiding berust in de meeste gevallen bij een leek. Uiteraard geldt dit niet voor de Middelbare Meisjesscholen, die door religieuzen zijn gesticht. Naast twee stedelijke gymnasia, een gemeentelijk en een bijzonder niet-confessioneel lyceum, twee Chris-

telijke scholen en vijf rijks hogere burgerscholen tel ik 25 katholieke scholen voor V.H.M.O. in Brabant.

De statistiek leert, dat in 1930 de katholieke scholen voor V.H.M.O. in Nederland 17% van de schoolbevolking herbergen, in 1950 bedraagt dit percentage 29. Zien we het voortgezet onderwijs regionaal, dan komt ons gewest voor het V.H.M.O. op 4,8. Het rijkspercentage in dit verband bedraagt 6,9 m.a.w. stelt men het rijk op 100, dan komt Brabant niet hoger dan 70.

Ik zag ergens anders nog deze cijfers: percentage van de katholieken op de bevolking van Nederland 36, percentage van de katholieke academici 18. Wat heeft ons gewest inzake het Hoger Onderwijs gepresteerd? In 22 groot-seminariën en studiehuzen beoefenen ruim 1000 studenten de aloude wetenschappen Philosophie en Theologie. De profane zijn naar voren gebracht, toen Dr Moller zijn Leergangen stichtte; in 1924 heeft het Episcopaat verder gebouwd, toen het aan het Curatorium van de Leergangen opdroeg 'de zo nodige R.K. Handels-Hogeschool te vestigen en te ontwikkelen in de richting van de Rotterdamse Handelshogeschool".

Zo is uit de Leergangen de Hogeschool gegroeid. In October 1927 werd de nieuwe afdeling als een volkomen zelfstandig instituut in gebruik genomen, al bleven beide onderwijsinrichtingen onder hetzelfde curatorium. Mgr Goossens vormt sindsdien de hechte *trait-d'union* tussen beide instituten. De Hogeschool wil naast economische vorming opleiding geven in sociale wetenschappen, aan de studie van wijsbegeerte schenkt ze meer aandacht dan haar zusterinstellingen. Begonnen met 28 volledig ingeschrevenen bedroeg dit getal in 1950 781. Tot toen is er nog steeds sprake van groei geweest. Na een aanzienlijke daling in 1951 valt er nu weer stijging te constateren.

Het ideaal van de echte gemeenschap hebben de leiders van deze hogeschool steeds sterk naar voren gebracht. In dit ver-

band komt aan Prof. Cobbenhagen wel een zeer eervolle vermelding toe. Prof. Gimbrère heeft als rector tijdens de Duitse bezetting beter dan wie ook getuigenis van deze gemeenschapsmentaliteit afgelegd.

Wat betekent deze Nederlandse katholieke instelling voor Brabant? Hoeveel studenten uit ons gewest afkomstig hebben zich laten inschrijven? In 1927 waren er van de 28 ingeschrevenen 20 uit Brabant afkomstig, in '39 waren deze getallen 214 en 123, in '46 bedroegen ze 670 en 323, in 1950 treffen we onder de 781 ingeschrevenen 366 Brabanders aan. Bij de voor doctoraal examen geslaagden vind ik b.v. in '39 onder 21 geslaagden 9 uit Brabant, in 1950 waren onder de 53 kandidaten 19 geslaagde Brabanders.

Hoeveel van de nu geslaagden zouden onder de vleugelen van deze Alma Mater een toevlucht hebben kunnen nemen, indien zij niet in Brabant gevestigd was geweest? Anderzijds zijn velen tot Brabant gekomen, die het anders misschien niet hadden leren kennen. Zo werkt de Hogeschool mede tot concentratie van nationale krachten, iets wat het nieuwe Brabant alleen maar ten goede kan komen.

Last not least past het, enige beschouwingen te wijden aan de ontwikkeling van het lager onderwijs in zijn vele variëteiten. En als ik dan tracht een denkbeeld te geven van de gang van zaken sinds 1920 dan kan ik het best enige cijfers laten spreken. De verhouding openbaar – bijzonder onderwijs ontwikkelt zich in de jaren 1919, 1929, 1938 en 1948 in ons gewest zo, dat in genoemde jaren het openbaar onderwijs van 33,33 over 7,96 en 3 daalt tot 2%. In 1950 ontbrak in 103 gemeenten een openbare school, in 2 een bijzondere. In '48 behoorde 93% van de bijzondere scholen tot de katholieke, 5% tot de Protestant-Christelijke en 2% tot de overige bijzondere scholen. Het aantal Protestant-Christelijke scholen beweegt zich sinds de gelijkstelling vooral in gemeenten waar de openbare school geen reden

van bestaan meer heeft in stijgende lijn; men vormt hier dan een Christelijke streekschool. De overige bijzondere scholen zijn het best tot ontwikkeling gekomen in gemeenten, die betrekkelijk veel inwoners tellen, die van onderwijs op confessionele grondslag niet willen weten en die geen vertrouwen stellen in de openbare school van hun woonplaats.

Bij het Ulo is van een dergelijke wijziging in percentages wat de richting van de school betreft geen sprake. Het doet vreemd aan te constateren dat Brabant in vergelijking met de andere provincies achteraan komt wat betreft de belangstelling voor deze tak van onderwijs, al is het percentage toch iets hoger dan bij het V.H.M.O. nl. 78.

Wat betreft het Nijverheidsonderwijs, het avondonderwijs en het seizoenonderwijs komen we iets boven het gemiddelde uit. Ook het percentage van hen, die na het verlaten van de lagere school geen onderwijs meer genieten ligt hier hoger (het Rijk 27, Brabant 32).

Bij het kleuteronderwijs constateert men evenals bij het L.O. achteruitgang van het openbaar onderwijs. De onderlinge verhouding bij het bijzonder onderwijs heeft zich daar gewijzigd ten gunste van de niet-confessionele, een stijging van 0,85 op 2.1. Er is trouwens moeilijk een soort van onderwijs te bedenken, of het zou moeten zijn het B.L.O., dat zo'n geweldige evolutie heeft doorgemaakt als het kleuteronderwijs. Nieuwe methoden en nieuwe ideeën en aanpassing van dit alles worden vooral op dit terrein gepropageerd en toegepast.

Hier mogen een drietal namen vermeld: Frater Sigebert Rombouts, de onvermoeide redacteur van 'Ons Eigen Blad' en van de paedagogische brochurenreeks. G. A. E. Christ, de pionier van het B.L.O., de man die jarenlang gezwoegd heeft in de indrukwekkende gebouwen te Udenhout. J. J. Verbeeten, in '49 overleden, een emancipator van de eerste rang; als ambtenaar kende hij het gehele onderwijs door en door, als

mens is hij de raadgever en trooster van tallozen geweest, sinds 1915 vanuit Breda een zichtbare en onzichtbare leider.

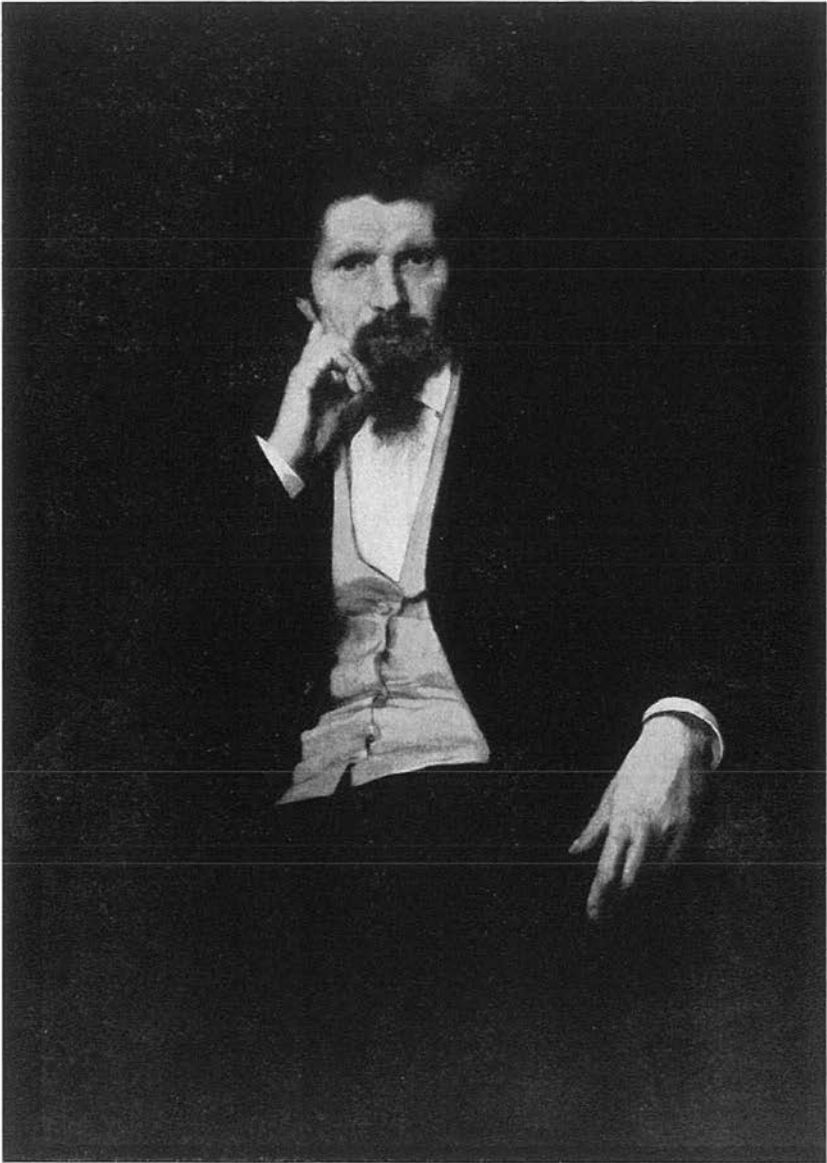
Het behoort niet in de eerste plaats tot de taak van de geschiedschrijver conclusies te trekken uit zijn verhaal. Hij laat dit aan de lezer over. Ik vlei me met de hoop, dat bij hen, die van deze regelen kennis nemen, al lezende, het respect voor het door onze voorvaderen gepresteerde zal stijgen. De Brabander van omstreeks 1950 putte uit het verleden kracht en durf om aan te pakken. En oude en jonge generatie hebben er recht op te vormen en gevormd te worden op een zodanige wijze, dat het nieuwe Brabant in Nederland, in de wereld, steeds bewuster zijn plaats zal gaan innemen.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- BARTELS A., 75 jaar Middelbaar Onderwijs 1863–1938. (Groningen 1947)
- BROM G., Herleving van de Wetenschap in Katholiek Nederland. ('s-Gravenhage 1930)
- COMMISSARIS AUG. C. J., Van toen wij vrij werden. (Groningen 1929)
- DECKERS L., De landbouwers van de Noord-Brabantse Zandgrond. (Eindhoven 1912)
- HAAS M. DE, Bossche Scholen 1629–1798. ('s-Hertogenbosch 1926)
- HENTZEN C., De Politieke Geschiedenis van het Lager Onderwijs in Nederland. ('s-Gravenhage 1920)
- KOCK T. DE, De Katholieke School in het verleden, deel I en II. (Tilburg 1948)
- LEPPER J. L. M. DE, De Voorgeschiedenis van het Seminarie Ypelaar. (z.p. 1950)
- NOLET W., Katholiek Nederland. ('s-Gravenhage 1932)
- ROMBOUITS FR. S., Historische Pedagogiek, deel III. (Tilburg 1928)
- STOCKMAN S., De Religieuzen en de onderwijspolitiek der regering in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 1814–1830. ('s-Gravenhage 1935)
- VELTHOVEN H. VAN, Noord-Brabant, een gewest in opkomst. (Tilburg 1949)
- Het Katholiek Nederland 1813–1913. (Nijmegen 1913)
- Schoolstad. Een eeuw vrijheid van onderwijs in Nederland 1848–1948 ('s-Gravenhage 1948)
- Naast bovengenoemde werken zijn de gegevens hoofdzakelijk geput uit Gedenkboeken, uitgegeven bij jubilea van onderwijscongregaties en scholen.
- Van groot belang zijn bovendien de regelmatig verschijnende publicaties van het Centraal Bureau van de Statistiek, van het R. K. Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs, van de N.C.B. e.d.

*Portret van Johannes Antonius van der Veen (1799-1866)
door B. Vieillevoye, Antwerpen 1828*

Portret van Piet Slager door P. de Josselin de Jong

Foto George Jansen

Dr F. A. Vercammen

BEELDENE KUNSTEN

WIE zich realiseert hoe slecht de algemene toestand van Brabant was in de periode, waarmee dit overzicht aanvangt, verwacht vanzelf niet veel op het gebied van kunst.

Sinds de scheiding der Nederlanden, speciaal de scheuring van het oude Hertogdom Brabant omstreeks 1600, geraakt Noord-Brabant langzamerhand in een toestand, die staatkundig onmondigheid betekent, godsdienstig onderdrukking, economisch armoede en cultureel inertie. Grafisch voorgesteld vertoont de lijn der beeldende kunsten in Noord-Brabant, rond 1600 bij een bepaald punt beginnend, een geleidelijk dalende curve, die rond 1800 haar dieptepunt bereikt.

De eerste decennia der 17e eeuw geven nog een vrij gunstig beeld. Brabant telt dan vele schone kerken, voornamelijk uit de laat-gotische periode. Evenzo een aantal kastelen, stadhuizen en patriciërswohnungen. Al deze bouwwerken bezitten rijke inventarissen. Wel had de Beeldenstorm het kerkelijk bezit deerlijk gehavend, maar het was van zulk een rijk gehalte, dat er nog vrij wat moet zijn overgebleven. Ook trad die blinde woede niet overal op, zodat zij aan menig godshuis voorbij raasde.

Spaans-Brabant kan zijn kerkelijk bezit in de 17e eeuw snel herstellen en de vernielde gotische en renaissance-inventaris door een aan de stijl van de nieuwe tijd aangepast barok-interieur vervangen. Aan Staats-Brabant is dit herstel niet beschoren. Het heeft een beeldenstorm over zich zien komen, nu niet van enkele weken, maar van twee eeuwen. Wat kan er terecht komen van religieuze voorwerpen, die voor de nieuwe bezitters niet slechts geen zin hebben, maar een bron van ergernis zijn? Ze raken in verval en verdwijnen naar onbekende oorden. Slechts wat bruikbaar is, blijft gespaard, waaraan we tenminste nog enkele oude preekstoelen, koorbanken, doopvonten en orgels te danken hebben.

Wat is er van de niet-kerkelijke oude interieurs geworden? We weten het nauwelijks. We constateren met teleurstelling hoe weinig ons nog rest. Slechts één voorbeeld ter illustratie: van de eens zo rijke inventaris van het Bergen op Zoomse Markiezenhof is vrijwel niets meer over. De Spanjaarden plunderden het grootste deel en het overige werd later door de Fransen meegenomen of vernield. 's-Hertogenbosch mag zich nog het meest gelukkig prijzen, waar het stadhuis o.a. de monumentale doeken van haar zoon Theodoor van Thulden heeft weten te bewaren.

Oude, welgestelde families houden ook in die dagen hun inboedels wel in ere; verzamelen of conserveren althans hun bescheiden antiek-collecties; geven ook wel portret-opdrachten. Dit alles zit echter zo verspreid weggeborgen in privé-interieurs, dat het geen rol kan spelen in de ontwikkeling der beeldende kunsten.

Zou men de grafische lijn na 1800 doortrekken, dan ontstaat het spiegelbeeld. Rond die tijd bij het dieptepunt beginnend vertoont zij een geleidelijk stijgende curve om in onze dagen haar voorlopig hoogtepunt te bereiken.

Deze bijdrage beoogt in een eerste proeve van samenvatting die lijn te tekenen.

I

INSTITUTEN

Als onder het Frans bewind nieuwe toestanden ontstaan, kan Brabant aan zijn ontwikkeling gaan werken. Ontwikkeling en onderwijs zijn twee loten van eenzelfde stam. Maar het onderwijs gaat voorop.

In 1806 ontstaat in Bergen op Zoom de eerste tekenschool. 'Verlichte geesten - zegt Sloomans - constateerden reeds rond 1800 een achteruitgang van het ambacht en zij richtten een 'Instituut der Teeken-, Doorzicht- en Bouwkunde' op'. Het is particulier initiatief. Koning Lodewijk Napoleon schenkt 1000 gulden, maar het stadsbestuur blijft in gebreke. Zo kan het instituut geen basis vinden en het zou verdwenen zijn, als de 'Maatschappij tot Nut van het Algemeen' geen uitkomst had gebracht. Dit optreden van het Nut karakteriseert in één trek de maatschappelijke positie der katholieken. Het blijft echter voor de school een lijdensweg. Na het overlijden van de eerste en enige leraar staat het onderwijs zelfs enige jaren stil, tot een opvolger het waagt op eigen risico de lessen te hervatten. Het is Joseph Benjamin Weingärtner, tekenmeester, fijnschilder en boetseerder, zoon van de directeur van de tekenschool te 's-Hertogenbosch. Eerst in 1853 besluit het gemeentebestuur de school over te nemen en van dan af kan ze opleven. Hiertoe dragen, behalve Weingärtner, later vooral bij de bouwkundige Cornelis van Genk als leraar en A. J. Disco als directeur.

Uit deze tekenschool komen allengs verschillende figuren voort, als de schilders Gerard van Genk, Willem van Dort, Louis Weijts en Jan Baartmans; en de beeldhouwers Kees Smout, Klaas van der Kreek, Jo Lint, Antoine Damen en Piet van Dongen.

In 1817 vaardigt Willem I een K.B. uit ten gevolge waarvan een

aantal scholen worden opgericht, waar aan de jeugd, maar ook aan de ambachtsman onderwijs wordt gegeven in de teken- en bouwkunde. Zo krijgen, naast Bergen op Zoom, de grotere plaatsen van Brabant zoals Breda, Eindhoven, Helmond haar tekenscholen.

Een grote moeilijkheid is, vooral op kleinere plaatsen, het gebrek aan leerkrachten. Zo moet men in Oosterhout een beroep doen op een zekere timmerman. Hij weet slechts vijf leerlingen te trekken, zodat het niet tot een officiële tekenschool kan komen. Tot ook hier het particulier initiatief wonderen doet, als Henricus Weingärtner, net als zijn broer in Bergen op Zoom, op eigen risico het onderwijs aanpakt. Lang en zwaar is de weg, maar in 1869 komt de Gemeentelijke Tekenschool toch tot stand. Als Weingärtner sterft, volgt zijn zoon Barend hem op. Zulke meestersgeslachten mogen herdacht worden: ze droegen de hitte van de eerste ure.

De resultaten dezer tekenscholen mag men niet overschatten. Op de meeste plaatsen worden de lessen alleen 's avonds gegeven; overdag werken de leerlingen bij hun baas. Aanvankelijk wordt er ook alleen in het winterseizoen les gegeven, als de bouwvakken het slap hebben of stilliggen. Hieruit volgt wel, dat men zich deze scholen niet simpel genoeg kan voorstellen. Dat zij direct bijdragen tot de culturele, laat staan artistieke vorming zal niemand beweren. Toch oefenen zij een eerste invloed ten goede uit. Niet alleen vormen zij goede vaklui en opzichters voor de bouwvakken, zij bereiden ook voor tot het leren verstaan van kunstzinnig werk en, bij deze en gene, tot het zich toeleggen op zelfwerkzaamheid in artistiek opzicht. Het is een herhaling van de middeleeuwse ontwikkeling, waarbij ook de kunstenaar uit de vakman groeien moest. Rond 1900 worden deze tekenscholen overal omgezet in ambachtsscholen.

Bij de Brabantse steden, die een tekenschool bezitten, is 's-Hertogenbosch niet vermeld. De school van de hoofdstad der

provincie vormt een geval op zich. Zij dateert ook uit de Franse Tijd (1812), maar is van het begin af een officieel Rijksinstituut met de hogere titel van academie: 'Académie impériale et royale de peinture, sculpture et architecture'. Hier is het doel ook ruimer: ambachtelijk én artistiek.

Als de Fransen verdwijnen, dreigt de school in een vacuum te geraken, maar de Bossche vroede vaders tonen meer begrip dan die van Bergen op Zoom. Zij herscheppen haar in een 'Stads-academie voor teeken- en schilderkunst'. Weldra vindt men de titel academie toch te weids en vervangt hem door 'Stads-instituut'. Dat er hier behoefte aan zulk onderwijs bestaat, bewijst het succes: het aantal leerlingen springt van jaar tot jaar omhoog en bereikt in 1827 al 300.

De regering erkent de belangrijkheid van het instituut door het praedicaat 'Koninklijk' te verlenen. Van dan af heet het 'Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten'. Onder deze naam is haar een lange en glorieuze toekomst beschoren.

Ondanks dit alles is ook zij in de eerste decennia meer ambachtsschool dan academie. Eerst in 1838 is men zover, dat het boetseren en het schilderen in olieverf kan worden beoefend. En als bijzonderheid staat vermeld, dat men dan begint met 'het teekenen naar het levend gekleed model'. Het moet in die dagen een hele stap betekenen, als men in de cursus 1845 begint te werken naar 'het levend naakt model', waaronder men uitsluitend het mannelijk naakt verstaat.

Het spreekt wel voor zich, dat aan dit belangrijkste Brabantse instituut leerkrachten verbonden zijn, die in bekwaamheid hoger staan dan bovengenoemde tekenmeesters. Van de Académie impériale is de eerste 'Directeur', tevens 'Premier Professeur', Gerard van Dinter. Hij is een Bosschenaar, aan de Antwerpse Academie gevormd en in Brussel werkzaam als schilder van zonnige, met vee gestoffeerde landschappen. Het is verheugend,

dat reeds in die eerste dagen Brabant zelf bij kan dragen. Josef Weingärtner – vader van de tekenmeesters in Bergen op Zoom en Oosterhout – is de eerste ‘maître de dessein et professeur en second’. Van Dinter wordt opgevolgd door de Eindhovenaar Henricus Turken. Ook hij haalde zijn vorming te Antwerpen – zoals dit geslachten lang alle Brabantse beeldende kunstenaars zullen doen – en specialiseerde zich op het portret en het historiestuk. Hij vertrekt echter vrij spoedig en vestigt zich te Brussel, terwijl zijn medewerker, de Antwerpse portret- en historieschilder Antonius van Bedaff hem opvolgt. In de jaren vóór 1830 spelen de gunstige omstandigheden van het Verenigd Koninkrijk een grote rol; maar ook na de afscheiding blijft België voor de beeldende kunsten in ons gewest nog de hele eeuw door van aanzienlijke betekenis. Tussen 1830 en 1840 treedt de Brugse historieschilder Dominicus du Bois als directeur op. Het gevaar voor zuidelijke eenzijdigheid wordt enigermate getemperd door de Amsterdammer Pieter Barbiere. Bijna twintig jaren lang geeft hij als landschap- en stillevenschilder zijn krachten aan de Bossche school. Tussen 1840 en 1860 is de leiding toevertrouwd aan Pieter Dielman, de eerste directeur die zelf aan de school zijn vorming heeft genoten. Hij is afkomstig uit Gent; vermoedelijk woonde zijn familie al vanaf zijn jeugd in Den Bosch. Hij heeft het niet bij zijn Bossche opleiding gelaten, maar lange tijd gewerkt in Frankrijk en Italië, tot hij als een bekwaam genreschilder kan terugkeren. In de nu komende jaren treden twee beeldhouwers als directeur op. Eerst ‘onze beroemde beeldhouwer, de ridder J. A. van der Ven’ – zoals de historieschrijver der Koninklijke School R. A. van Zuylen zich plechtig uitdrukt. En na hem de kundige Johan Stracké. In deze zelfde periode, is een andere oud-leerling met de leiding der schilderklasse belast, Emmanuel van der Ven, zoon van de stadssecretaris. Hoewel hij heel wat Bosschenaren heeft geportretteerd, is hij als genre- en bloemenschilder het

sterkst. De Larense bloemenschilder E. van der Ven, ook in 's-Hertogenbosch geboren en aan de Kon. School gevormd, is zijn zoon. Een bekende figuur in die dagen is de Bosschenaar en oud-leerling Antoon Schull, tevens de eerste fotograaf van de stad.

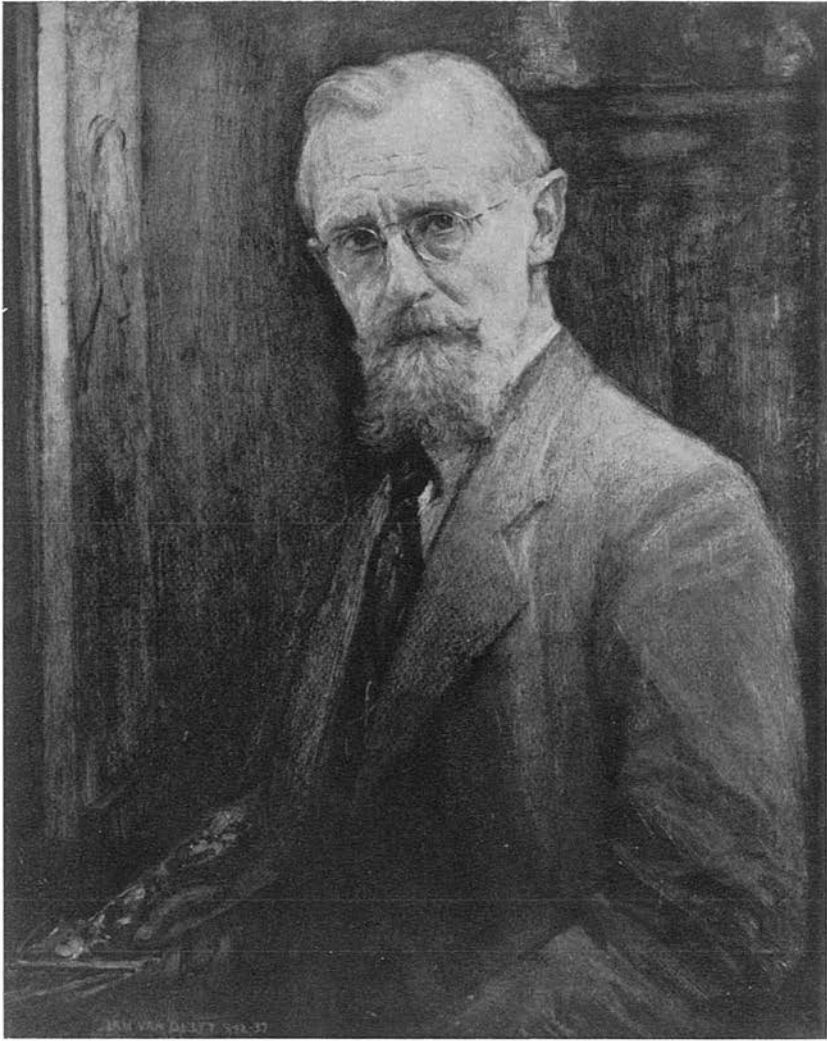
Voorals in het laatste kwart der eeuw ontwikkelt de Kon. School zich als een belangrijk artistiek centrum. Het is de tijd, waarin de Bosschenaar Piet Slager sr, zelf aan de school gevormd en daarna te Antwerpen onder de Keyser, er als leraar terugkomt. Veertig jaar lang doceert hij er 'het groot antiek' en 'het leven'. Met de beeldhouwers Van der Ven en Stracké vormt hij er het gilde der 'klassieken', classicistisch ingesteld als zij blijven, ook in de dagen als de nieuw opkomende richting der Neo-gotiek alle andere opvattingen dreigt te verdringen. Hij is de leermeester van een gans geslacht van Brabantse schilders, onder wie zijn kinderen Piet jr, Frans, Jeannette en Corry; maar zijn begaafdste leerlingen zijn Antoon der Kinderen en Pieter de Josselin de Jong. Piet Slager jr, bij vader en vervolgens in Antwerpen en Parijs tot een goed portret- en landschapschilder opgeleid, zet de traditie voort en leidt als leraar de schilderklas op dezelfde degelijke wijze als zijn vader. Hij is een persoonlijkheid, die zijn stempel drukt op alle leerlingen.

Enige tijd later is ook Antoon van Welie uit Afferden, zelf onder Stracké gevormd, als leraar van de schilderklasse aan de school verbonden. De directeuren uit deze periode komen weer uit België. Eerst de Antwerpse kunstschilder F. van Beers, die reeds 'n half jaar later overlijdt, en vervolgens de Leuvense architect Dony. Met hem doet de Neo-gotiek voorgoed haar intrede, want de Bossche schilders Frans Kops en Dorus Hermsen voeren dezelfde beginselen, die hij op de afdeling Bouwkunde voorstaat, op de schilderklasse door, terwijl de Bossche edelsmid Jef Jonkergouw, die de neo-gotische kroon voor de St Jan maakt, de afdeling Kunstnijverheid leidt.

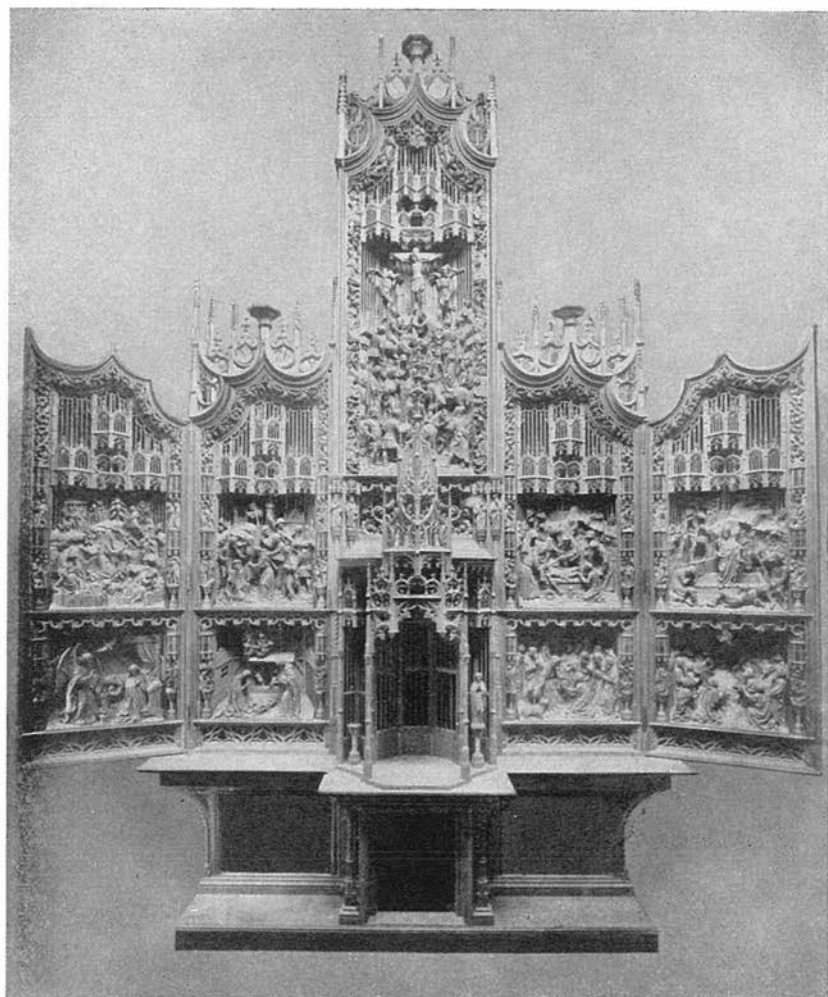
Dony's opvolger wordt de Amsterdammer Huib Luns. Onder zijn directoraat beleeft het instituut een hernieuwde bloei. De oude 'Koninklijke School voor nuttige en beeldende Kunsten' hervormt hij tot een moderne 'Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht'. Maar ook buiten zijn school ontplooit hij een activiteit van betekenis: hij schrijft, houdt voordrachten, tekent en schildert, maakt ontwerpen voor alles en nog wat, kortom rust nooit. Geheel 's-Hertogenbosch en omgeving wordt onder de kunstzinnige sfeer van Luns betrokken. Jammer voor Brabant dat zijn verblijf alhier slechts vijf jaren heeft geduurd. Luns' taak wordt overgenomen door Ir H. Damerau, van Limburgse afkomst, die zich, behalve met de algemene leiding, speciaal belast met de technische afdelingen. De Rotterdammer André Verhorst, reeds met Luns meegekomen als leraar en zelf een kundig schilder, neemt de leiding der kunstafdeling over. De beeldhouwklas komt onder de bekwame August Falize uit Wageningen. In de laatste jaren zijn jongere krachten deze oudere garde komen versterken: de Limburgse beeldhouwer Peter Roovers en de Brabantse schilders Wim van de Plas, Gé Hurkmans en Marius de Leeuw.

Intussen komt een andere Amsterdammer zijn enorme werkkraft in Brabant ontplooiën, Dr Hendrik Moller, de stichter der R. K. Leergangen. Als hij dit instituut in 1918 van 's-Hertogenbosch naar Tilburg overbrengt, opent hij ook een 'Academie voor Beeldende Kunsten en Technische Vakken'.

Moller weet de volgende krachten te engageren: architect H. Bonsel als directeur, G. Bourgonjon voor de beeldhouwklasse en Jan van Delft, Henri Sicking en Albert Verschuuren voor de schilderklasse. Komt Bourgonjon uit Gent, de andere zijn Brabanders. Van Delft wordt na een vruchtbaar docentschap, dat wel met dat van de Slager's vergeleken mag worden, opgevolgd door de Hongaar Hernadi, Bourgonjon door de

Jan van Delft: zelfportret

Neo-Gotisch altaar van H. van der Geld te Cuyk

Foto P. Wijnen

Bredanaar Van Poppel, terwijl Leo Le Blanc uit 's-Bosch de decoratieve kunst doceert. Na de dood van Bonsel neemt Sicking de leiding over. In de laatste tijd komt er een belangrijke vernieuwing, als moderne kunstenaars van buiten het gewest als Jan Dijker en Nico Molenkamp tot het docentencorps toetreden.

Intussen komen nieuwe instellingen op. In 1935 wordt in Helmond een 'Academie voor Beeldende Kunsten' geopend onder Joep Nicolas; ze is echter na enkele jaren weer opgeheven. Omstreeks 1950 richt Hernadi er een 'Vrije Academie' op, die thans nog bestaat. De jongste instituten zijn 'De Academie voor Beeldende Kunsten St Joost, Middelbare Kunst- en Kunstnijverheidsschool' onder de Rotterdamse ontwerper-publicist Gerard Slee, te Breda; en de 'Middelbare Kunstnijverheidsschool' onder de Limburgse ceramicus René Smeets te Eindhoven. Aan beide instellingen zijn verschillende kunstenaars als docenten verbonden: te Breda de beeldhouwer J. Gladdines, de schilders Feitze de Bruyn en Gerrit de Morée, de calligraaf Chris Brand en de graficus J. Sleper; te Eindhoven de schilders, tevens glazeniers, Albert Troost, Marius de Leeuw en Daan Wildschut, en de graficus Herman Rademaker. Daarnaast bezit Eindhoven als primeur in Nederland een 'School voor Industriële Vormgeving'.

Welk een mogelijkheden voor Brabantse jonge mensen! Maar hoe lang en moeilijk was de weg door Brabant af te leggen alvorens resultaten konden worden bereikt als waarop ons gewest thans kan bogen.

Er zijn nog andere instellingen dan deze onderwijs-instituten, die tot de ontwikkeling van de beeldende kunsten haar aandeel bijdragen. Allereerst het 'Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen'.

In 1837 ontstaan richt het voorlopig zijn aandacht vrijwel uitsluitend op de provinciale historie, genealogie, volkskunde

e.d. Onderwerpen, direct de beeldende kunsten rakende, komen niet voor. Het is zelfs opvallend, dat de belangstelling hiervoor onder de leden zo gering is. Dit blijkt uit de prijsvragen, die het Genootschap bijna vanaf het begin heeft uitgeschreven. Slechts een enkele maal is er een onderwerp bij, de beeldende kunsten betreffende, en een antwoord komt er nimmer op binnen.

In 1865 wordt een voorstel van het bestuur aangenomen om de prijsvragen af te schaffen.

Hoe teleurstellend dit verloop ook is, toch blijft de kwestie der beeldende kunsten enkele leden bezig houden. In 1868 stelt Mr F. Vermeulen in de jaarvergadering de vraag aan de orde, of het niet wenselijk zou zijn een afzonderlijke afdeling voor schone kunsten op te richten. Bij de precisering wijst hij op het bevorderen van provinciale tentoonstellingen, het aanleggen ener kunstverzameling e.d. De heer Leemans acht het wenselijk, al was het slechts één avond in de winter, een 'kunstbeschouwing' te houden.

Wat de suggestie van tentoonstellingen betreft moge er op gewezen worden, dat er ten dezen reeds veel vroeger iets gaande is. De eerste tentoonstelling vindt al plaats in 1828. Zij gaat uit van de Koninklijke School en bevat, behalve werk van oud-leerlingen, inzendingen van in die dagen bekende Nederlandse schilders en beeldhouwers. In 1839 organiseert de School opnieuw een expositie 'voor Noord-Nederlandsche levende Meesters'. De oud-leerlingen zijn er nu talrijker en ook met belangrijker werk vertegenwoordigd, o.a. de Waalwijker Jacobus van Dijk, historie- en portretschilder, de jong gestorven Bosschenaar Jan Beunis en de kaarslichtschilders Jan Grootvelt uit Tiel en Thomas van Leent uit Princenhage, beiden in 's-Hertogenbosch werkzaam. In 1850 organiseert 'Het Teeken- en Schilderkunstig Genootschap van St Lucas' een tentoonstelling tot leniging van de watersnood en het kan 2300 gulden aan het toenmalig Rampenfonds afdragen! In 1854 vindt de

vierde expositie plaats, die 'als de schoonste genoemd kan worden, die nog immer binnen de hoofdstad van Noord-Brabant gehouden werd' zegt Van Zuylen. Niet minder dan 530 Nederlandse en buitenlandse werken zijn aanwezig, schilderijen, beelden en andere kunstvoorwerpen. Het Genootschap St Lucas is opnieuw de organisatrice, thans in samenwerking met de Koninklijke School.

Om nu op het plan Vermeulen-Leemans terug te komen, men moet wel aannemen, dat er sinds 1854 niets te doen zal zijn geweest. In 1868 vindt dan de eerste 'kunstbeschouwing' plaats, die men als een soort tentoonstelling kan zien. Echter met deze beperking, dat er telkens één verzameling, of deel ervan, naar Den Bosch komt en dat alleen de leden van het Genootschap toegang hebben. Zulke kunstbeschouwingen vinden van nu af vrij geregeld plaats. Enkele particuliere verzamelaars, maar vooral 'Schilderkunstige Genootschappen', als 'Kunstliefde' uit Utrecht, 'Pulchri Studio' uit Den Haag en 'Arti et Amicitiae' uit Amsterdam, stellen werken ter beschikking. Interessant is de kunstbeschouwing van 1876, bestaande uit een verzameling tekeningen van de heer Van Gogh, oom van Vincent, beheerder van het Franse huis Goupil in Den Haag. Hier maakt Brabant blijkbaar voor het eerst kennis met de toenmalige Franse Meesters, door genoemd huis in Nederland geïntroduceerd. Werd er in de eerste jaren slechts één kunstbeschouwing gehouden, later vaak twee en soms zelfs drie.

Belangrijk is de wijziging van 1887, waarbij deze tentoonstellingen voortaan opengesteld worden voor het publiek. Toch zal men goed doen het tegenwoordige begrip 'tentoonstelling' niet op dit alles toe te passen. Eerst de grote expositie van 1913 'Oude Kerkelijke Kunst' voldoet hieraan ten volle. Zij is – in samenwerking met het Provinciaal Genootschap – georganiseerd door een speciaal comité, waarvan de priesterdichter Willem Smulders de bezielende kracht is. Zowel door

omvang als kwaliteit, zeker ook door de uitvoerige catalogoog, samengesteld door Jan Kalf, is zij voor het gehele land van groot belang en voor Brabant niets minder dan een openbaring.

Het voorstel-Vermeulen omvatte ook het aanleggen van een verzameling. Hieraan was eveneens tevoren enige aandacht besteed. De Koninklijke School maakt, bij gelegenheid van de eerste tentoonstelling in 1828, plannen tot aankoop 'ten einde alzoo langzamerhand aan de school een museum van schilderijen ten dienste der jonge teekenaars en schilders daar te stellen', aldus van Zuylen. Jammer genoeg is er van een enigszins redelijke verzameling niets terecht gekomen. Des te gelukkiger dat enkele jaren later het Genootschap in dezen actief wordt. Van het begin af is vooral de secretaris-bibliothecaris Dr Hermans de grote stuwkracht. Onophoudelijk trekt hij het gewest door om alles bijeen te brengen wat uit archaeologisch en folkloristisch oogpunt interessant is. Vooral de verzameling munten en penningen, die op Brabant betrekking hebben, is al vroeg enig in haar soort. Op de andere terreinen der beeldende kunsten zijn de aanwinsten echter vrij zeldzaam, zodat Vermeulen aanleiding vindt tot zijn voorstel. Ook dit helpt niet veel. Men koopt wel eens wat uit de 'kunstbeschouwingen', maar nog in 1882 klaagt de voorzitter op de jaarvergadering: 'zelden is eenige zeer bescheiden aanwinst te melden'. De finantiën ontbreken. Nimmer heeft het bestuur dit zo pijnlijk gevoeld als in 1900 bij de veiling van een groot deel der enige verzameling, die Brabant in de vorige eeuw bezat, en die de voormalige Gouverneur der provincie A. L. J. Baron van den Bogaerde van Terbrugge sinds 1835 op zijn kasteel te Heeswijk had bijeengebracht. Met lede ogen moet het aanzien, dat het beste buiten Brabant terecht komt. Slechts met enkele tekeningen van de Bossche schilders uit de school van Rubens, Theodoor van Thulden en Abraham van Diepenbeeck, prenten van oude Brabantse gebouwen, wat

gildestukken en oude penningen moet het zich tevreden stellen.

Het is wel duidelijk, dat zonder Maecenaten geen verzamelingen tot stand komen, toen niet en thans niet. Men heeft dit ook bij ons wel ingezien. Tussen 1835 en 1840 wordt opgericht 'Het Broederschap van St Lucas ter bevordering van Schilder-, Teeken- en Toonkunst'. In 1833 was aan de Koninklijke School ook een muziekafdeling geopend, maar later weer opgeheven. Deze Broederschap nu is zo nauw met de School verbonden, dat de leiding bij het Schoolbestuur berust. Ze sticht van het begin af veel nut. Menig jong kunstenaar wordt door haar in staat gesteld na de leertijd aan de Koninklijke School zijn talent aan hogere instituten te ontwikkelen. Ook is zij actief in het verlenen van geldelijke steun voor aankopen van kunstwerken. Van dit laatste profiteert regelmatig het Provinciaal Genootschap. Uit de Handelingen blijkt, dat zij tot 1940 toe verschillende schenkingen aan het Museum van het Genootschap heeft gedaan.

In 1927 wordt, bij het 90-jarig bestaan van het Genootschap, een nieuw Maecenaat in het leven geroepen: 'Vereeniging van Vrienden van het Museum van het Genootschap'. Het stelt zich ten doel elk jaar een werk van een Brabants kunstenaar aan het Museum te schenken. Aan dit initiatief zijn enkele belangrijke werken te danken, o.a. van de hand van Theodoor van Thulden, Abraham van Diepenbeeck en Godfried Schalken; ook van menig modern schilder, o.a. Jan Sluyters, Jan Bogaerts, Frans Slager, Frans Oerder en Herman Moerkerk. Bij het eeuwfeest van het Genootschap wordt door de 'Vrienden' een feestgave van 2800 gulden bijeengebracht, voor de voorgenomen reorganisatie van het museum. En bij gelegenheid van de 80ste verjaardag van de voorzitter Jhr Mr A. F. O. van Sasse van Ysselst een som, door de jubilaris bestemd voor een Prentencabinet (de 'van Sasse van Ysselst-zaal'). Bijzonder aardig zijn de gesten van een groep Waalwijkers, die een werk van Theo van Delft,

en van Geldroppenaren, die een schilderij van Henriëtte Pessers komen aanbieden.

Ook particulieren zijn in dezen niet ten achter gebleven. Als belangrijkste schenkers mogen vermeld worden Jhr E. Martini van Geffen, Mr E. van Lanschot, Jhr Mr A. v. Sasse v. Ysselt, Mr René Baron de Bieberstein en Dorus Hermsen. Aan hen dankt het Museum een Van Miereveldt, een paar Van Thulden's, een Van Diepenbeeck, een Hodges en gravures van Bosch en Brueghel. Van betekenis zijn de schenkingen van Karel Azijnman, vooral op het gebied van oud tin en van moderne Brabantse of in Brabant werkzame schilders. Speciaal mag vermeld worden de belangrijke geste van Herman Moerkerk, die bij testament een groep zijner werken aan het museum vermaakt. Frans Slager en Suze Slager-Velsen zetten deze traditie tot in 1954 voort.

Een Maecenaat van grote betekenis voor de toekomst vervult thans het Provinciaal Bestuur door zijn stimulerende activiteit, o.a. door een driejaarlijkse prijs voor Brabantse Beeldende Kunstenaars en een jaarlijkse beschikbaarstelling van 3000 gulden voor aankoop van kunstwerken. Door die een passende plaats te geven in officiële gebouwen werkt de Provinciale Overheid tevens mee om de prestaties onzer kunstenaars tot haar recht te doen komen en de belangstelling en waardering van het publiek aan te kweken.

Het lijkt gewenst thans eerst over het museum-wezen in Brabant een en ander te berde te brengen. Zoals uit het voorgaande blijkt, bezit gedurende de hele vorige eeuw alleen 's-Hertogenbosch een museum, althans een verzameling kunstvoorwerpen, in het toenmalig gebouw van het Provinciaal Genootschap. Want het is wel duidelijk, dat zowel het organiseren van tentoonstellingen als het opbouwen van een verzameling ten nauwste samenhangt met de huisvestingsmogelijk-

heden. Deze waren tot 1925 uitermate primitief. In dat jaar echter stelt Mr Cornelis Pape, door een vorstelijke dotatie van 110.000 gulden het Genootschap in staat zich te installeren in de voormalige St Jacobskerk. Eerst van nu af kan de museumafdeling zich ontwikkelen. Nu ook ontstaat de benaming 'Centraal Noord-Brabants Museum', waaruit duidelijk het bewustzijn spreekt van centraal orgaan voor het gehele gewest. Het ligt in het wezen van dit museum, dat het zich vooral interesseert voor Brabantica.

De andere musea uit ons gewest dateren uit deze eeuw. Het oudste is het 'Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Breda', opgericht in 1902. In de eerste jaren is het nog primitief gehuisvest, daarna vindt het een waardiger onderdak in de oude Boterhal aan de Markt. De verzameling omvat voornamelijk voorwerpen en prenten met betrekking tot de geschiedenis en folklore der Baronie. In 1918 nemen enkele inwoners van Bergen op Zoom het initiatief tot de oprichting van de 'Geschiedkundige Kring Het Markiezaat', die o.a. voorwerpen verzamelt voor een museum. De aanwinsten worden voorlopig in de oude Boterhal opgeslagen. Als in 1932 de oude Onzelvevrouwe-poort vrijkomt, grijpt 'Het Markiezaat' de gelegenheid aan om dit historische monument in te richten als museum. Na deze oorlog neemt de gemeente het tot dan toe particulier georganiseerde en gefinancierde museum over. Het Gemeente-Museum van Helmond draagt eenzelfde karakter van plaatselijke historie en folklore. Het jongste in de rij is het Jan Cunen-Museum, 'Streekmuseum voor Oss en omstreken'. Al deze musea dragen eigenlijk het karakter van 'Oudheidkamer'. Daar kunstvoorwerpen er tot de zeldzaamheden behoren, moge met deze vermelding worden volstaan.

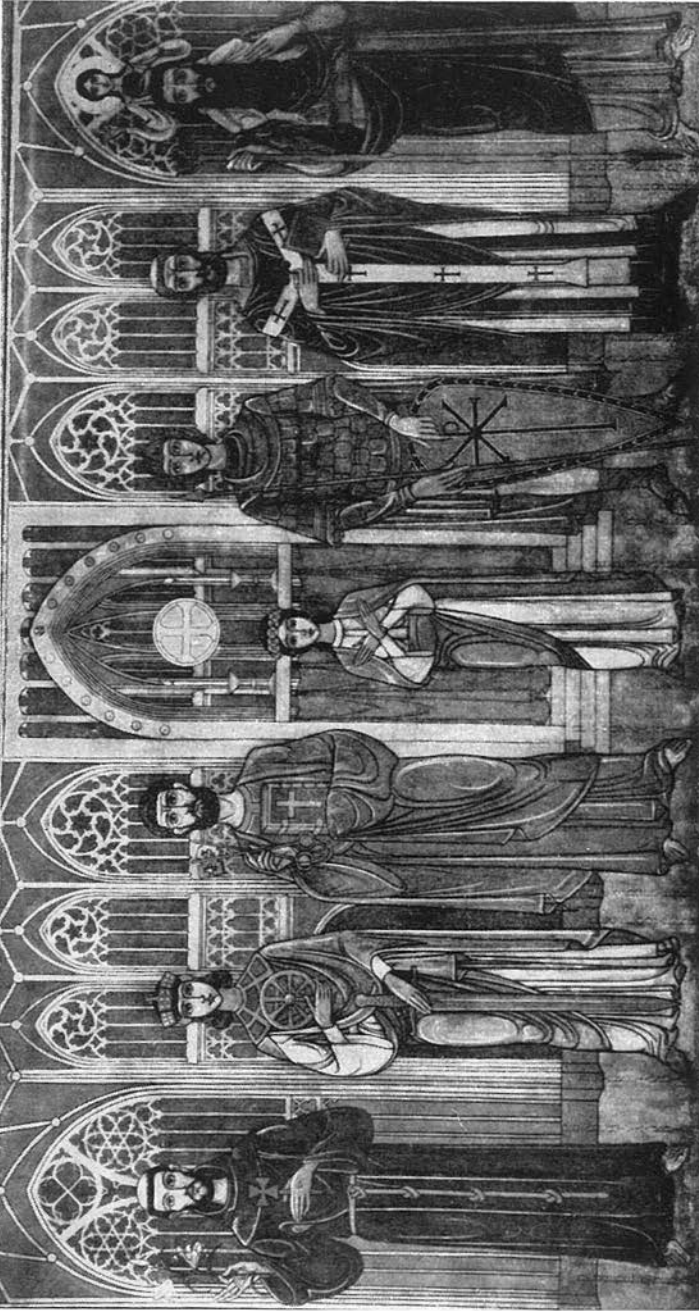
Iets anders is het gesteld met het Museum 'De ghulden Roos' te Roosendaal, omdat hier door twee collecties een ander karakter is geschapen. De ene bestaat uit een aantal schilderijen

van de Belgische schilder Alfred Ost, de andere uit een bruikleen van oude meesters uit het door het Rijk uit Duitsland herwonnen kunstbezit.

Weer een ander geval vormen de Bisschoppelijke Musea, beide rond 1920 ontstaan. Dat van 's-Hertogenbosch vindt onderdak in een vleugel van het Bisschoppelijk Paleis. Dat van Breda wordt aanvankelijk eveneens in het Bisschoppelijk Paleis gehuisvest, maar in 1932 wordt het ondergebracht bij het Stedelijk Museum. Dit wordt tevens aanleiding voor Mr E. Baron Speyart van Woerden om in het gehele diocees voorwerpen van waarde, althans voorzover ze niet meer gebruikt werden, op te sporen en bijeen te brengen – op gelijke wijze als dit Dr Xavier Smits in het Bossche diocees heeft gedaan.

Intussen blijft voor beide musea het ontbreken van een eigen huisvesting een ernstige belemmering voor verdere ontplooiing. De vraag mag worden gesteld, of het geen aanbeveling zou verdienen beide musea in één aan de eisen voldoende gebouw onder te brengen, waarbij zich wellicht ook het Roermondse bisdom zou kunnen aansluiten. Zo zou een 'Museum van kerkelijke kunst' ontstaan, dat effectief kan zijn, terwijl de verspreide verzamelingen van thans weinig effect sorteren.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat het enige museum, dat bij dit onderwerp uitvoeriger ter sprake mag komen, is het 'Stedelijk van Abbe-Museum' van Eindhoven. Terecht leeft de naam van de Maecenas, de Amsterdammer Henri van Abbe, industrieel te Eindhoven, in zijn stichting voort. In 1935 schenkt hij niet slechts de benodigde fondsen om architect A. J. Kropholler dit aan alle eisen voldoende museum te laten bouwen, maar hij sticht daarenboven een aankoopfonds van meer dan 40.000 gulden. Ook de Gemeente Eindhoven vervult een Maecenaat, zij voert het beheer en schenkt de middelen om het op alleszins waardige wijze in stand te houden, en de collectie op hoog niveau tot ontwikkeling te brengen.

Wandschildering van Antoon Derkinderen in het Bossche Stadhuis

Foto George Jansen

J. A. Knip: Italiaans Landschap

Foto A. Dingjan

Het is de uitdrukkelijke wens van de stichter, dat dit museum er een voor moderne kunst zal zijn. Een gelukkige gedachte, omdat daardoor een beperking wordt opgelegd, die niet anders dan heilzaam kan werken. Dat hierdoor tevens voor het eerst aandacht wordt gevraagd voor eigentijdse kunst van internationaal gehalte is een niet te overschatten goed voor onze provincie. Gaat de ontwikkeling op deze wijze door, dan bezit Eindhoven over twintig jaar een museum, dat nationaal en internationaal meetelt, omdat het in zijn doelbewuste en logische opbouw de evolutie der twintigste eeuwse kunstrichting van het expressionisme op scherp omlijnde en artistiek zeer hoogstaande wijze demonstreert.

De stichting en de ontwikkeling van het Van Abbe-Museum zijn de vrucht van nieuwe museale opvattingen. Deze hebben ook anderen in ons gewest niet onberoerd gelaten. Zo hebben B. en W. van Tilburg een commissie in het leven geroepen, die zich bezighoudt met het bestuderen van de mogelijkheden om tot een museum voor deze gemeente te komen. Tegelijkertijd heeft het Provinciaal Bestuur in de suggesties, door Prof. Dr W. Heere ontwikkeld in Brabantia, aanleiding gevonden een provinciale commissie te installeren terzake van wat voor andere grote gemeenten ten dezen gedaan zou kunnen worden; met name hoe men tot een goede coördinatie zou kunnen komen ten einde onvruchtbare herhaling te vermijden en in plaats daarvan een voor elke in aanmerking komende stad geëigend museum te ontwerpen. Daar dit alles zich nog slechts in een eerste stadium bevindt, moge met het aanstippen hiervan volstaan worden.

Bovenstaande voert vanzelf naar de taak van een museum. Voorop zij gesteld, dat al de genoemde musea, hetzij direct hetzij indirect, bijdragen tot de bloei der beeldende kunsten. Zelfs voor een Oudheidkamer geldt dit. Het simpele feit dat men de mensen naar een verzameling leert komen, belang-

stelling bijbrengt voor het historische, folkloristische, ambachtelijke voorwerp, is reeds van betekenis. Geleidelijk zal hieruit interesse voor het artistieke ontstaan. En zo komen we weer tot het tentoonstellingswezen terug. Onze musea zijn de aangewezen instituten om niet slechts het eigen bezit, maar ook ander aan het publiek te tonen. Onder tonen mag echter niet louter het ten toon stellen worden verstaan, maar evenzeer het inleiden door een goede catalogoog, het verklaren door rondleidingen, het dieper leren verstaan door lezingen. Vergelijkt men nu hetgeen er in dit opzicht in Brabant in de laatste decennia gebeurt met wat er in de vorige eeuw plaats vond, dan blijkt, dat er grote vooruitgang is.

Het is natuurlijk ondoenlijk de in ons gewest in deze eeuw gehouden exposities afzonderlijk te vermelden. Voor de vorige eeuw geschiedde dit om te demonstreren hoe moeilijk het begin en hoe langzaam de ontwikkeling was. Voor de tijd na 1913, waarmee het overzicht sloot, moge het trekken van enkele lijnen volstaan. West- en Oost-Brabant zijn het minst actief. In het museum van Bergen op Zoom komen vóór de tweede wereldoorlog tentoonstellingen zelden voor. 'De ghulden Roos' vertoont een gunstiger beeld met een vrij geregelde reeks, hoewel doorgaans slechts van locale betekenis. Het Bredase Museum organiseert slechts nu en dan een expositie; ook in Helmond is de activiteit bijster gering.

Voor al deze musea geldt als volledig excuus het ontbreken van een ook maar enigszins geschikte expositieruimte. Voor elke tentoonstelling moet de eigen inventaris worden opgeborgen, iets waar het bestuur terecht tegen opziet. En ook dan houdt men nog slechts een weinig doelmatige ruimte over. Hoezeer dit de doorslag geeft, blijkt uit de tentoonstellingen, die het Jan Cunen-Museum organiseert, waar het nog geringe eigen bezit benevens een behoorlijke accommodatie meer mogelijkheden schept. Dit is meer nog het geval met het Provinciaal

Museum, waar in de grote hal, de laatste tijd vrij goed als tentoonstellingsruimte ingericht, vrij regelmatig tentoonstellingen van belang gehouden werden.

Vanzelfsprekend spant het Van Abbe-Museum veruit de kroon. Het aantal exposities sedert de stichting in 1936 nadert de honderd. Ze zijn in steeds toenemende mate van een zodanige belangrijkheid, dat zij de Nederlandse en meer nog de buitenlandse kunst van deze eeuw in hare voornaamste exponenten aan Brabant tonen. Bij zulk een overvloed is zelfs het noemen van voorbeelden ondoenlijk. Beter kan men zeggen, dat het moeilijk onder woorden is te brengen wat dit voor onze provincie betekent. Denkt men het Van Abbe-Museum weg, dan verliest Brabant met één slag een der meest effectieve factoren voor de ontwikkeling zijner beeldende kunsten.

Mogen verschillende onzer Brabantse musea op het gebied van het tentoonstellingswezen – noodgedwongen – al weinig actief zijn, dit tekort wordt gelukkig aangevuld door initiatiefrijke particulieren, die zich in kunstkringen hebben georganiseerd. Op allerlei wijzen beijveren zij zich om kunstenaars en publiek nader tot elkaar te brengen. De oudste mij bekende groepering is het Bossche 'Leesgezelschap Kunst' van 1892. Hieruit is wellicht de actieve 'Bossche Kunstkring' gegroeid, die sinds vele jaren met succes in de Leeszaal tentoonstellingen organiseert. Als rond 1930 deze kunstkring ophoudt te bestaan, neemt het Leeszaalbestuur de organisatie der exposities over. Ook Tilburg kent zulk een kring. Bescheiden begonnen organiseert zij, sinds na de oorlog het Paleis-Raadhuis ter beschikking is gesteld, tentoonstellingen, die in belangrijkheid niet voor die van het Provinciaal Genootschap onderdoen.

Overzien we het geheel, dan blijkt hoevele moeilijkheden op talrijke plaatsen aan de opbouw van het tentoonstellingswezen in de weg staan. En nu gaat het nog uitsluitend over de grote steden. Maar in de kleinere en op het platteland leeft in vele

kringen evenzeer de behoefte aan het leren kennen en leren genieten van het schone op dit gebied. Een en ander heeft het Provinciaal Bestuur het initiatief doen nemen te trachten een oplossing te vinden om het tentoonstellingswezen in de provincie te stimuleren. De meest geëigende methode lijkt de instelling van een speciale sectie ad hoc van het Provinciaal Genootschap. Er is inmiddels al voorwerk verricht nu de stichting 'Beeldende Kunst in Noordoost-Brabant' in het leven is geroepen, die met haar tentoonstelling 'Brabantse Glazeniers' in Boxmeer een goed debuut heeft gemaakt.

Waar 'buitenstaanders' zoveel belangstelling en ijver aan de dag leggen, daar zullen de kunstenaars zelf niet te kort schieten. Ook zij organiseren zich reeds vroeg. In 1846 ontstaat in 's-Hertogenbosch – altijd weer Den Bosch! – onze oudste kunstenaarsvereniging 'Het Teeken- en Schilderkunstig Genootschap van Sint Lucas'. De leden zijn voor het grootste deel leraren en oud-leerlingen van de Koninklijke School. Vijf-en-veertig jaar lang houdt het tekenavonden. Dan neemt de belangstelling af en ten slotte wordt het ontbonden. De opvolger is de 'Kunstkring van het Zuiden', omstreeks 1920 opgericht door Dr Moller, in combinatie met de Academie der R. K. Leer- gangen. Zijn activiteit beperkt zich niet tot onderlinge oefen- bijeenkomsten, maar strekt zich ook uit tot het organiseren van tentoonstellingen. In 1933 ontstaat de 'Bredasche Kunstkring, vereniging van Noord-Brabantsche Kunstenaars'. Deze telt zo- wel werkende als belangstellende leden. Hij organiseert tentoon- stellingen van de werkende en voordrachten voor al de leden. De exposities hebben zoveel succes, dat ze ook buiten Brabant gehouden kunnen worden. In 1946 gaat hij over in 'Noord- Brabantse Vereniging van Beeldende Kunstenaars Jeroen Bosch'. Deze reorganisatie is gewenst, omdat vele kunstenaars uit andere delen van Brabant toetreden. Het aantal werkende leden groeit tot zestig, bewijs van de ontwikkeling der beel-

dende kunsten in het gewest. Intussen heeft in Eindhoven een andere groepering het licht aanschouwd, de kunstenaarsvereniging 'De Kempen'. Het jongste kind in dit Brabantse kunstenaarsgezin is 'Reflex. Groep Beeldende Kunstenaars uit 's-Hertogenbosch en omgeving'. Zo is er allerwegen groei!

II

KERKELIJKE BEELDENE KUNSTEN

Wie het woord Brabant uitspreekt, noemt meteen het woord kerk. Het kerkelijk leven is zo innig met het Brabantse verweven, dat de kerkelijke beeldende kunsten aan de profane in dit overzicht vooraf mogen gaan.

De godsdienstvrijheid van de Franse Tijd geeft ook de katholieken van Brabant vele oude kerken terug, waaronder de St Jan het illustere voorbeeld blijft, en doet hen vele nieuwe bouwen.

Wie zullen de herwonnen en de nieuwe kerken van een inventaris voorzien? Kerkelijke beeldende kunstenaars zijn er niet. Nog in 1833 klaagt 'De Godsdienstvriend': 'Wie legt zich bij ons op het verfraaijen van kerken toe? Is men niet, als men slechts dragelijke, om niet te zeggen indrukwekkende beelden plaatsen wil, genoodzaakt om dezelve in Antwerpen of een andere Belgische stad te laten vervaardigen?' Het rijke Zuidbrabantse kerkelijk bezit en de aldaar bloeiende ateliers van kerkelijke kunst zijn de bron, waaruit men ook in Brabant moet putten. Schilders als Claes en Cels, beeldhouwers als de Cuyper, Geerts en Geefs, altaarsnijders als Peeters, edelsmeden als Verschuylen zijn de makers van veruit het meeste, wat hier wordt aangeschaft. Op de Utrechtse tentoonstelling 'Honderd jaar religieuze Kunst in Nederland, 1853-1953', prijkten tegenover één kelk van Verhoeven uit Breda zeven en twintig stuks kerkelijk vaatwerk van Verschuylen uit Antwerpen. Hoezeer hij

ten onzent de officiële kunstenaar is, blijkt ten overvloede uit het feit, dat hij ook de maker is der bisschopstaven van Mgr Zwijssen én Mgr van Hooydonk.

De stijl dezer beeldende kunstenaars vormt in zijn barokke voordracht, door het classicisme getemperd, meestal een gave harmonie met de bouwstijl. Daardoor vertonen deze kerken, als de St Bartholomeus te Waspik (zie foto tegenover blz. 64), de St Lambertus te Udenhout, een aesthetisch aanvaardbaar geheel.

Wat het eigen, actieve aandeel van Brabant aan dit alles betreft, moet men constateren, dat het, op één uitzondering na, alleen maar ontvangen heeft. Die uitzondering vormt de Bosschenaar Johannes Antonius van der Ven. Na zijn opleiding aan de Koninklijke School van zijn vaderstad en zijn verdere vorming in Antwerpen, Brussel en Parijs, werkt hij van 1834 tot 1848 in Rome, waar hij zich tot een bekwaam classicistisch beeldhouwer ontwikkelt. Hier scheidt hij naar veler mening zijn beste werk, de Eva, waarvan het gips-model zich in het Provinciaal Museum, bevindt. Het in marmer uitgevoerde beeld, door gravin Orloff aangekocht, zou thans nog in de Hermitage van Petrograd zijn. Vervolgens doceert hij aan de Antwerpse Academie. Eerst als vijftiger keert hij in 's-Hertogenbosch terug. Nu krijgt hij opdracht veertien beelden te vervaardigen voor het koor van de Sint Jan, nl. Christus, Maria en de twaalf Apostelen. Niemand breekt zich blijkbaar het hoofd over de vraag, wat de 'klassieke' Van der Ven in deze puur gotische omgeving beginnen moet. Zijn beelden zijn van een krachtige klassiek-realistische stijl, waarvoor verscheidene Bosschenaren model hebben gestaan. Zij zijn geëigend voor de classicistische Barok-kerken, maar het toeval heeft ze terecht gebracht in een omgeving, waar hun kwaliteiten kwalijk tot hun recht komen. Enerzijds blijven ze in geestelijk gehalte achter bij de schaarse specimina der spirituele echte Gotiek, anderzijds

overtreffen ze in kracht van expressie de weinig oorspronkelijke statuen der Neo-Gotiekers. In ieder geval accentueren ze het in die dagen volkomen gemis aan begrip voor zuivere restauratie onzer middeleeuwse monumenten. Zijn laatste werk is een Piéta voor de kerk van De Mortel bij Gemert, waar hij plotse-ling overlijdt. Deze Van der Ven is de enige beeldhouwer van formaat, die ons gewest in de vorige eeuw voortbrengt.

Rond het midden der eeuw verandert het beeld der kerkelijke kunst aanmerkelijk. Dan dringt zich met kracht een nieuwe kunstrichting naar voren: de Neo-Gotiek. Zij is een geesteskind van de Romantiek. Een der vele aspecten hiervan is een sterke belangstelling voor de Middeleeuwen, een tijdperk, waaraan geen enkele klassiek georiënteerde richting sinds de Renaissance aandacht had geschonken.

We mogen er wel op wijzen, dat er een groot onderscheid bestaat tussen het wezen der Laat-Barok uit de eerste en dit der Neo-Gotiek uit de tweede helft der eeuw. De late Barokstijl is de vrucht van een natuurlijk groeiproces, dat, althans in Brabant, wel een paar eeuwen onderbroken is, maar nu weer vrij harmonisch doorgaat. Het is alsof de klok, opnieuw opgewonden, doorloopt waar ze tweehonderd jaar geleden stakte.

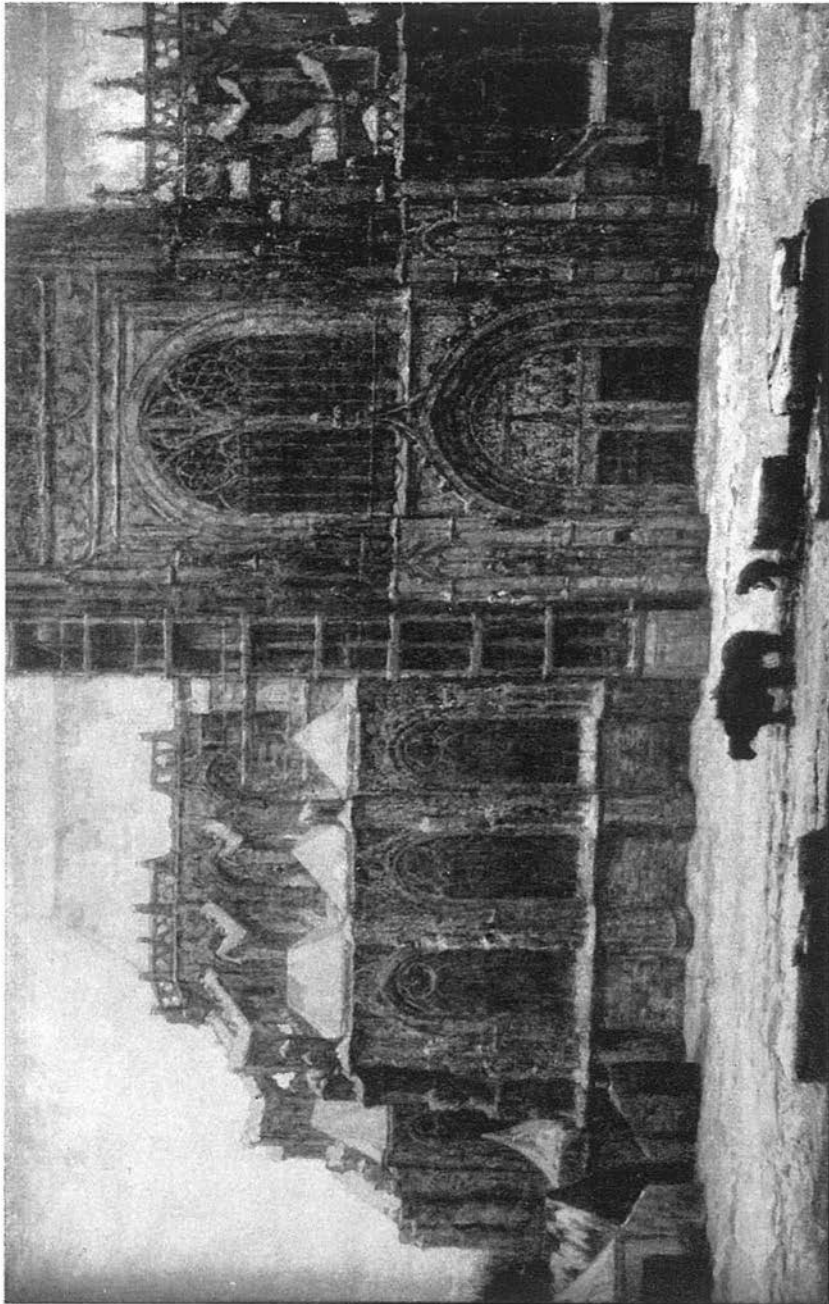
De Neo-Gotiek heeft het grote nadeel, dat elke continuïteit met het verleden ontbreekt. De Neo-Gotieker Van der Geld snijdt zijn beelden als vakman even bekwaam als de klassicistisch barokke beeldhouwers. Maar waar de laatste doorwerken aan de in hen geboren en uitgegroeide traditie, moet de eerste een sprong maken over vier eeuwen heen. Dit is een onmogelijkheid, omdat die negentiende eeuwers, met of zonder Neo-Gotiek, geen middeleeuwers zijn. Het enige wat bereikbaar is, is knapheid naar het vak, maar imitatie naar de geest.

Vele decennia lang blijft de beeldende kunst, in Brabant zo goed als elders, in de ban dezer goedbedoelde, maar in wezen

onwaarachtige navolging der middeleeuwse voorbeelden. Wat voor zin kan het hebben Christus' lijden en sterven uit te beelden als een Vlaams mysteriespel uit de 15e eeuw, met Oud-Brugge op de achtergrond en middeleeuwse ridders en burgers als bijfiguren, zo vraagt Prof. Brom terecht in zijn 'Herleving der Kerkelijke Kunst', waaraan wij menig gegeven ontlene. Voor die vijftiende eeuwers had dit goede zin. De toenmalige kunstenaars beelden het leven en lijden Christi met opzet uit als gebeurende in hun eigen tijd en eigen land. Zij beelden het daardoor eerst recht uit naar het wezen, omdat Christus voor alle tijden en landen geleefd heeft en gestorven is. Bovendien brengen zij het gebeurde ook veel nader tot het ongeletterde volk, dat van het eigenlijke tijdsbestek en het Palestijnse land geen notie had. Aldus heeft het in onze dagen goede zin hetzelfde thema uit te beelden temidden van onze steden en dorpen, zoals moderne meesters terecht doen; Jacob Smits bijvoorbeeld, als hij Christus laat rondgaan onder onze hedendaagse Kempische mensen.

Het enig aanvaardbaar motief voor de dienende kunstenaars is, dat zij zich doelbewust wensden aan te sluiten bij de neogotische architect.

Behalve de imitatie is er aan deze cultus der Neo-Gotiek nog een donkere zijde. Zij uit zich zo fel, dat zij andere stijlvormen niet naast zich duldt. Zij mist de zin voor het historisch gegroeide en drijft haar streven naar stijl-eenheid zo ver door, dat zij er allerlei schone kerkelijke voorwerpen uit Renaissance en Barok aan opoffert. Over het gehele land, maar vooral in Brabant en Limburg, woedt een verkoopzucht, die nauwelijks minder schade aan ons kerkelijk kunstbezit berokkent dan de vroegere beeldenstorm. Antiquairs en opkopers stropen de kerken af om voor een zacht prijsje waardevolle stukken mee te kapen. Het meest opzienbarende geval is de verwijdering van het oxaal van marmer en albast uit de Sint Jan, in 1611 door

Frans Slager: St Jan

Foto George Jansen

Tekening van Vincent van Gogh: Boerenarbeid

Coenraed van Noremborgh geleverd, en in 1866 aan het Kensington Museum verkocht.

Brabanders, die aan de Neo-Gotiek hun aandeel op een zodanige wijze leveren, dat zij het vermelden waard zijn, vindt men alleen in 's-Hertogenbosch, en dan nog maar weinig in aantal. Het zijn enkele beeldhouwers, verbonden aan de restauratie van de Sint Jan. De oudste is J. A. Goossens, die zich zonder opleiding te genieten in het vak bekwaamt. Zijn zoon A. Goossens wordt op de Koninklijke School onder Stracké gevormd. Dit is ook het geval met de bekwaamste van de groep Hendrik van der Geld uit Elshout. En daarna kan hij in Antwerpen zijn opleiding voltooien. Vanaf 1870 vindt hij zijn levenswerk aan de kathedraal. Niet minder dan vijf altaren en ruim honderd beelden ontspruiten aan zijn talent. Het is slechts een bescheiden talent, dat zich niet waagt buiten de geijkte manier, maar anderzijds toch weer sterk genoeg om te beseffen, dat een voorzichtig dienende taak in deze omgeving is voorgeschreven. Daardoor behouden zijn beelden een bepaalde charme van goed vakmanschap en eerlijkheid zonder pose. Drs J. van Haaren getuigt, dat het Bossche atelier van Van der Geld boeiender en persoonlijker werkt dan het Roermondse van Cuypers. De Bosschenaar H. Jonkers, bij Van der Geld gevormd, snijdt voor vele Brabantse kerken beelden en altaren van weinig minder kwaliteit dan die van zijn leermeester. Nog verdient vermelding de beeldhouwer Frans Donkers, aan de Koninklijke School en aan de Antwerpse Academie gevormd.

Schilders als Dorus Hermsen en Frans Kops vullen de beeldhouwers aan. Zij werken slechter dan de beeldensnijders, omdat zij hun producten minder weten te vrijwaren voor een zekere sentimentaliteit. Wel heeft Kops, na zijn leertijd aan de Koninklijke School, in Brugge gestudeerd, maar het contact met de beroemde Vlaamse Primitieven is niet levenwekkend voor hem geworden.

Van de Brabantse neo-gotische edelsmeden noemen we de gebroeders De Bruyn uit 's-Hertogenbosch, die o.a. de diadeem vervaardigen voor het Wonderbeeld der Lieve Vrouw, maar toch voornamelijk de Bosschenaar P. A. van Hemert. Zijn werk getuigt van bekwaam vakmanschap. Plaatst men het echter naast het barokke werk van Verschuylen, dan valt ook op dit gebied de vergelijking in artistiek opzicht ten nadele der Neo-Gotiek uit.

Moesten we boven constateren, dat de periode der Barok, behoudens Van der Ven, nog geen Brabantse kerkelijke kunstenaars opleverde, het tijdvak der Neo-Gotiek toont althans in dit opzicht een gunstiger beeld. Niettemin blijven ook nu de eigen mensen nog veel te schaars om in de behoeften te voorzien. Zelfs in een centrum als 's-Hertogenbosch – het meest gunstige uit het hele gewest – komen Zuid-Nederlanders als van ouds het tekort aanvullen. Zo is de kruisweg uit de Sint Jan van Jean Anthony, uit de school van Henry Leys, terwijl de ramen door de Brusselaar Capronnier worden vervaardigd, die in zijn tijd voor de beste glazenier van Europa gold. Dit laatste doet de vraag rijzen, of het hier gezochte internationale peil voor de hedendaagse kerkelijke instanties niet een aanwijzing had moeten vormen bij de huidige beglazing. De Bredase kathedraal – ons tot deze twee voorbeelden bepalend – krijgt haar kruisweg van P. van Beers uit Antwerpen en zijn koorvensters van Dobbelaere uit Gent; en zelfs nog in deze eeuw zal de Vlaming Jules de Ghetere de neo-gothische formule in de Tilburgse Heuvel herhalen.

Het spreekt wel vanzelf, dat Brabant ook openstaat voor de Limburgse invloed: het machtige atelier-Cuypers uit Roermond overstroomt ook ons gewest met zijn fondant-producten. Daarnaast werken ook andere figuren uit Limburg in onze kerken, van wie hier alleen de gebroeders Windhausen uit Roermond, als neo-gotische kruiswegschilders van menige Brabantse kerk, vermeld worden.

Tegen het eind der eeuw gaan jongeren zich tegen het neo-gotisch monopolie verzetten. De kerkelijke bouwstijl grijpt dan veeleer terug op byzantijnse en romaanse motieven. In wezen is deze verandering een drang naar het eenvoudig-monumentale. Dit zelfde streven vindt in de beeldende kunsten zijn vroegste vorm in de Beuroner School. Zij verdrijft de neo-gotische droom en zet de eerste stap naar het moderne begrip 'rationele vormgeving'.

Aan deze doorbraak uit oude vormen – hetzij van barokke, hetzij van neo-gotieke aard – naar nieuwe eenvoudig-monumentale en rationeel verantwoorde stijl draagt Brabant in zoverre bij, dat het de Bosschenaar Antoon Derkinderen is, die in dezen als een der prominente figuren van ons land geldt.

Reeds de Koninklijke School onder Stracké brengt hem de Klassieken nader. Ook in de bouwloodsen der Sint Jan bekwaamt hij zich aan architectonische tekeningen. De geest dezer machtige schepping zal hem zijn leven lang bezielen. Na zijn Bossche leertijd komt hij als 'gebeneficieerde voor het departement van het Nut van het Algemeen' aan de Amsterdamse Academie. Behalve met de Klassieken komt hij nu ook met de Romantici in aanraking, vooral met de Duitse Nazareners en Beuroners, die, bij alle verschil, naar monumentale renovatie streven. Dit nieuwe ideaal werd al enige tijd internationaal beleeden, o.a. door Puvis de Chavannes in Frankrijk, Morris in Engeland en Leys in België. 'In ons land was er echter geen belangrijk schilder, die tot deze groep behoorde. Dat zou Derkinderen worden'. (Hammacher)

Weldra voltooit hij nu zijn eerste opdracht: de Sacramentsprocessie voor het Amsterdams Begijnhof. Vier jaar werkt hij aan deze schepping, die voor de leek met de dag slechter, voor hem zelf, en voor hen, die weten te zien, schoner en schoner wordt. Dan komt de teleurstelling: het werk wordt geweigerd.

Deze, eerst in 1929 in het Begijnhof in ere herstelde Sacra-

mentsprocessie is Derkinderen's eerste en laatste kerkelijk werk van betekenis. Het Amsterdamse incident maakt rooms Nederland, en rooms Brabant niet minder, schuw voor deze onbegrepen artist.

Door toedoen van het Nut krijgt Derkinderen de opdracht de monumentale hal van het Bossche Stadhuis met wand-schilderingen te decoreren. Hij kiest tot onderwerp: de stichting van de stad. Steeds meer dringt hij door in het wezen der vroege Gotiek, nog verwant aan de strenge stylering der Byzantijnen, zodat de strakke Renaissance-bouw het werk volkomen harmonisch gaat omvatten. Als bij de Processie betekent ook deze opdracht studeren en mediteren, waaruit een opmerkelijke evolutie ontstaat. Maar het is een pluriformiteit in uniformiteit, want beide wanden ademen eenzelfde adeldom van geest. Stelt de eerste wand verschillende vertegenwoordigers van de middeleeuwse stadsgemeenschap voor, de tweede geeft de kathedraal. Hierin komt de ascetische aard van de kunstenaar nog sterker tot uiting.

Kunstenaars en critici als Jan Veth en Roland Holst prijzen het werk speciaal om de drang, die er uit spreekt, naar een spiritualistische kunstuiting, voortgekomen niet uit de directe invloed van de realiteit, maar uit het door de werkelijkheid heen zoeken van het abstracte. Zij beseffen ook het programmatisch karakter van het werk: het wordt de inzet der monumentale dienende kunst ten onzent, die door Toorop, Van Konijnenburg, Roland Holst, Thorn Prikker e.a. verder zal worden ontwikkeld.

Het hiëratisch werk van Derkinderen is als geen ander geëigend voor het kerkgebouw. Maar de clerus ziet deze bij uitstek aangewezen artist voorbij, zich blind starend op de schablone-decoratie der Neo-Gotiekers. Nog dertig jaar later getuigt een niet-katholiek kunstenaar: 'Had de geestelijkheid de eenheid doorzien, die dit werk aan de liturgie verbond, dan

zouden alle wegen voor de meester open zijn gegaan naar het Godshuis' (Roland Holst).

Buiten Brabant beleeft Derkinderen zijn dromen en – zij het slechts ten dele – hun verwezenlijking. In Laren sticht hij 'De Zonnebloem. Werkplaats voor schilderen, glasschilderen en glas in lood zetten'. Berlage beseft wat hij voor zijn architectuur kan betekenen en draagt hem wandschilderingen en ramen op. 'Na de liberalen van het Bossche Nut – zegt Brom – was een socialist de eerste om het kostbaar talent te waarderen, dat door katholieken hardnekkig was begraven.' Voor als na blijven echter successen en teleurstellingen zijn deel. Eerst een rustiger tijd breekt aan, als hij Directeur-Hoogleraar wordt aan de Amsterdamse Academie. Dit stemt tot vreugd en tot verdriet. Want overladen met paedagogisch en administratief werk, vindt zijn geest geen voldoende concentratie meer voor grootse scheppingen.

Hoe heeft Brabant in hem zijn kans gemist, a fortiori 's-Hertogenbosch: directeur der Koninklijke School, fresco-schilder, tevens beglazer van de Sint Jan!

Tussen de beide wereldoorlogen verandert het aanzicht der kerkelijke beeldende kunsten opnieuw. In de bouwkunst verlaat men de nog op byzantijnse en romaanse kunstwerken geïnspireerde vormen en streeft naar algehele oorspronkelijkheid. De functie van het gebouw en de aard van het materiaal – bij voorkeur nieuw materiaal als staal en beton – verwekken een stijl, die nu eens met 'Nieuwe Zakelijkheid', dan weer met 'Rationele Kunst' of 'Functionalisme' wordt aangeduid. Dit wordt sterk gestimuleerd door de opkomende Liturgische Beweging die een uiterste versobering zowel van het kerkgebouw als van de inventaris voorstaat. De strenge altaartafel, slechts versierd met kruis en kandelaar, de even strakke communiebank, preek- en biechtstoel vervangen de gedetailleerde

sculptuur van Barok en Neo-Gotiek. Schilders en glazeniers sluiten zich bij de vernieuwing aan door in sobere stylering het dienende, aan de architectuur aangepaste, karakter hunner kunst te demonstreren. Het is tenslotte een doortrekken van de lijn door Derkinderen en zijn medestanders aangezet.

In het werk van enkele Brabanders komt dit nieuwe karakter tot uiting. Zo bij Frederik Abbing uit Teteringen, die zich bij Derkinderen specialiseert in wandschildering en glas in lood. Hij blijft in Amsterdam werkzaam, waar hij o.a. de gedenkramen vervaardigt voor de Anglicaanse Christchurch. Daarnaast levert hij opmerkelijk werk als tekenaar. Albert Verschuuren uit Tilburg ontwikkelt zich bij Derkinderen veelzijdig als schilder, beeldhouwer en glazenier. Als docent aan de Leergangen propageert hij dezelfde opvattingen over de harmonische samenhang der kunsten als zijn leermeester. Tevens diens juiste ideeën omtrent het concipiëren van het werk in harmonie met het materiaal, waaruit het wordt vervaardigd. Wat Derkinderen in heel katholiek Nederland beleefde, ervaart Verschuuren in de streek van zijn geboorte en activiteit, nl. miskennis en spot. Zo wordt zijn vroege werk in Tilburgse kerken geridiculiseerd, totdat enkele beelden op bevel van hogerhand verwijderd worden. Gelukkig kunnen de ramen blijven; ze zijn progressief van karakter en van een zuiver begrip als transparante wand. Minder wanbegrip stelt hem later in de gelegenheid Brabant met menig schoon werk te verrijken.

Van betekenis wordt nu ook de vernieuwing in de beeldhouwkunst. Zo ontstaat een veel zuiverder methode van restaureren onzer oude monumenten, waarbij het vrij slaafs navolgen van oude voorbeelden plaats maakt voor een meer bezielde vrije bewerking, echter geheel naar de geest der oude meesters. Lucas van der Meer, uit de Zaan afkomstig, werkt bijna dertig jaar aan de Grote Kerk van Breda. Aan de Bergen op Zoomse beeldhouwer-restaurateur Piet van Dongen wordt de leiding

toevertrouwd over het Leidse Stadhuis. De voornaamste beelden van de Sint Jan na 1930 zijn eveneens van zijn hand, terwijl hij na deze oorlog geroepen wordt om de Venrayse beelden te herstellen. Er valt aan onze oude kerken meer te restaureren dan beelden. Dio Rovers, uit een Brabantse lithografenfamilie uit de omgeving van Geertruidenberg voortgekomen, werkt aan oude fresco's, o.a. in de Grote Kerk te Breda, die voorzichtig van latere kalklagen worden ontdaan en, waar nodig, bijgewerkt.

De nieuwe opvattingen hebben uiteraard ook invloed op de kunstnijverheid. 'Evenals de overladen vaatwerken hadden gehoord bij bewegelijke kerken in gotiese trant, sloten de nieuwe vormen zich bij de rustige bouw van moderne architecten aan' – aldus Brom. Wie edelsmeedwerk noemt, denkt aan de Utrechtse Brom's. Toch draagt ook Brabant, zij het op zeer bescheiden schaal, bij. Genoemd moge worden Albert Arens uit Grave, in München gevormd en in Haarlem werkzaam, die o.a. de ambtsketen van de Rector Magnificus en de staf voor de pedel der Nijmeegse Universiteit vervaardigt.

Werken bovengenoemden in de opvattingen, voortgekomen uit de vernieuwingen der Amsterdamse School, rond 1930 ontwikkelt zich naast deze een geheel andere stijlvorm in ons gewest, namelijk een teruggrijpen op de 16e eeuwse vroege Barok, door haar voorlopig nog meer lineair dan plastisch vormgevoel wel te onderscheiden van de latere Barok, waarover in het begin van dit hoofdstuk is gesproken. Frans Siemer, pr, uit Utrecht afkomstig, maar Brabander geworden met de Brabanders, en Lucas van Hoek uit Tilburg zijn hiervan de stuwende krachten. Is de eerste aanvankelijk vooral graficus, later voornamelijk beeldhouwer, de tweede ontplooit zijn veelzijdig talent als schilder, graficus, beeldhouwer, glazenier en kunstnijvere, waardoor hij thans een in menig opzicht belangrijke groep werken op zijn naam heeft. Opmerkelijk is dat in het

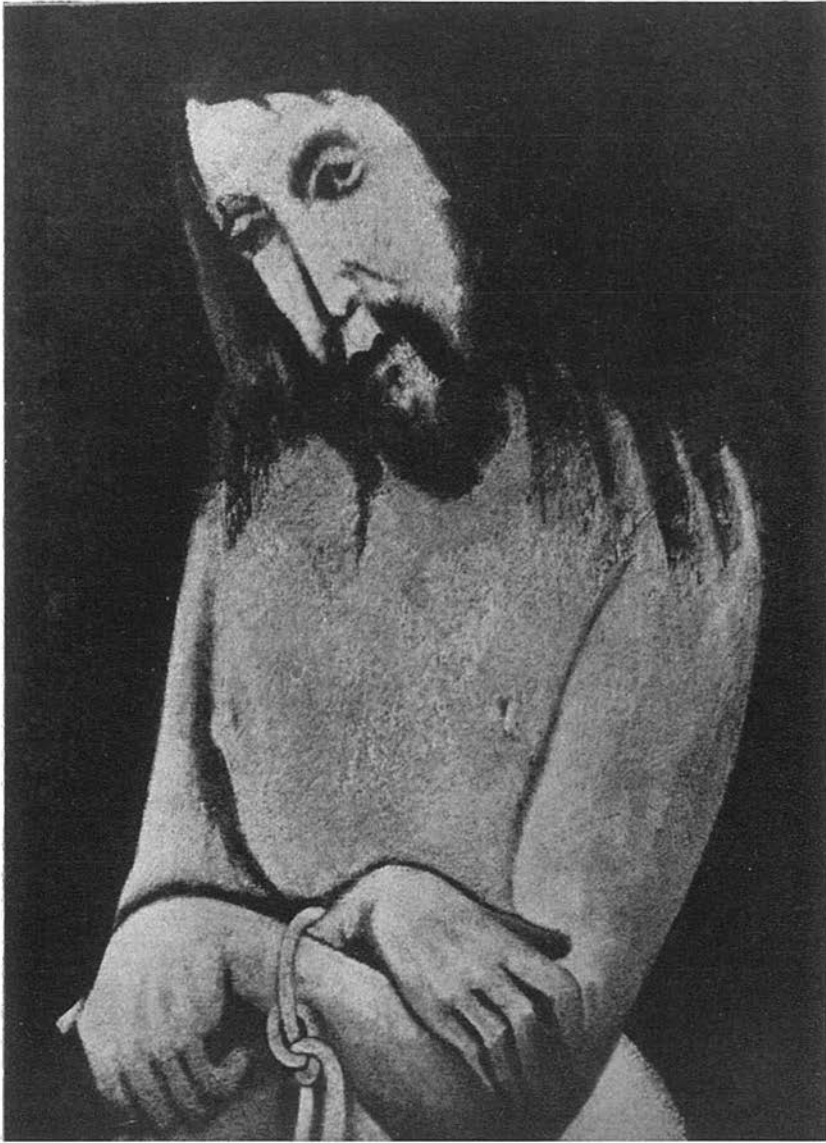
werk van Siemer bepaalde expressionistische elementen meespelen, zoals de beperking tot het meest elementaire en de nadrukkelijkheid in lijn en vlak, waarmee het wordt uitgebeeld.

Deze Neo-Barok is een artistiek begeleidingsverschijnsel van de Brabantia Nostra-Beweging, die Brabant op alle terrein in zijn wezenlijkheid wil handhaven. Dit brengt automatisch een historische gerichtheid mee naar dagen van vroegere grootheid, inzonderheid naar de 'Eerste Gouden Eeuw van het Laat-Bourgondisch Tijdvak', dat glorieus uitbloeit in de Brabantse Barok. Typerend is dat deze renovatie zich voornamelijk voltrekt in het vlak der kerkelijke kunst, waaraan het bouwen van vele nieuwe kerken en kapellen – men denke aan de over het gehele gewest verspreide Maria-kapellekens van het Brabantse Studentengilde – mede voedsel geeft. Reinald Rats O.F.M., uit Udenhout afkomstig, draagt haar ook buiten Brabant uit, met name in het Limburgse, terwijl omgekeerd broeder François Mes O.S.B., uit Holland gekomen, menige Brabantse kerk decoreert met zijn devoot vertellende, wel op de 15e eeuwse Italianen geïnspireerde, wandschilderingen.

In het Limburgse was reeds vroeger een stijl tot ontwikkeling gekomen, waarin het versierend element een grote rol speelt. Maar de kunstenaars aldaar bereikten een groter oorspronkelijkheid door moderne verworvenheden er in te verwerken. Tussen de beide oorlogen zijn vooral Nicolas en Eyck in Brabant werkzaam.

Zo lang ons gewest zelf geen voldoende krachten levert, vullen zij de lacunes. Dit is al een hele stap vooruit, want tot dan toe volstond men hier in hoofdzaak met het reproductiewerk der ateliers.

Aandacht voor allerlei progressieve richtingen, waardoor moderne stijlvormen van binnen- en buitenland kunnen doordringen, zal men in de Brabantse kerkelijke beeldende kunsten eerst na de tweede wereldoorlog constateren.

H. Wiegersma: de gebodene Christus

Nico Molenkamp: Portret

III

PROFANE BEELDENDE KUNSTEN

In de eerste helft der vorige eeuw vertonen de profane beeldende kunsten een van de kerkelijke vrij sterk afwijkend beeld. Waar bij de kerkelijke kunstenaars de traditie der late Barok vrijwel alles beheersend is, staan de profane werkers in de ban van de jongere machtige stroming der Romantiek.

Tegenover het heroïsch karakter der Barok, dat meer geëigend lijkt voor het uitbeelden van God en Zijn Heiligen, treedt het meer intieme karakter der Romantiek, geschikt om de gedachten- en gevoelswereld te vertolken der zich in die dagen ontwikkelende burgerklasse. Alleen in bepaalde grootse opdrachten, meestal van nationale aard, handhaaft de romantische kunstenaar een bepaalde heroïek. Een ander punt van verschil is, dat bij de kerkelijke kunst tot 1900 het kerkmeubel en het beeld, met paramenten en vaatwerk, overheerst; bij de profane het schilderij. In één opzicht is er overeenkomst: in beide speelt het Klassicisme min of meer een rol. Zoals de religieuze beelden soms een typisch mengsel opleveren van klassicistische en barokke elementen, zo treft ook in profane beelden en schilderstukken wel een sobere, een enkele maal zelfs monumentale structuur, die kennelijk aan het Klassicisme is te danken. Onder een min of meer klassieke vormgeving gaat dan een romantische inhoud schuil, zoals omgekeerd wel klassieke onderwerpen in geromantiseerde weergave geuit worden. Werken van Constan-tijn Huysmans bijv. vertonen wel dit karakter. Hij is de zoon van de Bredase landschapschilder Jacob Huysmans. Zelf ook landschapschilder haalt hij zijn vorming in Antwerpen en bij Ary Scheffer in Parijs, die wel als model kan gelden van genoemde klassicistische en romantische combinatie. Zijn broer Victor Huysmans is ook in Parijs terechtgekomen, maar daar

werkzaam gebleven; meer als tekenaar en kleurenlithograaf dan als schilder. Ook sommige landschappen van Josef Knip treffen door een classicistische bouw.

Over het algemeen echter heeft de romantische landschapsschildering een meer pathetisch dan classicistisch karakter, waarin graag met tegenstellingen van licht en donker wordt gewerkt. Landschapsschilders van Brabantsen huize, die in deze geest werken, zijn er verschillende. De oudste, tevens wellicht de beste, is de Tilburger Josef August Knip. Hij trekt, als velen in die tijd, over Antwerpen naar Parijs, waar hij o.a. de Tilburgse bloemenschilders Gerard en Cornelis van Spaendonck ontmoet, die, eveneens via de Antwerpse schilderswereld in de Franse hoofdstad beland, daar, speciaal wat Gerard betreft, een goede carrière vonden. In de Napoleontische tijd zwerft Knip jarenlang door Italië, tot hij zich later in ons land vestigt, o.a. in 's-Hertogenbosch en ten slotte in Berlicum. Kreeg hij zelf de eerste lessen van zijn vader Nicolaas Frederik, die uit Nijmegen zich in Tilburg vestigde als behangsel-, bloemen- en vruchten-schilder, hij wordt op zijn beurt de stamvader van een schilderend geslacht. Deze schildersgeslachten zijn kenmerkend voor vroegere tijden, waarbij het atelier van vader de rol vervult der huidige Academie. Zijn zoon August werkt aanvankelijk ook in 's-Hertogenbosch en Berlicum, maar vestigt zich later in Duitsland. De bekende dierenschilderes Henriëtte Ronner-Knip is zijn dochter. Nog een tweede zoon van genoemde Nicolaas Frederik is in Tilburg geboren, nl. Marten Derk. Zijn werk is echter van minder betekenis.

Belangrijker is Remigius Haenen, eveneens behorend tot een schildersfamilie. Zijn vader Caspar, uit Maastricht afkomstig, werkt een twintigtal jaren in Oosterhout, maar vertrekt dan naar Amsterdam. Hij legt zich toe op kerkinterieurs, maar werk van betekenis brengt hij niet voort. Op zijn atelier in Oosterhout ontvangen zijn zoons en dochters de eerste opleiding.

Adriana en Elisabeth als schilderessen van stillevens, een genre bij voorkeur door vrouwen beoefend; George en Remigius als landschapschilder. Vooral de laatste maakt naam. Jarenlang trekt hij werkend de Duitse landen door, tot hij zich in Aussee bij Wenen vestigt. Eveneens een echte zwerver door Europa, vooral door Duitsland – de Romantiek zit deze kunstenaars toch wel in het bloed – is de Bossche landschapschilder Josef Hartogensis, leerling der Koninklijke School en der Dusseldorpse Academie.

De romantische figuur- en portretschildering heeft in de 18e eeuw een erg huiselijk karakter, wat in de meeste gevallen wil zeggen erg prozaïsch. In de eerste decennia der 19e wint ze onder invloed der Romantiek aan losheid en een zekere poëtische allure. De oudste en tegelijk een der beste uit deze groep is eveneens een Tilburger, Adriaan de Lelie. Na zijn Antwerpse en Dusseldorpse leertijd ontplooit hij zijn talent hoofdzakelijk in Amsterdam. Goede portrettisten zijn ook Quirijn van Amelsfoort uit 's-Hertogenbosch, evenzo in Dusseldorp gevormd, en de jongere Bastiaan de Poorter uit Meeuwen. Opmerkelijk is dat deze in Den Haag zijn opleiding krijgt. Voorzover bekend is hij de eerste, die de grote rivieren overtrekt om in het Noorden zijn vorming op te doen. Hieraan is de afkomst uit het Land van Altena en het Protestantisme zeker wel niet vreemd. Na zijn studie werkt hij enige tijd in 's-Hertogenbosch en Heusden en trekt dan voorgoed noordwaarts. In 1870 wordt hij benoemd tot Directeur der Rijksacademie te Amsterdam.

Het door de Romantici zo zeer geliefde historie-stuk beoefent Gerard van Genk, die o.a. voor zijn geboortestad Bergen op Zoom 'Het Sterfbed van Jan van Glimes' schildert.

Wat de taferelen-schildering betreft inspireert de Romantiek zich bij voorkeur op de illustere voorbeelden der 17e eeuw, maar verwerkt ze vaak op sentimentele wijze. De belangrijkste figuur uit deze groep is Petrus van Schendel uit Terheyden. Na

zijn Antwerpse jaren werkt hij aanvankelijk in het Noorden van ons land; weldra vestigt hij zich voorgoed te Brussel. Hij is nog heden een der populairste onzer romantische schilders; vooral zijn kaarslicht-stukken blijven gezocht, evenals dat het geval is met de 18e eeuwse Brabantse kaarslichtschilder uit dezelfde streek, Godfried Schalken uit Made.

In de tweede helft der eeuw vertonen de beeldende kunsten opnieuw een sterke afwijking tussen de kerkelijke en de profane. Gaat bij de eerste de Laat-Barok over in de Neo-Gotiek, bij de laatste maakt de Romantiek stilaan plaats voor het minder pathetische Realisme, een neiging naar de onopgesmukte uitbeelding der werkelijkheid, en aandacht voor de eenvoudige, dagelijkse dingen rondom ons.

In de portretschildering wijkt het toneelmatige en pompeuze der romantische voorstelling voor een meer natuurlijke voordracht. De belangrijkste portretschilder van deze periode is Piet Slager Sr. Het hierop volgend geslacht handhaaft dezelfde opvatting en ook bij de besten dezelfde kwaliteit, zoals te zien is aan de portretten van Piet Slager Jr. 'In zijn beste portretten – zegt Luns – zit een degelijke kracht met een fijn gevoel voor duidelijk omschreven vorm, een mooi begrip van verfbehandeling en lichtval . . . kortom stevige kloeke portretkunst'. Dezelfde lof kan men Jan Franken toekennen. Hij is de zoon van een Tilburgse amateur-schilder, die zijn beide jongens Piet en Jan een goede opleiding geeft. Jan vormt zich voornamelijk in Parijs en blijft verschillende jaren in het buitenland werkzaam, tot hij zich in het begin dezer eeuw in Den Haag vestigt. Hier bouwt hij een goede carrière op en schildert vele persoonlijkheden uit de maatschappelijke wereld. De beste portretschilder van deze generatie is Pieter de Josselin de Jong uit Sint Oedenrode. Na zijn studietijd aan de Koninklijke School trekt ook hij naar Antwerpen en Parijs en voltooit zijn vorming door reizen in Frankrijk en Italië. Na een dier reizen maakt hij in den huize

Slager een machtige houtskooltekening een gehele wand vullend, van de oorlog in de Soudan: 'een Delacroix-visioen', zegt Luns. Ze wordt thans bewaard in de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Dan begint zijn loopbaan als portretschilder. Wel vindt hij in 's-Hertogenbosch en omgeving enkele opdrachten, maar Brabant kan ook aan deze schilder niet het zijne geven. De Josselin vertrekt naar de grote steden van het Noord-Westen en blijft er tot zijn vroege dood werkzaam.

Een genre, dat altijd door blijft boeien, is het stilleven en het bloemstuk. Er zijn nog al enkele Brabantse schilders, meer nog schilderessen, die zich hierop toeleggen. Maar slechts weinigen bereiken enige artistieke maat. Onder de schilderessen valt als oudste te noemen Edmée Wilhelmina Broers uit Geertruidenberg. Leerlinge van de Haagse Academie blijft ze daar werkzaam. Dan zijn er de dochters van Piet Slager Sr., Jeannette en Corry. De eerste komt ook tijdelijk in Den Haag terecht maar keert daarna voorgoed naar Brabant terug, terwijl de tweede gehuwd naar Indië vertrekt.

Belangrijker is het werk van de Bosschenaar Jan Bogaerts, leerling der Koninklijke School, die echter ook al vroeg de provincie verlaat en sinds jaar en dag in Den Haag zijn fijnzinnig realistische stillevens schept. Hij mag zich zijn leven lang in een grote populariteit verheugen.

Wat de genre-kunst betreft, vraagt het eerst Herman Moerkerk de aandacht. Hij is een der zeldzamen, die zijn realisme weet te doordringen van een gezonde humor. Moerkerk bezit genoeg fijnheid van geest en gemoed om zijn werk te vrijwaren voor goedkope effecten. Populair in de goede zin, zodat ontwikkelde als onontwikkelde smaak kan hebben in zijn olijke kijk op de wereld, weet hij achter het uiterlijk van een anecdote de diepere menselijkheid te treffen. Zelfs deze gevierde schilder, tekenaar en illustrator kan Brabant niet houden. Nog op gevorderde leeftijd vertrekt hij naar Haarlem, in dienst van 'De

Spaarnestad'. Maar Brabant en 's-Hertogenbosch neemt hij mee in zijn hart. Is. van Mens uit Berlicum en Paul Rink uit Veghel hebben eveneens ons gewest verlaten. De eerste zwerft zijn leven lang de wereld door. Hij is het meest aan Moerkerk verwant. Hoewel vlot en vaardig schilder van stads- en straatleven is hij toch vooral bekend geworden als journalistiek illustrator en als ontwerper van affiches. De tweede, leerling der Haagse en Antwerpse Academie, is evenzo een zwerver door Europa. Naast het genre- en figuurstuk heeft ook het landschap vaak zijn belangstelling. Reinier Pijnenburg uit Vught, aan de Koninklijke School en in Antwerpen gevormd, vindt, naast de Brabantse motieven, zijn sterkste inspiratie in land en volk van Frankrijk, Spanje en Noord-Afrika. Tot deze groep mogen we ook rekenen de Rotterdammer Frans Oerder, met een Bossche dochter getrouwd en veel in Brabant werkzaam, waar o.a. folkloristische onderwerpen hem boeien.

Het vruchtbaarst zijn de Brabantse schilders van deze periode in het landschap. Zeker is daaraan de grote ontwikkeling en vernieuwing, die de landschapschilderkunst in Frankrijk in deze zelfde tijd doormaakt, niet vreemd. Daar is de 'School van Barbizon' ontstaan, die het rhetorisch romantisch landschap vervangt door een meer rustige en verfijnd-natuurlijke uitbeelding. Mede onder invloed der grote Engelse landschapsschilders leidt zij in tot het beroemde Franse Impressionisme. Nu neemt het losse, spontane van de schilderlijke voordracht sterk toe, zodat men bij een impressionistisch landschap voor het eerst het gevoel krijgt werkelijk buiten te zijn. Het Impressionisme immers stelt zich juist ten doel de directe weergave van een momentele indruk, niet nauwkeurig geformeerd door duidelijke contouren van lijnen en vlakken, maar als in een flits ontstaan, opgeroepen door de werking van kleur en licht. De 'Haagse School' vertolkt ten onzent wat terzelfdertijd in Frankrijk gaande is.

Wat nu onze Brabantse landschapschilders betreft, een impressionist van formaat schuilt er niet onder. Vrijwel allen vertonen een gematigde tussenvorm tussen realisme en impressionisme in. Niettemin zijn er verschillenden het vermelden waard. Men kan in dit overzicht nu eenmaal niet met nationale, laat staan internationale maatstaven rekenen, maar moet zich met regionale tevreden stellen. Uit West-Brabant (Bergen op Zoom) stammen Lucie van Dam van Isselt en Willem van Dort. Beiden verlaten Brabant; Van Dort echter niet voordat hij verschillende jaren de sfeer van de Schelde heeft geschilderd, die hij na de eerste wereldoorlog voor die der Rotterdamse havens ruilt. Uit Oost-Brabant komen ook enkele figuren. Uit Helmond de Jacobsen en uit Mierlo Peter Marinus van Dillen. Zoals in Limburg menig schilder uit de aardewerkfabrieken komt, zo stammen deze uit de tekenkamers van de textielfabriek van Fentener van Vlissingen. Hun opkomst danken zij aan de Maecenas Van Vlissingen, die hen ter opleiding naar het Noorden zendt. Zo vormt Van Dillen zich aan de Rijksacademie te Amsterdam onder Derkinderen. Vrij spoedig komt hij in Duitsland terecht, waar hij werkzaam blijft.

Midden-Brabant wordt vertegenwoordigd door de Waalwijker Henri Bayens, de Tilburger Piet Franken en de Bossche naar Frans Slager. Bayens werkt aanvankelijk geheel in de sfeer der Haagse School, maar gaat later over tot een moderner stylerende vorm. Piet Franken daarentegen – oudere broer van de portretschilder Jan en evenals deze ook in Den Haag werkzaam – blijft zijn leven lang aan de Hagenaars trouw. Eenzelfde Haagse-School karakter toont het werk van Suze Slager-Velsen, met Piet, en Marie Slager-van Gilse, met Frans Slager getrouwd. Frans Slager zelf is de belangrijkste figuur. Hij toeft enige tijd in de gewijde oorden van Barbizon en wordt onze meest typische vertolker van deze kunstrichting. Zijn vakmanschap is groot en zijn stijl zuiver. Exposities in de voornaamste

steden van Europa getuigen van zijn meer dan regionale reputatie. Hierbij moge worden opgemerkt, dat het landelijk schoon van Brabant de hele eeuw door aantrekkingskracht uitoefent; en niet op de Brabantse schilders alleen. Reeds verschillende niet-Brabantse romantici vertoefden vaak hier om er inspiratie op te doen. In sterker mate is dit het geval met de Haagse School. Twee figuren mogen met name genoemd worden, Albert Neuhuys en Arthur Briët, omdat hun Brabantse boereninterieurs, vooral uit Heeze, internationale bekendheid hebben verkregen. Zo mag ook niet vergeten worden de Rotterdamse etser Andreas Schotel, die zoveel jaren geregeld in Esbeek werkt, dat een compleet Brabants oeuvre ontstaat.

De impressionistische schilderwijze doordringt ook de portretschilderkunst. Plaatst men een portret van Jan Franken naast een van Jan van Delft – vooral uit zijn latere tijd – dan ziet men het verschil: de voordracht is lossler, de toets levendiger, de kleur meer gedifferentieerd en verfijnd. De begaafdste portretschilders dezer realistisch-impressionistische periode zijn de Waalwijkse broeders Jan en Theo van Delft.

De teken- en graveerkunst heeft in de 19e eeuw nog niet die belangstelling, welke zij heden geniet. Brabantse beoefenaars zijn zeldzaam, al vervaardigt menig schilder wel eens tekeningen of grafisch werk. De oudste zuivere graficus is Jhr Mr Carel Storm van 's Gravesande uit Breda, vooral als etser bekend. Aanvankelijk in Brussel, later in Den Haag, ontplooit hij een vruchtbare activiteit. Hij is een typisch vertegenwoordiger der Haagse School. Jonger is de Tilburgse etser en lithograaf Ludolf Berkemeyer, die, in Dusseldorp gevormd, lange tijd in Duitsland werkt, maar later zich in Baambrugge en Noordwijk vestigt. In Helmond werkt Jan Jacobs, die zich door Van Vlissingen's toedoen bij Wenckebach te Santpoort kan specialiseren. Hij weet vooral resultaten te bereiken in het Ex-libris en

is de enige Brabantse graficus van die periode, die hierin enige naam heeft verworven.

Beeldhouwers, glazeniers en kunstnijveren van enig belang – althans in profane zin – brengt ons gewest in dat tijdvak niet voort.

Twee Brabanders heffen de 19e eeuw over naar de 20e: Antoon Derkinderen en Vincent van Gogh, de een van nationale, de ander van internationale betekenis.

In de Franse Tijd studeert Vincent's grootvader voor predikant aan de Leidse Universiteit. In 1811 wordt hij als dominee beroepen in Breda. Zijn zoon, Vincent's vader, vervult zijn leven lang het predikambt in Brabant: eerst in Zundert, dan in Helvoirt, Etten en Nuenen. Het aandeel van Brabant op Vincent's vorming is niet zo gemakkelijk te bepalen. Uiteraard moet land en volk invloed op hem hebben. Al is hij eenzelve van aard, hij groeit toch op met de Zundertse jeugd. Ook zijn kostschooltijd brengt hij in het Brabantse door. Van dan af echter kent hij nauwelijks een vaste woonplaats meer. Hij zwerft van land naar land en van plaats naar plaats. Wel valt hij – uitgenomen de laatste jaren in Frankrijk – telkens op Brabant terug. Steeds, als hij elders in moeilijkheden raakt, trekt hij huistoe. Eerst naar Etten, later naar Nuenen. En hij woont en werkt er toch wel zo lang en zo intens, dat we beide plaatsen als fasen van ontwikkeling in zijn kunstenaarschap onderscheiden.

Zo lang hij in den vreemde vertoeft, blijft het Brabantse land en volk in zijn geest, vaak als een troostende en sterkende herinnering. In de Inleiding tot Vincent's briefwisseling met zijn broer Theo schrijft Mevr. van Gogh-Bonger: 'Met welk een onuitsprekelijk heimwee bleven zij, Vincent en Theo, nog jarenlang verlangen naar het ouderlijk huis in het Brabantsche dorpje op de hei'. Waar hij ook heenzwerft, steeds weer komt Brabant in zijn brieven terug: 'Zundert, de gedachte daaraan

wordt me soms te sterk'; 'Theo, er zal altijd iets van de Brabantsche akkers en hei in ons blijven'.

Als hij na vele wederwaardigheden en maatschappelijke mislukkingen besluit schilder te worden, tekent en schildert hij aanvankelijk in een donkertonige, breedgeborstelde toets, die – als bij Breitner – in coloristisch opzicht een reactie betekent op de 'zilveren' Haagse School, maar die overigens nog goeddeels impressionistisch van factuur is. Toch gaat het ook dan reeds bij Van Gogh niet zozeer om de schilderlijke impressie als wel om de kern van mensen, dieren, planten en zelfs levenloze voorwerpen. Zo dringen zich reeds vanaf het begin bepaalde expressionistische elementen in zijn werk. Het Brabantse land en de Brabantse boer, later speciaal de wever, vormen zijn onderwerpen. Hij worstelt met deze gegevens, die hij technisch nog niet aan kan, maar die hij ook weer niet aan wil kunnen, zoals de eigentijdse schilders het in hun macht hadden. Van het begin af is hij zich, hetzij intuïtief hetzij met klaar besef (dat valt niet zo makkelijk uit te maken) bewust van een loslaten, beter gezegd van een doorbreken van de natuurgetrouwe weergave terwille van het diepe karakter van de objecten. Van het begin af is hij vervuld van een ander, een symbolisch zien, dat hem drijft naar een zeer persoonlijke weergave, die niet het individuele geval zoekt, maar het type: zinnebeeld van het genus mens of dier of ding. Niet slechts de zelfstandige, dus van de werkelijkheid afwijkende tekening, ook de zelfstandige kleur, eveneens niet de werkelijkheid nastrevend, moet deze symboliek dragen. Tegenover de gangbare idealisering van land en volk, stelt hij als eerste de werkelijkheid. Maar deze, gezien door zijn temperament: dramatisch in felheid van streek en geladenheid van kleur. En sociaal: aandacht eisend voor de arme keuterboertjes en huiswevers. De ontplooiing van dit nieuwe zien voltrekt zich niet in Brabant maar in Frankrijk.

Daar wordt Vincent van Gogh – met Cézanne, Gauguin en

Munch – de grondlegger van het 20e eeuwse Expressionisme.

Als Vincent in 1885 voorgoed Brabant verlaat, verdwijnt zijn werk naar de rommelzolder. Enige invloed op de toenmalige beeldende kunst in Brabant kan er niet van uit gaan. Maar ook zijn later, groot oeuvre uit Frankrijk blijft jarenlang ten onzent onbekend. Zo werkt het geslacht, veel jonger dan Van Gogh, – de Franken's, de Slager's, de Van Delften – zonder ook maar in het minst door Van Gogh's vernieuwingen beroerd te worden. Naar historische datering had Van Gogh aan hen allen vooraf moeten gaan; naar artistieke datering komt hij echter nu eerst op zijn plaats, als logisch gevolg van de jarenlange miskennis van zijn pionierswerk.

Onder invloed dezer grote voorgangers zijn de beeldende kunsten in onze eeuw totaal van aanschijn veranderd. Wel niet opeens, maar toch via een snelle evolutie. De voornaamste groeperingen in ons land, waarin die evolutie zich demonstreert, zijn 'De Coloristen' Van Dongen, Sluyters, De Jong en Van Herwijnen, hun naam dankend aan een expressief kleurgebruik; 'De Bergense School' met Colnot, Gestel en de beide Wiegman's, dichter bij het geleidelijk veldwinnend Expressionisme staande; 'Het Expressionisme' zelf met Charley Toorop, Kruyder en Chabot.

Hoe verhoudt zich Brabant tot al deze richtingen? Onder de genoemde kunstenaars zijn er twee van Brabantse oorsprong: Sluyters en Chabot. De eerste volgt de Koninklijke School slechts kort, omdat de familie van 's-Hertogenbosch naar Amsterdam verhuist, als hij pas dertien is. In de hoofdstad begint, na verdere opleiding, zijn schildersloopbaan, succesvol en joyeus. Dat succes is voor een goed deel te danken aan het feit, dat Sluyters open staat voor de nieuwe stromingen in het buitenland, die hij bij ons introduceert. 'Van Impressionisme tot Expressionisme' zo zou men zijn werk kunnen samenvatten. Door zijn knappe tekening, krachtig coloriet en scherpe karak-

teristiek is zijn invloed op de tijdgenoten, ook op menig Brabants schilder, groot.

In hoeverre is Brabant in Sluyters te herkennen? Zijn werk is steeds weer gekenschetst als vol van een 'joie de vivre et joie de peindre'; ik geloof dat dit meeslepend élan zuidelijk van aard is.

Hendrik Chabot is een ander type. Zijn werk is scherp bepaald door het consequent toegepaste expressionistische karakter. Logisch voortbouwend op de voorgangers, wendt de expressionistische kunstenaar zich doelbewust af van de werkelijkheids-uitbeelding ten einde uiting te geven aan geestelijke spanningen. Ideeën-kunst kan men het Expressionisme noemen, want de idee verdringt de uiterlijk waargenomen verschijningsvorm, zodat zij dus door een andere vorm verzinnelijk moet worden. Kenmerken van deze andere vorm zijn: het terugbrengen van de realiteit tot het meest wezenlijke en het benadrukken van dit wezenlijke door sterke lijn en kleur om daardoor de suggestiviteit van de voorstelling te verhogen.

Deze expressionistische vormgeving is niet nieuw. In Egyptische en Babylonische plastiek treedt zij reeds op; eveneens bij Byzantijnse, Romaanse en soms Gotische meesters. Eerst sedert de Renaissance streeft men naar een natuurgetrouwe weergave.

Dit Expressionisme is in ons land, behalve door de Franse meesters, ook beïnvloed door Vlaamse figuren, speciaal van de 'Lathemsche School', als Albert Servaes en Constant Permeke. De invloed van de laatste is b.v. op Chabot onmiskenbaar. In beider werk vindt men dat monumentale en tevens instinctieve, waardoor de natuurvormen tot oerbeelden worden gesynthetiseerd.

Zowel van vaders- als moederszijde uit een Brabants geslacht in Sprang geboren, van protestantsen huize, trekt Henk Chabot op twaalfjarige leeftijd met zijn ouders naar Rotterdam. Maar buiten de stad, in het wijde Hollandse land, komt hij tot

ontwikkeling. Ook bij hem is het moeilijk vast te stellen wat Brabant hem gedaan heeft. Hij is, met Van Gogh en De Josselin de Jong, de niet-katholiek. Hij blijft, als Van Gogh, zijn leven lang de schilder van de grond en zijn bewerkers. Dit moet reeds in zijn Brabantse jaren doorgedrongen zijn in zijn gevoelige kunstenaarsziel: het beeld van de werkende plattelander, eenvoudig, zuinig, want arm, maar taai van lijf en geest. Blijdschap kennen ook Chabot's mensen zelden, evenmin als die van Van Gogh. Het heeft er alle schijn van alsof de zware levensernst en de instinctieve vrees voor uitgelaten plezier van de protestantse levensvisie hier mede bepalend heeft gewerkt. In dit opzicht is er wel geen groter tegenstelling denkbaar dan tussen Sluyters en Chabot.

Welke boze harpij onttrekt aan Brabant telkens de beste krachten? Derkinderen, Van Gogh, Sluyters, Chabot. De vraag is echter gewettigd of zij, bij een durend verblijf ten onzent, zich gelijkwaardig zouden hebben ontplooid. Het antwoord lijkt ontkenkend, omdat zij het voor een kunstenaar noodzakelijk milieu gemist zouden hebben. Zonder Zuid-Frankrijk is Van Gogh niet denkbaar, zonder het artistieke Amsterdamse leven Derkinderen en Sluyters evenmin. Alleen Chabot's ontplooiing kan men zich ook in de Langstraat denken.

Er is één Brabander, die, evenals de vorigen, het postuur van een nationale gestalte bereikt en metterwoon hier gevestigd blijft: de schilderende dokter Hendrik Wiegersma. Fries van afkomst, maar in Lith aan de Maas geboren en in Deurne geworteld, spreekt deze autodidact in zijn werk, als Chabot, diepe ernst uit. Het voortdurend geconfronteerd worden met zorg en pijn veroorzaken het mededogen, waarvan zijn werk vervuld is. Echter niet alleen zijn figuurstukken, ook zijn landschappen, in hun ruige toets en donkere toon, zijn vol tragische accenten. Hier vooral is hij aan Permeke verwant. Ook hij ziet mens en land in een groot organisch verband. Enerzijds door

krachtige versobering, anderzijds door scherpe expressie van het meest kenmerkende ontbolstert hij uit het bijkomstige het wezen.

Belangrijk is dat Wiegersma – anders dan Permeke en Chabot – ook religieuze thema's kiest en ze uitbeeldt op even indringende en schone manier. In de laatste jaren – hij is nog volop in de kracht van scheppen – wordt zijn palet lichter, de kleuren meer transparant en de compositie nog suggestiever.

Aanmerkelijk minder begaafd zijn Laurens van Kuyk uit 's-Gravenmoer, die vele jaren in Parijs werkt, en Jan Kruisen uit Boxtel, gevestigd in Oirschot. Tesaamen met Wiegersma en Albert Verschuuren heeft Kruisen, tussen de beide oorlogen, eenzaam pionierswerk in ons gewest verricht, ondankbaar werk, omdat het niet begrepen, wel bespot werd. Autodidact, vooral beïnvloed door Van Gogh, heeft hij het Brabantse landschap in expressionistische opvatting gestalte gegeven. Martin Roestenburg uit Acht bij Eindhoven is zijn leerling. Een andere figuur van belang is M. Bies Sr uit Aarle Rixtel, hoewel ook hij zonder een grote voorganger, in dit geval Permeke, niet denkbaar is. Hoezeer trouwens deze Vlaamse reus velen in zijn ban houdt, zien we aan Pieter de Bodt uit Oosterhout, Marius van Rijn uit Ravenstein en Jan van Riel uit Tilburg. De laatste heeft in zijn jongste periode de Permekese donkere sfeer voor een lichter palet geruild, waardoor hij wint aan een meer oorspronkelijke kleurstelling.

Onder de figuur- en genreschilders, door het Expressionisme beïnvloed, vallen te noemen de Amsterdammer Jan Strube, gevestigd in Liesbos bij Breda, en Else Rubbens uit Waalwijk, die sinds enkele jaren Brabant heeft verlaten. In haar kindertekeningen, sober maar raak, leven de kleine hummels hun leven van spel en droom. Maar ook ouderen hebben haar belangstelling, zodat zij wordt aangezocht om Coolen's Peelwerkers te illustreren.

Uitgesproken expressionistisch en van grote kwaliteit is het werk van Nico Eekman, in Brussel geboren en werkend in Parijs, maar hier op zijn plaats, wijl hij tweemaal geruime tijd in Nuenen verblijft, waaraan zijn diep respect voor Van Gogh niet vreemd is.

Tussen de beide oorlogen in ontwikkelt zich nog een andere stijlrichting: 'De Nieuwe Zakelijkheid'. Reactie zowel op het steeds meer de vormen verdoezelend Impressionisme als op het steeds sterker deformerend Expressionisme wenst zij de objecten scherp natuurgetrouw weer te geven. Dit betekent echter allerminst een terugkeer naar het Realisme der vorige eeuw. Want aan een uiterste realiteitsuitbeelding paart zij een zekere irrealiteit, doordat de voorwerpen uit hun omgeving worden geïsoleerd door de verst verwijderde even scherp uit te beelden als die op de voorgrond, waardoor de beschouwer ze anders voor zich ziet en ze intenser ondergaat dan in de werkelijkheid zelf. Dus toch een zekere abstractie van de werkelijkheid en verwantschap met de expressionistische zienswijze. Deze merkwaardige, vaak zeer suggestieve, combinatie van realiteit en irrealiteit drukt men later veel juister uit in de naam 'Magisch Realisme'.

Aan deze groep – waartoe o.a. behoren Hynckes, Koch, Ket, Schuhmacher, Willink – heeft Brabant deel in de persoon van Gerard Röling. Deze Bosschenaar leidt, na zijn leertijd aan de Koninklijke School en de Amsterdamse Academie, enkele jaren een leven van avontuur, van reizen en trekken door de wereld. Terug in het vaderland leeft hij van illustratie en portret, wandschildering en gravure, want zijn aanleg en kunde zijn veelzijdig. Mede om deze gaven wordt hij docent aan de Amsterdamse Academie. Wat zijn werk betreft, daarop is de term 'Magisch Realisme' veel meer van toepassing dan 'Nieuwe Zakelijkheid', want doorheen zijn realiteitsuitbeelding zindert

een rijke fantasie en een diepe Romantiek. Röling is zich bewust hoe Brabant op hem heeft ingewerkt. Dankbaar getuigt hij ervan in de biografische notities, aan de uitgave van zijn werk toegevoegd. 'Als het waar is, dat het emotionele leven van een mens voornamelijk gevormd en beheerst wordt door ervaringen uit de kindertijd, dan mag ik de goden zeker dankbaar zijn, dat ik mijn jonge jaren heb mogen leven in het grensgebied tussen Noord en Zuid: Brabant. Land van humor en dwaasheid? Hoog boven de hoofdstad, op de kathedraal, staan nog engelen en demonen. En over de velden en akkers, steden en dorpen, waart nog de geest van Jeroen Bosch en Brueghel... Mijn jeugdherinneringen zijn vol van de kleuren en geuren van het platteland'. En Raoul Hynckes, die deze uitgave inleidt, getuigt: 'Röling, l'artiste amoureux de la terre, de la nature, de la fécondité, de la vie... je crois que son origine brabançonne n'est pas étrangère à cette manifestation enthousiaste'.

In dit tijdvak der vernieuwingen treedt de grafiek het sterkst naar voren in het werk van Jan Franken, zoon van de vroeger vermelde Tilburgse portretschilder Piet Franken. In Den Haag geboren en gevormd aan de Academie aldaar blijft hij er ook werkzaam. Hij is een uitstekend graficus, wiens werk in binnen- en buitenland de aandacht heeft, om zijn zuivere opvatting van het wezen der grafiek en zijn schoon-gestyleerde expressiviteit.

Naast een kerkelijk beeldhouwer als J. Maas uit 's-Bosch, in Haarlem werkend, treden nu voor het eerst profane: Theo van Reijn en Grada Rueb, beiden uit Breda, maar buiten de provincie actief geworden. Hun werk toont duidelijk het verzet tegen het Impressionisme door een meer spirituele inhoud en een zekere symbolische inslag. Eveneens buiten het gewest werken de Bergen op Zoomse beeldhouwers Kees Smout te Amsterdam, Jo Lint te Maastricht, Klaas van der Kreek in Bussum en Antoine Damen in Antwerpen. Brabant zelf heeft

Egbert Dekkers: Kruiswegstatie te Empel

Foto M. Coppens

Alb. Troost: H. Familie, muurschildering te Eindhoven

Foto M. Coppens

in deze periode blijkbaar voor deze tak der beeldende kunsten nog geen voldoende emplooi.

Glazeniers blijven nog steeds zeldzaam. De Dominikaan Raymond van Bergen uit 's-Hertogenbosch, in Dusseldorp gevormd, toont een bescheiden talent. De begaafdsten is Pieter Hofman uit Teteringen, werkzaam in Den Haag, alwaar hij o.a. ramen vervaardigt voor het Gemeente-Museum en het gebouw van de Hoge Raad.

IV

EN THANS . . .

Na de tweede wereldoorlog gaan de jongere Brabantse beeldende kunstenaars de richting volgen, waartoe expressionisten ten onzent als Wiegiersma en Kruisen de weg hebben gewezen. Eerst thans ontdekken zij, dat in het buitenland de ontwikkeling van het Expressionisme niet stil heeft gestaan; dat daar vele nieuwe figuren de consequenties hebben getrokken uit hetgeen de voorgangers hebben opgebouwd. Zo ontstaat het Fauvisme, zich kenmerkend door decoratieve kleurvlekken, in sterke ongebroke kleuren, saamgehouden in strakke omlijningen, die elkaar door een bepaalde ritmische opeenvolging in evenwicht houden. Baanbrekers ervan vindt men vooral in Frankrijk, o.a. Matisse, Dufy, Rouault. De Duitse groep expressionisten 'Die Brücke', met Nolde, Kirchner, Schmidt Rotluff e.a. is er aan verwant. Ten dele ook wel de meer lyrische en tevens meer naar het abstracte neigende 'Blaue Reiter', van wie Paul Klee en Franz Marc de belangrijkste zijn.

Een andere stijlgroep, het Kubisme, stelt zich een architectonische bouw van het kunstwerk voor. Picasso en Braque zijn hier de voorgangers, die verklaren dat alles in de natuur gevormd is volgens bol, kegel en cylinder. De illusie van ruimte,

tot dan toe opgewekt door middel van perspectief en licht-effect, wordt vervangen door een meetkundig stelsel van volumina, elkaar opvolgend in ritmische continuïteit.

Het Surrealisme bouwt een visionaire wereld op, niet volgens lijnen van bewust denken of voelen, maar uit het onderbewustzijn. Er ontstaat een vormenspraak, die bepaalde elementen met de droom gemeen heeft. Een toren kan wandelen op menselijke benen of een boer kan vrouw en kind in zijn hoofd dragen en nog een borrel en een koe erbij. Vooral de Rus Chagall en de Spanjaarden Miró en Dali vertegenwoordigen deze richting.

De Abstracte of Non-figuratieve kunstrichting tenslotte verloochent de natuur positief, versmaadt het herkenbare voorwerp en bedient zich uitsluitend van lijn, vlak en kleur. Naast Picasso en Braque, die ook hierin voorgaan, spelen Kandinsky, Archipenko en de Nederlanders Van Doesburg, Van der Lek en Mondriaan een grote rol.

In al deze vernieuwingen treden, naast vroeger vermelde Egyptische, Byzantijnse en Romaanse invloeden nog andere op. Zo ontdekken deze kunstenaars de schoonheid, gelegen in de uitingen van natuurvolken als Maja's en Inca's, evenals in de Neger-plastiek. Ook de schoonheidswaarde die gelegen kán zijn in kindertekeningen, want een kind uit zich nog direct van binnenuit, geheel door zijn fantasie gedreven, terwijl het niet bij machte is de realiteit behoorlijk uit te beelden. Zo vindt men in dit alles eenzelfde kern: tasten naar de zin der dingen en deze zin zo direct en fel mogelijk uiten.

Het ontstaan van al deze -ismen gaat reeds terug tot kort na 1900, terwijl ze – na de onderbreking van de eerste wereldoorlog – van 1920 af voorgoed baan breken in het kunstleven van West-Europa. Dat Brabant eerst na deze oorlog hiervoor open komt, bewijst het culturele en artistieke isolement, waarin de provincie tot dan toe verkeert. Het is een gelukkig verschijnsel, dat de jongere generatie van beeldende kunstenaars

thans haar positief aandeel aan deze moderne expressie-vormen levert.

Het gaat niet aan in een beperkte opzet als deze een reeks namen te vermelden ván, noch minder beschouwingen te houden óver het grote aantal werkende jongere beeldende kunstenaars in onze provincie. Het niet vermelden berust derhalve geenszins op een minder gunstig oordeel. Voor een ampele bespreking van de huidige stand van zaken is een aparte studie nodig. Ze zou – geloof ik – op dit moment te vroeg geschreven worden, daar alles eerst sinds kort in wording en ontwikkeling is. Tot aan de eerste wereldoorlog is een zekere volledigheid betracht, omdat men het tijdvak van ongeveer 1800 tot 1914 als een afgesloten periode mag zien. Voor de laatste decennia moet men zich noodgedwongen wel bepalen tot enkele namen en korte karakteristieken, die niet meer willen zijn dan het aangeven van enkele grote lijnen.

Zo is er een groep, aan wie de expressionistische stroming met al haar nevenstromingen vrijwel voorbij gaat; die zich blijft baseren op de beginselen van het Impressionisme, zij het ook, dat zij toch onder invloed der moderne stijlvormen een ander accent heeft dan de Impressionisten zelf. Een der oudste, tevens sterkste in begaafdheid, is de Tilburgse schilderes Henriette Pessers, in Heeze woonachtig; haar werk is de beste representatie van de Bergense School ten onzent. Verder vallen te noemen de landschap schilders Hohmann uit Etten-Leur, de Antwerpenaar Ontrop, werkend in Breda en de Nijmegenaar Jan Hubertus, werkend in Geertruidenberg. Verder Willem Witjens in Nederhemert en Piet Engels in Rosmalen, beiden afkomstig uit Holland. Als bloemenschilders Peter van den Braken uit Eindhoven, 'n echte zwerver door de wereld, en Leonard Versteeg uit Waalwijk, in het Gooi werkzaam; en als portretschilder de Eindhovenaar Peer van de Molengraaf. Verschillenden van deze groep vinden hun leerschool aan de

Antwerpse Academie, speciaal aan het Hoger Instituut van Schone Kunsten, waar Isidoor Baron Opsomer, die virtuoze late vertegenwoordiger van het Impressionisme, een grote aantrekkingskracht uitoefent.

Dit is o.a. het geval met de Tilburger Theo Swagemakers, in Amsterdam werkzaam. Naast Antwerpen heeft ook Parijs hem beïnvloed, wat vooral aan de luchtige zwierige toets zijner vrouwenportretten merkbaar is. Ook als landschap- en stillevenschilder neemt hij een behoorlijke plaats in tussen de kunstenaarswereld van de hoofdstad. Evenzo door het 'blonde Impressionisme' van Opsomer beïnvloed zijn de verdienstelijke figuur- en portretschilders Wim van de Plas uit Udenhout en Arnoud Paashuis uit Vught. Portretschilders houden krachtens hun wezen meer het positieve vormelement vast. De Waalwijker Piet Verster, ook in Antwerpen gevormd, en de Bredanaar Feitze de Bruijn, houden in figuur als landschap eveneens de realiteit als uitgangspunt voor hun vooral door de kleurwaarde fleurige impressies.

In tegenstelling tot deze realistisch-impressionistische groep staan de Expressionisten. Ger Langeweg uit Oude Molen en J. Voskuil uit Breda, beiden gevestigd in Amsterdam. Antoon Kruisen, eerst door zijn vader en dan door Chagall en Soutine beïnvloed, reeds geruime tijd in Frankrijk werkend. Ook Sjef van Schayk uit Ravenstein, in Helmond gevestigd, de niet onbelangrijke Kees Bastiaans uit Mill, op wie Eyck, Chagall en Tijdgat inwerkten, Albert René Jansen uit Breda en Jean Nies uit Deurne, beiden gevoelig voor de sterk persoonlijke vorm van Herman Kruyder, behoren tot deze richting. Evenzo Marijke Thunissen en Toon van den Muysenberg beiden uit Breda, de eerste in Maastricht, de tweede in Amsterdam woonachtig, met een schildertrant, die op Rousseau le douanier terugwijst. Hier werkt ook Ko Sarneel uit Eindhoven aan zijn volkse taferelen. Weer een andere groep kenmerkt zich door een bepaalde

synthese van beide voorgaande. Men zou haar kunnen noemen Impressionisten, die hun werk een meer psychisch dan physisch karakter verlenen. Franse meesters als Bonnard en Vuillard zijn aan deze groep niet vreemd. De belangrijkste figuren ervan zijn de Hagenaar J. Gregoor, werkzaam in Cuyk-St. Agatha, en A. Sibens uit Roosendaal. Gregoor's verdroomde stillevens, meestal opgebouwd uit zeer simpele voorwerpen, worden door hun maker van een psychische inhoud vervuld, daar zijn eigen ietwat melancholisch wezen erin weerspiegeld ligt. De autodidact, maar rasschilder Sibens vertoont sterker dan Gregoor neiging tot picturale abstractie.

Zo vormt hij min of meer de overgang naar een volgende groepering, die, hoewel eveneens uitgaande van de waargenomen realiteit, zich vooral richt op decoratieve deformatie. Zij is kennelijk meer beïnvloed door de moderne Abstracten. De Eindhovenenaar Kees Houtman, werkend in Amsterdam, toont zich in zijn stadsgezichten een duidelijk aan het Expressionisme verwante figuur, die, met behoud van de waarde zijner uitgebeelde objecten, toch tevens neigt naar zuiver schilderlijke abstrahering. Sterker doet dit Kees Bol uit Oegstgeest, in Eindhoven gevestigd, in wiens figuurstukken de compositie eigenlijk gedragen wordt door de fraai uitgewogen kleurstelling. De sterkste tot op heden is Nico Molenkamp uit Enschedé, in Tilburg werkzaam. Ook hij heeft aan Opsomer te danken, maar zijn geestelijke inhoud is anders. Hij is de fantasievolle dromer, die het best slaagt in het vrije figuurstuk, omdat hij daarin zijn wereld van poëtische verbeelding het zuiverst kan uitdrukken. Aan dit meer innerlijk zien ontspruit harmonisch de vorm, die dan ook vrij sterk van de werkelijkheid naar een psychisch geladen decoratieve uitbeelding deformeert.

Weer een andere groep vormen de meer Abstracten, tevens soms met surrealistische elementen vermengd. De belangrijkste zijn Wim Schütz uit Roosendaal, neigend naar een primitieve

vorm, Ton Smits uit Eindhoven, zich wel op Klee inspirerend, en vooral J. Scheepens uit Eersel, die in de geest van Bissière en Manessier schone fantasieën scheidt. Vol belofte zijn ook Harrie Pardoel, uit Eindhoven, vrij sterk surrealistisch, en Jules Verschuuren uit Vught, hoewel nog afhankelijk van de oude Ecole de Paris, o.a. van Braque, Matisse en Picasso. Het is trouwens niet eenvoudig in de uiterst subtiële abstractie, waarin de minste wanklank stoort, werk te scheppen, dat volkomen gaaf is.

Een geheel andere, sterk sprekende formatie vormen zij, die men het best kan samenvatten onder de naam Monumentalen. De oudste is Gerard Princée uit Helmond, die rechtstreeks in Parijs het monumentale schilderen leerde. Met Wiegersma en de oude Kruisen hoort hij eigenlijk tot de voor-oorlogse Progressieven, maar door zijn buitenlands verblijf ontgaat hij ons dan. De oorlog drijft hem naar het vaderland terug en hij vestigt zich in de hoofdstad. Zijn werk is meditatief-vertellend, niet in de anecdotische stijl van vroeger, doch in grote eenvoud, streng stylerend en daardoor monumentaal en expressief. Veel van zijn werk is religieus. Jos Zeegers uit Tilburg, aan de Haagse Academie gevormd, is aan hem verwant. De meesten van deze groep ontvangen echter hun vorming aan de Amsterdamse Academie, speciaal van de toonaangevende hoogleraar Campendonk. Dat Amsterdam thans sterker op Brabant inwerkt, is ook een teken van vernieuwing, want de Amsterdamse Academie representeert meer de hedendaagse kunstrichtingen dan de Antwerpse. Onder die Campendonkse leerlingen is Egbert Dekkers pr uit Zeeland (N.Br.) de minst volgzaam. Ondanks Amsterdam zoekt hij aanvankelijk – als in de Tilburgse H. Hartkerk – zijn inspiratie in de majestieuzelijke kunst van Michelangelo, hiermee aansluitend bij de Neo-Barok. Het treffende is nu dat Cuypers' neo-gotische schepping dit werk volkomen verdraagt – zoals het barokke orgel immers ook niet de orde van de Sint Jan verstoort. Het is een orde, die uitgaat boven de enge band der

stijleenheid en haar steun vindt in de harmonie, die schone dingen vanuit hun wezen gemeen hebben. Intussen is in de laatste tijd een belangrijke evolutie in Dekkers' werk bespeurbaar, een neiging tot strenge stylering, waarbij de barokke illusie van ruimte en perspectief graag geofferd wordt voor een meer expressionistische tweedimensionale, aan oud-Egyptische en Assyrische vormen verwante, gestalte. Zo werkt Campendonk toch in hem door.

Toonaangevende representanten dezer monumentale richting zijn Jan Dijker uit Den Helder, werkend in Moergestel, Albert Troost uit Eindhoven en Marius de Leeuw uit 's-Hertogenbosch. Zij zijn als schilders, evenals Dekkers, geboren wandversierders, omdat zij steeds denken en voelen vanuit de monumentale, ongebroke strakheid van de wand en daaraan hun werk subordonneren. Dat zij allen tevens vruchtbaar werken als glazener volgt bijna vanzelf uit het voorgaande. Het streng stilerende, monumentale karakter van al dit werk leent zich veel beter voor de dienende dan voor de vrije schilderkunst, zodat wand-schildering en glas in lood de aangewezen terreinen zijn.

Dijker gaat hierbij toch sterk uit van het natuurbeeld, dat hij echter op zeer rationele wijze – zonder nochtans nuchter te worden – stijlvol monumentaliseert. Zijn werk, dat zich onderscheidt door een verfijnd kleurgevoel, vooral in zijn ramen, maakt de indruk diep doorleefd te zijn. Troost legt, vooral in de wandschildering, zijn kleuraccenten sterker, maar blijft ze beheersen door zijn uitgesproken maatgevoel, dat zich markant uit in de wel-afgewogen vlakgroeperingen. Een opdracht voor ramen in de hal van het gebouw der Tweede Kamer zoals hem ten deel viel, typeert de groeiende betekenis onzer beeldende kunstenaars. Is Troost aan het Duitse Expressionisme verwant, De Leeuw is zuiver Latijns van aard. Zijn gevoel voor een geraffineerde compositie – soms op het gevaar af van manieristisch te worden – en zijn luciede kleurschakeringen geven aan

het werk een geheel aparte eigenheid. Ramen als die voor het Eindhovense nieuwe Raadhuis behoren door hun streng decoratieve perfectie en hun uiterst beheerste toonskala tot het schoonste wat er gemaakt is.

Daar bij de bovenstaanden vanzelf de glazenierkunst ter sprake komt, moge deze hier eerst nog verdere aandacht vragen. Speciaal ook op dit terrein is Campendonk's leiding vruchtbaar. Naast het beschilderen van het glas treedt nu de zuivere zetting van de glasscherf in het lood sterk op de voorgrond. De nu volgende kunstenaars zijn louter glazenier. Onder hen lijken Jan Willemen uit Dongen en Pieter Wiegersma uit Deurne tot op heden de begaafdste. Beiden zijn minder monumentaal dan de boven genoemden en meer vertellend van karakter. Willemen, zich wel op Romaanse motieven inspirerend, componeert strenger dan Wiegersma, die – bij een ongetwijfeld grote begaafdheid – het gevaar vertoont zich in de vertellende details te verliezen. Hij kenmerkt zich vooral door een rijkdom aan kleur, die aan zijn ramen een exuberant karakter verleent. Deze hartstocht voor de kleur doet hem soms de tucht verliezen zichzelf op te leggen, als men geroepen wordt zijn werk aan de architectuur te subordoneren.

Apart staan de Tilburgse glazeniers Lucas van Hoek en Pieter Clijsen, die zich van de Neo-barokke vormen bedienen. In de laatste tijd echter oriënteren zij zich op de monumentale richting zonder nochtans het wezen der Neo-barok prijs te geven. Vooral bij Van Hoek leidt dit tot een evolutie, die de artisticeit van zijn werk verhoogt. Tegenover de mogelijk wat overdreven bewondering voor de Neo-barokke richting vóór 1940 staat thans een ongetwijfeld te sterke miskennis, onder invloed der vigerende progressieve stijlen. In hoofdzaak als glazenier, meest van religieuze aard, is werkzaam Joh. van der Pol uit Heusden. Veelzijdig zijn de Hagenaar Hugo Brouwer, in Nuenen woonachtig, en Toon Ninaber van Eyben uit

Marius de Leem: Gebrandschilderd raam te Eindhoven

Luc. van Hoek: Fragment wandschildering DAF, Eindhoven

Scheveningen, sinds jaren in Boxtel gevestigd: muurschildering, glas in lood, émail en mozaïek. Toon Merkelbach uit Oisterwijk is aan hen verwant. Hun stijl kenmerkt zich door gestyleerde vormgeving uit de school van Derkinderen.

Werd de grafiek tot op heden door onze Brabantse beeldende kunstenaars slechts zelden en eigenlijk altijd incidenteel behandeld, onder de jongere en jongste generatie trekt zij in steeds sterker mate de aandacht. Tot de verdienstelijke werkers in dit aparte, moeilijke genre behoren, als de wat ouderen, eerst genoemd te worden de Tilburgers Frans en Kees Mandos. In verschillende technieken bekwaam bereiken zij in de grafiek het meest, o.a. in de herleefde boekverluchting. Hun stijl is die der Neo-Barok, maar toont ook wel naar het Expressionisme neigende elementen. Het is werk van een vaak plezierig vertellend karakter, dat, zonder slap anecdotisch te worden, artistiek gehalte houdt. Uit 's-Hertogenbosch stammen de tekenaars Harrie van Rosmalen en Jan van den Thillart, die steeds meer de aandacht op zich vestigen. Eveneens Gerrit de Morée, schilder, graficus en illustrator; in de laatste hoedanigheid wel het sterkst. In Hilversum werkt de graficus Gijs Vlamings, uit Steenbergen afkomstig. Uitgesproken grafisch gedacht is het werk van Jan Sleper uit Hilversum, gevestigd in Breda. De Hagenaars Enno Brokke en Wim Noordhoek werken in Cuyk-Sint Agatha. Van Noordhoek mag men zeggen, dat hij onder de beste grafici van ons land te rekenen valt. Onder de calligrafen mag Chris Brand uit Utrecht speciaal genoemd worden, werkend in Breda; onder de Ex libris-ontwerpers de Bosschenaar Harrie Corvers en de Tilburger Frans v. d. Wee, beiden in Tilburg werkzaam; ook Jan van Doorn uit Breda, gevestigd in Nijmegen.

Thans treden ook de beeldhouwers voor het eerst in rijker groepering op. Professor Esser van de Amsterdamse Academie

heeft op menig hunner vormend gewerkt. De begaafdsten onder hen zijn de Amsterdammer Paul Gregoir en de Brabander Niel Steenbergen. Beiden hebben reeds een nationale naam verworven. De eerste is, behalve als vrij beeldhouwer, voornamelijk als restaurateur werkzaam: het herstel der schone gotische kerk van Wouw geschiedde, voor wat het beeldhouwwerk betreft, onder zijn leiding. Zijn stijl is weinig robuust, maar wel verfijnd en uitgesproken spiritueel. Steenbergen verrast telkens door zijn persoonlijke opvatting, waarin hij expressiviteit weet te verbinden aan monumentaal-hiëratische compositie.

Een beeldhouwer met eigen persoonlijkheid is Frans Verhaak uit Breda. Ook het vermelden waard zijn Jac. Kreykamp uit Tegelen, gevestigd in Dorst, Frans v. d. Burgt uit Kessel, werkend in 's-Hertogenbosch, Hein Koreman, Jan Vaes en Theo v. d. Nahmer, allen uit Breda, maar de laatste werkzaam in Den Haag, en J. Verhulst uit Steenbergen, in Amsterdam gevestigd.

Leo Geurtjens uit Berlicum en Hans Claesen uit Tilburg werden opgeleid bij Jespers aan de jonge Jan van Eyck-Academie te Maastricht. Het is te verwachten, dat zij in de toekomst – naast Antwerpen en Amsterdam – menig jong Brabants kunstenaar zal vormen. Wat hun stijl aangaat werken zij allen in van de realiteit abstraherende, plastisch groot-geziene compacte vormen. Piet Slegers uit Mierlo, werkend in Velp (Gld.), is de enige Brabander, die in volstrekte abstractie componeert, geïnspireerd door Henry Moore, maar met verdienstelijke eigenheid.

Hoe staat het met de Kunstnijverheid in de laatste jaren? Voorop mag worden gesteld, dat de opleving van het Edel Ambacht een belangrijke grondslag vormt zowel voor de bekwaamheid der werkers als voor de belangstelling en het begrip van het publiek. Zonder op het Brabantse Edel Ambacht hier verder in te gaan, mogen enkele kunstnijveren genoemd worden, die naast het ambachtelijk een artistiek vermogen tonen. De

Bossche ceramica Sophie v. d. Does de Willebois werkt in Utrecht samen met haar man Luigi de Lerma; de Bosschenaar Harrie van den Thillart, werkzaam in Arnhem, munt uit door zijn émail-technieken; de te vroeg gestorven Tilburger Arnaud Willekens en de Rotterdammer Frans Jacobs, in Deurne gevestigd, staan als bekwame edelsmeden bekend. Richard Peskowski uit Budapest, werkend in Breda, is schilder, graficus, maar vooral batik-werker van artistieke betekenis. Wat de weefkunst betreft, Ria van Gorp uit Tilburg, thans in Leiden, maakt naam als ontwerpster en uitvoerster van kunstzinnig weefwerk. De Bredenaar Wiek Claessen leidt „De Knipscheer” te Laren en de Amsterdammer Frederik Wichard is de verdienstelijke ontwerper in de ‘De Ploeg’ te Bergeik. Van niet minder belang is de ‘Cor Unum’-groep in ’s-Hertogenbosch, onder leiding van Herman Rademaker uit St. Michielsgestel, wiens decoraties op de voorwerpen van deze pottenbakkerskunst een eigen karakter dragen, expressionistisch van aard, eerder als teken dan als afbeelding bedoeld en logisch ontstaan uit de grondvorm der objecten.

Overzien we de algemene toestand van deze anderhalve eeuw, dan kan men de ontwikkeling het best constateren aan Brabant's open komen liggen in het algemene landsbeeld. In het eerste driekwart der vorige eeuw verlaten vrijwel alle Brabantse beeldende kunstenaars hun gewest, omdat het hen noch een opleiding kan geven noch een bestaan. Maar vanaf het laatste kwart komt er een kentering. Al moeten ook dan nog velen hun provincie voor andere streken verruilen, de blijvers worden talrijker. En in deze eeuw wordt Brabant steeds meer voor zijn kunstenaars een tehuis. Toch vestigt zich menigeen elders. Ook dit is een gelukkig verschijnsel. Zij dragen immers uit de in hen levende Brabantse geest.

Wat de van huis uit niet-Brabantse kunstenaars betreft hun

verhouding tot Brabant vertoont een soortgelijk beeld. In het eerste driekwart der vorige eeuw komen geen kunstenaars naar hier, uitgezonderd enkele leerkrachten aan de instituten. In het laatste kwart der vorige en eerste van deze eeuw komen betrekkelijk veel artisten naar ons gewest, maar het zijn passanten. Eerst tussen de beide oorlogen gaan verschillenden zich metter-woon hier vestigen. Thans is dit in verhevigde mate het geval.

Zo ontstaat een gelukkige wisselwerking, die het hare bijdraagt tot het algemene beeld van cultuur en kunst. Men kan geen grenzen trekken als onherroepelijke scheidslijnen zonder in een volkomen onvruchtbaar particularisme te vervallen.

Tot dit gunstig aspect dragen ook de tijdsomstandigheden bij: de wederopbouw en de snelle uitbreiding der steden, alsmede de groei der industrie verschaffen, vooral aan de beoefenaars der toegepaste kunsten, veel opdrachten. Een gelukkig verschijnsel in dezen is het groeiend kunstbesef bij geestelijke als wereldlijke autoriteiten, die, in plaats van met atelierwerk te willen volstaan, thans op originele werkstukken prijs stellen. Particulieren sluiten zich steeds meer hierbij aan, zodat men ook voor de werkers in de vrije kunsten in grote lijn het geschetste beeld kan aanhouden.

'De Brabantse Geest' – zo luidt de titel van dit laatste deel van 'Het Nieuwe Brabant'. Wie tot taak had over de Beeldende Kunsten te schrijven, moest uitkomen op de vraag: heeft de Brabantse geest zich, binnen het gestelde tijdperk, hierin zódanig gemanifesteerd, dat men van een 'Brabantse School' kan spreken? Ik geloof niet, dat de uitkomst van het onderzoek een bevestigend antwoord wettigt. Enerzijds is er, vooral in het huidige stadium, een te grote differentiatie; anderzijds zijn de kwaliteiten nog te gering. Dat die Brabantse geest in de beeldende kunsten geheel ontbreken zou, is echter evenmin waar. Ik meen hem te speuren in negatief en in positief opzicht. Negatief in het vrijwel niet voorkomen van Abstracte Kunst,

ondanks haar overheersende positie overal elders; positief in de behoefte aan een versierend element, waarvan de voorkeur voor de barokke lijn – en dit geenszins uitsluitend bij de Neo-barokke groepering – het sprekendst kenmerk is.

Dr P. C. de Brouwer onderscheidt in zijn studie over het Brabantse Volk een discursief en een intuïtief type. Geleerden behoren meer tot het eerste, kunstenaars meer tot het tweede. De Brabander noemt hij overwegend intuïtief. Hierop moge de hoop steunen, dat Brabant, ook in opzicht van de beeldende kunsten, een steeds belangrijker deel der Nederlanden zal worden.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- BROM PROF DR G., Herleving van de Kerkelijke Kunst in katholiek Nederland. (Leiden 1933)
- CLEERDIN VINCENT, Feestrede bij het honderdjarig bestaan van het Provinciaal Genootschap. ('s-Hertogenbosch, Handelingen 1933–1937)
- Vincent van Gogh en Brabant. ('s-Hertogenbosch 1929)
- COMMISSARIS AUG., Herdenkingsrede bij de dood van Herman Moerkerk. ('s-Hertogenbosch, Brabants Jaarboek 1950)
- CUNEN J., Dr. C. R. Hermans. In de reeks Ossensia. Aangevulde overdruk uit de Prov. N.Brab. Courant van 11–12 en 13 December 1929. ('s-Hertogenbosch 1937)
- ENGELMAN JAN, Over Hendrik Wiegersma. (Torso Utrecht 1932)
- HAMMACHER A. M., De levenstijd van Antoon Derkinderen. (Amsterdam 1932)
- HERMANS DR C. R., Vluchtig overzicht der verzamelingen van het Provinciaal Genootschap van K. en W. in N. Brabant. ('s-Hertogenbosch 1854)
- KINDEREN ANTOON DER, De jeugd van Antoon der Kinderen, door hemzelf beschreven. Anno 1892. Verzorgd door J. H. der Kinderen-Besier. (Bussum 1927)
- LAAN O.S.B. DOM H. VAN DER, Kerkelijke Bouwkunst. Het Nieuwe Brabant I. ('s-Hertogenbosch 1952)
- LANS J. R. VAN DER, Over Derkinderen. Katholieke Illustratie. ('s-Hertogenbosch 1901)
- LANSCHOT F. J. VAN, Herdenkingsartikel bij de dood van Huib Luns. ('s-Hertogenbosch, Handelingen 1942)
- LUNS HUIB, Een Bossche Schildersfamilie. (De familie Slager) (Elsevier's Geïll. Maandschrift LXI nr 2, Amsterdam 1920)
- MANDOS H. en M. COPPENS, De schilder Bies en zijn heem. (Land van Dommel en Aa, Eindhoven 1947)

- MOSMANS J., De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch. ('s-Hertogenbosch 1931)
- ROLAND HOLST PROF. R. N., Over Kunst en Kunstenaar. (Amsterdam 1928)
- RÖLING GERARD, Elsevier-uitgave, ingeleid door Raoul Hynckes en met autobiografische gegevens door de schilder zelf. (Amsterdam 1947)
- SASSE VAN YSSELT JHR MR A. F. O. VAN, Gedenkschrift van het Provinciaal Genootschap ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan. (Overdruk uit Taxandria, Bergen op Zoom 1937)
- SLOOTMANS KORNEEL, Bergen op Zoom - Aprilnummer van Brabantia Nostra. (Tilburg 1951)
- STOKVIS MR BENNO J., Nasporingen omtrent Vincent van Gogh in Brabant. (Amsterdam 1926)
- VANBESELAERE DR W., De Hollandse periode in het werk van Vincent van Gogh. (Antwerpen 1937)
- ZUYLEN JR R. A. VAN, Gedenkboek der Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. ('s-Hertogenbosch 1859)
- Almanak voor de Provincie Brabant, voor het jaar 1815 (en de volgende 60 jaren) ('s-Hertogenbosch)
- Brabantia Nostra en (het tegenwoordige) Brabantia.
- Catalogoog van de tentoonstelling 'Honderd Jaar Religieuze Kunst in Nederland 1853-1953,' in het Centraal Museum te Utrecht.
- Catalogoog van de tentoonstelling 'Elf Beeldende Kunstenaars uit Brabant,' in het Van Abbe-Museum te Eindhoven. Inleiding van Frans Babylon. (1953)
- Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Vanaf 1837 t/m 1947

Dr Harrie Kapteijns

LETTEREN IN NOORD-BRABANT
EEN EEUWOVERZICHT

I

SEDERT dat de kamers van Rhetorica ten gevolge van den opstand tegen Spanje en de reformatie in den godsdienst, eerst beperkt werden en later langzaam geheel verdwenen, werd de dichtkunde te 's Hertogenbosch niet dan schaars beoefend, en hadden aldaar de schouwspelen hun burgerregt verloren.' (Noord-Brabant, Wetensch. Ts. 1854)

Zo luidde met spijt het openingswoord bij de ingebruikneming van de nieuwe schouwburg en concertzaal te 's-Hertogenbosch in 1853, een belangrijk feit en misschien artistiek gezien een van de heuglijkste voor de aan kamers zo rijke stad, sedert Moyses' Bosch in 1561 op het luisterrijke landjuweel te Antwerpen het beste esbattement had geleverd.

Het heeft daarna niet lang meer geduurd: op dit landjuweel waren reeds de godsdienstige spelen verboden.

Wat voor Den Bosch geldt, zal niet minder voor de andere steden van kracht zijn geweest.

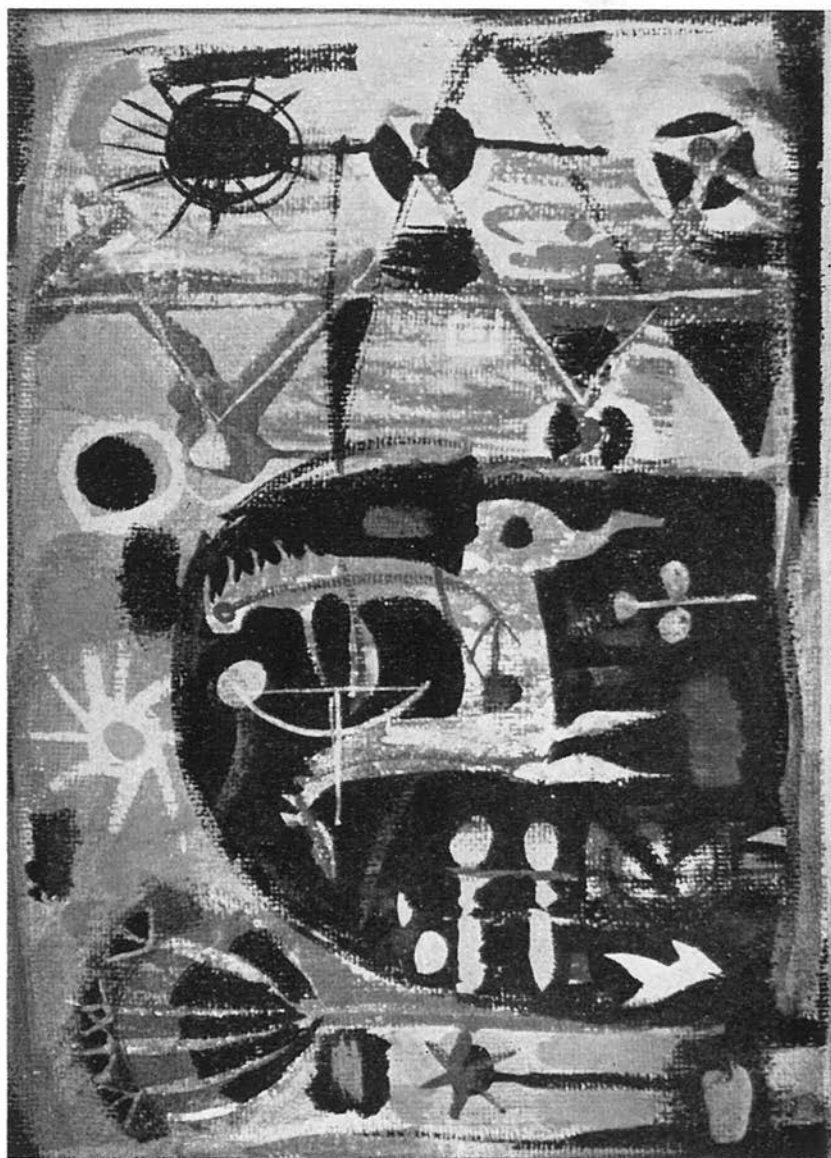
In Brabant zijn tussen de tweede helft der 16e en de tweede helft der 19e eeuw slechts twee dichternamen te memoreren: de contrareformatorische Adriaan Poirters (1605-1674) uit

Oisterwijk en de protestantse Julia Cornelia baronesse de Lannoy (1738–1782) uit Breda. Het succes van beide ‘solisten’ is zeer groot geweest.

Het masker van de Wereldt afgetrocken (1644) van de Brabantse Cats beleefde in 1688 zijn twaalfde druk al. De baronesse verwierf gouden en zilveren prijzen van het Leidse en Haagse Dichtgenootschap; niemand minder dan Willem Bilderdijk verzorgde haar *Nagelaten Gedichten* (1783); maar het oordeel van de bescheiden H. Knippenberg schijnt in onze tijd geen beroep te behoeven: ‘op de naam van dichteres kan zij, naar onze smaak, kwalijk meer aanspraak maken’.

Tot laat in de 19e eeuw kan men het letterkundig leven in Brabant niet karakteriseren in een reeks van elkander opvolgende schrijvers van naam of verdienste. Het overzicht dat Gomarius Mes in 1887 publiceerde over *De Katholieke Pers van Nederland van 1853–1887* laat blijken, dat er weliswaar een aantal in de eigen tijd bekende auteurs zijn geweest, maar dat het overgrote deel van de letterkundige oogst verzameld was – vaak anoniem – in alle mogelijke soorten van periodieken. Na het eerste kwart der 19e eeuw schijnen tijdschriften en almanakken uit het niet gerezen te zijn als paddestoelen met meestal een even kortstondig bestaan. Alleen al in 's-Hertogenbosch verscheen een respectabel aantal. Zo verschijnt in 1829 *De Noord- en Zuid-Brabandsche Faam. Tijdschrift voor den beschaafden stand* dat o.a. belooft: merkwaardigheden van landen en volken, ware en verdichte verhalen, kritische en luimige opstellen, letterkundige narigten, puntspreuken en gedichten. Waarlijk te veel om in zo'n kort bestaan te verwerklijken.

In 1852 wordt de eerste jaargang gepubliceerd (en naar ik meen de enige) van *Het Noordbrabantsch tijdschrift voor kunsten en wetenschappen* met nogal algemene onderwerpen als ‘De dichtkunde der Grieken tot aan Sophocles’. Het jaar daarop is *Noord-Brabant. Wetenschappelijk Tijdschrift*

J. Scheepens: Kinderdroom

Niel Steenbergen: Altaarrelief (Seminarie Ypelaer)

aan de beurt van optreden. In het algemeen overheerst in deze bladen een geschiedenisbeoefening van nogal amateuristische aard. De kunsten komen weinig en onder haar de letteren nog minder aan bod. Dat geldt ook voor de sinds 1837 verschijnende *Handelingen* van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. De handelingen noch de verhandelingen en al evenmin de jaarlijkse prijsvragen bekommeren zich om de letterkunde in creatieve zin. De eerste bibliothecaris van het Genootschap nochtans mag gelden als de eerste die zich wetenschappelijk heeft beziggehouden met de Brabantse letterkunde: Dr C. R. Hermans (geb. te Oss 1805, overl. te 's-Hertogenbosch 1869). Zijn proefschrift (Leiden 1834) was een *Introductio in notitiam rei literariae maxime provinciae Brabantiae Septentrionalis*. Van groot belang is ook zijn *Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Brabant*, waarin bovendien enige teksten zijn gepubliceerd, o.a. het prijswinnend esbattement van het genoemd landjuweel te Antwerpen.

Verwant aan de activiteit van het Genootschap is het werk van August Sassen (geb. te 's-Hertogenbosch 1853, overl. te 's-Gravenhage 1913). Gedurende drie jaren, vanaf 1883, deed hij het *Tijdschrift voor Noord-Brabantse Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* verschijnen. Ook hier is weinig te vinden over de letteren.

Belangrijker voor de literatuur – op dat moment nog vrijwel identiek met lectuur – zijn de volksalmanakken en wat aan jaarboekjes daarmee verwant was.

Zo geeft het *Roomsch-Katholiek Jaarboek voor het Koninkrijk der Nederlanden* (Breda 1835) 82 pagina's poëzie, niet half zo koninklijk als het jaarboek met deze titel waardig zou zijn geweest, maar soms – als ze eenvoudig en natuurlijk zijn – ook zuiver.

In 1839 verschijnt in 's-Hertogenbosch de *Volks-Almanak voor Roomsch-Catholijken* – een boekje dat toen zelfs in Den Haag

gunstig gerecenseerd werd als een leesboek, dat duurzame waarde bezat door zijn godsdienstige, geschied- en letterkundige bijdragen. Hoezeer deze almanakken een tijdsverschijnsel zijn blijkt wel uit het feit dat er in het begin der veertiger jaren in 's-Hertogenbosch twee verschijnen. Beide heten *Noord-Brabandsche Volksalmanak*, uitgaven van respectievelijk J. F. Demelinne en P. R. D. Muller. Uit Mullers tweede jaargang vermelden we zeer leesbare bijdragen van E. Bouwman en Hendrik Kuyper Gzn., de eerste ook bekend om de teksten die hij leverde voor koormuziek, de ander door bijdragen in andere tijdsbladen.

De waardering, die deze en dergelijke almanakken en volksboeken vonden, was erg uiteenlopend. Zo jubelde Gom. Mes: 'onze volksboeken zijn, gode zij dank, niet enkel laffe romans of flauwe romantische verhalen, die ten alle tijde bij jongelieden heel wat kwaad stichten'. Ze bevatten 'een keur van leesstof, godsdienstige, geschiedkundige en reisverhalen . . .' Daartegenover verklaart J. N. G. Söhngen, dat de Meyereiers juist door het veel lezen van vrome boeken hun taal bederven.

Het is uit deze delta van volksboekjes, dat ook Thijm's *Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken* in 1852 voortkomt. Daarin begint eigenlijk de herleving der literaire belangstelling en creativiteit bij de katholieken van Nederland, een herleving waaraan Noord-Brabant echter voorlopig weinig of niets zou kunnen bijdragen. In 1867 evenwel begon in 's-Hertogenbosch de *Katholieke Illustratie* te verschijnen en in meer dan één opzicht is dit voor Brabant het beginpunt geworden van smaakvorming en voorlichting op het culturele terrein. Ook Brabantse schrijvers kwamen hier aan het woord (in de eerste periode b.v. de gebroeders Snieders, in een latere J. B. Vesters). Al waren de verzen op zeer weinig uitzonderingen na slechte rijmen, vooral de reisverhalen, levensschetsen en novellen vormden een rijke schat van volkslectuur.

Ongeveer tegelijkertijd en uit dezelfde handen kwamen *Het Huisgezin* en *Het Dompertje van den Ouden Valentijn*; het eerste onder redactie van J. B. Vesters.

Een eveneens belangrijk initiatief in 's-Hertogenbosch was de stichting van de 'Leesbibliotheek voor Christelijke Huisgezinnen', waarin een reeks voortreffelijke volksboeken smaakvol werd uitgegeven.

Bloeiden in het proza der Almanakken vooral en uitsluitend schetsen, novellen en reisverhalen, van de poëzie vraagt één vorm bijzondere aandacht. Dat zijn de zogeheten lierzangen. Als uitgangspunt van dit genre zou men in Brabant kunnen nemen het werk van de patriottenleider Pieter Vreede. Onder zijn vele werk, vooral ook toneelspelen, vindt men talrijke lierzangen, o.a. zijn *Ode aan Noord-Brabant* (1794) bij gelegenheid van de opnemng van dit gewest in de Unie. Eveneens interessant als reactie op het politieke leven (na de afscheiding van België) is de *Noord-Brabantse Zegezang. Hulde aan de Bossche Schutterij* ('s-Hertogenbosch 1831), geschreven toen de schrijver J. M. van Beverwijk te Gouda gedetineerd was.

Van heel andere strekking en betere kwaliteit tevens zijn de verzen van A. van den Heuvel, priester en praeceptor der Latijnse School in zijn geboortestad Ravenstein. Hij publiceerde in 1841 *Een nederig Bloemtje, gestrooid op den weg van Z.M. onzen Koning door Noord-Brabant* in tienregelige strofen, sterk rhetorisch, maar niet zonder smaak en eruditie. Van hem was ook de *Uitboezeming op den 28 Nov. 1840 aan Z. M. Koning Willem II opgedragen*. Ook de Bossche verzen van Dr J. J. F. Wap (uit de tijd dat hij redacteur was van De Noordbrabanter) leveren veel jubilatatie en weinig stof tot jubelen.

Uit iets later tijd dateert het werk van P. F. Thomas van Hoogstraten (geb. te Escharen 1845). Als predikheer leraarde hij in Nijmegen en Huissen. Naast studies over Bilderdijk en Da Costa publiceerde hij hooggestemde gedichten: *God en*

Mensch (Breda 1872) en *Een blik op de toekomst der Wetenschap* (Utrecht 1874).

Het ontbreekt de lierzangers niet aan een hoge opvatting van de dichtkunst in het algemeen en de eigene in het bijzonder; de kennis van de Parnassus en de graden der bloed- en aanverwantschap zijner bewoners is eenvoudig verbluffend, terwijl de religie deze kennis te kerstenen had met het, althans poëtisch, al te veelvuldig en ijdel gebruik van Gods Naam. Geen talent? Ongetwijfeld wel, maar geen natuur.

Eveneens tot het genre der lierzangen – maar dan in mineur – behoren sommige elegieën rond het midden der eeuw. Een voortreffelijke en naar het schijnt ook zeer regelmatige aanleiding vormden de dijkbreuken en overstromingen. Zo publiceerde de Berchemse hoofdonderwijzer Martinus Dortman (geb. te Rotterdam 1812) in 1850 zijn *Opwekking. Lierzang voorafgegaan door een beknopt verslag der overstroming door J. F. Hansse*, geheel ten voordele der overstroonden in Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch). Van de reeds genoemde A. van den Heuvel verscheen eveneens te 's-Hertogenbosch in 1855 *De Waterramp van Maart 1855 (bepaaldelijk te Lith) ten behoeve der noodlijdenden elegisch bezongen*.

Reeds twee maal hebben we de naam genoemd van een schrijver, die onderwijzer was of geweest is.

Het is ons aanleiding genoeg om de nadruk te leggen op het feit, dat de activiteit der onderwijzers van zeer groot belang is geweest voor de culturele emancipatie der katholieken, in Nederland in het algemeen (men denke aan figuren als J. W. Thompson en J. R. van der Lans), voor Brabant in het bijzonder. We geven er hier slechts enkele voorbeelden van, als G. W. Lovendaal, A. M. de Jong, H. J. Maas, Kees Spierings en Jan Naaykens. Het gewest dat twee eeuwen lang slechts priesters als leiders had gekend en priesters als dichters, wint in de 19e eeuw in de onderwijzers zijn eerste lekenleiders. Kunnen wij

hier slechts de namen noemen van enkele schrijvers onder hen, groter is het aantal dat wetenschappelijk en sociaal de emancipatie gefundeerd en geschraagd heeft, véél groter nog zal het aantal geweest zijn dat zich tot wat met een actuele term cultuurspreiding heet beperkt heeft.

II

Na deze vluchtige en slechts algemeen oriënterende schets der literaire verschijningen en verschijnselen in de 19e eeuw, en alvorens te trachten een vaste lijn te brengen in de ontwikkeling der Brabantse letterkunde tot 1920, is wellicht het ogenblik opportuun voor enkele algemene opmerkingen omtrent het Brabants karakter dier letterkunde.

Het valt dan op, dat hetgeen Dr Remi Sterkens een der voorname kenmerken achtte van de literatuur der Antwerpse Kempen – nl. het regionalisme – lang niet in die mate aanwezig is in de letterkunde van Noord-Brabant. Zo is b.v. het gebruik van de streektaal bij de Noordbrabantse schrijvers lang niet zo intensief. Zou dat minder intensief gebruik der streektaal niet afhankelijk zijn van een ander, meer maatschappelijk verschijnsel, datgene wat ik het voortdurend va-et-vient der cultuurdragers in Noord-Brabant zou willen noemen?

Er hebben in de 19e eeuw (maar het geldt ook voor het heden) juist veel mensen, schrijvers, onderwijzers, predikanten en ambtenaren van niet Brabantse oorsprong in Brabant gewerkt, terwijl eveneens een groot aantal Brabanders naar andere gewesten ging. Voor de eerste groep denk ik aan de Bredase en Bossche tijd van Jan Wap, aan de Graafse periode van Le Sage ten Broek, aan Mart. Dortman, aan G. W. Lovendaal en Marie Gijsen, aan Moller, J. W. Poulssen, H. W. Maas, Gerard Knuvelder en Karel Meeuwesse; aan de predikanten H. W. Tijdeman en J. Reddingius; voor de tweede groep aan

de gebroeders Snieders, E. A. Rovers, J. Söhngen, Antoon Coolen de Oudere, Marie Koenen e.a. Beide reeksen zouden aanzienlijk uitgebreid kunnen worden.

Daarbij valt zeker nog rekening te houden met een verhoudingsgewijs grote laag minder ontwikkelden en armen, waaruit een volkse letterkunde zich nu eenmaal moeilijk ontwikkelt; bij wie integendeel zelfs de streektaal relatief sneller zal vulgariseerd worden tot een onbruikbaar plat. En zou nu in een milieu waar eeuwenlang een minderwaardigheidsgevoel gewoerd heeft, de streektaal wel zo aantrekkelijk zijn, zal daar niet een sterkere drang naar wat voor beschaafd doorgaat zich doen gelden?

Dat de Brabantse streekliteratuur maar heel langzaam op gang is gekomen, hangt met de boven gesignaleerde verschijnselen zeker samen. Op een echte 'sociografische roman' – streekroman of stadroman – moeten we eigenlijk wachten tot Antoon Coolen.

In het midden van de 19e eeuw komt de streekroman voort uit de romantiek. Hij is een belangrijke verschijningsvorm van de hernieuwde belangstelling voor de bezielde natuur. Zoals reeds vroeger de renaissancist zijn geluksverlangen projecteerde in de idyllische eenvoud van een kunstmatig, irreëel buitenleven, zoekt ook de romanticus zijn geluksverlangen in het terug-naar-de-natuur.

Van Cremer (1827–1880) in het noorden, Conscience (1812–1883) in het zuiden – schrijvers van tamelijk naïeve, sentimentele streekverhalen – ontwikkelt zich deze romanvorm naar een historisch hoogtepunt bij Stijn Streuvels (geb. 1871). Vooral in *Langs de Wegen* (1903) en *De Vlaschaard* (1907) laat hij meesterlijk zien hoe diep de natuur ingrijpt in het leven van de plattelandsbewoner. Tevens kunnen we dan zien, hoe de streekroman onderhevig is aan invloeden van de tijd. Bij Cremer en Conscience komt nog de optimistische zienswijze van het ratio-

nalisme voor; bij Streuvels heeft reeds het naturalisme zijn invloed doen gelden, waardoor zijn romanfiguren gedetermineerd schijnen en Streuvels' zienswijze van de ontwikkeling pessimistisch is, met name in zijn ouder werk.

De Brabantse bijdrage tot de streekliteratuur in het bovengeschetste verloop is dus bescheiden in kwaliteit en in hoeveelheid. In de meeste gevallen hebben de Brabantse romans en verhalen weliswaar het Brabantse land tot achtergrond, tot décor, maar het is er nauwelijks een dramatische factor, een handelende 'persoon' in.

Zo ligt bijvoorbeeld de zaak bij hen, die tot de eerste romanschrijvers van het nieuwe Brabant behoren: de gebroeders Reinier en August Snieders (resp. 1812-1880 en 1825-1904), geboren in Bladel, Conscience-navolgende schrijvers van volksromans. Vooral August, aanvankelijk letterzetter te 's-Hertogenbosch, die later in Antwerpen het Handelsblad ging redigeren, bereikte met zijn werk een populariteit, die die van Conscience bijna evenaarde. Aanvankelijk schreef hij vertellingen en romans van historisch-romantische snit, later boeken met meer eigentijdse (en steedse) problemen. Heroïsch blijft ook dan zijn werk, maar, volgens hedendaagse smaak, feuilletonheroïsch.

Voor het zuiver uiterlijk beeld van Brabant in die tijd, is het werk van August en Reinier Snieders (medicus te Turnhout) ook nu nog wel van belang, maar de aantrekkelijkheid die hun werk had voor het publiek toen - gevolg van de romantiserende, min of meer locale geschiedschrijving of van het gemoedelijk-anecdotische ? - heeft het verloren. Een eigen menselijke visie ontbreekt, herscheppingen worden hun figuren niet. Ze delen alle in dezelfde conventionele, gemoedelijke en sentimentele aard, die geen 'aard' is.

Voor wie belangstelling heeft voor de Sniedersen zelf - Uri Nooteboom heeft met smaak en inzicht *Het Land der Sniedersen*

geschreven, 'een biografische roman uit de Kempen' (1948). Nootboom stierf voor het boek klaar was. Antoon Coolen heeft het voltooid. Het boekje gaat overigens maar voor een gering deel over de Bladelse tak, waarvan de genoemde schrijvers voortkomen.

In 1881 kregen de Sniedersen gezelschap, zo al geen concurrentie van Hollidee, onder welke schuilnaam de ambtenaar E. A. Rovers zich verborg (geb. te Asten 1848, gestorven 1908). In dat jaar verscheen namelijk het boek *Etsen naar het Leven*. De er in verzamelde verhalen waren eerder in tijdschriften geplaatst, maar werden nu door zijn vriend A. C. Loffelt in boekuitgave 'gebakerd' en met een tekening van Josef Israëls versierd. Het boek kwam uit, toen de schrijver reeds in Batavia was, vanwaar hij de etsen een brief ten geleide meegaf, waarin hij aardig de combinatie van schrijver en ambtenaar toelicht. Men vindt in deze schetsen een gevoelige confrontatie van de schrijver met zijn sujetten, met name in 'De Pruuver'. Het hele boek door wordt men getroffen door heel tekenende trekjes van dierenobservatie. Als derde kwaliteit zou genoemd mogen worden het pittig gebruik van het dialect. Nochtans zijn deze korte verhalen geen verbeeldingen van het leven in Brabant. Het waargenomene wordt niet herschapen tot een nieuwe werkelijkheid.

Het was waarschijnlijk niet door de Sniedersen of door Hollidee dat Brabant bekend geraakte in de andere gewesten van Nederland. Stellig hebben de vertellingen van H. Chappuis (geb. te Haarlem 1844, gestorven te Den Haag 1906), waarvan er een aantal in Brabant gelocaliseerd zijn, daartoe veel bijgedragen. Noord-Nederland kende Brabant alleen uit reisbeschrijvingen en herinneringen van gemobiliseerden. Tot de laatste groep behoort ook het werk van Chappuis, kapitein der infanterie. Hij publiceerde, tussen veel ander werk door, *Schetsen uit Noord-Brabant* (Den Haag 1886), *Boschwachters Rika*

(Schiedam 1886) en *Nol Giele en andere Beelden uit Noord-Brabant* (Schiedam 1886). Zijn werk is minder dan dat van Hollidee. Zelf blijft hij op groter afstand van zijn 'helden'. De verhalen zijn romantischer, in de betekenis van wilder, en berusten nog minder op geobserveerde werkelijkheid.

In 1888 verscheen van de hand van J. Söhngen (geb. te Oirschot 1841, gestorven te Hoorn 1918) een bundel schetsen *Uit de Meierij* (Leiden). De schrijver wekt te sterk het gevoel, dat hij er zelf buiten, zo niet boven stond en zijn verhalen missen datgene wat juist de novellen van Antoon Coolen zo waardevol zou maken: de drang tot medeleven en medelijden als creatieve factor. Zijn beschrijvingen van de plattelandskermis, het gebruik en misbruik van de alcohol en zijn gevolgen hebben weliswaar een zekere documentair-critische waarde, maar – ofschoon nogal pretentius – zijn verhalen hebben geen grote literaire betekenis.

Waren het tot nog toe vooral de Meierij en de Kempen, waar de verhalen zich afspelen, S. van der Vijgh, G. Simons en Marie Gijsen verplaatsen ons naar West-Brabant. Dat is niet het enige wat hen onderscheidt van hun meer oostelijk georiënteerde voorgangers.

Het naturalisme begint zich intussen duidelijk voelbaar te maken; de schrijfwijze gaat snel veranderen.

Van der Vijgh (geboren te Zevenbergen 1876, gestorven 1899 te Bussum) publiceerde eerst *Een Hinderpaal* (1898). Pas na zijn dood wordt een belangrijker boek *De Werkers* (Haarlem 1900) uitgegeven, ingeleid door zijn vriend Henri Dekking. *De Werkers* bevat een drietal schetsen uit het arbeidersleven in de West-Brabantse kleistreek. S. van der Vijgh is de eerste naturalist in de Brabantse letteren.

In en rond Bergen op Zoom is een bundel schetsen gelocaliseerd van G. J. M. Simons (geboren te Utrecht 1876), die de jaren 1879–1898 in genoemde stad woonde: *Op den Zoom* (Haarlem

1904). Ook hier wordt met een door het naturalisme gespitste zintuigelijkheid geobserveerd en beschreven. Bij voorkeur zijn het onderwerpen uit het alledaagse leven, bijvoorbeeld *Het Panbaring-visschen* en de voortreffelijke karakteristiek van de schooi-vrouwtjes uit *Op Schobber-de-bonk*.

Met Marie Gijsen (geboren te Gouda 1856, gestorven 1936 te Berlicum) doet wederom een auteur van niet-Brabantse oorsprong zijn intrede in de Brabantse letteren. Sinds 1888 bracht Marie Gijsen haar vacaties door in Brabant, hetgeen haar er toe gebracht heeft haar werk verder in Brabant te situeren. Het begin van dit nieuwe werk is de novelle *Grada*, die in 1911 verschijnt in *Van Onzen Tijd*. In 1916 verschijnt haar eerste Brabantse roman *Brord en Hanne*, die gevolgd werd door verschillende andere, waarvan *Een uit Velen* (1920) en *Aan de Boschdreef* (1926) de voornaamste zijn. Het best slaagde zij nochtans in haar novellen, waarmee zij medewerkte aan *Van Onzen Tijd*, *De Beiaard*, *Roeping* en *De Gemeenschap*, waarvan in 1913 en 1920 bundelingen werden gepubliceerd, resp. *Uit het hart van Brabant* en *Van ongeweten Levens*.

Afgezien van de literaire betekenis van haar werk, heeft Marie Gijsen voor Brabant de verdienste, dat zij een nieuwe binding heeft geschapen tussen dit gewest en het geheel der katholieke emancipatie op cultureel terrein.

Aanvankelijk riep haar werk nogal weerstanden op vanwege het pessimistisch realisme, waarmee zij toestanden en verhoudingen weergeeft; zij is daarin beïnvloed door Stijn Streuvels. Later werd het werk in de gemoedssfeer van de katholieke kunst opgenomen. De strikt letterkundige waarde van haar werk is niet zo groot. De streek is er nog hoofdzakelijk sfeerelement, al maakt zij zich het dialect ten nutte, en bepaalt slechts zwak de structuur der personen, die zijn zelfs psychologisch zwak geobserveerd; de binding tussen streek en mens – vooral voelbaar in de strijd om het bestaan van de Brabantse boer en land-

arbeider – gaat eigenlijk schuil achter haar nogal eenzijdig belichte sociale problemen en is weinig overtuigend. Toch is Marie Gijsen in dubbel opzicht voor de toekomst der Brabantse letterkunde van belang geweest. Ten eerste omdat zij in haar werk, zoals Van Duinkerken het heeft geformuleerd, de voorloopster is van Antoon Coolen in de schildering van gemoedsconflicten binnen de dorpsgemeenschap. Zij is daarin somberder en uitzichtlozer dan Coolen. Vervolgens heeft zij mét haar werk de plaats veroverd voor de literaire verwerking van een sociale problematiek van schrijvers na haar.

Met het dóórbreken van het naturalisme kunnen we in de Brabantse romans twee lijnen onderscheiden: de eerste en oudste is die van de anecdote en de gemoedelijke romantiek; de tweede is de veel sterker en strenger sociaal-geïnteresseerde beschouwingswijze van het realisme, met alle nuances die daarin mogelijk bleken.

Ofschoon ook Johannes Antonius Leonardus Coolen (geboren te 's-Hertogenbosch 1875, gestorven in 1905 te Amsterdam) beïnvloed is geweest door de Tachtigers en de Franse Naturalisten, versterkt hij eerder de eerste lijn. Aangezien zijn roepnaam Antoon was en daardoor aanleiding tot bijster misverstand ten aanzien van dé Antoon Coolen – zij hij hier duidelijk onderscheiden.

Johannes Coolen droeg zijn eerste schetsen uit het Brabantse volksleven bij aan het dagblad *De Avondster* en leverde later vaste bijdragen aan het *Noordbrabantsch Dagblad*, geheel of gedeeltelijk in de streektaal. In 1902 wordt hij redacteur van *De Telegraaf*. Een chronologische bloemlezing uit zijn werk is in 1947 verschenen te Baarn (verzorgd en ingeleid door Willem Hoffman, fraai geïllustreerd door Adine Huygen-van Houten) onder de titel: *Helvoirt aan de Lei*.

Ofschoon de schrijver niet of nauwelijks boven het anecdotische uitkomt, weet hij daarmee een verrassend plastisch beeld

te scheppen van het leven op het Brabantse platteland. Dat is vooral te danken aan zijn scherp waarnemingsvermogen, zijn verteltalent en de welwillendheid waarmee hij zijn mensen is tegemoet getreden. Hij bereikt evenwel nergens een werkelijk tragische spanning en glijdt soms weg in een humor, die – hoe pittoresk ook – de schrijver niet toelaat tot het wezen der gebeurtenissen en karakters door te dringen.

Met de leeftijdgenoten Henri 't Sas (geboren 1877 te Breda) en Herman H. J. Maas (geboren 1877 te Venray) tekenen zich de twee bovengenoemde lijnen wel heel scherp af. De eerste zet met zijn gemoedelijk- en gezellig-aneccdotische journalistieke schetsen vanaf 1907 de lijn, die bij Renier Snieders begon, voort: *In en om Breda*, *Rondom Ons* (1917), *Karakters* (1917), *Brabantse Binnenbuisjes* (1923), *Keurbundel Novellen* (1935). Zijn roman *Op de Tweesprong* (1923) is van hetzelfde karakter en gehalte: goede ontspanningslectuur, die zelden problemen stelt maar ook geen wezenlijke dingen openbaart. Merkwaardig genoeg vonden verschillende van zijn verhalen een plaats in *Mooi Brabant in Woord en Beeld* (1918 – tevens orgaan van het vreemdelingenverkeer in Noord-Brabant), dat geredigeerd werd door R. N. Ouwering en Henri 't Sas en waarvan het literair bijblad *De Bibliotheek* onder leiding van Henri 't Sas stond. In zekere zin waren hier twee (bevriende) uitersten verenigd werkzaam.

Want het was H. N. Ouwering, die in 1898 zijn *Schetsen uit Noord-Brabant*, een leesboek voor de volksscholen had uitgegeven, alsook zijn *Schetsen uit de oude Brabantse Schoolwereld*, en die in 1908 te Helmond zijn *Uit de donkere Gewesten* deed verschijnen, waarin hij over kermissen en begrafenissen, raadsleden, ontwikkeling en onderwijs en sociale actie in het Brabantse platteland een licht liet vallen, dat vele romantisch ingestelden en idyllisch verheerlijkenden de ogen opende, anderen hevig verontwaardigde door wat gezien werd als schennis.

Liefde voor het land en kennis van zaken hoefde de archivaris in geen geval ontzegd te worden en wie lichtvaardig over zijn temperament oordeelt, herleest de zeer fraaie 'reportages' die hij in zijn blad bracht over *Een Voetreis langs de Maas*.

Dit werk van Ouwerling – dat het begin was van een nog steeds niet geheel opgeloste tegenstelling tussen realisten en optimisten, die elkaar voor sombere vervreemden en onverantwoordelijke idealisten hielden – had zijn aanleiding gevonden in het tweede boek van Herman H. J. Maas *De Verstoteling* (Helmond 1907), waarvan het de feitelijke adstructie en verdediging was. Reeds eerder had deze onderwijzer *Jan van Houthem's Schetsen van over de Peel, waarin het maatschappelijk en politiek leven der gemeente Veldbeim beschreven wordt* (1901) gepubliceerd. Dat was zowel een eerste knuppel in het hoenderhok als het begin van de Peelliteratuur geweest, al heeft het in zijn eerste kwaliteit het meest indruk gemaakt. In 1909 vervolgt de schrijver met *Het Goud van de Peel*, waarin, niet al te vermomd, zowel de schrijver, als de heer Ouwerling, als Pater van den Elsen rondwandelen. Het boek behandelt de ontsluiting van de Peel en de reactie van de plattelandsbevolking daarop. De epische kracht van deze roman is gering, misschien ondermijnd door de oratio pro domo die de schrijver er in houdt, gescherpt door rancune.

Achtereenvolgens komen nog van de pers *Landelijke Eenwoud* (1910), *Om de School* (1913), *De Hoofdzonden van het Land* (1930). Waartoe de schrijver in staat is, blijkt het zuiverst in *De Hamerslagen* (1934). Het thema is dat van alle hiervoor genoemde romans: de zonden van het dorp. Deze keer heeft de schrijver de Mijnstreek en de bliksemende ontwikkeling daar als spiegel gebruikt, waarin hij het leven van de dorpelingen observeert. Het is het best geslaagde boek – van ruw tot rauw, maar diep in echt en ook minder afgeleid door persoonlijke gevoelens. Hier haalt hij ook dat beslissende moment van de zuivering,

de katharsis – in de ontwikkeling van zijn hoofdfiguur Frits Verhagen – aan wie de volledige scala der gebeurtenissen zich opdringt, die er aan ten gronde gaat, maar opgevangen wordt in een erbarmende liefde. Later schreef Maas, die in 1928 naar Eindhoven was verhuisd, nog *Een boekje Stad* (1936) en *Onder de Gloeilamp* (1946), waarvan echter slechts het eerste deel *De Liefde van Jo Faroek* gepubliceerd is. De stad treedt in de plaats van het dorp; ook hier speelt de sociale verontwaardiging de artistieke scheppingsmacht vaak parten.

Het oordeel over Hollidee, Maas en Ouwering is meest hard uitgevallen (soms in één adem genoemd met Vincent van Gogh!). Dat had geen betrekking op de artistieke waarde – (als fluiters van een braaf regionalisme werd men, hoe onbegeaafd, gemakkelijk aanvaard); steeds sprak het vonnis over de strekking van het werk der genoemde auteurs, die een andere, maar daarom nog niet onware kijk gaven op het Brabant van hun tijd. Met instemming halen we dan ook het oordeel van Prof. L. J. Rogier aan, waarin zowel het historisch perspectief als het menselijk klimaat tot hun recht komen: ‘Het ongeluk wilde, dat de zelfcritiek zo lang geremd werd en bij voorbaat gesignaleerd als verraad aan het eigen volk, dat zij, eindelijk losgekomen, na lang verkropt te zijn, de kenmerken der verbittering droeg. Zij kwam los in de eenzijdige requisitoirs van de novellisten Hollidee en Maas en in de historisch-sociologische schetsen van Ouwering. Daarin scheen minder de liefde aan het woord dan de verbeter wil eindelijk eigen ressentimenten af te reageren. Dat straks de romanschrijver Antoon Coolen zich min of meer leerling zou noemen uit hun school, pleit echter voor hen want in Coolen bereikte de Brabantse streekroman een graad van eerlijkheid en tegelijk van diepte, die voor gezonde lezers de gedachte aan gewilde vertekening uitsluit. Als verraad hadden ook de onthullingen van Hollidee, Maas en Ouwering nooit aangemerkt mogen worden, al is er billijke

grond hun eenzijdigheid te laken. Minstens zo erg – en veel noodlottiger in de gevolgen – is de oncritische verheerlijking van het eigen gewest en bovenal het stereotiep pogen om het door het verdoezelen van zijn zelfkanten al te egaal blank te doen afsteken tegen het donker-geschaduwde land der Boven-Moerdijkse Godverlatenheid. (Brabantia 1953 blz. 247–248).

Ondertussen was, nu weer in West-Brabant, een andere auteur zijn felle critiek begonnen te uiten op de structuur der katholieke, Brabantse gemeenschap: A. M. de Jong (geboren te Nieuw-Vosmeer 1887, vermoord door de Landwacht te Blaricum in 1943). Hij was onderwijzer, kwam in 1917 in de Landstorm, van welke periode hij in *Het Volk* zijn *Notities van een Landstormman* publiceerde, later als roman uitgegeven onder de titel *Frank van Wezel's roemruchte jaren* (1927).

Hij maakte vooral opgang door de vierdelige cyclus *Marijntje Gijzens Jeugd* (1925–1928), later voortgezet in evenveel delen als *Marijntje Gijzens Jonge Jaren*. Een belangrijk gedeelte van deze jeugdgeschiedenis is gelocaliseerd in het westen van Noord-Brabant. Dat is ook het geval met o.a. *De Martelgang van Kromme Lindert* (1930) en een latere reeks in drie delen: *De Vreemde Broeders* (1940), *Poeske* (1941) en *De Heks van de Rietboek* (1942). Vooral met zijn Marijntje-cycli heeft De Jong een in Nederland vrij ongewoon succes gehad. De Jong heeft dan ook op tal van schrijvers van streekverhalen voor, dat hij een vlot en brutaal-gênant verteller is, ofschoon een zwak psycholoog.

Aan de eerste kwaliteit vooral zal zijn populariteit stellig voor een overgroot deel te danken zijn, speciaal bij het publiek der volksbibliotheken. Het tekort in de psychologische behandeling zijner figuren zal daaraan weinig afbreuk gedaan hebben. Zij worden namelijk de lezer voorgesteld in uitermate grove contrasten.

Aan deze absolute tegenstellingen is het te wijten, dat zijn

mensen vaak tot caricaturen zijn geworden; al loopt er wel eens een geslaagd type tussendoor, tot een werkelijk karakter van rijke menselijkheid groeien ook deze gestalten niet uit. Vooral waar (misschien ongewild) het ressentiment ten overstaan van het Brabantse en katholieke en de sociale problematiek tot uiting komt, worden zij vertekend.

Nog meer op het vlak van de ontspanningsliteratuur ligt het werk van Mr A. Roothaert (geboren te Tilburg 1896). Aanvankelijk waren het een soort detectives, waarvan er enkele in Brabant spelen, bijvoorbeeld *Spionage in het Veldleger* (verfilmd als *De Big van het Regiment*). In 1936 echter veroverde Roothaert met één slag een groot publiek en een dubieuze faam met de uitgave van *Dr Vlimmen* (in 1953 vervolgd met *Vlimmen contra Vlimmen*).

Een min of meer historische roman publiceerde hij in 1939 *Die Verkeerde Wereldt*. Het verhaal speelt zich af in en rond Deurne – gecentraliseerd in de herberg waaraan het boek zijn naam ontleent, ‘citadel van de Roomsche dorpspolitiek’ – tegen de historische achtergrond van de Reformatie. Te zeer geïroniseerd en vergrimasseerd (soms met wel zeer oude anecdotes) om in de volle zin historisch te kunnen heten, al werd het materiaal ontleend aan H. Ouwering’s *Geschiedenis van Deurne, Liessel en Vlierden*, is dit werk te zwevend en zonder vaste grond om een streekroman genoemd te worden.

Met Antoon Coolen (geb. te Wylre in 1897) bereikt de Brabantse roman zijn sociografische voltooiing en artistiek hoogtepunt. Na de monografie van Anton van Duinkerken, waarin leven en werk van Antoon Coolen uitvoerig behandeld worden en waarin een systematisch overzicht van alle boeken, tijdschriftbijdragen en vertalingen is opgenomen, kunnen we veilig volstaan met een verwijzing daarnaar.

Coolen’s eigen standpunt, dat de regionalist, die zich van zijn gebondenheid bewust is, hierin juist zijn kracht vindt en moet

Frans Verbaak: Zittend figuur (gips voor brons)

Foto H. Chabot

P. Slegers: Drang naar vernieuwing (gips)

Foto W. K. Steffen

komen tot uitbeelding van persoonlijkheden, die ons in het diepst van hun wezen vertrouwd zijn wegens hun algemeen-menselijke aard, dat standpunt heeft in het werk van Coolen zijn diepe bevestiging gekregen. Coolen blijft niet staan bij een pittoreske schijn, noch bij een realistische anecdotiek, zoals velen van zijn collega's. De artistieke realiteit van Antoon Coolen's boeken en heel in het bijzonder van zijn novellen is soms onaantastbaar geslaagd. Dat is te danken aan wat Van Duinkerken genoemd heeft Coolen's aanleg om de functie van de volksverbeelding steeds meer op de voorgrond te schuiven (ook in zijn sprookjes en toneelspelen) en ten tweede aan Coolen's misericordia. Ongetwijfeld versterken de boeken van Coolen 'het bewustzijn omtrent de problematiek, ontstaan door snelverkeer en groot-industrie' maar het beslissende ligt vervat in de formulering van Van Duinkerken: 'Wie de maatschappelijke waarde van zijn werken zoekt te bepalen, zal hem moeten waarderen als een leermeester in erbarmende verbeeldingskracht'.

Sinds jaren Eindhovenaar doch geen Brabander van geboorte, is de toneel- en romanschrijver, tevens journalist A. Jurriaan Zoetmulder (geb. te Schiedam 1881). In een zeer moeilijke strijd wist deze een opvallende stijl te ontwikkelen in het door hem geleide Eindhovensche Dagblad, nadat hij met zijn toneelspelen in Nederland reeds een grote bekendheid verworven had. In zijn romans toont hij zich een meester in de analyse van het trillingsgebied tussen ziel en zinnen, een analyse waarvan hij gedetailleerd verslag doet in een stijl die herhaaldelijk aan Couperus doet denken. Wij noemen hier alleen zijn Brabantse roman *De greep van den tijd* (1929). Hij verhaalt daarin de weerslag van het vestigen ener groot-industrie in een Brabants dorp op de dorpsbewoners zowel als op de nieuw-gekomenen. Vele aspecten, sociale en zielzorgelijke, hebben zijn aandacht, zorgvuldig ingeweven in het levenspatroon zijner hoofdfiguren.

Van geheel andere aard is het werk van A. A. L. Graumans (Den Dré van Ulvenhout), die voor de laatste oorlog een grote populariteit genoot door zijn radiovertelsels en boeken. Het zijn vlotte en pittoreske vertellingen in een vrij West-Brabants idioom, met veel aandacht voor de kleine dingen en zorgen van het leven. Vol critiek op de zgn. 'vruchten der beschaving' romantiseert hij het natuurleven en de oude zeden van de dorpsbewoners. Het meest bekende werk is *Den Dré en den Blaauwe van Ulvenhout* (1931).

Tot de romanschrijvers, die een wezenlijke bijdrage hebben geleverd voor de vernieuwing van de katholieke volksroman, behoort zeker Walter Breedveld, pseudoniem van P. M. Fr. van den Bogaert (geb. te 's-Hertogenbosch 1901). Na een opvallend debuut, de novelle *Een Schip vergaat*, bereikte hij een eerste hoogtepunt in zijn vertellerskunst met *De Avond van Rogier de Kortenaer* (1938), een zich in Brabant afspelende roman. Dát peil bereikte hij weliswaar niet meer, noch in *Gerda Goppertz* (1939) of in het vervolg daarop, noch in de historische roman, die als plaats van handeling de heerlijkheid Bokhoven heeft, *Het Gouden Kruis* (1943).

Daarna ontwikkelde Breedveld zich meer in de richting van de probleemroman, met name de verbeelding van het katholieke gemoedsleven in de moeilijkheden van het leven. *De Verworpen* (1952) bleef een poging, maar met *Hexspoor* (1953) bereikte hij, zij het in moeizame en soms vermoeiende stijl, een nieuw hoogtepunt in zijn werk. *Sandra* (1954) is echter weer zwakker.

Een veelgelezen auteur van volksromans of gezinsromans, is Toon Kortooms (geb. te Deurne 1916). Zijn werk hangt nauwer samen met de streek, maar de auteur stelt zich tevreden met de buitenkant, waarvan hij, als in *Beekman en Beekman* (1943) en de vervolgen humoristisch weet te vertellen. Soms kiest Kortooms een actueel onderwerp, dat hij dan gemoedelijk romantiseert, zoals *De Zwarte Plak* (1948) en zijn tot nog toe

best geslaagde boek *De Kleine Emigratie* (1951). Wat Breedveld en Kortooms gemeenschappelijk hebben is hun evenwichtigheid in de verdediging van wat in het zuiden als goede zeden geldt, zonder dat zij in deze verdediging oorspronkelijk of prekerig zijn.

Tot dezelfde schrijversgeneratie kan men nog rekenen de iets oudere Hans van Uden (pseudoniem van Charles Janson), een schrijver van romans, die voor een belangrijk deel in het Brabantse land spelen. Wij noemen hier *Ivoren Parade*, dat in 1942 een vijfde druk beleefde; *Blaast de Ketels af* (1946) en *Kruis of Munt* (1949). Het dialect is er slechts pittoresk stijlmiddel en openbaart weinig van de psyche van de sprekers, zodat dit werk, evenals dat van Kortooms, geen sterke streekliteratuur is. Dat pretendeert het ook niet; als volksboeken vindt dit werk zijn lezers wel.

Een auteur wiens werk een sociale en godsdienstige problematiek realiseert in verhalen, die vaak in Brabant spelen, is Har Scheepens. Knap in de weergave der realiteit, is Scheepens weinig genuanceerd in de psychologie zijner karakters. Soms blijft het theoretische schema dat aan zijn 'oplossing' ten grondslag ligt door het verhaal heen voelbaar. In die zin iets te opzettelijk is zowel zijn *Grillig Geld* als *Het Gevecht met den Duivel*. Zijn latere roman *Rood als Scharlaken* (1950) is feller in zijn thematiek van zonde en leed en ongezochter in de loutering van een religieuze aanvaarding. Met *De Haan kraait ten derde male* (1952) won Har Scheepens de eerste literaire prijs der Groot-Kempische cultuurdagen. In veel opzichten verschilt de typering van het Brabantse familie- en dorpsleven hier weinig van de oudere realisten. Wel speelt de godsdienst er een positievere rol en het literair procedé is moderner.

Van de jongste romanschrijvers noem ik alleen Kees van Ginniken (geb. te Breda 1921), schrijver van *De Eenzame Weg* en het vervolg daarop *Geef ons een Huis*, werk dat eveneens een

welkome aanvulling en variatie geeft op de schaarse volksroman.

Uiteraard is het onmogelijk in een overzicht als dit volledig te zijn en voor wat de levende tijdgenoten betreft is het zelfs niet doenlijk een scherpe karakteristiek te geven. Toch lijkt het ons nodig – bij het besluit van dit overzicht van het proza – nog enkele schrijvers van kort verhalend of beschrijvend proza te memoreren.

Van de vroeg gestorven Uri Nooteboom (geb. Tilburg 1903, gestorven 1945) werd posthuum (1946) een bundel fraaie *Journalistieke Opstellen* uitgegeven, met een voorwoord van Dr F. van der Meer en geïllustreerd met foto's van Martien Coppens. In zijn suggestieve schetsen van het landschap, vooral van het Brabantse landschap, bereikte hij iets zeer bijzonders.

Soms zeer goede korte verhalen schrijven Willem Hoffman, o.a. in *De Nieuwe Eeuw*, Jan Naaykens in diverse tijdschriften en Jan Leijten.

Tot bundeling van verhalen kwamen reeds Anton Eykens (*Rond de Toren* en *De Sprookjesboorn*) en Carel Swinkels (*De Muzemannen*). Onder de allerjongste romanschrijvers vallen op Petra Thomasson en Willem Capel.

III

Het lijkt wel een charmante opzettelijkheid der muzen, dat aan het begin van de bescheiden stroom lyriek in Noord-Brabant een onderwijzer, een domineeszoon en een priester staan. Want zo tekende zich een tijdlang het culturele patroon in Brabant af.

G. W. Lovendaal (1847–1939) was hoofd ener school te Grave en publiceerde in 1880 een bundel minnedichten *Lied der Liefde*. Het is bekoorlijke poëzie ten gevolge van een in zekere mate in het zuiden nog ongewone natuurlijkheid. Dat kan beslist niet gezegd worden van zijn episch gedicht *Magen en Hilda* (1885), een wel zeer posthume hulde aan de

mythologische voorvaderen van de bewoners van de Betuwe.

Joannes Reddingius (1873–1944), geboren te Deurne, publiceerde na 1903 een groot aantal bundels. Hij is bij uitstek een dichter van het licht – in alle betekenissen tussen natuurverschijnsel en mystieke troost – in de strijd tegen de duisternis. Aanvankelijk overheerst de natuurlyriek (waarin zich soms het Brabantse landschap spiegelt, ofschoon hij daar niet lang gewoond heeft); later wordt het religieus bezinnen, dat zich oriënteert aan anthroposofie en rozenkruizers, steeds sterker. In 1948 gaf Mevrouw Reddingius-Salomonson een bloemlezing uit het werk van haar man in het licht, onder de titel *De Speelman van Deurne*.

Met de Rosmalense priester Willem Smulders (1879–1942) zet zich de traditie van de priester-dichter in Brabant op zeer gelukkige wijze voort. Het is een der eerste Brabanders, die medewerken aan Van Onzen Tijd. Zijn lyrisch werk werd in 1907 verzameld uitgegeven onder de titel *Cantica Graduum*. Het werd onveranderd, maar voorafgegaan door een inleiding van Anton van Duinkerken, herdrukt in 1935. Deze bundel spreekt de gevoelens uit van de man die zich voorbereidt op het priesterschap. 'De feestelijke psalmen die op de tempeltrappen werden gezongen, iedere maal een trap hoger, naarmate de juichtoon en spanning van het verlangen stegen in den liedertekst, gaven aan Willem Smulders den naam van zijn boek.'

Literair is het boek van belang, omdat het breekt met een al te kunstmatige rhetoriek en omdat het de persoonlijke ervaringen op eigen en eenvoudige wijze vertolkt. Wie de gedichten van H. J. M. Donders *Langs mijn Weg* (1902) vergelijkt met het werk van Smulders, kan waarnemen, waar en hoe het nieuwe begint. Dat nochtans de oude vormen ook na Smulders nog volop van kracht blijven, kan men zien in de Sacramentsgedichten van A. H. J. van Delft – *Eucharistica* – (1909). Eveneens tot de medewerkers van Van Onzen Tijd behoorde

Dr A. Smoor W. P. (1866–1945), geboren te Oud-Gastel, uit wiens werk bij zijn 75e verjaardag een door Gerard Knuvelde verzorgde en ingeleide bloemlezing verscheen: *Het Blijde Leven*, gedichten, vroeger (ten dele onder het pseudoniem Herman van Zuylen) gepubliceerd in *Van Onzen Tijd* en de *Katholieke Illustratie*. Gerard Knuvelde karakteriseerde het werk van Smoor als volgt: 'Dr Smoor moge hier en daar herinneringen opwekken aan Gezelle, het zijn bijkomstigheden die wegvallen tegenover de geheel eigen, geheel persoonlijke reacties op het leven in de natuur en op het leven met God, waaraan Pater Smoor met eigen rijk genuanceerde vormkracht uiting gaf.' Soms echter maakt Smoor de wending van natuur naar boven-natuur al te doorzichtig en in zijn religieuze gedichten hindert een voorkeur voor conventionele symbolen. Daardoor komt zijn zuivere en gevoelige waarneming niet altijd tot haar recht.

Een nieuwe lijn ontspringt rond 1930. Men zou ze kortweg de lijn van de student-dichters kunnen noemen. Het dichterschap functioneert niet apologetisch of theologisch of als direct religieuze bezinning op de waardigheid van de priester, maar het wordt een soort edele vrije-tijdsbesteding. Bij deze dichters krijgt b.v. de erotiek voor het eerst een kans naast het religieuze vers dat ook nu dominant blijft. De dichters rond *Brabantia Nostra* behoren hier bijna alle toe.

Dan komt er nog een derde lijn bij, die zich na de oorlog wat duidelijker is gaan aftekenen: dichters, die meer dan hun voorgangers hun levensvervulling zoeken in het dichterschap zelf: men zou ze, naar analogie van hun voorgangers, met een lelijk woord de artist-dichters kunnen noemen.

In ons historisch overzicht zijn we intussen de twintiger jaren genaderd. Ook in de katholieke letterkunde van Nederland treden de jongeren van twintig aan; deze literaire 'beweging' heeft zeer belangrijke wortels in het Zuiden, dat weliswaar zelf weinig kunstenaars leverde maar wel een sterke culturele achter-

grond. De stuwing komt uit het Zuiden. In Helmond gaat *De Nieuwe Eeuw* verschijnen, vanaf 1922 onder de artistieke leiding van Pieter van de Meer de Walcheren; in Tilburg verschijnt in 1921 het maandblad *Roeping*, onder leiding van Dr H. Moller.

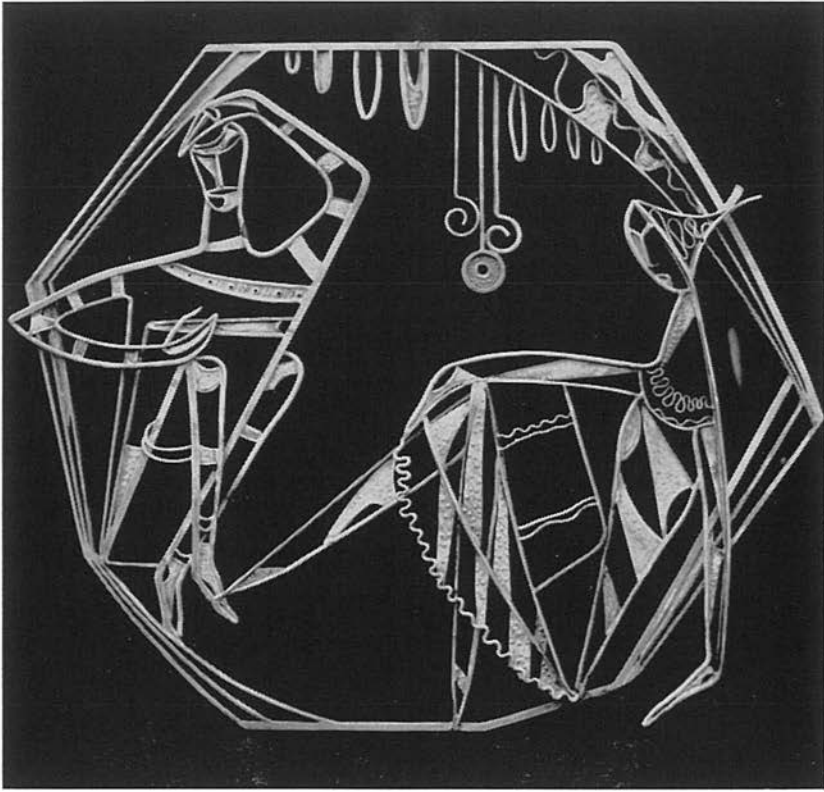
Wat er in die jaren in Brabant is omgegaan moet nog geschiedenis worden; enkele factoren evenwel die een rol gespeeld hebben in de culturele ontplooiing zijn zeker al aan te geven. De vrijwording van het eigen onderwijs, de stichting van een middelbaar onderwijs, het tot stand komen van katholiek hoger onderwijs, de industrialisatie en de economische gevolgen daarvan. Met name de eigen studentengeneratie en de vorming van een wetenschappelijke top hebben de letterkunde zeer beïnvloed. Wat het laatste betreft: figuren als Dr H. Moller, Prof. Dr Jac. van Ginneken, prof. L. Michels, prof. W. Asselbergs en Gerard Knувelder, zij zijn alle zeer nauw verbonden geweest met de letterkundige ontwikkeling in het algemeen, der letterkundige wetenschap in het bijzonder.

De man, die in heel veel opzichten de kroongetuige is geweest van deze opleving van cultuur en letteren in Brabant en van de aansluiting van dit revival bij het geheel van het Nederlandse katholieke beschavingsgebied, is Anton van Duinkerken (pseudoniem van W. Asselbergs, geb. te Bergen op Zoom in 1903). Als essayist, dichter, wetenschapsman, als spreker en journalist, als bezieler en stuwer van jongeren is van Duinkerken al dertig jaar werkzaam, en in zijn nieuwe ambt, het hoogleraarschap in de Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Nijmegen, gaat deze activiteit onverstoord verder. Hij heeft zowel de schoonheid als de waarheid, zowel de belangen van de geest als die van het gemoed gediend in proza en poëzie. Het centrum waar zijn geschriften hun oorsprong hebben genomen is het christelijk humanisme, een levensovertuiging die gespannen staat tussen de onvolkomenheid van de menselijke natuur en de volmaaktheid van het ideaal in de mens-geworden God. Reeds

in zijn eerste dichtbundels blijkt deze gerichtheid duidelijk. Het zijn *Onder Gods Oogen* (1927) en *Lyrisch Labyrinth* (1930). In 'The Gospel of Beauty', (waarmee de bundel opent), in het gedicht 'Dante', in 'De Sagenvader' en veel andere gedichten vindt men de twee richtingen naar hetzelfde doel: enerzijds tracht de dichter de genade te verkrijgen, anderzijds de nood van de arme te lenigen. Dat is in de praktijk van Van Duinkerken dichterschap het wezen van het christelijk humanisme. Wie de verzen van een van zijn laatste bundels *Tobias met den Engel* met de eerste vergelijkt, vindt in andere woorden hetzelfde dubbelthema; b.v. in de 'Zondagochtendhymne' of in het 'Regenlied'. Wie bundel voor bundel na zou gaan, zou steeds zien dat Van Duinkerken's dichterschap staat tussen twee vuren: zijn vers zal nu eens het ideaal dichterbij trachten te brengen, dan weer het menselijk tekort trachten te helen. Men zou zonder overdrijving kunnen zeggen dat dit motief ook schering en inslag vormt van zijn vele essays. Of hij daarin literaire vraagstukken en figuren behandelt als in *Roofbouw* (1929), *Achter de Vuurlijn* (1930), *Twintig Tijdgenooten* en *Katholiek Verzet* (1932), of de algemene culturele verschijnselen analyseert en critiseert als in *Hedendaagse Ketterijen* (1929), *Welaan dan, Beminde Gelovigen* (1933), *Legende van den Tijd* of *De Mensen hebben hun gebreken*, steeds bemiddelt hij tussen ideaal en tekort.

Tot aan de oorlog is er in de poëzie van Van Duinkerken geen grote ontwikkeling. Als in 1937 *Hart van Brabant* verschijnt, vinden we de genoemde themata bevestigd in vaster vormen, met iets meer vaardigheid soms en minder gedrevenheid, maar met dat in Van Duinkerken's werk zo zeldzaam zuivere deel van de 'Tien kleine liederen tot slot'.

Hierin is het aanmerkelijk deel welsprekendheid, dat de structuur van veel verzen draagt, zeer gering of afwezig, en is heel verstild de zuivere, lyrische stem van de dichter hoorbaar. Het is in en door de oorlog, dat de poëzie van Van Duinkerken

H. van den Thillart: Smeedwerk boven ingang R.K. H.B.S., Boxtel

Kunstmarkt 1954 te 's-Hertogenbosch

Foto M. Coppens

een nieuwe ontwikkeling van het gemoedsleven en de geestelijke ervaring van de dichter documenteert. Het werk uit deze periode is uiteraard eerst verschenen in illegale uitgaven, soms na de bevrijding herdrukt. In 1943 verscheen *Waaierend Pluis* (in 1945 uitgebreid met *Cursores Vitae*); vervolgens verscheen *Prieel in Troje*; in 1944 *Bescheiden Godsgeschenk* en *Drie Balladen* onder pseudoniem A(ndries) v(an) D(oorn).

Van Duinkerken zette in 1945 zijn uitgave van eigen en vertaalde poëzie voort (met veel gedichten in het gijzelaarskamp te St. Michielgestel geschreven). In 1945 publiceerde hij de vertaling naar Francis Jammes *Kerk in Bladergroen* en *Undique Carmina Sonant* (twaalf vertaalde gedichten), in 1946 zijn *Verzen uit Sint Michielsgestel*, *Tobias met den Engel* en *Odysseus Hartsgeheim* (naar Charles Maurras).

Het is vooral de ontmoeting met de dood (als concrete aanleiding het fusilleren der gijzelaars), die veel verzen inspireerde en aan andere verzen een nieuwe, tot dan toe zelden gehoorde toon gaf. Er is weinig meer over van het optimistische en vaak geestige geluid van *Het Wereldorgel* (1930). De legende van een alleen maar blijmoedige Van Duinkerken houdt geen werkelijkheid meer onder de voet. Wel waren er in zijn voor-oorlogse poëzie reeds melancholische contrapunten te horen, maar eerst zijn oorlogsyriek toont volledig hoe de werkelijkheid langzamerhand meer bezit nam van de dichter. Daardoor werd zijn optimisme gezuiverd tot hoop (hoeveel is dit tegelijkertijd niet méér en minder!); zijn humor werd harder en vinniger geest. Het lijkt wel of de dichter zich de zwarte gal over de ogen streek (gelijk Tobias het zijn blinde ogen deed) en alles nieuw zag.

De richting van het dichterschap wordt niet gewijzigd, maar een nieuwe zekerheid draagt het: 'Wie aan Gods vreugd wil raken, ga door leed'. Het dichterschap heeft zich een nieuwe taak gesteld: 'in een wanhopig hart een groot geluk te dragen'. Deze ontwikkeling wordt dus bewerkt door een verdieping

van het levensgevoel en een daarmee gepaard gaande verinnerlijking en zuivering der middelen, met een afdempen van het geluidsvolumen tevens. In deze ontwikkeling zou men drie momenten kunnen aanwijzen: allereerst en reeds vroeg het verlies van het gemeenschappelijk élan bij de 'jongeren van '20'; het verlies ook van het vertrouwen in de mogelijkheid van een gemeenschappelijk manifesteren van een katholiek levensgevoel. Daarbij kwam als tweede moment een bezinning op de vergankelijkheid van het leven en een melancholie om de onvervulde jeugdroom. Het belangrijkste moment is toch wel de oorlog, met al zijn facetten: opnieuw een verloren gaan van vrienden, gedwongen eenzaamheid, de confrontatie met de dood.

Wie het meest karakteristieke van de lyriek van Van Duinkerken in de sfeer van zijn christelijk humanisme wil benadrukken, zou aandacht moeten vragen voor twee steeds terugkerende themata. Het eerste is dat van het Kerstgebeuren. Niet alleen verzorgde hij een uitgave van *Kerstlyriek van Hedendaagse Dichters* en bundelde hij een belangrijke bloemlezing van Kerstlyriek van voornaam gehalte *Verzen op Kerstmis* (1941), maar Van Duinkerken heeft ook steeds opnieuw het Kerstgebeuren lyrisch behandeld. In elke bundel kan men kerstgedichten van zijn hand vinden, waarin Kerstmis vaak als 'ideaal' gesteld wordt tegenover de actuele achtergrond van menselijk tekort. In dit historisch gebeuren, dat Christus de menselijke natuur aanneemt en verlost, de dood overwint, ligt – logisch begrijpelijk – de meest afdoende rechtvaardiging van dat christelijk humanisme.

Een tweede thema, even veelvuldig behandeld en even centraal in de visie van de dichter op de werkelijkheid, is het roemen van de zwakheid, het verheerlijken van het tekort, de zegening van het gebrek. In proza heeft hij dat gedaan naar aanleiding van het levensverhaal van Diogenes in het verfijnde *Twee vier-*

kante meter (een boekje uit de Uilenreeks), en uitgebreider en gevarieerd in *Menschen hebben hun Gebreken*. In zijn lyriek is dit thema nog rijker aanwezig. Vanaf 'De zonderlinge zielen' uit het *Lyrisch Labyrinth* via de 'dorst'-liederen van *Hart van Brabant* naar het Odysseusmotief in de vertaling van Charles Maurras en de *Verzen uit Sint Michielsgestel* (om slechts enkele momenten uit deze thematiek te noemen) verdiept zich steeds het begrip der onvolkomenheid tot een overwinnende aanvaarding.

De diepste grond waarom dit thema in de gedichten van Van Duinkerken zo frequent opklinkt en waarom het vaak met humor behandeld wordt, moet wel zijn, dat de christen-humanist in het gebrekkige nog altijd het volschapene aanwezig weet en omdat hij tevens weet dat dit onvolkomene niet de ware gedaante van de mens kán zijn, nu hij door Christus verlost is. De 'legende van den wederkeer' in de *Verzen uit Sint Michielsgestel* is, uit bitter gemis ontsproten, een diep getuigenis geworden van het aards bestaan, maar tevens de openbaring van de zin en vervulling daarvan in een volmaakter leven.

Uiteraard is het niet mogelijk al het werk van Van Duinkerken in een eeuw-overzicht als dit volledig te behandelen; eveneens is het moeilijk de betekenis van Van Duinkerken ten volle te waarderen. Vraagt men zich echter af, – met de onvermijdelijke voorbarigheid van de tijdgenoot overigens – welke zijn functie is geweest in het cultureel leven van Brabant en Nederland, dan kan men enige punten buiten twijfel stellen.

Van Duinkerken is tweemaal een overgangsfiguur, een overbruggingsfiguur. De eerste maal, toen hij als kritisch leider van De Gemeenschap de overgang van priester-dichtkunst naar de lekenpoëzie richting gaf in de met de eerste wereldoorlog snel veranderende tijdgeest. Een document daaromtrent is zijn inleiding bij de nieuwe uitgave van *Cantica Graduum* van W. Smulders en eveneens het derde deel van zijn grote, voortreffelijk ingeleide bloemlezing: *Dichters der Emancipatie*.

De tweede maal was hij een verbindingsman, toen na het verdwijnen van de Gemeenschapsgroep het gewonnen inzicht gecontinueerd moest worden en ontwikkeld om de kansen van een nieuwe generatie katholieke dichters open te houden: men herinnere zich in dit verband zijn verdediging van Bertus Aafjes en Bert Voeten, zijn introducerend gezag bij het optreden van de zgn. Amphoor-dichters als Michel van der Plas.

Een tweede belangrijk feit is zijn aandeel geweest in het doorbreken van het isolement, waaruit de katholieke letteren weinig waren losgekomen. Hij heeft mede een vervollediging gegeven en gestimuleerd van de priesterlijke letterkunde door het hart van de katholieke leek zich te laten uitspreken. De dichtelijke themata, tot 1902 van vrijwel uitsluitend godsdienstige aard, werden aangevuld met een onuitputtelijke reeks nieuwe. Ook een isolement in engere zin wist Van Duinkerken mede te doorbreken. Medewerking van niet-katholieke auteurs aan katholieke tijdschriften was – met een enkele uitzondering – niet mogelijk gebleken, doch De Gemeenschap slaagde er in. Hoe ver Van Duinkerken ook bij de niet-katholieken gehoor vond, bleek wel uit zijn polemieken met Menno Ter Braak en Gerard Walschap.

Als derde belangrijke en moeilijk te overschatten verdienste zou ik zijn poging tot synthese der cultuurcomponenten willen zien en de wijze waarop hij zijn synthetisch gericht werk deed aansluiten bij een van de grootste tradities der Nederlandse cultuur, die van het humanisme. Zijn werk is steeds ontstaan uit een intens medeleven met de gehele katholieke activiteit; als journalist volgde hij nauwgezet de telkens actuele verschijnselen op sociaal, godsdienstig en letterkundig terrein; dat stelde hem in staat die eenheid in synthese te bereiken waarvan zijn werk getuigt. Politiek en poëzie (men herinnere zich zijn hekeldichten!), vaderlandsliefde en apologie, werkloosheid en sonnet, kunst en onderdrukking, vrijheid en

verzet liggen in zijn werk dichterbij elkaar dan bij welke auteur in Brabant voor en na hem.

Als Brabants dichter stond Van Duinkerken nog vrijwel jaren lang alleen, tenzij men figuren als Ernest Michel (geb. te Eindhoven 1899) en Chris de Graaf (geb. te 's-Hertogenbosch 1890) in zijn beschouwing betreft. Zij hebben echter aan de ontwikkeling van Brabant weinig of geen deel gehad.

Ook uit het in 1930 opgerichte maandblad *Aristo* komen geen sterke dichterfiguren naar voren. Wel is het opmerkelijk dat dit blad aan vele, onder wie ook Brabantse, dichters debuteert heeft verschaft; o.a. aan Pierre H. Dubois, Bertus Aafjes en Bert Voeten. Velen lieten het bij een poging; anderen, als de hier met name genoemden, verdwenen naar literair belangrijker tijdschriften, aan welk verdwijnen het speciaal karakter van *Aristo* zeer zeker heeft bijgedragen. Naast deze debutanten werkten ook reeds bekende dichters aan *Aristo* mee: Henri Bruning, Ernest Michel, Willem de Mérode e.a. Wat in *Aristo* aan lyriek verschenen is, droeg in de meeste gevallen een sterker religieus dan esthetisch karakter, niet toevallig waarschijnlijk, waar Wouter Lutkie's sterk ethisch gerichte zienswijze de redactie van het blad voor een groot deel bepaalde.

Geheel anders was dit bij het te Asten verschenen, uit Nijmeegse studentenkring ontstane tijdschrift *Het Venster*, waarin uit Brabant met name Huub van der Grinten en Paul Vlemminx een grote rol speelden, samen met Louis de Bourbon, Gerard den Brabander, Alex Campert, Jan Gin. Dit blad was in hoofdzaak en nadrukkelijk esthetisch gericht. Het verscheen van 1932-1934.

Het jaar daarna leverde Brabant een nieuwe beweging en een nieuw maandblad op: *Brabantia Nostra*, ontstaan uit het Brabants Studentengilde. In *Het Venster* en *Brabantia Nostra* breekt de studentenpoëzie door. Drie dichternamen (uit velen) zullen, zeker voor de letterlievenden, met *Brabantia Nostra* verbonden blijven: Paul Vlemminx, Frank Valkenier en Luc van Hoek.

Paul Vlemminx (geb. te Schijndel 1907) had voor het verschijnen van *Brabantia Nostra* reeds twee bundels uitgegeven bij Het Venster te Asten: *Den Hof der Jonkheid* (1931) en *Speciosa Deserti* (1933), maar ook zijn latere bundels bevatten nog veel werk uit die Venster-periode: *Ontginningen* (1935) en *Land der Zuidwandelaars* (1938).

In zijn eerste bundel vinden we het esthetisme terug, waarvan we bij het Astense tijdschrift gesproken hebben. Het gaat hier om een opvatting van schoonheid, die boven zich geen andere waarden belijdt, die meesteres is van alle krachten van ziel en geest. Door het verwerkelijken van poëzie van deze aard, mag men Vlemminx de eerste en enige 'symbolist' noemen in de Brabantse letteren. Zijn werk belijdt een hevige genietingsdrift en een even heftige belijdenis van bitterheid. Bijna vanzelfsprekend is de liefde in dit werk een zich vrij makende erotiek: 'Que celui ayme peu, qui ayme à la mesure', luidt het motto van deze bundel.

Het is een uitspreken van een individuele, innerlijke problematiek, die een bevrijding zoekt en inderdaad soms vindt in de poëtische belijdenis, zoals dat het geval is geweest bij zijn bewonderde meesters, Baudelaire en Van de Woestijne. Als men Vlemminx' werk beschouwt in verband met Brabant, mag men niet uit het oog verliezen dat al wat er aan Brabantse natuur in zijn werk aanwezig is, slechts materiaal is om psychische toestanden tot uitdrukking te brengen. Als neo-romanticus zoekt Vlemminx naar de 'correspondences' van natuur en ziel en zijn vers heeft de taak zich zelf te spiegelen aan en te ontraadselen in de natuur. Het typisch Brabantse is, hoe echt ook, in deze periode van zijn werk secundair.

De eerste hoogtepunten bereikt deze dichter in zijn tweede bundel *Speciosa Deserti* – waar hij dezelfde schoonheid tracht te vinden in de dorheid van leven en land. Ofschoon hij zoekt met vrijwel dezelfde intentie, weet de schoonheidszoeker hier

toch enkele beslissende veroveringen te boeken op de ellende.

Een nieuwe en naar het schijnt definitieve ontwikkeling begint in zijn derde bundel: *Ontginningen*. Een nieuwe aandacht voor het eigen land gaat gepaard met het her-ontdekken van de innerlijke orde van zijn geest en ziel. Dit werk verbeeldt een inkeer tot regelmaat, een regelmaat die hij van de natuur leert. Er ontstaat een nieuwe verhouding tussen dichter en natuur. Deze ontwikkeling zet zich voort in het *Land der Zuidwandelaars*. Men vindt daar minder de spanning van een doorleefde problematiek dan wel een toenemende vreugde van het leven, een groeiend vertrouwen, een diepere vergeestelijking en een sterkere humor.

Wie het gedicht 'De Schoonheid', waarmee zijn debuut opende, vergelijkt met een gelijkgenoemd vers in de Thijm-almanak 1937, kan de afstand meten, die de dichter heeft afgelegd van 'Sater' naar 'Christofoor'.

Na de oorlog heeft Vlemminx nog verzen gepubliceerd in Roeping. Het was een kleine cyclus religieuze lyriek, die de schets van zijn ontwikkeling schijnt te bevestigen. Een nieuwe bundel *De Groene Warande* is verschenen in 1954. Deze bevat een keuze uit het werk der jaren 1933-1939 en bevat fraaie naast zwakke verzen. Vlemminx bevestigt er zijn dichterschap in zonder nieuwe wegen in te slaan.

Vlemminx' leeftijdgenoot Frank Valkenier (geb. te Tilburg 1907) is een heel anders geaard dichter. Hij debuteerde in 1938 met de bundel *Blaxoen en Taferelen van de Menswording Onzes Heren* (een cyclus Kerstverzen) en *Balladen van Brabant*. Dit werk wordt gekenmerkt door innigheid, een soms wat zwevende romantiek en smaak. Dit evenwicht heeft ook zijn versvorm, die veel sterker gebonden is dan die van Vlemminx. Men kan niet aan de indruk ontkomen, dat in veel verzen zowel het innerlijk als vormelijk evenwicht te gemakkelijk tot stand komt. Wat het werk aan diepgang dan mist, vergoedt het toch altijd weer met een bijzondere charme. Hiermee houdt wellicht het

feit verband, dat de hoogtepunten in het genoemde werk telkens ballade-achtige vertellingen zijn, als 'Adventsvaart' en 'De Kastanje' met een zeer gevoelig ritme, een fijn oor voor klankverdeling.

De intentie van dit dichterschap wordt in het werk zelf nergens sterk geprononceerd – het is studentenpoëzie van een zeer zuiver gehalte. Het best verwoord is de zachte melancholie in de balladen, een melancholie die te kennen geeft, dat de opvatting van het leven van huis uit een feestelijke is, die de levensmoeilijkheden niet heeft omzeild maar in geloof aanvaard. De sterfelijkheid bedroeft hem, zonder hem tot hopeloosheid of wanhoop te misleiden; de schoonheid van het aardse bekoort hem, zonder hem van het ongeschapen en geestelijk schoon af te leiden; de dood is hem een einde maar tevens een nieuw begin. Niet al het werk bereikt het bovengenoemde evenwicht, met name niet zijn *Balladeske Liederen* (1947).

Behalve in de genoemde bundels publiceerde hij verzen in *Brabantia Nostra* (waarvan hij mede-oprichter en lange tijd hoofdredacteur was) en in *Roeping* (dat hij eveneens mede geredigeerd heeft). Een fijnzinnig bundeltje septimen verscheen nog van zijn hand onder de titel *Laus Brabanciae*, waarin hij het beste zijn liefde voor de Brabantse natuur en het leven heeft uitgesproken.

In de enige bundel, die Valkenier na de oorlog deed uitgeven, *Getijden van het Hart* (1947) weet hij het vitaal gehalte van zijn werk te verhogen door een verdiepte aandacht voor de grote levenswaarden en levensmomenten. Het is de bundel geworden van zijn 'binnenzang'.

In louter esthetische zin reeds een 'minor poet' uit de kring van *Brabantia Nostra* is Luc van Hoek (geb. te Tilburg 1910). Er is een gradatie in het werk van Vlemminx, Valkenier en Van Hoek, die men, om het eigene van hun drieën toch positief te signaleren, zó zou kunnen zien: Vlemminx móet schrijven, het

is hem een dwang; Valkenier kan schrijven, het is hem ernst; Van Hoek mag schrijven, het is hem een genoegen.

Toch moet men zeggen dat Van Hoek het meest representatief is voor de dichters, die het Brabants réveil zingend hebben begeleid, want hij is de meest studentikoze en zeker de meest Brabantse, in de strikte zin dan van volkse. Zijn poëzie is lang niet de sterkste uiting van het schoonheidsverlangen der jongeren van toen; ze is wel het meest typerend voor het bewustworden van dat verlangen. Juist tegen die achtergrond van het nieuwe Brabant mogen zowel zijn *Tussen Demer en Dommel* (1935) als *De Roothoorn* (1938) en *Grisaille* belangrijke bundels genoemd worden, omdat ze staan aan het begin van de nieuwe aandacht.

Specifiek religieuze lyriek uit de min of meer onmiddellijke omgeving van de redactie van *Brabantia Nostra*, werd geschreven door Donna D. M. Swagemakers (Maria Dietse) en Lodewijk van Maelstede. Het werk van Maria Dietse (bescheiden van omvang en toon), dat nog steeds niet gebundeld is, bereikt soms een grote geestelijke hoogte, een directe religieuze spanning in een zeer eenvoudige vorm. Haar werk behoort tot het beste wat Brabant aan poëzie kent.

Meer rhetorisch is het werk van Lodewijk van Maelstede. Zijn bundeltje *Eerste Gedichten* biedt een rijk geschakeerd geestelijk lied, dat de aansluiting vormt bij de priesterdichtkunst van Smulders en Smoor.

Eveneens tot de *Brabantia Nostra*-kring behoort Joep Naninck (geb. te Tilburg 1914). Zowel in zijn eerste bundel *At her casement* als in zijn tweede: *Hart in Ballingschap* (verzen uit het gijzelaarskamp) is het centrum de vrouw: beide zijn de uiting van een gebonden en gewijde erotiek. In de tweede is deze thematiek het opmerkelijkst. Niet meer het voor-huwelijkse liefdesverlangen wordt dan vertolkt. De geliefde is nu de echtgenote geworden en daarmee heeft zijn vers een nieuwe functie gekregen: het bemiddelt niet meer in een twee-eenheid, het

spiegelt het twee-in-een. Met dit thema, zo schaars in de letteren, verdient het meer aandacht dan het tot nu toe kreeg.

Heel apart in Brabantia Nostra staan de verzen van een der mentoren van de beweging Prof. L. Michels (geb. te Schijndel in 1887), onder verschillende pseudoniemen o.a. Ferguut en Keye. Vooral in zijn hekeldichten spreekt een fijne humor en een grote eruditie. Andere verzen, veelal gelegenheidsgedichten, zijn weldadig rhetorisch.

Om het overzicht van de Brabantia Nostra-periode af te sluiten lijkt het werk van Lodewijk van Woensel niet ongeschikt, al mag hij niet tot Brabantia Nostra gerekend worden. Nochtans staat ook zijn werk in het teken der Brabantse bewustwording. Hij publiceerde eerst twee bundels in dialect: *Meziek uit eige land* en *De kneuter*, die echter niet zo belangrijk mogen geacht worden als het werk van zijn voorbeeld Pater Heerkens S.V.D. met zijn *Den Orgel*, *De Mus* en *De Kinkenduut*. Van Woensel's laatste werk heeft nog slechts zijn titel in dialect: *De Wiender*, maar bevat verzen in 'algemeen beschaafd', die enerzijds stellig niet het beste werk van deze periode overtreffen of evenaren, maar in beminnelijke naïeviteit zonder veel literaire pretentie de ontroering van het hart uitspreken.

Brabantia Nostra heeft natuurlijk niet alle dichters uit die tijd aangetrokken. Een aantal bleef buiten elk gewestelijk groepsverband. Dr P. C. Boeren (geb. te Etten 1909) publiceerde vier bundels: *La Pause du Midi* (1938), *Het Blauwe Dal* (1941), *Het Stille Domein* (1944) en *De Droeve Toovenaar* (1945). Het werk is eer eigenaardig dan belangrijk. Het 'cosmisch' levensgevoel, dat hij tracht te verbeelden, bleef steken in de bizarre vorm. De erotische beeldspraak is er geforceerd. Slechts waar hij zich bekende tot de realiteit van onderdrukking en verzet, bereikt zijn vers een hoger plan. In 1944 verzorgde hij *'Van Maas tot Schelde*, een bloemlezing gedichten met inleiding en biografische gegevens van Limburgse en Brabantse dichters uit 1925-1944.

Van de in 1953 overleden Witte Pater Harry Vencken (geboren te Oudenbosch) verscheen in 1944 *De Viersprong*, ingeleid door zijn oudere socius Dr A. Smoor. Het bundeltje bevat vrij zwakke natuurgedichten en religieuze verzen, welke de dichter in latere Roeping-verzen ver overtrof.

Studentenpoëzie publiceerde Paul van Boven (geb. te Roermond, sinds jaren wonende te Breda) en Charles Bressers (geb. te Tilburg). De *Caroliynse Balladen* (1940) van de eerste bevatten romantische verzen, vormelijk soms zeer gaaf, met een juiste dosis studentikoze verve. Bressers, die met Han Hoekstra het winteravondboek *Mistletoe* bezorgde, heeft zijn verzen gebundeld onder de titel *Voor Regenachtig Weer* (1941).

Anton Eykens (geb. te Tilburg 1910) is vrijwel de enige jongere die aansluiting vond bij de Brabantia-Nostra traditie, al zijn zijn verzen onafhankelijk. Hij publiceerde in 1946 *Een Handvol Verzen*, beperkte maar persoonlijke gedichten, gekarakteriseerd door een scherp bewustzijn van vergankelijkheid, dat uitnodigt tot genieten en het genieten zelf tegelijkertijd bederft.

Van W. A. M. van Heugten uit Deurne verscheen in 1944 een bundel *Het Daagt* van ten dele Peellandse, ten dele religieuze verzen, waarin de dichter nog niet de vorm vond voor zijn ongetwijfeld oprechte gedrevenheid.

Er begint zich na de tweede wereldoorlog weer duidelijker vaart af te tekenen in de ontwikkeling der dichtkunst in Brabant, met het debuteren en manifesteren van hen, die, hoe lang nog, de jongsten genoemd worden. Reeds een oppervlakkige vergelijking met de dichtkunst van rond 1935 laat een groot verschil in aandacht zien. Over bijna de gehele lijn blijken de jonge dichters anders georiënteerd; hun werk is niet expliciet Brabants, al publiceerden zij nog in Brabantia-Nostra (dat tenslotte roemloos onderging in een samensmelting met een eerst tweemaandelijks, vanaf 1955 maandelijks uitgave van het Provinciaal Genootschap: *Brabantia*). Het werk der jongeren, van wie

enkelen zich zelfs in de redactie van *Brabantia Nostra* gewaagd hadden, was al evenmin expliciet katholiek, al publiceerden zij in Roeping. Sommigen keerden zich van elk gewestelijk streven af, anderen wensten er het gewestelijke alleen als uitgangspunt te aanvaarden.

Maar bij de artistieke vormgeving van hun liefde, hun problemen, hun levensinzicht wilden ze in elk geval de 'oude' lijnen niet volgen. Dat de gemeenschappelijkheid, die hen verbond, hoofdzakelijk negatief was, sluit niet uit, dat zij zich kritisch ook positief verstonden, 'zich oriënterend op een filosofie en een literatuur waarin de problemen en mogelijkheden van het hedendaagse West-Europa vrijmoedig gepeild en behandeld werden'. (Frans Babylon in *Brabantia* Juli-Aug. 1953).

De eerste poging geschiedde in 1945, maar al eerder was het optreden geweest van Bert Voeten. In 1946 verschenen van hem *De Blinde Passagier* en *Odysseus Terugkeer*. Ze zijn met latere bundels *Tussen Twee Werelden* en *Suite in December* uitingen van een intrigerende erotiek. In wezen echter gaat het om iets anders: de onverenigbaarheid van de wereld van de droom en de wereld der werkelijkheid, een gespletenheid der levensharmonie. Op deze gespletenheid wil de dichter een eiland van geluk veroveren dat dan voorlopig als een erotisch geluksland geprojecteerd wordt. In de diepte heeft dit werk religieuze accenten, die uit de nood der moderne ontstelden ontspringen en wel zeer verstaan van idyllische vroomheid en gemoedelijke landelijkheid. In Voeten's *Ammons boorn* (1949) is het vers vervolmaakt, de zin niet verdiept, wat wel het geval is in zijn bekroonde bundel *Met het oog op morgen* (1951). De bijna volmaakte taalbeheersing blijkt ook overtuigend uit de vertalingen, die Voeten de laatste jaren maakte, o.a. van Christopher Fry.

Naar aanleiding van het oorspronkelijk werk van Voeten is gesproken van een 'dissimilatieproces, waardoor geboren en eventueel zelfs getogen Brabanders zich zodanig van die gemeen-

schap hebben losgemaakt, dat hun gestalte niet meer als verwant aan het Brabantse cultuurbeeld kan worden herkend. Bij die gelegenheid werd tevens als norm voor een oordeel over Brabantse letterkunde geeist, dat 'het werk affiniteit vertoont of althans zich verdraagt met het levensbewustzijn van de Brabantse mens . . .'. (Frank Valkenier in *Brab. Nostra*. Aug. 1951).

Het lijkt me echter onoverkomelijk moeilijk in het Nederlandse geheel of in de katholieke gemeenschap en in de smelting daarvan het typisch Brabantse, met reeds zijn eigen nuances en schakeringen ten gevolge van vreemde invloeden, concreet aan te wijzen in de literatuur, laat staan het als norm te hanteren. Voorkeur en willekeur schijnen me geen denkbeeldige gevaren, overschatting enerzijds en uitsluiting anderzijds evenmin. Al moge het in deze beschrijving ingenomen praktisch standpunt: aandacht te vragen voor hetgeen voor Brabant en Nederland in literair opzicht van belang geacht kan worden, dan al aanleiding zijn tot een beschuldiging van 'eng provincialisme', deze scheen de schrijver lichter te verduren dan die van liefdeloosheid. Men zou – vergelijkenderwijs – wel eens het christendom met de zondaar over boord kunnen werpen.

Zo'n nuance was zeker aanwezig in het uit de clandestiniteit geboren, te 's-Hertogenbosch verschijnende maandblad *Were Di*, waarin de meeste Brabantse 'jongeren' even hebben kunnen samenwerken. Juist toen het van belang begon te worden – in 1950 – moest het na de derde jaargang zijn verschijnen staken om financiële redenen.

Frans Babylon (geboren te Deurne 1924) had toen reeds zijn *Jeugdalbum* (clandestiene bundel van vijftig sonnetten) en *Fragmenten* doen verschijnen, een soort 'vaganten'-poëzie, die haar innerlijke noodzaak niet altijd bewijzen kon. Van een onbekommerde zinnelijkheid ontwikkelde hij zich tot een diepere, vollediger menselijkheid; in zijn latere, in tal van tijdschriften verspreide gedichten, oriënteerde hij zich opnieuw en hij

benaderde een synthese van natuurlijk en religieus leven. Zijn aandeel in *Zes Minnaars* (een in 1950 verschenen bundel met werk van Frans Babylon, Hans Berghuis, Paul Haimon, Jan Hanlo, Leo Herberghs en Loe Maas), zijn bijdragen aan *Triple Alliantie* (gedichten van Harriet Laurey, Lou Vleugelhof en Frans Babylon) en zijn in 1952 verschenen bundel *In Rijping* zijn niet steeds evenwichtig van geest en vorm, maar documenteren in de beste verzen een oorspronkelijke beweging ten aanzien van de brandpunten van het leven.

Nico Verhoeven (geboren te Hintham 1925) experimenteerde in 1945 met het blad *Spiegel en Stem*, sloot zich in 1946 aan als redacteur bij *Were Di*, daarna bij *Het Woord*. Deze aansluiting was min of meer programmatisch, gezien het daar gevoerde praktisch beleid: een verbeeldingswijze te zoeken, waarbij het woord in volle oorspronkelijkheid en elementair zou fungeren. Verhoeven schrijft zijn vers dan ook als verantwoording, vorming en zingeving van het leven, in een strikt literaire werkwijze, overtuigd als hij is dat poëzie zich uitsluitend artistiek laat verantwoorden. Voor het eerst bundelde hij in 1948 *Voorbijgang* en hij vervolgde met de cyclus *Gij Zijt* (1950). Hij is een van de jongeren die het besef manifesteren, dat de existentie van een christen in deze wereld geen andere dan een gebroekene kan zijn, – en de weigering daarin te berusten. Het is met name de tweespalt tussen belofte en wanhoop, tussen liefde en angst, die om een dichtertelijke verzoening vraagt. In deze tweespalt neemt de vrouw een centrale plaats in. De vrouw is de brug of, nauwkeuriger, de stroom tussen de uitersten van de tweespalt, symbool tegelijk van vruchtbaarste vervulling en schrijnendste vergankelijkheid; de eenheid van vrouw en man is de eenheid van stroom en bedding, een paradoxale eenheid van rust en beweging, van 'thuis' en 'reis'. Verhoeven's vers is geen loutere erotiek, geen gevecht om de vrouw, ze is een strijd om al datgene wat door de vrouw verbonden en vertegen-

woordigd wordt. In het in 1951 in regeringsopdracht geschreven gedicht *Torso van den Tijdgenoot* (met een korte verantwoording gepubliceerd in *Roeping* 29e jaargang no 5, 1953) had Verhoeven als opdracht uit te beelden de problematiek en de houding van de jonge mens van na de tweede wereldoorlog. Vier momenten worden in dit sterke gedicht uitgewerkt: de artistieke vertwijfeling van de jonge dichter, de teruggang naar de jeugd, de crisis der menselijkheid en de mythe van de liefde. Moeilijk verstaanbaar, met zowel retorische als plastisch stotende beelden, met een woordopvatting als boven omschreven, tracht hij het naoorlogse bewustzijn in enkele van zijn kernbewegingen te grijpen. Als dichterlijk document van de tijdgeest, als verzetsgolf daartegenin heeft het een grote waarde; als oprechte 'kreet' kon het moeilijk een gaafheid suggereren waarin de dichter zelf niet gelooft.

In 1953 verscheen van Nico Verhoeven de bundel *De Brokaten Mantel*, waarin hij zijn twee eerste bundels, voor een groot deel herschreven en gezuiverd, opnam en tevens een aantal nieuwe gedichten liet afdrukken. Deze nieuwe bundel is, wat de compositie betreft en ook in de nieuwe staat van de afzonderlijke verzen, een (waarschijnlijk voorlopig) hoogtepunt.

Tot de kern van Were Di behoorde ook Jan van Sleuwen (geboren te Made in 1918), van wie in 1951 de bundel *Het Overwoekerd Pad* verscheen. Zijn de afzonderlijke verzen soms zwak, het geheel van zijn werk getuigt van een strijd, een verzet tegen een diepe melancholie, die in haar meest doorleefde momenten een levensnood openbaart, maar die tevens op diezelfde momenten een vormkracht oproept, die – artistiek – de nood tracht te overwinnen in een bevestiging en beaming van het leven.

Ivo van Dinther O.Carm. (geb. te Geffen 1915) liet zich in zijn verzenbundel *Beperkt Tellurium* (1950) tot soms zuivere verzen inspireren door het Brabantse land, de liturgie en bovenal de madonna. Menig maal echter is er een tekort aan artistieke be-

zinning, en bereikt hij slechts pittoreske anecdoten of een vroom getuigenis. In de ontwikkeling der priester-dichtkunst met zijn speciale moeilijkheden en mogelijkheden is zijn werk zeker van belang. Naast losse gedichten publiceerde pater Ivo in 1953 nog zijn *Ballade van de Brabantse Emigranten* in de streektaal. Er spreekt een grote priesterlijke en sociale deernis uit, die soms ook aangrijpende accenten weet te vinden. Voor zijn toneelwerk verwijzen we naar het betreffende hoofdstuk.

Jan Leyten (geb. te Etten 1926) is als Verhoeven, zij het kritisch en gereserveerd, een medestander van de jong-katholieke groepering in Nederland. Hij werkte mee aan verschillende bladen, o.a. *De Nieuwe Eeuw* en *Roeping* en gaf in 1948 zijn eerste bundel *Eerbare Betogen*, in 1950 *Omgekeerde Volgorde* uit. Hij schrijft over het algemeen een voorzichtig bezonnen vers, mijdt zowel het grote woord als het 'heroïsche' denken; tegen de natuurlijk altijd dreigende onechtheid der lyrische vervoering beschermt hij zich met een ironie, goedmoedig, maar zonder bonhommie. Zo ontstaat een kritisch verantwoord en toch poëtisch vers. Men mag de diepere verantwoording van zijn gedicht lezen in wat hij in *Roeping* (November 1946) schreef over 'Het nutteloze Nut'; daarin wijst hij liefde en vitaliteit aan als factoren voor een rijpere dichtkunst, een poëzie van hogere menselijkheid en spreekt hij bescheiden de hoop uit, dat deze liefde en vitaliteit haar perfectie vinden in de allerhoogste liefde, die God is.

In de jongste letterkunde van Brabant zijn twee dichters van belang: Emily Spijkerman, die goede verzen publiceerde o.a. in *Columbus* en *De Nieuwe Eeuw*, en Harriet Laurey. De laatste debuteerde in de bibliotheek pamfletserie *De Zilveren Scherf* en had haar aandeel in de reeds genoemde bundel *Triple Alliantie*. Haar eerste zelfstandige bundel was *Loreley*. (1951). Opvallend goed is haar minne-lyriek, edel en fraai en van een indringende tederheid. Modern van vormgeving, vooral in de

correspondenties die zij weet te vinden tussen haar eigen psychisch leven en het leven der natuur, blijft haar vers vrij van enige bizarrerie.

Haar tweede bundeltje *Oorbellen* (1954) bevat een aantal vierregelige gedichten, waarin zij in nieuwe vormen en beelden, steeds weer verrassende dingen uitspreekt over de liefde.

Het beste nochtans zijn haar dier-gedichten, op zichzelf treffende karakteristieken, maar waar het niet meer gaat om het getekende dier, doch om de mens, boven een loutere vaardigheid uitkomend. De mens kruipt als het ware in het dier om zo een vergelijkingsstandpunt te vinden voor zijn menselijkheid. Zo ontwikkelt zich een sterk persoonlijkheidsgevoel, soms zich uitend in het leed om de menselijke onvolmaaktheid, dan weer in het besef van de onvervangbaarheid van het menselijk bestaan, dan weer als bewustwording van de menselijke waarde voor God. Langzamerhand ontwerpt Harriet Laurey een dichterlijk bestaan binnen haar eigen tijd, want zij verovert met intelligente indringendheid een inzicht in de werkelijkheid.

Opvallend door kwaliteit en echtheid is ook het werk van Jan Elemans (geb. te Ravenstein) in zijn bundel *De Keerakker* (1952). Ofschoon de dichter schijnt te blijven binnen het domein van het gewestelijke, is zijn vers 'op de hoogte' van zijn tijd. Hij is er namelijk in geslaagd met de taal van vertrouwde symbolen het levensgevoel van onze dagen uit te spreken; of men een keuze maakt uit de natuurverzen, de erotische of godsdienstige gedichten, telkens blijkt dat het gaat om de ervaring van het leven en de vormgeving daarvan. Wat Elemans doet is: zichzelf trachten te herkennen in het leven rondom hem en daarin zich bewust te worden van eigen bestemming; door een dichterlijke bezinning op de waarden van het leven het eigen leven waardevol te maken.

Tenslotte moeten van degenen, die het laatst van zich deden horen, genoemd worden de zeer begaafde, in 1951 om het leven

gekomen Leon van Kelpenaar (pseudoniem van Leo Olbers, broer van Frans Babylon), van wie posthuum een kleine bundel werd uitgegeven *In Memoriam Leon van Kelpenaar* (met inleidingen van Frans Babylon en Joop Nas).

Jan Olree en Pierre Bogaers traden gezamenlijk voor het voetlicht in *Bitonaal* (1952), meer een aankondiging van poëzie dan een aanbod. Bas de Bont moge de rij van lyrici hier afsluiten met zijn *Verslag van Gisteren* (1952), nog vrij ongevormd, maar bij momenten toch de neerslag van dichterlijke ervaring.

In 1954 verscheen van hem de bundel *Existentie met Pretentie*, naar de vorm eenvoudige gedichten, soms sterk in de opzettelijke beperktheid, getoetst in ironische zelfcritiek. Dezelfde afwezigheid van gewichtigheid vindt men in zijn hekelende *Dierenparkpraat in zakformaat* (1954).

Reeds zijn – gelukkig – nieuwe debutanten aangetreden. Zij zijn met een aantal ouderen ruimschoots vertegenwoordigd in *Brabantia Nova* (een uitgave van De Beuk in Amsterdam met een voorwoord van H. Kapteijns en een inleiding van de samensteller Frans Babylon). De bundel bevat hoofdzakelijk ongepubliceerd werk van na-oorlogse dichters.

In een eeuwoverzicht der letteren in Noord-Brabant zou behalve een schets van het verhalend proza en een résumé van de lyriek, ook een plaats gevonden kunnen worden (en op een bepaald moment gevonden moeten worden) voor een samenvatting van de wetenschappelijke beoefening der letterkunde, voor de journalistiek en het tijdschriftwezen, voor het essayistisch werk, voor het onderwijs in de letteren en de leatuurvoorlichting, voor de jeugdlectuur, en mogelijk nog andere terreinen.

Om twee redenen is dit in dit boek mogelijk noch wenselijk. Het zou namelijk de opzet te boven gaan, die nu eenmaal niet strikt wetenschappelijk is, maar op een groot publiek gericht, en het zou bovendien een te grote plaatsruimte vergen. (Het overzicht, zoals de lezer dat voor zich heeft, is reeds aanzienlijk ingekort).

Natuurlijk is er op deze gebieden in Brabant de laatste honderd jaren veel gebeurd. In de meeste gevallen zouden dezelfde namen herhaaldelijk genoemd moeten worden. Figuren als Moller, Van Ginneken, Michels, Knippenberg hebben zowel een grote betekenis voor de wetenschappelijke literatuur als voor het onderwijs, hun jongere collegae Knuvelder, Van Duinkerken en Meeuwesse hebben zowel in de wetenschap als in de dag- of weekbladjournalistiek en in het onderwijs grote dingen gedaan. Verschillenden onder hen hebben mede de maandbladen geleid, waarvan nu eenmaal het essay vaak de ruggegraat is: Van Duinkerken in *De Gemeenschap*, Roeping, *De Gids*, Knuvelder in *Roeping* en *De Nieuwe Eeuw*, Lutkie in *Aristo*. De meeste essay-bundels zijn verzamelde tijdschriftartikelen. Daarbuiten komen er niet zoveel. Pure essayisten zijn trouwens zeldzaam: een Vincent Cleerdin.

Bij de jongere auteurs blijkt de situatie in principe dezelfde: ook de essays van Nico Verhoeven, Jan Leyten, Lambert Tegenbosch verschenen in tijdschriften. Men zou trouwens – gelijk men dat in Engeland gewoon is – een onderscheid moeten maken tussen literaire essays (handelend over literatuur) en algemene essays (om hun vorm tot de literatuur behorend). Ook de tweede soort is vertegenwoordigd, bijvoorbeeld in het werk van figuren als L. Feber en P. C. de Brouwer.

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat een ook maar summiere behandeling van al deze (nog zeer onvolledige) lijnen en vlakken te gespecialiseerd zou worden voor een algemeen-overzichtelijk werk. Het is om die reden, dat wij er hier slechts op wijzen. De literatuur heeft zo veel verbindingen met het culturele en wetenschappelijk leven, met de godsdienst, met sociale en politieke stromingen, met economische en technische ontwikkelingen, dat haar domein nauwelijks af te palen is. In deze wijdse functie zowel als in haar kleinere eigen haard, heeft de literatuur in Brabant zich – zo mogen wij concluderen en besluiten – zowel

creatief als descriptief, in honderd jaar ontwikkeld tot een wezenlijke bijdrage aan de Nederlandse en Katholieke geestesbeschaving.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- Behalve de in de tekst al dan niet genoemde Tijdschriften, Couranten, Almanakken en Jaarboeken werden geraadpleegd:
- ASSELBERGS W., *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden IX.* ('s-Hertogenbosch z.j.)
- BABYLON FRANS, *Moderne Poëzie in Brabant.* (Brabantia, 's-Hertogenbosch 1953)
- BOEREN P. C., *Van Maas tot Schelde.* (Nijmegen z.j.)
- BROM GERARD, *Herleving van de Wetenschap in Katholiek Nederland.* ('s-Gravenhage 1930)
- COOLEN ANTOON, *Land en Volk van Brabant.* (Amsterdam 1950)
- DUINKERKEN ANTON VAN, *Antoon Coolen.* ('s-Gravenhage 1949)
- HERMANS C. R., *Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Brabant.* (I in Bijdragen tot de geschiedenis der provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch 1845, II 's-Hertogenbosch 1867)
- KAPTEIJNS H., *Hedendaagse Brabantse Dichters.* ('s-Hertogenbosch 1951)
- KNUVELDER G., *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde.* ('s-Hertogenbosch 1954)
- MES G., *De Katholieke Pers van Nederland 1853-1887.* (Maastricht 1887/1888)
- PERSIJN, JUL., *A. Snieders en zijn Tijd.* (Antwerpen 1926)
- STERKENS REMI, *De Letterkunde in de Antwerpsche Kempen van 1830-1900.* (Turnhout 1935)

Kees Spierings

HET TONEEL SINDS 1850

DIE ERSTE BLISCAP' vond haar laatste opvoering te Brussel in 1560; 'Die Sevenste Bliscap' in 1566. De cyclus is dus – wie weet met hoeveel moeite – nog juist afgewerkt kunnen worden. Maar in 1566 schijnt het toneel in Brabant zijn winterslaap te zijn begonnen die duren zou tot de Napoleontische tijd. Toen brak er weer schemerlicht door over ons wingewest, maar het zal nauwelijks voldoende zijn geweest om er blij en opgelucht in te herademen. De stoffelijke en geestelijke verpaupering was tè groot dan dat Noord-Brabant maar aanstonds de energie kon opbrengen tot herstel. Wel floreerde het gezelschapsleven der sociëteiten, dat vooral ingesteld was op dansen en genoeglijkheidsbijeenkomsten, doch aan toneel werd geen of weinig aandacht besteed. Trouwens hoe zou dit gekund hebben, als men weet dat in 's-Hertogenbosch een der zes sociëteiten gehuisvest was boven een hooimagazijn en de zaal van de deftige Casino-sociëteit niet veel beter was dan 'het gelaglokaal eener groote boerenherberg en de muziek- en danszaal slechts eene houten loods'.

Rond 1850 echter vinden wij in oude krantenleggers enige

symptomen van opkomende belangstelling voor het toneel. Seminaria en kostscholen blijken bij de jaarlijkse prijsuitdelingen de welsprekendheid in praktijk te brengen door toespraken en toneelfragmenten, en voor ons gewest betekent dit dat via de seminaria weer gepoogd wordt de draad onzer toneelcultuur te hervinden en herbeginnen. De groeiende traditie van het seminarie-toneel bereidt het herstel voor, en het zullen vooral priesters zijn die dit aanvankelijk leiden.

DE WEDEROPLUIKING

Bij de prijsuitreiking op het seminarie te St. Michiels-Gestel werd op 23 Augustus 1850 door R. J. van der Heyden van Waalwijk en P. J. Fasset van Wessem, beiden uit de klas der rhetorica, opgevoerd de 'Ontmoeting tussen Menelaus en Orestes' van Euripides. Twee dagen eerder had de Franse kostschool van de heer Borsten te Tilburg haar prijsuitreiking eveneens gevierd met enige fragmentarische opvoeringen en declamaties.

Dat ook de leken aandacht gingen wijden aan het toneel, blijkt uit een ander krantenbericht, meldend dat te 's-Hertogenbosch 'met toestemming van het bestuur dezer stad een liefhebberijtoneel, onder de leus 'Tot nut en vermaak' is opgerigt'. Het waren onderofficieren en korporaa's van het 4e regiment infanterie die het stichtten, zodat in dit geval Mars de muzen dus eens niet verjoeg. Integendeel.

Via de kermissen kwam het volk in aanraking met het beroepstoneel uit Holland, dat in houten tenten voorstellingen bracht van het spektakel-toneel waar in Amsterdam Van Lennep, Alberdingk Thijm en Schimmel zo tegen ageerden 'De Schipbreuk van de Medusa', 'Lazaro de Veehoeder', 'Dertig jaren of het leven van een dobbelaar'.

Werkelijke toneelclubs komen wij nog weinig tegen, maar

de gewoonte groeit dat de harmonieën, fanfares en handboogschutterijen, hun winterconcerten gaan combineren met het opvoeren van toneelstukken.

Denkt men aan de erbarmelijke toneeltoestanden in Amsterdam, waar toch een ononderbroken toneelcultuur zich kon ontwikkelen, dan zullen de liefhebberij-voorstellingen op onze dorpen wel navenant geweest zijn. En onder wat voor omstandigheden.

De belangstelling en beoefening groeiden echter gestadig, al schijnt het liefhebberij-toneel voornamelijk zijn reden van bestaan te moeten ontleenen aan zijn betekenis voor de liefdadigheid. Bijna alle voorstellingen staan in dienst van de charitas. Rond 1875 zijn het vooral de verminkte Atjeh-strijders naar wie de speellustige naastenliefde zich richt. Maar ook louter omwille van de kunst speelt men, en in 1875 blijkt er reeds zó een opgewekt amateurisme te bestaan, dat de Rederykerskamer 'Vreugdendal' te Breda een internationaal concours uitschrijft. De 12 verenigingen die meededen, waren afkomstig uit Brussel (2), Rotterdam (2), Antwerpen, Amsterdam (3), Utrecht, Hasselt, Deventer en Zevenbergen. De Bredase toneelgroepen 'Oefening baart Kunst' en 'Eendracht maakt macht' liepen wel mee in de optocht, maar reglementair waren zij uitgesloten van het concours.

De organiserende kamer 'Vreugdendal' was in 1868 opgericht, ter voortzetting van de in 1738 opgeheven gelijknamige kamer. De zinspreuk was 'Wij vaten geneugt'. Men zocht dus bewust en met inzicht de draad met het verleden te herknopen. Ook in Helmond pogen enige leden van 'Phileutonia' en 'Bucephatius' de hêroprichting van 'De Vlasbloem', die in 1620 zegevierend uit Mechelen terugkeerde van een wedstrijd der 'Peoene Camere'. Het lid Claes Penningsh's immers verwierf daar toen de prijs voor 'den kloeksten regel': 'Gheen goet en is hier goet sonder die ware deugt'. In 1629 is 'De Vlasbloem' opgeheven. Of de her-

oprichting in 1875 succes had, is niet bekend. De heer Van Bokhoven, stadsarchivaris, vond als oudst bekende Helmondse toneelclub 'Thalia' van 1889. Deze is thans ook ter ziele.

Duidelijk blijkt echter de herleefde belangstelling. Ook ten plattelande. In een 'Ingezonden stuk' van 4 September 1875 lezen wij dat te Besoyen bij gelegenheid der kermis door de Rederijkersvereniging 'Oefening kweekt Kunst' in het lokaal van Mejofvr. de Wed. A. Brokken werd opgevoerd 'Patelijn' in 3 bedrijven en een klucht met zang 'De bankroetier of de ontvluchting in de wijnmand'. Het ingezonden stuk (getekend H) geeft werkelijke critiek over gesticulatie en mimiek. Over het kluchtspel schrijft hij niet alleen dat het meesterlijk gespeeld is, maar... 'het is genoeg bekend, dat dit door verschillende rederijkerskamers met het meeste succes is ten tooneele gevoerd'. Door verschillende! Ons gewest speelt dus volop. Het rederijkers-toneel bloeit thans niet enkel in Holland, of in Groningen (de klucht is van de president der Groningse Rederijkers, meldt H.), maar ook in Noord-Brabant. H. schrijft ook dat 'het goed georganiseerd gezelschap zijn critiek zeker niet ten kwade duiden zal'. Er wordt dus niet zo maar luk-raak gespeeld, neen, er is ernst en goede wil.

Noord-Brabant heeft blijkbaar in 1875 een bloeiend amateur-toneel. En met de voortgaande ontwikkeling op ander terrein, groeit ook dit. Wanneer wij 25 jaar verder zijn, wemelt het in ons gewest van toneelclubs.

Reeds een oppervlakkig onderzoek in de krantenlegger van 1900 brengt daarvan overstelpende bewijzen. In Dongen wordt gespeeld door de (onlangs) opgerichte toneelvereniging 'Aldoende leert men'; in Raamsdonksveer door de harmonie 'De Eendracht'. In 's-Hertogenbosch zijn het 'De Vriendenkring', 'Uitspanning na Arbeid' en 'Cecilia' die regelmatig spelen. In Vlijmen acteert het kruisboogschuttersgezelschap 'De Eendracht', in Vught de harmonie 'Kunst en Vriendschap'; in

Waalwijk de zangvereniging 't Rozenknopje' die samen met 'T.A.V.E.N.U.' een operette uitbrengt: 'De twee studenten'. De liefhebberij in Waalwijk voor de muzikaal-dramatische kunst is dus al zeer oud. Nóg bestaat die voorliefde. In Oirschot, Valkenswaard, Sprundel, Dussen, Uden, Rijen, Stampersgat, Udenhout, Hilvarenbeek, Wanroy, Oosterhout, Helmond, St. Anthonis, Oud-Gastel, Woensel, Nieuwkuik, Loon op Zand, Roosendaal brengen de wintermaanden het tonelistisch optreden van fanfare, harmonie, kruis- of handboogschutterijen, en van speciaal aan toneelspel toegewijde rederijkerskamers, zoals zij vaak nog worden genoemd.

Maar zie nu hun repertoire. In Dongen bracht 'Aldoende leert men' een toneelavond en speelde: 'De mislukte erfenis' in twee bedrijven. Dit werd gevolgd door 'Een oud soldaat' in drie bedrijven en als slot volgde 'Jocrisse de Vondeling'. Of zo'n avond ook gevuld was! Elders werden gespeeld het blijspel 'Hercules', gevolgd door 'Het Levend Standbeeld'; 'De Voddensrapers van Parijs' (8 taferelen + voorspel) gevolgd door 'De Pruisen komen of de scherpschutters van St. Pietersdorp', klucht in 1 bedrijf; 'De Twee Weezen', 'De IJzervreter', 'De zoon van den veroordeelde', gevolgd door 'Ketelmuziek'; 'Janus Tulp', 'Dirk Nergenshuis of de gewaande Baron', gevolgd door 'Wie waagt wie wint' en 'Loontje komt om zijn boontje'; 'Peer van Zundert' in 3 bedrijven, gevolgd door 'Fernand de Speler' in 2 bedrijven; 'De Heerenknechts' met 'Een nacht in het cachot' en 'Ketelmuziek'; 'Zwarte Griet', 'De Spanjaarden voor Haarlem', 'De Wees uit het gebergte' (4 bedr.) gevolgd door 'Tono of de wraak van een zigeuner' in 3 bedrijven; 'Roze Kate', 'Onschuld zegepraalt', drama in 4 bedrijven, waarna 'Baas Prikker' en nog enige voordrachten; 'Hamerik de sigarenverkoper', 'Joseph in Dothan en Jozef in 't Hof', waarna 'Doctor Candidaat' en 'Boer en Brit of Chamberlain in Transvaal'.

De Boeren-oorlog sprak sterk tot de volksverbeelding en in voordracht, lied en schets werd allerwege de sympathie voor ons broedervolk geuit. Ook werden vaak liefdadigheidsvoorstellingen gegeven ten bate van het Rode Kruis. De band tussen charitas en amateurtoneel was zeer sterk, en men krijgt toch wel even een treffende kijk op de sociale toestanden als men leest dat 'Uitspanning na Arbeid' in samenwerking met het Muziek-korps van 'Goulmy en Baer' te 's-Hertogenbosch een liefdadigheidsvoorstelling brengt met bal nà (ad f 0.50 en f 0.30) van hogergenoemd 'Roze Kate' en 'De Pruisen komen', ten bate van een behoeftige weduwe met 5 kinderen en een vrouw met 4 kinderen, wier man reeds een jaar verpleegd wordt in het krankzinnigengesticht. 'Ars et Charitate' in 's-Hertogenbosch speelt uitsluitend voor liefdadige doeleinden b.v. 'De Man met de Wassen Beelden' (9 bedr.) voor een behoeftige moeder met 3 jeugdige kinderen, en 'De Orgeldraaier en zijn pleegkind', gevolgd door 'De Hoogste Prijs'.

De opsomming van het repertoire opent voor degene, die zijn fantasie even in werking wil zetten, de genoegelijke gelegenheid die gezapige, nog altijd ietwat geïsoleerde periode van 1900 voor de geest te halen. Stampvolle herbergzalen vol rook en bierlucht, waar het dorpsvolk een hele lange avond van 6 tot 10 of 11 uur zijn hart ophaalt aan melodrama's en kluchten als 'Wraakzucht en Jalouzie of Misdaad en Straf' in 5 bedrijven, gevolgd door 'Het Keizerrijk op de fles of Napoleon op de hooizolder', zoals de Toneelvereniging 'De Vriendschap' in Valkenswaard te genieten gaf.

Het drakentoneel floreerde in alle amateurskringen, en mag het voor een groot deel aan deze periode te wijten zijn, dat het toneel in zo'n kwade reuk is komen staan bij al wie 'aristocraat' was, – hetzij naar afkomst, stand of ontwikkeling, – men houde dan ernstig in het oog, dat onze amateurs al bitter weinig gelegenheid hadden om in dat tijdperk van afbraak onzer beste

cultuurschatten voorbeeld te nemen bij de betere standen.

Trouwens, wat zag de bovenlaag onzer bevolking zelf aan toneel? De sociëteit 'Casino' in 's-Hertogenbosch bracht stukken als 'Tobias Bolderman' en 'Om de Kroon' (met Louis Bouwmeester, Theo Mann-Bouwmeester en Rooyaards), maar de grote Amsterdamse gebeurtenissen waar Heyermans zijn grote tijd heeft, Ibsen, Strindberg, Hauptman en Shakespeare het repertoire bepalen, schijnen de hoofdstad, en vermoedelijk heel ons gewest, voorbij te zijn gegaan.

Wat 'het volk' zag aan beroepstoneel dankte het aan de beroepsgezelschappen die de kermissen bezochten met hun tenten. Maar hun repertoire lag ook al ver van het Amsterdamse. Men oordele: kermis 1900 bracht 'Terug in de liggende os' van Kadelburg, 'De Hofslachter' (met Willem van Zuylen), 'Inkwartiering', 'Kruimeldam in Parijs' in de tent van Van Lier op de Veemarkt, en in de tent van 'De Ned. Toneelisten' op het Meijerijplein: 'Om het goud van Transvaal', 'De Voddenrapers van Parijs', 'Sara Waters of de geheimen van Londen', 'Bittere pil' (van Justus van Maurik).

Hoopgevende tekens waren: 'Faust' door de Nederlandse Opera van Van der Linden en een voordracht van Willem Rooyaards van 'Richard II', waartoe leerlingen van het gymnasium tegen gereduceerde prijs toegang hadden.

Zonder enig contact met de ontwikkeling van het toneel in Nederland, speelde het Brabantse volk er lustig op los, vergastte zich op drama's en kluchten en voordrachten. Abraham de Winter, Solser en Hesse, familie Boesnach en familie Soesman houden dit genre in onze contreien levendig op alle kermissen. Toneel en voordracht, bij fanfare of harmonie of lieder-tafel of toneelvereniging, brengen in stad en dorp en vlek hun ontspanning. Ontspanning vooral.

Veel van die rond 1900 spelende clubs zullen er niet meer over zijn. 'De Sint Jansklokken' van 1954 brachten aan het

licht dat in St. Hubert vermoedelijk de oudste toneelclub bestaat van het Noordbrabantse deel van het bisdom 's-Hertogenbosch. In St. Hubert speelt nog steeds de fanfare 'Ons Genoegen' toneel sinds 1895. Oorspronkelijk werd gespeeld in het schoollokaal! Aanvang 's avonds 6 uur. Entrée 25 cents. Aaneengeschoven banken vormden het toneel. Er werd geschminkt met roet!

En toch: er groeit besef voor verantwoord toneel. In Tilburg schrijft men een concours uit, waaraan deelnemen: 'De Toneelvereniging' en 'De Posthoorn' uit Tilburg, 'Cecilia' en 'Momus' uit Breda, 'Oefening en Uitspanning' uit Eindhoven en 'Onze vrije uren' uit Dongen. En zo waar: in een ingezonden stuk dringt Corn. Heyne uit Raamsdonksveer aan op de stichting van een bond der amateursverenigingen en pleit hij voor wederzijdse hulp.

Eén zwaluw maakt nog geen lente. Maar tóch: de lente hing in de lucht.

De katholieke bewustwording had op sociaal en politiek terrein haar vorm en betekenis weten te verkrijgen; op onderwijsgebied waren levensbeschouwing en levenspraktijk ook bezig tot een eenheid te groeien en litterair streefden de 'Katholieke Illustratie', 'Van onzen tijd' en 'De Beiaard' daar ook heen. De Katholieke pers drong steeds verder door, en zo moet ook op dramatisch terrein een Katholiek bewustzijn groeien, al heette dit dan 'Rooms'.

Tot de herleving van de Katholieke dramatiek droeg in de verte ook bij Verkade's opvoering te Laren met dilettanten (o.a. Top Naeff, Herman Roelvink) van 'Elckerlyc'. De duisterheid der Middeleeuwen bleek een licht te zijn waarvoor de ogen – om welke optische afwijking dan ook – tot nu toe ongevoelig waren geweest. De toneelbouw, geïnspireerd op het Antwerpse Landjuweel, was van Dom Willibrord Verkade;

de costuums van Cato Neeb waren ontworpen naar middel-eeuwse sculptures uit het Rijksmuseum. In 1908 wordt voor het eerst 'Adam in Ballingschap' opgevoerd door Rooyaards. Het bewustzijn van het eigen grote verleden ontwaakte.

In de lagere regionen echter manifesteerde zich de drang naar Katholieke (Roomse) dramatiek op minder verheugende wijze. Het was de tijd der Volksbonden, gezellenhuizen, patronaten en congregaties en ook zij namen hun aandeel in de opbouw van een Katholiek toneel. Eilaas, van meet af aan, gebeurde dit op een manier die eer afbreuk zou blijken te doen, dan dat zij positieve waarde had. Al die organisaties speelden ongemengd. Bovendien waren de meeste het drakentoneel niet ontgroeid. De toneelruimten waren aanhangsels der zaal in plaats van hoofdbestanddeel, terwijl toneelleiders bij gebrek aan traditie ontbraken. Hoogstens een kapelaan die op het seminarie in contact was gebleven met het toneel, en zelf aanleg had, kon leiding geven. Het is de tijd van: 'Tarcisius, de held van het H. Sacrament', 'Het herderinnetje van Lourdes', 'Selim de negerslaaf', 'Clotildis, Koning der Franken', 'De zegepraal der gerechtigheid', 'De Martelaar der Catacomben'. Goede bedoeling was er genoeg, maar onmacht het meest.

Op dit ogenblik ontstond een tragische breuk in het Katholieke toneel, die nog niet is dichtgegroeid. De minachting voor het dilettaantisme, waar iedere intelligente Katholiek blijk van meent te moeten geven, dateert uit die periode. De belangrijke gebeurtenissen tussen 1913 en 1920 hebben haar zelfs niet kunnen helen.

EEN LENTE DIE GEEN ZOMER WORDT

Voor mijn gedachten en gevoelens is 1913 een beslissend jaar geweest. In dat jaar werd in 's-Hertogenbosch, ter gelegenheid der 'Tentoonstelling van Oude Kerkelijke Kunst' en voor het

eerst na 1566 een serie opvoeringen gegeven van 'Die Sevenste Bliscap', geschreven omtrent 1450.

De invloed van het Seminarie-toneel bewees hier zijn belang voor priester en leek. Want het was een priester, Willem Smulders, die de tekst bewerkte; Dr H. Moller voorzag die van een Inleiding; Toon Hansen pr. verzorgde de muziek. De articiën Dorus Hermsen maakte de décors; Peter Kallenbach dirigeerde. De Casino-zaal kreeg een tijdelijke elektrische installatie! Een grote serie voorstellingen, elke Zondag en Woensdag gedurende Juni, Juli en Augustus, trok ongemene belangstelling van heinde en verre. Zelfs H.M. de Koningin vereerde deze Katholieke manifestatie met een bezoek.

Deze 'Sevenste Bliscap' werd gespeeld door louter amateurs uit alle rangen en standen. Adel en volk, geletterden en ongeletterden, ambtenaar en arbeider vonden zich in deze unieke voorstelling. Ik meen dat zij van historische betekenis is voor de volle opbloei van het Katholieke toneel. Zonder te kunnen vaststellen dat zij de sluimerende krachten deed ontwaken, zou ik durven beweren, dat zij minstens de resultante was van wat er al onbewust leefde in veler geest en hart, want opmerkelijk is de lawine van gebeurtenissen die kort daarna losbreekt. Het Katholieke toneel schijnt een geweldige macht te worden.

F. B. J. Frencken, A. van Delft, Pater Servatius volgen Smulders na in zijn dramatische productiviteit, en Prof. J. Knaapen van de Abdij Berne met haar opmerkelijke toneeltraditie vertaalt Calderon-spelen. De leken Herman van den Eerenbeemt, Felix Rutten, Cor Hermus schrijven Katholieke spelen. De Katholieke acteur C. C. van Schoonhoven jubileert in 1916 in 'De Pastoor van Neuville' met Albert van Dalsum en Fie Carelsen in de bezetting. 'Pilatus' van Frencken wordt in datzelfde jaar opgevoerd in het Valkenburgse Openluchttheater. Het dreunt en gonst van Katholiek-dramatische productiviteit en activiteit. Niet alleen in de hogere regionen van

het Hollandse beroepstoneel, ook in de kringen van het amateurisme bruist het van leven, vooral in Brabant.

Laten wij vaststellen dat dit nieuwe Katholieke (Roomse) toneel onder zeer voorname patronage stond. De in 1914 opgerichte Rooms Katholieke Toneel-Bond kon in 1915 een eigen orgaan vinden in 'Ons Toneel', het tijdschrift van het Belgische R. K. Volkstoneel, maar reeds in 1916 had zij een zelfstandig eigen orgaan 'De Toneelgids'. Men zie wie dit blad leidden en het Katholieke amateurtoneel wilden helpen een eigen, verantwoorde inhoud en vorm te vinden. Redacteur was Herman van den Eerenbeemt. De Raad van Bijstand bestond uit: A. van Delft pr., L. Franke S.J., Mr H. van Haastert, Frank Luns, Dr H. H. Knippenberg, Dr H. W. E. Moller en Pater Servatius van Enschede O. Cap. Zij werkten daadwerkelijk mee, en buiten hen o.a. Vincent Cleerdin en Antoon Coolen.

Nog een ander belangrijk feit uit die periode is de oprichting van het Oisterwijkse Openluchttheater. Van 18 Juli tot 7 September 1915 vonden hier opvoeringen plaats van 'De Verloren Zoon' van W. Smulders pr.

Bovendien gaf Z. H. Exc. A. F. Diepen, bisschop van 's-Hertogenbosch, aan Dr J. J. Sicking, conrector van het Stedelijk Gymnasium, toestemming tot oprichting van een gemengde Katholieke toneelvereniging. Op 15 October 1915 werd opgericht 'Rooms Toneel', nog voortlevend onder de naam Souvereïne Rederijkerskamer 'Moyses Bosch'.

Heeft er ooit een kans gelegen voor een groot Katholiek toneel, dan is het geweest in die jaren, de jaren van de eerste wereldoorlog. In hoeverre ons isolement meewerkte aan deze intensieve werkdadigheid is moeilijk te bepalen, maar feit is dat er toen grote beloften lagen voor het Katholieke toneel, en dat Noord-Brabant meewerkte aan de vervulling.

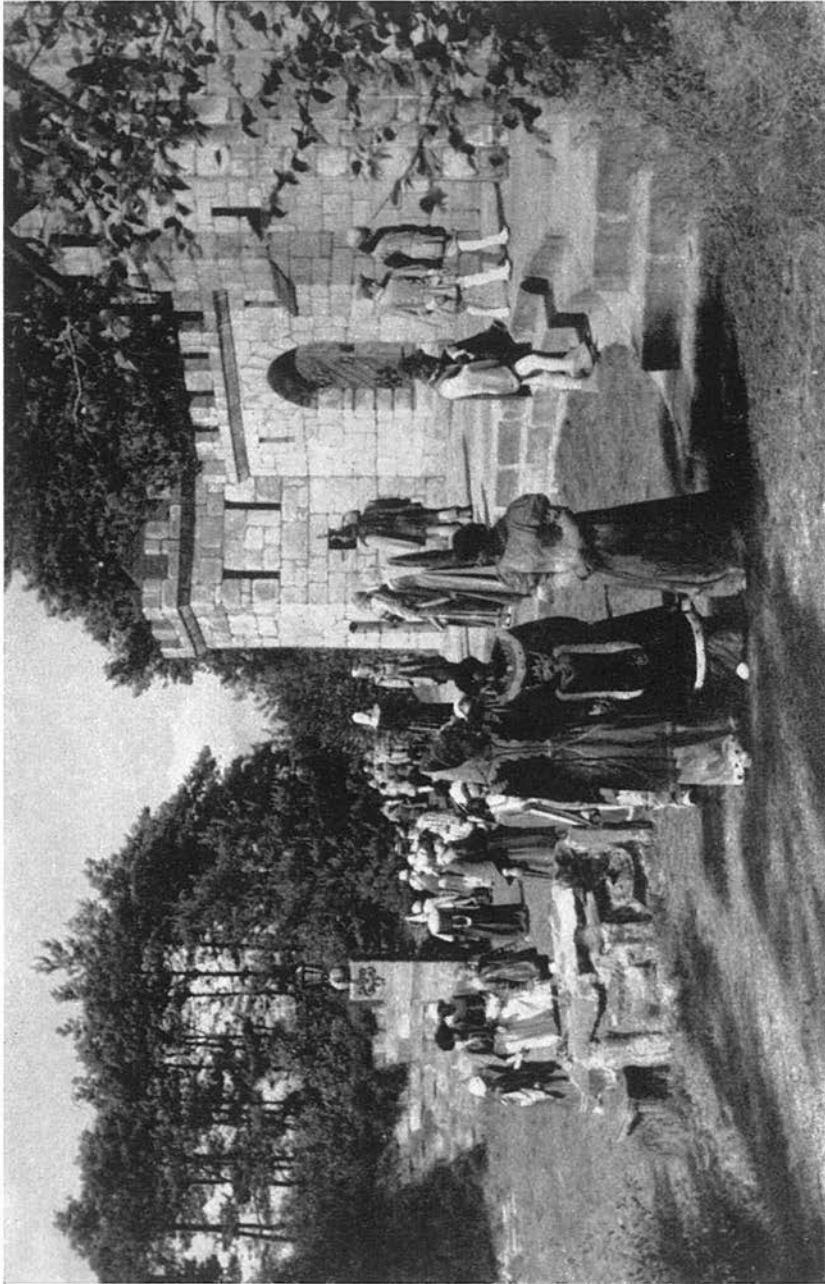
Maar toneel is een moeilijke materie met heel eigen problemen. Het amateurtoneel, beschikkend over gebrekkige zalen,

onvolwaardige toneel-accommodaties, beperkte belichtingsmogelijkheden, goedwillende maar vaak ondeskundige leiding, is in hoofdzaak aangewezen op het technisch gemakkelijk realiseerbare stuk. Bovendien beschikt het door de breuk die ik eerder signaleerde over betrekkelijk weinig intelligentia onder haar beoefenaars.

Beschikte het tijdschrift 'De Toneelgids' over een leiding en medewerkers (onder wie wij ook nog Cor Hermus, Anna van Gogh-Kaulbach en Bernard Verhoeven moeten rangschikken), die wij gerust mogen aanmerken als een geestelijk élite-corps der Katholieke emancipatie, dan moeten wij helaas verder vaststellen, dat dit corps er niet in slaagde de breuk te helen. Erger nog, dat de leden successievelijk zelfs de pogingen daartoe staakten, vermoedelijk tengevolge van teleurstelling om de laksheid en het onvermogen der clubs.

Veel bloesem is dus neergewaaid. Zonder kans op vruchtzetting. Maar enkele bloesems deden dit dan toch wèl, ondanks minder gunstige omstandigheden. En het is vooral Noord-Brabant, dat hier de meeste vruchten gaf.

Het initiatief van Pastoor Huybers om in Oisterwijk een openluchttheater te stichten is voor ons geweest van historische betekenis gebleken (1915). Niet alleen dat eindelijk het toneel uit zijn begrenzing van zaal en kijkkast werd gehaald en in zijn oer-vorm werd hersteld, ook werd de kloof tussen amateurisme en intelligentia voor een belangrijk deel gedicht, want Oisterwijk trok heel het volk in alle geledingen. Wel werd het voorbeeld niet aanstonds gevolgd, en hield Oisterwijk zéér lange tijd een soort alleenrecht. Maar bij gelegenheden durfde men in 's-Hertogenbosch (1922), Oudenbosch (1922), Overloon (1925), Uden (1926), St. Oedenrode (1928), Eindhoven (1929), Eersel (1929), Roosendaal (1930) openluchtspelen te geven of te doen geven, en zo waar ook Luyksgestel stichtte in 1930 een

'Geneveva van Brabant' in het Openlucht-theater van Heeswijk

Foto Farla

openluchttheater, bespeeld door 'De Grenswachters', dat thans nog bestaat. Het openluchttheater te Overloon, 'De Victorieklef', dat al in 1925 was opgericht, heeft zich helaas niet kunnen handhaven. Het speelde trouwens niet ieder jaar, maar alleen in 1925 ('De Verloren Zoon' van Willem Smulders pr. waar ook Oisterwijk mee is geopend), 1927 en 1933. Luyksgestel speelde zo goed als jaar op jaar, evenals Oisterwijk. Het heeft 18 seizoenen achter de rug. Van 1940-1945 werd niet gespeeld. Oisterwijk speelde 31 seizoenen!

De periode van rond 1920 was dus vol leven en ambitie. De R. K. Toneelbond schreef vele wedstrijden uit (ongemengd!); ongeveer alle patronaten, gezellenkringen, vak-organisaties hadden een toneelclub, en vele verenigingen wijdden zich aan de beoefening van het toneel. De zogenaamde neutrale clubs deden het 'gemengd', evenals Protestantse en enkele Joodse verenigingen.

Het toneel in Noord-Brabant was voornamelijk Katholiek toneel. Onder invloed van Heijermans kwam men langzaam-aan terug van 'De Man met het IJzeren Masker' en 'Don Garcio Moreno' benevens van bijbel-drama's en toen de Katholieke acteur Cor Hermus als schrijver debuteerde met 'De Familie Loberg' (1917), sprak Vincent Cleerdin in de 'Toneelgids' van een 'nieuwe lente en een nieuw geluid'. Dit katholieke familie-spel wees een nieuwe weg, al was het voor de Katholieke clubs in óns gewest die niet gemengd mochten spelen, nog taboe. 'Rooms Toneel' echter bracht het in 1926 onder regie van Cor Hermus.

Het was in die periode Jan Grosfeld die onze ongemengde clubs het realistische toneel bracht, voornamelijk ingesteld op sociale en godsdienstig-ethische conflicten. Het volkstoneel heeft veel aan hem te danken, omdat hij het stof gaf, die het volk ààn kon en die het aansprak.

Op hoger plan verscheen de voor het Katholieke toneel belangrijke figuur van Kees Meekel († 1953) met zijn romantische spelen 'De Nar', 'Ferguut en Galiëne', 'Boudewijn van Vlaanderen', en deze, zo goed als die van Herman van den Eerenbeemt, werden door het beroepstoneel gespeeld. Het waren echter Brabantse amateurs die hem introduceerden: de Tilburgse studenten brachten in 1920 de première van 'De Nar' (met in de titelrol de huidige Commissaris der Koningin). In 1923 kwam Rooms Toneel met 'De Nar' en kort daarop Jan Musch.

Er speelden in die periode zeker een 600-700 clubs regelmatig toneel, in stad, dorp en gehucht, en al die activiteit schijnt, hoé simplistisch zij vaak geweest moet zijn, toch de geesten te hebben omgewoeld. Steeds dringender werd de roep om eigen repertoire: Katholiek en Brabants.

Inmiddels had Antoon Coolen op romangebied het groeiend eigen bewustzijn vorm gegeven in zijn 'Kinderen van ons Volk' (1928), dat jaren later werd gevolgd door 'De Schone Volinding'. Kees Spierings en Cor Hermus bewerkten de twee romans tot toneelspel. 'Kinderen van ons Volk' werd door 'Het Schouwtooneel' (1933) met groot succes opgevoerd door heel het land (Ko van Dijk speelde de pastoorsrol).

Dit betekende een kleine doorbraak voor het Brabantse Katholieke toneel. Het betekende echter nog véél meer. Het sloeg in Coolen de lust los om zelf ook toneel te schrijven en spoedig verschenen: 'De Vier Jaargetijden', 'De Klokkengieter', 'De Vreemdeling', alle gespeeld door 'Het Schouwtooneel'. Noord-Brabant had zijn eigen toneelschrijver gevonden! En zijn eigen toneelspel!

Ook creatief kwam er nu méér los. Lambert Melissen, Kees Spierings, Jan Vuysters, broeder Gommarus schreven enige spelen, die het Katholieke toneel meer vorm en inhoud gaven. Zo kon omtrent 1940 gesproken worden van een levendige toneelbelangstelling, ook al door vele openluchtvoorstellingen

die steeds meer in trek kwamen. Bovendien gaf ook Ghéon nieuwe kansen tot ontplooiing.

Een hoogtepunt was de vertoning van 'Das Mirakel' van Max Reinhardt t.g.v. de Bossche Stadsfeesten (1935), gespeeld door amateurs met medewerking van Jan Musch als 'De Speelman' en Mary Smitshuyzen als 'Beatrijs'.

In deze tijd bezat Oisterwijk een jong troepje dat geleid werd door Kees van Iersel. Het bracht een opmerkelijke vertoning, vol beweging en kleur, van 'Epiphania' van Ghéon. Hieruit formeerde zich 'Het Brabants Volkstoneel', dat opvoeringen bracht van P. Jac. Schreurs, 'Piëta' en een Willibrordus-spel van Luc van Hoek, 'Het Gezegende Land' (1939), dat vele openluchtvoorstellingen beleefde. In Kees van Iersel bezat Brabant een begaafde, fantasie-volle, jonge toneelleider, maar ook speler. (Hij vertolkte in 1937 de rol van Arend in de Bossche voorstellingen van 'Gysbreght van Aemstel' onder Kees Spierings). Thans is Kees van Iersel directeur van het gezelschap 'Theater', dat in Arnhem is gevestigd.

'De Rooms Katholieke Toneelbond' had, evenals de 'Toneelgids', zijn werk moeten staken bij gebrek aan medewerking van het gros der verenigingen. Wel speelden zij regelmatig, maar zich toeleggen op spel- of repertoire-verbetering, deelneming aan cursussen en voorlichting, door een eigen tijdschrift, schijnt de meeste amateurs weinig te interesseren.

Even voor de oorlog trachtte de N.A.T.U. (Nederlandse Amateur Toneel Unie) een nieuwe bundeling te bewerken, maar zij werd in de opbouw van haar werk overvallen door de oorlog. De Cultuurkamer-periode legde de toneel-activiteit zo goed als geheel lam.

De beroepsgezelschappen (die na de Eerste Wereldoorlog regelmatig de grote steden bezochten met de belangrijkste stukken uit hun repertoire), zorgden nog wel voor verstrooiing, maar het amateur-toneel lag stil.

NA DE OORLOG

De opgehoopte energie ontketende zich na de oorlog in een stortvloed van clubs, voorstellingen en openluchttheaters. Maar toen de belangstelling luwde, taande de glorie van vele al spoedig. Boxmeer, Boxtel en Goirle, die een alleraardigst theater stichtten, verminderden hun activiteit aanzienlijk. Asten handhaaft zich, eerst onder P. Spoor, thans onder Van Goch. Berghem (bij Oss), Handel, Heeswijk, Hilvarenbeek, Hoogeloon, Hooge Mierde, Mariahout, Roosendaal, Someren, die alle spoedig na de oorlog een openluchttheater inrichtten, konden eveneens, al nam de belangstelling iets af, hun seizoenen voort-zetten.

Het belangrijkste van deze nieuwe theaters is het Heeswijkse, waarvoor Coolen sinds enige jaren de spelen schrijft. Hilvarenbeek bezit zijn eigen dramaturg in Jan Naaijens.

Noord-Brabant speelt weer volop toneel. Er is thans meer leiding en gerichtheid, dank zij een aantal goede schrijvers. Konden wij rond 1900 alleen wijzen op de Vughtse schrijver Jan van de Griendt; rond 1915 op Prof. Frencken uit Breda, Kap. van Delft uit Tilburg, Kap. Smulders uit Rosmalen voor het hoogtij der bijbelspelen, en waren het na hen Jan Grosfeld en Jan Vuysters die vele volksstukken schreven, thans beschikt Brabant over Coolen, Zoetmulder, Naaykens, Beex, Spierings, Hoffmann, Ivo van Dinther O.Carm., Melissen, die vrij regelmatig publiceren en gespeeld worden.

De leiding is thans doelbewuster en ingrijpender. Werd na de oorlog de N.A.T.U. weer opgericht, spoedig daarna gaf het Episcopaat te kennen dat het liever een eigen organisatie zag. Een commissie bestaande o.a. uit Bernard Verhoeven, Anton Sweers, Albert Welling, Kees Spierings, Jan Muller werd aan het werk gezet om deze nieuwe organisatie op poten te stellen. In 1948 werd het W.K.A. (Werkverband Katholiek Amateurtoneel) opgericht.

In Noord-Brabant was men al op instigatie van Willem Hoffmann en Evert van Eijndhoven gekomen tot een 'Souvereyne Camere', die alle Brabantse clubs wilde bundelen. Deze Camere werd nu opgenomen in het landelijke W.K.A. De Noord-brabantse afdeling munt uit door activiteit, al zijn de meeste van de 700 clubs (nog) niet aangesloten. Door cursussen en regie-leiding wordt het spelpeil verhoogd en de keuze der stukken gunstig beïnvloed. Het Provinciaal Bestuur staat achter al deze pogingen en weet door het verlenen van subsidies het algemene peil sterk te beïnvloeden. Thans kan Noord-Brabant zeggen dat het een bloeiend eigen toneelleven heeft, dat duizenden actief maakt en honderdduizenden verstrooïing en vorming brengt. Op enige plaatsen bereikte het zelfs een zeer voorname hoogte.

Representatief voor het Brabantse amateurtoneel was het concours dat 'Mgr Ariëns' in '54 te Eindhoven organiseerde ter gelegenheid van zijn 12½ jarig-bestaan met medewerking van K.A.B. en K.A.J., en waartoe werden uitgenodigd vijf prominente Brabantse verenigingen. Het geeft een verheugend beeld van de ontwikkeling die ons toneel doormaakte. De vijf deelnemende verenigingen en gespeelde stukken waren: 'De Jonge Spelers' uit Eindhoven met 'Er komt een vriend vanavond' (Companz en Noe), 'Kunstkring Oisterwijk' met 'De Lindeboom' (Priestley), 'Arbeiders Toneelvereniging' uit Breda met 'Het Circus van de Goede God' (Hans Nesna), de Souvereïne Rederijkerskamer 'Moyses' Bosch' (voorheen 'Rooms Toneel') met 'De Ballade van Sante Geertruud' (H. Beex pr), 'Maet hout staet' uit Hilvarenbeek met 'Knecht van twee meesters' (Goldoni). Hilvarenbeek behaalde de 1ste prijs.

Dat ook buiten ons gewest het Brabants amateur-toneel op waarde geschat wordt, moge blijken uit het feit dat de jury, bestaande uit Eduard Verkade, Jan Nieuwenhuis en Bernard Verhoeven, het hoge peil van dit concours roemde.

Provincie en W.K.A. leiden en stimuleren het amateurtoneel thans zodanig, dat het als culturele verschijningsvorm van ons volk steeds meer aan betekenis winnen zal. Vele gemeentebesturen steunen het eveneens, en het ongemengd toneel is gelukkig zo goed als ter ziele.

De middelbare scholen wijden eveneens veel aandacht aan het toneel. Vele steden brengen jeugd-voorstellingen van beroepsgezelschappen, maar menige school laat de leerlingen zelf spelen. Het 'St. Theresia Lyceum' te Tilburg b.v. bracht 'Antigone' en 'Iphigeneia in Tauris' (resp. 1947 en 1952). Jaarlijks (begin Januari) wordt er door verschillende lycea uit onze steden een culturele dag gehouden waar de leerlingen elkaar bekampen in declamatie, zang en toneel. Opmerkelijk is ook de activiteit der jonge boeren en boerinnen. Men mag dus met grote voldoening constateren dat de jeugd oordeelkundig geleid wordt naar belangstelling vóór en beoefening ván het toneel.

Alle factoren zijn thans gunstig om het Brabantse toneel tot schone ontwikkeling te brengen en er heel het volk aan te doen deelnemen. Het bloeit vol-op en vindt zijn eigen vorm en inhoud, vooral als openlucht-toneel.

Symptomatisch is dat juist nu de eerste serieuze pogingen worden gedaan om Noord-Brabant een eigen beroepstoneel te brengen. Zo dit gezelschap beantwoordt aan de geest van ons gewest en die bevruchten zal en richten, kan het bijdragen tot de volledige bewustwording van ons volk en de toneelcultuur in ons gewest leiden tot een ontplooiing die aansluit bij de hoog-geroemde der 15e eeuw, de eeuw der 'Bliscappen', 'Mariëken van Nieuweghen' en 'Elckerlyc'.

Zij het, speels en zinrijk, een spiegel ter zaligheid!

GERAADPLEEGDE WERKEN

- BROM GERARD, Toneel. ('s-Hertogenbosch, 'De Beiaard', 4e jaargang, 1919-1920)
- DOMMELSHUIJZEN JR COR, Louis Bouwmeester. (Hoorn 1942)
- DOORENWEERD J., Beknopte Geschied- en Aardrijkskundige Beschrijving van de Stad 's-Hertogenbosch. (z.p. 1853)
- ENDEPOLS D. H. J. E., Vijf feestelijke Toneelspelen der Middeleeuwen. (Amsterdam 1940)
- HEKKER R. C., Het Brabantse Boerenleven omstreeks 1800. ('s-Hertogenbosch, Brabantia, No 1, 1954)
- HOEDT P. J. D', De Toneelliefhebber. (Antwerpen z.j.)
- HUNNINGHER B., Een eeuw Nederlands Toneel. (Amsterdam 1949)
- MONTIJNE L., Drama en Toneel door de eeuwen heen. (Antwerpen) 1949
- ROLAND HOLST VAN DE SCHALK, HENRIETTE, Over Dramatische Kunst. (Rotterdam z.j.)
- SASSE VAN YSSELT JHR A. F. O. VAN, Gedenkboek der Sociëteit 'De Zwarte Arend' 1821-1921. ('s-Hertogenbosch 1921)
- Honderdjarig bestaan Sociëteit Casino 1828-1928. ('s-Hertogenbosch 1928)
- SMULDERS, W., Die Sevenste Bliscap. ('s-Hertogenbosch z.j.)
- Die Erste Bliscap. (Antwerpen 1932)
- SPIERINGS KEES, Overzicht van het openluchttheater in Noord-Brabant. ('s-Hertogenbosch 1952)
- WESSELS W., De Toneelspeler en zijn kunst. (Haarlem 1918)
- ZOETMULDER A. J., De Openluchtvoorstellingen. ('s-Hertogenbosch, 'De Beiaard', 4e jaargang, 1919-1920)
- Ons Toneel, tijdschrift voor het R. K. Volkstoneel in Nederland en België. (jaargang 1915)
- Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Stads-Courant. ('s-Hertogenbosch, jaargang 1850)
- Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant. ('s-Hertogenbosch, jaargang 1875 en 1900)
- Toneelgids. (Alkmaar, jaargang 1916 en 1917)

F. van Amelsvoort

HET MUZIEKLEVEN

EEN Brabant dat pas de generaliteitsperiode en de Franse overheersing achter de rug had, kon kort na 1800 geen bloeiend, zelfs geen bescheiden muziekleven hebben. Geen wonder, dat op de oprichtingsvergadering van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst in 1829 in Amsterdam geen enkele Brabantse stad vertegenwoordigd was. Maar reeds enkele jaren later – tussen 1830 en 1834 – krijgt 's-Hertogenbosch zijn Koninklijke Muziekschool met als directeur de oprichter B. A. Fallée. Van die eerste muziekschooljaren vonden we over haar succes in de verslagen van de jaarlijkse prijsuitdelingen van de instrumentale afdeling der 'Maatschappij van Toonkunst', dat 'de jonge virtuozen zonder medehulp van vreemden o.a. een symphonie van Gyrowitz en de ouverturen 'Tancred' en 'La Dame blanche' tot grote tevredenheid der talrijke toehoorders ten gehore brachten'.

De katholieke kerkkoren in het actieve muziekleven

Dat de eerste stoot tot opbloeï van het actieve muziekleven uit-

gaat van de katholieke kerkkoren, kan vreemd klinken, maar wordt toch begrijpelijk voor wie het karakter der kerkkoren in de tijd van de pas herkrege godsdienstige vrijheid kent. Zeker geen schola cantorum in de liturgische betekenis, was zo'n koor veeleer een genoeglijk college tot het uitvoeren van muziekmissen, met iets van de gemoedelijk huiselijke sfeer erin als erfenis der schuilkerkjes van weleer.

Doordat deze kerkkoren in het eerste kwart der 19e eeuw nog vrijwel de enige muziekgezelschappen waren, hadden hierdoor de katholieken toen in het actieve muziekleven een voor-sprong, die later echter niet blijvend zou zijn. Toch was niet alles daar goud wat er blonk en schoon wat er klonk: men miste de middelen en de juiste krachten, misschien ook vaak het juiste begrip, het geduld om zich aan iets beters te wagen. En dan greep men naar Duitse prullerijen als 'Vocalmessen für Männerstimmen' en 'Landmessen' van Franz H. Schmid. Of men zong in 's-Hertogenbosch, in de kerken van St Pieter en St Jacob, missen van de berucht geworden componist Kobrich.

Maar men bracht het toch ook op, om in de St Jan in 's-Hertogenbosch, bij gelegenheid van de viering van het nimmer ingevoerde concordaat van 1827, de beroemde keizerlijke mis van Haydn uit te voeren met vol orkest, met pauken en trompetten, en nog een feestelijk Te Deum van Ohnewald na. En dat, volgens een getuigenis van die dagen, op uitmuntende wijze.

De plaats van de toenmalige gewijde, overigens weinig liturgische muziek in het openbare muziekleven wordt ons plotseling wel duidelijk als we zien, dat het de neutrale Maatschappij tot bevordering der Toonkunst was, die de kerkelijke composities van een der belangrijkste katholieke musici van toen, de componist Bernardus van Bree (1801 – 1857), uitgaf. Als haar eerste eigen uitgave liet zij een mis van Van Bree verschijnen en beriep er zich bij bepaalde tegenkanting van katho-

lieke zijde op, dat 'de Maatschappij niet anders dan voordelig op een eeredienst kan werken'.

Vanuit haar wel zeer concertachtig karakter ontwikkelt de kerkmuziek in ons land zich nadien geleidelijk in gunstige zin, zowel in liturgisch opzicht als ten aanzien van compositie-waarde en koorpraktijk. Dit werd vooral bereikt door de stimulerende invloed en de gezonde initiatieven van de Nederlandse St Gregoriusvereniging en het prachtige werk der korenbonden. Zo ontstond stilaan ook in Brabant het goede klimaat voor een kerkkoorleven, doortrokken van de geest van het 'Motu Proprio' van Pius X.

Sinds vele onzer kerkkoren ook weer een jongenskoor hebben, komen de oude polyphone werken terug in de kerk, maar tegelijk krijgen goede hedendaagse componisten in verscheidene Brabantse kerkkoren weer een prachtige klankbodem voor uitstekende eigentijdse kerkmuziek.

Het openbare muziekleven

De kerkelijke zangkoren vervulden niet alleen hun eigen taak; uit hen kwamen ook – vooral in het zuiden – telkens weer de initiatieven tot oprichting van z.g. liedertafels en van muziekcorpsen, wier leden grotendeels uit kerkzangers bestonden. Tot in de 20e eeuw toe beheersten deze gezelschappen het plaatselijke muziekleven geheel of nagenoeg geheel. De belangrijkheid van deze praktische muziekbeoefening door duizenden dilettanten mag voor ons gewest niet onderschat worden.

Harmonie- en fanfarecorpsen

Het 'kapel'-wezen begon hier en daar al zeer vroeg. Zo moet de Heeswijkse Harmonie al van 1817 zijn en de bekende Koninklijke Harmoniekapel 'Apollo's Lust' te Eindhoven kon

in 1941 ook reeds haar eerste eeuwfeest vieren. Het bij dit eeuw-jubileum uitgegeven gedenkboek geeft een wel typisch beeld van de activiteit en de verenigingsgewoonten dier eerste jaren. Aan start-kapitaal, goede krachten en een onbesuisd enthousiasme blijkt geen gebrek geweest te zijn. Als 'Apollo's Lust' veertien dagen oud is, brengt zij de eerste serenade, met een repertoire van drie marsen en het 'Wien Neêrlands bloed'! Maar eerlijk vermeldt het jubileumboek erbij dat, om muzikale deraillementen te voorkomen, enkele executanten proppen papier in hun schone nieuwe instrumenten kregen!

In 1842 en 1843 gaf 'Apollo's Lust' reeds elke week een concert. En haar eerste festival in 1844 bewijst dat er toen dus elders ook al muziekcorpsen bestonden. Weer drie jaar later verenigt de harmonie zich met een plaatselijk symphonie-orkest, een bewijs dat daar toen reeds symphonie-muziek werd uitgevoerd en dat er dus gelegenheid bestond zich instrumentaal te bekwamen. Het repertoire van dit symphonie-orkest konden we niet achterhalen, wel dat Apollo's winterconcerten van 1848 een combinatie waren van harmonie- en symphonieorkest-uitvoeringen, waarbij toen ook nog een zangkoor werd opgericht.

Van belang voor onze kennis omtrent de groei van het muziekleven in breder verband is weer een mededeling als deze, dat aan het grote muziekfeest van 'Apollo's Lust' in 1849 werd deelgenomen door corpsen uit Bergeyk, 's-Hertogenbosch, Oirschot, Helmond, alsook door de Eindhovense Liedertafel 'Euphonia'.

En hoe typerend voor de toenmalige welvaart van de harmoniegezelschappen is een passage in bovengenoemd jubileumboek die zegt, dat aan 'Apollo's Lust' een sociëteit verbonden werd en dat in 1877 harmonie en sociëteit samen een eigen gebouw kregen aan de Langen Dijk (nu: Vestdijk) met een ruime, uitstekende muziekzaal, met koffie- en vergaderkamers en een grote tuin met kiosk.

Hier was een halve eeuw lang het centrum van het Eindhovense feestleven. En van hieruit werd het plaatselijke kunstleven op een voor ons bijna nóg moderne wijze gestimuleerd. Hoor wat men rond 1900 naar Eindhoven wist te trekken: zomerconcerten o.a. door de Bossche Schutterij onder Ogier, de Stafmuziek van het 2e R.I. uit 's-Hertogenbosch onder Rehl en de Stafmuziek van het 8e R.I. uit Arnhem onder Hautsch; winteruitvoeringen als van het Hollands Vocaal Kwartet, de cellist Jean Curvers, de violist Odricek, Thom Denijs en Enny Denijs-Kruij; de Koninklijke Franse Opera uit Den Haag, het strijkorkest van de Schutterij uit 's-Hertogenbosch, het Seçvikkwartet. Verder toneelgezelschappen als Het Haarlems Toneel (met Louis Bouwmeester), het Amstels Toneelgezelschap, 't Vrije Toneel, het Residentietoneel, de Haghe Spelers (met Eduard Verkade) en Het Toneel (Dr Willem Royaards) met de Vondelcyclus.

Wat we hier symptomatisch voor Eindhoven meedeelden, geldt ook voor elders in het Brabantse land. Overal een onbedwingbare musiceerlust in harmonie- en fanfarecorpsen van stad, dorp en gehucht. Het feestende leven zou er ondenkbaar geweest zijn en nóg zijn zonder deze muziekgezelschappen.

Mannenkoorzang

Vanuit de kerkkoren en hun oorspronkelijke gezelligheidsfeer ontwikkelde ook de mannenkoorzang in Brabant zich langs een zelfde groei en activiteit. Geen plaats van enige betekenis of ze kreeg haar mannenkoor. Vooral in het stedelijke kunstleven werden deze mannenkoren belangrijke verschijningen, met grote invloed op en warme sympathie van de gehele burgerij. Hoe hadden anders deze koren hun eigen concertzalen kunnen bouwen als centra van het plaatselijk muziekleven? De Bossche Liedertafel 'Oefening en Uitspanning' zette in 1887 haar eigen concertgebouw – nu bioscoop – met een acoustisch uit-

muntende muziekzaal voor duizend zitplaatsen en er rond een grote tuin met kiosk.

De Tilburgse Liedertafel 'Souvenir des Montagnards' deed hiervoor niet onder met een uitstekend gebouw met annex sociëteit, waarnaast dan de Koninklijke Harmonie een nog groter tehuis zette!

De enkele gekozen voorbeelden typeren reeds de goed begrepen functie der mannenkoren in het plaatselijke leven. Deze wordt niet minder benadrukt door de deelname der Brabantse mannenkoren aan de grote zangwedstrijden in binnen- en buitenland. In de voorbereiding van die deelname en in de behaalde successen leefde de gehele plaatselijke burgerij intens mee. En als de berichten over bekroningen met eerste prijs en directeursprijs en ereprijs binnenkwamen, waren een koninklijke intocht en officiële ontvangst van de gelauwerde zangers de ontlading van een door allen gedeelde spanning.

De grote successen van zijn koren en de bekroning met het praedicaat Koninklijk van de Mannenkoren van Breda, Eindhoven en 's-Hertogenbosch bewijzen dat Brabant de kwalificatie 'zingende provincie' met recht voert.

Met het ontaarden van de concoursen en het ontaarden van de concertprogramma's tot de beruchtgeworden liedertafelsfeer, ging geleidelijk de belangstelling van het goede concertpubliek verloren.

Het reeds in 1854 opgerichte 'Koninklijk Nederlands Zangersverbond' probeert vooral in de laatste jaren ernstig de mannenkoorzang uit deze dubbele impasse te helpen.

Het geeft compositie-opdrachten en het organiseert zang-tournooien zonder wedstrijd karakter.

Met het grootse Zangersfeest van 1953 in 's-Hertogenbosch, ter gelegenheid van zijn eigen eeuwfeest en het halve eeuwfeest van het Koninklijk 's-Hertogenbosch' Mannenkoor, bewees het Zangersverbond de ernst van zijn streven.

Gemengde koorzang

Gemengde koren van dames en heren bleven – mede door tegenkating van de katholieke geestelijkheid – zeer lang op de achtergrond. Alleen bij bepaalde feestelijkheden traden gemengde koren ad hoc op, zoals, toen in 1885 bij de Bossche stadsfeesten een gemengd koor Die Jahreszeiten van Haydn uitvoerde.

Schuchter kwamen eindelijk de eerste permanente koren in de vier grote steden van Brabant als plaatselijke afdelingen van de ‘Maatschappij tot bevordering der Toonkunst’. Ook Waalwijk en Helmond hadden vrij vroeg hun gemengd koor, maar pas na de tweede wereldoorlog kwam deze vorm van koorzang in Brabant meer naar voren.

Vocale solisten

Als zingend gewest leverde Brabant vanzelfsprekend ook uitblinkende zangers, waaronder er verschillende zijn die zelfs op buitenlandse podia triomfen vierden. We noemen Aaltje Noordewier-Reddingius, Truus en Jac Urlus, Jos Orelia, Anton Siermans, Jos Groenen, Aart Gremmé, Louis van der Sande, Willem Deckers, Walter van Son, Erna Spoorenberg.

Nadat in deze klinkende vertegenwoordiging rond de dertiger jaren een stilte was ingetreden, komt nu een groep jonge Brabantse solisten naar voren als concert- of als operazanger: Hans Gruys, Corry van Beckum, Mimi Aarden, Frans van Grinsven, Arnold van Mill . . .

De beroepsmusicus in Brabant

In het zich verder ontwikkelend plaatselijke muziekleven van de 19e eeuw werd de wisselwerking tussen de muziekverenigingen en de reeds ter plaatse aanwezige organisten en muzikleraren steeds intenser. Deze beroepsmusici, veelal zelf

Brabanders die elders, soms in het buitenland, hun opleiding hadden gekregen, worden dan de dirigenten van muziekcorpsen en zangkoren. Een frappant voorbeeld van een musici-geslacht verbonden aan een muzikale stadssfeer, en vandaar dan weer uitstralend, is de bekende familie Bouman te 's-Hertogenbosch. De stamvader, de in 1803 in Gelderland geboren Gijsbert Wilhelmus Bouman, had zich in 1851 in 's-Hertogenbosch gevestigd en er zijn plaats in het muziekleven ingenomen. Nog vóór 1900 komen dan een tiental klinkende namen Bouman naar voren, verbonden aan solisten, dirigenten en organisten, aan muzikleraren en componisten, in 's-Hertogenbosch, en vandaar uit dan verder in Brabant, elders in Nederland en tot over de landsgrenzen.

En het kon bijna niet anders dan dat weer een uit ditzelfde geslacht, ir Karel Bouman uit 's-Hertogenbosch, een der initiatiefnemers en vurigste stuwens voor de stichting van het eigen Brabants Orkest zou zijn!

Natuurlijk moeten ook andere namen van beroepsmusici van Brabantsen huize genoemd worden: Ant. Arts, W. H. van Besouwen, Henry Coymans, L. A. Dobbelsteen, Adr. P. Hamers, Frans van der Heyden, Abbé N. A. Janssen, Alphons en Albert Mosmans, H. J. J. van Bree, W. Reijmers, G. Schellekens, Theo van Wamel, Theo Maas.

Maar Brabant trok voor benoeming op eervolle posten ook figuren van buiten de provincie aan. Zo kwamen naar 's-Hertogenbosch: J. M. Heuckeroth als kapelmeester en leraar aan de muziekschool, Bernard Rehl als kapelmeester van het 2e R.I. Verder P. J. van Paeschen als organist van de St Jan, Marinus Ogier als dirigent van het Stedelijk Orkest en Peter Kallenbach als organist van de St Jan en befaamd dirigent van verscheidene mannenkoren.

Naar Breda kwamen Govert Dorrenboom en Henri van

Het Brabants Orkest met Eindhovense koren tijdens een uitvoering Foto M. Coppens

*De Koninklijke fanfare 'De Echo der Kempen'
van Bergeijk trekt uit*

Foto M. Coppens

Nieuwenhoven, beiden o.a. directeur van de Bredase muziekschool.

In Tilburg werd Willem van Kalmthout, en na hem Phons Dusch, directeur van het Leergangen-conservatorium. Zo vinden we Willem Robert Jr in Tilburg en Breda werkzaam aan de muziekscholen, maar tegelijk als koor- en orkeststrijker en als oprichter van het 'Tilburgs Strijkkwartet'. En dan kreeg Tilburg nog de eerste Nederlandse fabriek van muziekinstrumenten door de komst van M. J. Kessels.

Componisten

In de geschetste ontwikkeling van het actieve muziekwezen in ons gewest is het vanzelfsprekend dat nieuwe composities aanvankelijk vrijwel alle op het terrein der kerkmuziek lagen. Terwijl de componisten in het Noorden, als Johan Verhulst (1816 - 1891), J. J. Viotta (1814 - 1859) e.a., zich vooral op Duitsland oriënteerden, bleef het Zuiden zich voorlopig houden bij de zoetelikheden van Lambilotte, Vieuxbois en d'Archambeau. Pas Jean van Paeschen in 's-Hertogenbosch bracht weer muziek. Deze was echter in haar details nog lang niet overal zuiver en nog zeker niet de ware liturgische muziek, al kreeg Van Paeschen vanuit Rome ook een compliment voor een aan Pius IX opgedragen Mis. Er moest nog het een en ander veranderen! Reeds vóór 1903, het jaar van het Motu Proprio van Pius X, had de St Gregoriusvereniging veel ten goede bereikt. De eigenlijke opruiming van de oude, minderwaardige kerkmuziek begon echter pas in 1903. Wie zich van deze een goed beeld wil vormen, moet in de bibliotheek van het Seminarie van St Michielsgestel maar eens kennis nemen van de oude inventarissen van enkele Bossche koren, zoals Prof. Smijers die hier bijeenbracht. Daar kan men zien hoe de kerkmuziekpraktijk eenmaal was en . . . niet zijn moest!

Natuurlijk was er tussen al dat oude menigmaal ook wel iets bruikbaar geweest. Verschillende organisten en dirigenten hadden zelf hun koren van muziek voorzien en soms met een werkelijk persoonlijk geluid, zoals b.v. de Bossche componist Frans van der Heyden.

Tot plotseling, nog vóór 1900, als klankgeworden inspiratie op de schoonheid van de Bossche kathedraal, Diepenbrock's 'Missa in die festo' werd geboren. In dit werk brandde een kunstenaarschap en een hymnische spontaneïteit als ons land in eeuwen niet had gekend. Hier was muziek geschreven vanuit een diependenkende geest, een rijke eruditie en een groot klassiek inzicht, evenzeer sprekend uit Diepenbrock's zeer vele en uiteenlopende composities – met de stralende hoogtepunten zijn Missa en zijn Te Deum – als uit zijn magistrale opstel 'Melodie en gedachte', ontstaan in 's-Hertogenbosch in dezelfde tijd als de Missa.

Als componist niet minder reactionnair en revolutionnair was de in 1876 in Breda geboren Jan van Ingenhoven, wiens werk èn in zijn gewest èn in zijn vaderland nog steeds onvoldoende wordt gewaardeerd. Aanvankelijk dirigent en gastdirigent van de voornaamste Westeuropese orkesten, wijdde hij zich pas later vrijwel geheel aan het componeren van koorwerken, kamermuziek en werken voor groot orkest. Tot 1914 bleef echter het oeuvre van Diepenbrock en Van Ingenhoven in ons land, waar de muziekbeoefening nog grotendeels onder invloed van Schumann en Brahms stond, vrijwel onbekend. En later is het dan nog alleen Diepenbrock die hier grote erkenning en waardering vindt.

Dan is er nog de in 1891 in Oosterhout geboren Brabander Marinus de Jong. Nadat hij reeds zijn muziekstudies voor piano en fuga te Antwerpen met de hoogste onderscheidingen bekroond zag, oogstte hij nadien op zijn concertreizen door Europa en Amerika met zijn eigen composities en vooral zijn

pianoconcert grote bijval. Thans doceert hij in Antwerpen en Mechelen.

Zeker dient ook genoemd te worden de in 1892 in Antwerpen geboren Oscar van Hemel, van 1918-1950 muziekleraar in Bergen op Zoom. Vooral diens latere composities kenmerken zich door een vrij rythme en een atonale stijl waarin een neiging is naar het lineaire contrapunt.

En dan heeft Brabant op het ogenblik zijn generatie van jongere componisten, waaronder talenten met een sterk persoonlijk stempel.

Van Roosendaal geboortig (1905) is Leon Orthel, die nu leraar is aan het Koninklijk Conservatorium te 's-Gravenhage. Vanaf 1940 staat de in 1916 geboren Maastrichtenaar Louis Toebosch midden in het Brabantse muziekleven als docent aan het Conservatorium der Leergangen te Tilburg en als dirigent van het nu opgeheven Tilburgs Stedelijk Orkest. En dan zijn er de jongsten: Sjef van Balkom, Jaap van Ginneken, Ton de Leeuw, Flor van de Putt.

De groei naar Het Brabants Orkest

De garnizoensplaatsen Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch hebben lange jaren militaire muziekcorpsen gehad, die een zeer belangrijke rol in het Brabantse muziekleven hebben vervuld. Bekende kapelmeesters zwaaiden er de dirigeerstok: Nic. Bouwman, Bernard Rehl, Kwakernaat en Louis de Morée. Dan had 's-Hertogenbosch nog het in 1837 door D. A. Fallée opgerichte corps der Schutterij met dirigenten van formaat als Van Aken, Martien Heuckeroth, Christ Kriens en Marinus Ogier.

Deze corpsen telden onder hun leden uitstekende musici die zelf weer andere corpsen leidden: Piet van den Akker, Antoon Groot, Jan Hermans, Frits Hörmann, Jan Roussel, Simon

Spiero. Zij waren het die vele Brabantse muziekcorpsen tot zo'n benijdenswaardige hoogte brachten. Als leraar aan de muziekscholen van 's-Hertogenbosch, Tilburg, Breda en Bergen op Zoom hadden zij weer de hand in de instrumentale opleiding van talrijke jonge talenten die later aan grote orkesten in binnen- en buitenland kwamen en er naam maakten als solist als o.a. Carel en Max Oberstadt, J. W. Wedemeyer, Willem Robert Sr. Talrijke van hun latere leerlingen hebben tot op de dag van vandaag de traditie als dirigenten van harmonie- en fanfaregezelschappen voortgezet; we denken als voorbeeld aan de familie Van Abeelen.

Doordat op deze wijze ook de dilettant instrumentale scholing kreeg, werd niet alleen de huiselijke muziekbeoefening bevorderd, maar kon Brabant ook enige goede symphonie-orkesten van amateurs opbouwen.

Kort na 1900 werden de militaire muziekcorpsen van Bergen op Zoom en 's-Hertogenbosch wèg bezuinigd; de Bossche Schutterij kon in 1906 slechts tijdelijk gered worden door omzetting in een Stedelijk Orkest. Ondanks de vrij hoge subsidies der stad 's-Hertogenbosch, waren de salarissen hier uiterst bescheiden. De orkestleden moesten niet alleen nevenfuncties aanvaarden, maar in hun corps ieder minstens twee instrumenten bespelen! Want 's zomers gaf Ogier met zijn mannen in harmoniebezetting uitstekende concerten door het hele land en 's winters vormde hij zijn corps – aangevuld met verschillende bekwame dilettanten – óm tot symphonie-orkest en gaf, met medewerking van de beste solisten, hoogstaande concerten of begeleidde bij oratoriumuitvoeringen. Toen dit befaamde Stedelijk Orkest van 's-Hertogenbosch in 1920 eveneens werd opgeheven, bleek pas hoe volkomen het in al die jaren de concertpraktijk van de Brabantse oratoriumverenigingen had gedragen. Die lag dan nu ook als met één slag uit elkaar. Wel formeerde Louis de Morée uit zijn muziekcorps van

het 6e R.I. een symphonie-orkest om koorbegeleidingen te verzorgen en wel kwamen de orkesten uit Utrecht, Arnhem en Maastricht hier begeleiden. Maar de gemeenten ondersteunden het kostbare engageren van al deze orkesten óf helemaal niet, óf zo pover, dat we alle Brabantse Toonkunstafdelingen zich zien terugtrekken. Men had hun waarde voor de provincie en hun vaak baanbrekend werk inzake de repertoires, niet begrepen. Zo kon het in sommige jaren tussen 1925 en 1940 gebeuren dat in héél Brabant één enkele kooruitvoering met orkest werd gegeven. We begrijpen nu dat die jaren dieptepunten zijn in de muzikale ontwikkeling van ons gewest: geen eigen concerten van betekenis meer, geen aantrekking van nieuwe krachten van buiten en geen ontwikkelingsmogelijkheid meer voor eigen talenten. Slechts één enkel vormingspunt bleef over: het conservatorium van de Tilburgse Leergangen met wel speciaal zijn orgelcursussen. Hier toch vormde in die zelfde jaren de Mechelse grootmeester van het orgel, Flor Peeters, uitstekende organisten als Piet Hörmann, organist van de Bossche kathedraal, en Hub Houet van de Eindhovense St Catharinakerk, e.a. Door de cursussen van de afdeling kerkmuziek der Leergangen, onder directeurschap van achtereenvolgens Prof. Dr A. Smijers, Dr W. Kerssemakers en Dr P. J. de Bruyn, en door de Utrechtse R.K. Kerkmuziekschool zijn aan ons land een groot aantal organisten en koordirigenten geschonken, die, bekwaam in hun vak en doortrokken van liturgische geest, mede de kerkmuzikale beoefening in ons land naar het benijdenswaardig hoge peil van nu stuurden.

Maar voor het overige bevond het muzikleven in Brabant tussen de beide wereldoorlogen zich in een diepe depressie, waarin ook de symphonieconcerten deelden. Met afwisselend succes kregen enkele steden het U.S.O., de A.O.V., het Rotterdams Philharmonisch, het Nederlands Kamerorkest. Een enkele maal het Concertgebouworkest en het Residentieorkest,

maar dit alles bracht hier geen eigen intens muziekleven.

Alleen in Tilburg stak men de handen uit de mouwen met een eigen semi-beroeps stedelijk orkest dat onder Stan Donders van Eyck en Louis Toebosch kwam. Na zijn baanbrekende taak met succes begonnen te zijn moest dit wijken voor een werkelijk provinciaal Brabants orkest. In 1946 knoopte de Commissaris der Koningin, Prof. Dr J. E. de Quay, aan bij vaaggebleven vóóroorlogse plannen voor een beroepsorkest. Hij nam het initiatief door de installatie van een commissie die de mogelijkheden tot oprichting van een orkest moest onderzoeken en van advies dienen over de eventuele plaats van vestiging. Loyaal zegden de meeste gemeenten van Brabant hun medewerking toe, waarnaast de Provinciale Staten de hechte financiële basis legden, nadien nog versterkt door rijkssubsidie.

Gestart als kamermuziekensemble, kon reeds op 6 Mei 1950 Het Brabants Orkest zich onder Hein Jordans als symphonieorkest aan Brabant en Nederland voorstellen. Dit eerste optreden, geestdriftig door publiek en pers ontvangen, zette een nieuwe toekomst voor muzikaal Brabant open.

En nu reeds, na geleidelijke uitbreiding met jonge, uitstekende musici, werd Het Brabants Orkest tot een der grootste en beste provinciale orkesten.

En wat van zeer groot belang is: het ondervindt een hartelijke weerklank in steden en dorpen van heel het gewest.

Direct toen weer kooruitvoeringen met orkest mogelijk werden, herleefden hier de toonkunstafdelingen en andere koren, onder leiding van Phons Dusch, Otto Glastra van Loon, Louis Toebosch, Henri Ahrends, Kees Stolkwijk, Jan de Hoog, Rob Gevers, Wieke Jordans, Antoon Maessen, Piet van de Goor, Martien Gruithuyzen, Frans van Amelsvoort e.a. Brabant kreeg weer uitstekende kooruitvoeringen met begeleiding en zó dikwijls premières van belangrijke nieuwe of onbekende werken, dat de recensent van 'De Nieuwe Eeuw' in Februari

1949 schreef: 'we moeten tegenwoordig regelmatig naar Brabant gaan om nieuwe koorwerken te leren kennen'.

Het gewest beseft hoe rijk het is met zijn orkest; en het ziet vele nieuwe perspectieven. De zingende dilettant kan weer op hoog niveau aan de muziekbeoefening deelnemen aan de zijde van de beroepsmusicus. Muziekscholen en zelfs het Leergangenconservatorium krijgen hun docentencorps aangevuld met nieuwe, eerste klasse musici.

En hiermee krijgt Brabant wéér betere kansen voor een verantwoorde instrumentale opleiding van jonge beroepsmusici en dilettanten. Het krijgt een volmaakt nieuw en fris beeld van opgewekt muziekleven, gegrondvest op idealisme, muzikaliteit en werkkraft.

De beiaard in Brabant

Aanleunend tegen het Zuidnederlandse beiaardland, kent ook Noord-Brabant zelf het klokkenspel als een eigen, oude traditie. Vooral na de eerste wereldoorlog is deze tot herleving gekomen, nadat een comité onder Dr J. Casparie aan de Bossche St Jans-toren een groot en prachtig carillon had geschonken en door het organiseren van concerten daarop de beiaard weerom populair had gemaakt. En het was als een der eersten van den lande de Bosschenaar Toon van Balkom die zijn succesvolle beiaardiersopleiding kreeg van de grote Mechelse meester Jef Denijn.

Na de Bossche beiaard volgden Breda, Bergen op Zoom, Hilvarenbeek, Oisterwijk, Aarle-Rixtel, Drunen.

En menige toren van het Brabantse land is al gereed gemaakt om straks een carillon te herbergen. Is het te verwonderen dat van de negen grote klokkengieterijen van de wereld er zich alleen al twee in Brabant bevinden, Eysbouts-Lips en Petit & Fritsen!

Beoefening der muzikwetenschap

In het archief van de aloude Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch bevindt zich een van de kostbaarste foliantenreeksen van muziekhandschriften en oude drukken die Nederland bezit. Het is de Brabander Prof. Dr A. Smijers, de huidige voorzitter van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, die de aandacht gevestigd heeft op deze unieke verzameling en op de oude broederschap zelf. In 1915 bracht Anton Averkamp uit deze collectie de aan Adr. Willaert toegeschreven 'Missa super Benedicta' in partituur. En toen Prof. Smijers in 1919 bestuurslid van bovengenoemde vereniging werd, maakte hij direct uit dezelfde collectie de 'Missa ad Modulum Benedicta es' van Philippus de Monte voor uitgave gereed en nadien nog de 'Missa 5 vocum' van Adr. Willaert. Tussen 1942 en 1946 bracht de Bossche Schola Cantorum deze beide missen na vier eeuwen weer voor het eerst tot klinken in dezelfde kerk van St Jan.

Terwijl de publicaties uit deze codices plaats hadden in het fonds der genoemde Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, gaf deze vereniging in 1919 aan Prof. Smijers ook de opdracht – een levenswerk – de volledige werken van de 15e-eeuwse Zuidnederlander Josquin des Prés uit te geven, waarvan tot heden 20 afleveringen gereed kwamen.

Tussen 1908 en 1921 gaf de vereniging in 30 afleveringen ook de volledige werken van Jacob Hobrecht uit, waartoe zij reeds in 1900 had besloten. En daarna nam Prof. Smijers in zijn uitgave 'Van Ockeghem tot Sweelinck – Nederlandsche Muziekgeschiedenis in voorbeelden' – in de afleveringen 2 en 3 nog verschillende pas nadien bekend geworden Hobrecht-composities op. De musicologe Annie Piscaer te Bergen op Zoom kwam na een uitgebreid archief- en bronnenonderzoek tot de conclusie, dat Jacob Hobrecht rond 1453 in Bergen op Zoom werd geboren.

En dan publiceerde Prof. Smijers in het tijdschrift van de vereniging tussen 1923 en 1940 allerlei archivalia betrekking hebbend op de Illustre Lieve Vrouwebroederschap, zoals de rekeningen over de jaren 1330–1535.

In deel XVI – 1e stuk – van dit tijdschrift gaf hij bovendien een volledig overzicht van de meerstemmige muziek van de Broederschap.

Ten slotte wijzen wij hier nog op het wetenschappelijk werk van de Brabantse musicoloog Dr Jos Smits van Waesberghe S.J. Zijn standaardwerk 'Muziekgeschiedenis der Middeleeuwen' en zijn door de Italiaanse Regering bekroonde studie over Guido van Arezzo bezorgden hem een internationale naam en zelfs een eredoctoraat aan de Pauselijke Hogeschool voor Kerkmuziek van Rome in 1953.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- DIEPENBROCK DR ALPHONS, Ommegangen, verzamelde opstellen. (Amsterdam z.j.)
- DOKKUM J. D. C. VAN, De Maatschappij tot bevordering der Toonkunst in haar worden en ontwikkeling. (Amsterdam 1918)
- KAT DR A. I. M., De Geschiedenis der Kerkmuziek in de Nederlanden sedert de Hervorming. (Hilversum 1939)
- KRONENBURG J. A. E., Maria's Heerlijkheid in Nederland. (deel 8, uitgave over F. H. J. Bekker, Amsterdam z.j.)
- PAAP WOUTER, Moderne Kerkmuziek in Nederland. (Bilthoven 1941)
- PISCAER ANNIE, De Zangers van O.L. Vrouwen Gilde te Bergen op Zoom. (in 'Land van mijn Hart', Tilburg 1952)
- REESER EDUARD, Alphons Diepenbrock. (Amsterdam z.j.)
- De muzikale handschriften van Alphons Diepenbrock. (Utrecht 1950)
- RUYNEMAN DANIËL, De Componist Jan van Ingenhoven, beschouwingen in het licht van de hedendaagse muziek. (Amsterdam 1938)
- SMITS VAN WAESBERGHE S.J. DR. JOS., Muziekgeschiedenis der Middeleeuwen. (Tilburg 1936)
- Amphion (Nederlands oudste muziektijdschrift dat in 1818 in Groningen verscheen)
- Gedenkboek eeuwfeest Koninklijke Harmonie 'Apollo's Lust' Eindhoven. (Eindhoven 1945)
- Gedenkboek ter herinnering aan het gouden jubileum der Koninklijke Zangvereniging Breda's Mannenkoor. (Breda 1915)

Godsdienstvriend. De -. ('s-Gravenhage 1828)

Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, dln
XI t/m XVII.

Uitgaven van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis:

XXXV 'Missa super Benedicta', Adriaen Willaert door Anton Aven-
kamp. (1915)

XXXVIII 'Missa ad modullum Benedicta es', Philippo de Monte
door Dr A. Smijers. (1920)

Aug. C. J. Commissaris

PROVINCIAAL LEVEN

PROVINCIAAL leven is een ruim begrip. Het kan betekenen het leven ván de provincie en het leven ín de provincie.

Het leven ván de provincie neemt vanzelfsprekend een aanvang bij de geboorte van de provincie. De geboorte en de eerste ontwikkelingsjaren kunnen, evenals in het leven van de mens, een periode vormen van spanningen en allerlei lotgevallen. Ook de provincie Noord-Brabant weet hiervan mee te spreken.

Is de provincie eenmaal geschapen, afgebakend en omschreven als bestuurlijk onderdeel van een groter staatkundig geheel, dan zal de intensiteit van het leven der provincie allereerst afhankelijk zijn van de ruimte die de centrale overheid aan de provincie toedeelt of overlaat. Allereerst, maar niet uitsluitend. Veel hangt ook af van de geest waarin de wet van bovenaf wordt toegepast, van onderop wordt beleefd. En er is meestal ook nog ruimte naast de wet.

Onder het leven ín de provincie kan men verstaan de weerslag in de gewesten van het landelijk gebeuren, het meeleven met en de reactie op datgene wat het nationale leven beroert. In een

godsdienstig gemengd land als Nederland zullen sommige provincies bij de diverse fasen van het eeuwig op-en-neer tussen dwang en vrijheid anders reageren dan andere.

Men kan ten slotte onder het leven in de provincie óók verstaan de levensuitingen van een kleinere gemeenschap, historisch gegroeid onder gelijkgeaarde mensen in een bepaalde, min of meer homogene streek. Een levensgemeenschap met een eigen rythme, een eigen kleur, een eigen verleden. Is dit zelfs niet de aantrekkelijkste betekenis van provinciaal leven? Men noemt het ook wel regionaal of gewestelijk leven om afstand te nemen van de provincie als bestuurlijk gegeven.

Waar de lotgevallen bij geboorte en groei leiden tot een gaaf product, in dit geval tot de gewenste historische en geografische afronding; waar de provincie of liever de bevolking van een provincie gespannen meespeelt in het nationaal gebeuren, zij het ook soms in een afweer-houding; waar de provincie haar eigen aard, gevormd uit de verworvenheden van oude tradities, bewaart, zo nodig verdedigt, en in het groter geheel tot gave ontwikkeling brengt; dààr zal men kunnen spreken van een bloeiend provinciaal leven.

De volgende schets wil trachten een antwoord te geven op de vraag, hoe al deze factoren zich hebben gedragen in het nieuwe Brabant.

I

NOORD-BRABANT PROVINCIE

Het oude Brabant was het hertogdom met zijn zwaartepunt in de Zuidelijke Nederlanden. Het nieuwe Brabant is de Nederlandse provincie Noord-Brabant. Wat daar tussen lag is de periode van de Generaliteit, de periode van Staats-Brabant. Hoe en wanneer heeft dit Staats-Brabant zich opgewerkt tot de

Nederlandse provincie Noord-Brabant, tot wat wij noemen het nieuwe Brabant?

De provincie Noord-Brabant is geboren op hetzelfde moment, waarop in Nederland de Bataven de provinciale zelfstandigheid ten grave droegen. Reeds in de aanvang van de centraliserende Franse tijd bezweek de Republiek der Zeven Provinciën aan haar overspannen federalisme, waarin elke provincie zich kon gedragen, en meermalen ook gedroeg, alsof ze alléén op de wereld was.

Noord-Brabant maakte geen deel uit van de bond der Zeven Provinciën, het was er een aanhangsel van, een vóórland tegen gevaren uit het Zuiden. Een afgeslagen stuk van het hertogdom Brabant, waarvan de naam burgerrecht kreeg in de Noordelijke Nederlanden als Staats-Brabant. Noord-Brabant kreeg niet de rang van provincie. De Staten-Generaal maakten van het gewest ook geen administratieve eenheid, maar lieten de oude heerlijkheden met haar bonte mengeling van bestuursvormen, rechten en plichten naast elkaar voortbestaan. Het waren de stad en meierij van 's-Hertogenbosch, de stad en baronie van Breda, de stad en het markiezaat van Bergen op Zoom, de stad Grave en het land van Cuyk, de heerlijkheden Steenbergen, Willemstad en Prinsenland.

Alleen de naam Staats-Brabant suggereerde een zekere eenheid, die ook tot uitdrukking kwam in overeenkomstige plakkaten van de Staten-Generaal voor de politieke en godsdienstige reformatie. Die plakkaten hebben aan Staats-Brabant een andere eenheid gegeven dan ze bedoelden. Geen gereformeerde eenheid, al spanden ze ook een gereformeerd net over Brabant uit van ambtenaren, predikanten en schoolmeesters. Maar ónder dat net een katholieke verzetseenheid, van lijdelijk verzet dan, sterk samengekit door gezamenlijk gedragen leed en lijden. Een lotsverbondenheid, die vruchten ging dragen toen de nieuwe tijd zijn intrede deed in de Nederlanden.

De eerste tekenen van de Brabantse vrijheids- en eenheidsbeweging vertoonden zich in de Patriottentijd. Dr Mommers heeft die tekenen in groten getale opgespoord en in hun verband gezet in zijn 'Van generaliteitsland tot gewest'. Het was nog wel een amalgama van strevingen en tegenstrevingen - Staats-Brabant vormde immers nog geen politieke eenheid - maar boven de verwarring straalde toch al het ideaal van het éne vrije Brabant, van Brabant als één gelijkwaardige provincie. In de voorste gelederen van deze opmars van een lang en zwaar verdrukte gemeenschap liepen ook verontwaardigde Brabantse niet-katholieken mee, zelfs voorop, zoals een Pieter Vreede.

De inval van de Fransen (1795) in het land der Bataven vaagde de naam Stááts-Brabant weg. Dat was het eerste winstpunt. Het werd nu Bataafs Braband (met een d) en de Bataven van Brabant mochten plaatselijk hun lot in eigen handen nemen. Wat ze prompt deden door municipaliteiten te kiezen en het apparaat van het oud régime te bezetten met Brabanders zowel protestantse als katholieke. De 'administration centrale' hielden de Fransen voorlopig zelf in handen.

Maar toen de Fransen na het verdrag van vrede en bondgenootschap met de Bataafse Republiek, het verdrag van 's-Gravenhage van 16 Mei 1795, dat Bataafs Braband bij Nederland liet, het land der Bataven weer ontruimden, op enige bezettingstroepen na, kozen de municipaliteiten van Bataafs Braband hun eigen Provisionele Representanten van het Volk van Bataafs Braband, die te Tilburg bijeenkwamen. Brabant nam nadrukkelijk zijn plaats in naast de andere provinciën en eiste ook zijn plaats op in de Staten-Generaal (Juni 1795).

Enige maanden lang waren 'de rechten van de mens en de burger', waren 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' niet van de lucht geweest. Maar nu het voorlopig Frans bestuur weg was, stond Brabant weer alléén tegenover de Generaliteit, die

met al die leuzen toch niet als door een toverstaf van inborst veranderd was. Bataafs Braband kreeg géén plaats in de Staten-Generaal, verkreeg zelfs géén erkenning van zijn Provisionele Representanten als een eigen provinciaal bestuur. In een proclamatie 'aan alle goede ingezetenen der Generaliteitslanden' deelden de Staten-Generaal mede, dat 'provisioneel' de oude wettelijke toestand hersteld moest worden 'so na doenlijk op den eigen voet en naar hetzelfde rigtsnoer' als vóór de inval van de Fransen.

De 'goede ingezetenen' waren hierover zo verontwaardigd en verontrust, dat de Provisionele Representanten een door de felle Pieter Vreede geredigeerd vlammend protest richtten aan het Bataafse Volk. Na een tafereel met schrille kleuren opgehangen te hebben van Brabant in de periode der Generaliteit, ging het manifest aldus verder. 'En zouden wij nu alles weder 'op den ouden voet' moeten hersteld zien? Deze gedachte doet ons sidderen. Wij zullen ons niet laten misleiden door de voorstelling, dat dit slechts voorlopig is. De slavernij van één dag is nog te lang voor een vrije ziel. Zij is te drukkend voor ons om ze aan te nemen, te schandelijk voor U, Bataven, om ze op te leggen . . . Het inwendige bestuur zullen wij zelf voeren, als in de andere provinciën . . . Onze lasten door ons zelve mede gestemd en bepaald zullen wij opbrengen. In het bondgenootschap ingelijfd zullen wij Bataafs Braband een deel bezorgen in het bestuur van het gemene Vaderland, totdat de Nationale Conventie bijeenkomt, waar wij de grond zullen helpen leggen tot een nieuw Staatsgebouw voor het gehele volk'.

De Staten-Generaal evenwel bleven doof voor het manifest en zonden een commissie naar Brabant om de besluiten uit te voeren, een commissie gesteund door dragonders om schrik aan te jagen en alle verzet met geweld de kop in te drukken. In deze nood deden de Representanten te Tilburg, die door

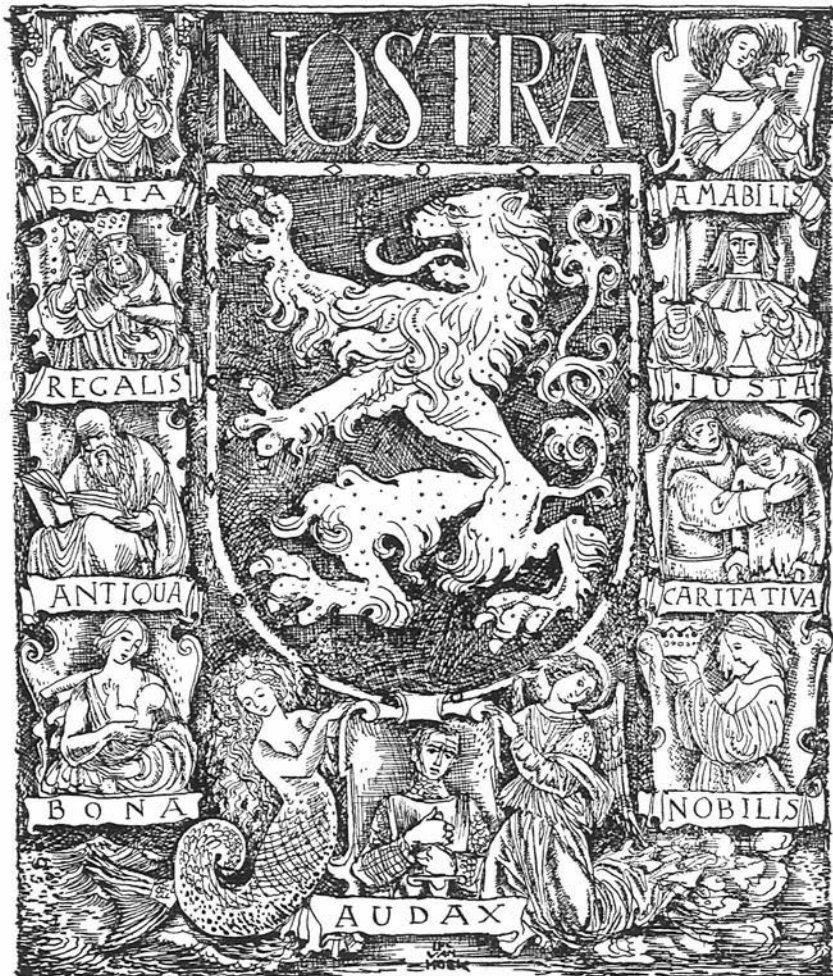
de Staten-commissie geheel genegeerd werden, een beroep op de Franse generaal Sauviac te Den Bosch, die de opdracht had 'de pas geboren vrijheid in hare wieg te beschermen'. Dat hielp in zoverre, dat de commissie in onderhandeling trad met de Representanten te Tilburg en genoegen nam met een compromis. Brabant zou zijn eigen provinciaal bestuur behouden, maar tot 1 Januari 1796 zou het in samenstelling en bevoegdheden afhankelijk blijven van de Staten-Generaal. Een compromis, dat ook de Brabanders niet beviel, maar dat de meerderheid der municipaliteiten op aandringen van de Provisionele Representanten toch aanvaardde als de geringste van twee kwade kansen. 'Slechts zes maanden zullen wij in het voorportaal van de tempel der Vrijheid wachten, om dan daar binnen te treden en al haar zegeningen te smaken'.

Er is in die zes maanden in het voorportaal der Vrijheid nog heel wat gekrakeeld tussen de voorvechters van de nieuwe tijd en de vasthouders aan het verleden. In Bataafs Brabant, maar óók in Den Haag. Dààr viel ten slotte de beslissing, dat er een Nationale Vergadering zou gekozen worden door héél het Bataafse volk. Dus ook door de Bataven van Brabant. Inmiddels was er al zoveel tijd verdaan met breedsprakige en hoogdravende redevoeringen, dat de Nationale Vergadering niet meer op 1 Januari 1796 kon bijeenkomen, maar verschoven werd naar 1 Februari. In werkelijkheid zou het nog 1 Maart worden. Bataafs Brabant heeft hier niet op gewacht om zich te ontdoen van de voorgedij der Generaliteit. De overeenkomst met de Staten-Generaal luidde: tot 1 Januari 1796. Het zgn. Tussenbestuur schreef verkiezingen uit voor nieuwe Representanten, die op 1 Januari 1796 eigenmachtig het bestuur over Bataafs Brabant in handen zouden nemen. Op 31 December 1795 kwamen oude en nieuwe Representanten te Breda, waar de oude Representanten de laatste maanden vergaderd hadden, bijeen om in een plechtige zitting in de Grote Kerk, het mau-

Baron van den Bogaerde van Terbrugge, de eerste ere-voorzitter van het Provinciaal Genootschap

BRABANTIA[✠]

JAARGANG 9 — NOVEMBER 1950 — NUMMER 3

Een der aantrekkelijke omslagen van het tijdschrift 'Brabantia Nostra'

soleum van de Brabantse Nassauers, het eerste wettig provinciaal bestuur van Noord-Brabant te installeren. De president Pieter Vreede hield van de kansel een bewogen en hoog-dravende redevoering over slavernij en vrijheid. 'Morgen zal Bataafs Braband de vrijheid smaken, morgen zal het gelijke rechten bezitten met de andere provinciën. O ogenblik van gelukzaligheid!

Na eeuwen slaafs in 't juk te gaan,
 Na eeuwen klagen, jammeren, zuchten,
 Gloort eind'lijk onze vrijheid aan
 En biedt ons hare rijke vruchten.'

Zo was dan eindelijk, dank zij de inval van de Franse revolutionairen, de heftige actie van de vele Vaderlandse Sociëteiten (de vroegere Patriotten), de vasthoudendheid en het doorzetten van de Provisionele Representanten van Bataafs Braband en de hulp van de Provisionele Representanten van Holland, die telkens voor Brabant in de bres sprongen – de Staten van Holland waren veel meer omwentelingsgezind dan die van de andere provinciën – Bataafs Braband een vrije en gelijkwaardige provincie geworden. En staat 1 Januari 1796 te boek als een belangrijke datum in de geschiedenis van Noord-Brabant en Nederland.

II

DE PROVINCIE NOORD-BRABAND

Brabant was vrij. Maar was het nu ook helemaal gelijkwaardig? Op papier wel. Maar in werkelijkheid? Eigenlijk nog niet, zolang het geen plaats kreeg in de Staten-Generaal. Dat ging niet zo vlot. Daarvoor moest, zeide men, nog van alles geregeld worden. Vooral de quote, het aandeel van Brabant in de

algemene lasten. Niet dat dit zo moeilijk was, of in kannen en kruiken moest zijn vóórdat men de Brabanders toeliet. Integendeel. Brabant zelf had er het grootste belang bij hierbij tegenwoordig te zijn. Holland wilde wel, maar de andere provinciën zochten allerlei uitvluchten en bezwaren. Brabant zou wél vertegenwoordigd zijn in de aanstaande Nationale Vergadering, in het nieuwe Nederland. Maar moest het nu óók nog toegelaten worden in de oude Staten-Generaal? Dát was een moeilijk te verteren inbreuk op de historie.

Inmiddels liep het tegen 1 Maart. De afgevaardigden ter Nationale Vergadering stroomden al samen in Den Haag. Het nieuwe Nederland zou dus doorgaan. Toen is het tóch nog gebeurd. In de nacht van de schrikkelidag 29 Februari 1796 kreeg de toelating van Brabant haar beslag. Op 1 Maart mocht een deputatie van drie Brabanders, maar ook niet meer dan drie, de Staten-Generaal binnentreden: Van Hooff, Hubert en Verhees. Toen zij waren binnengeleid, verklaarde de president, dat het een der aangenaamste dagen zijns levens was, de gedeputeerden van Bataafs Brabant in de vergadering van Hunne Hoogmogenden te mogen ontvangen en dat gewest als ene zuster te kunnen begroeten. Even later kwam een deputatie van de inmiddels bijeengekomen Nationale Vergadering in de raadzaal van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden verklaren, dat hun college was ontbonden.

Het is hier niet de plaats om de veertien afgevaardigden van Bataafs Brabant te volgen in de Nationale Vergadering, waar zij de strijd hebben meegestreden, en vaak op heftige wijze, tussen oud en nieuw, unitarisme en federalisme, voor gelijkheid van allen voor de wet, vrijheid van godsdienst, gelijkstelling van alle kerkgenootschappen, verdeling van de goederen der tot dan toe bevoorrechte kerk in overheidsbezit en honderd andere zaken. Wij keren terug naar Brabant om de lotgevallen der provincie te volgen.

De datum van 1 Maart 1796 is voor Brabant nog om een andere reden merkwaardig. In de loop van 1795, het grote jaar van de strijd om de vrijheid van Brabant, hadden de Provisionele Representanten de voorkeur gegeven aan het centraal gelegen Tilburg, waar Pieter Vreede woonde, en dat bovendien niet belast was met historische rechten en aanspraken en met een apparaat van oude autoriteiten. Den Bosch als hoofdstad van de Meierij speelde ook vaak een eigen spel in de vrijheidsstrijd van heerlijkheden, kwartieren, municipaliteiten en vaderlandse sociëteiten. De Provisionele Representanten evenwel hadden het oog gericht op Bataafs Brabant als een nieuwe éénheid. Toch kwamen ze ook wel, evenals in Tilburg, bijeen in Den Bosch, later in Breda. Toen de strijd gestreden was en de eenheid en vrijheid het definitief gewonnen hadden, wogen de historische rechten van Den Bosch wel zo zwaar, dat de Representanten van Bataafs Brabant op 1 Maart 1796 hun zetel overbrachten naar de hertogstad. 's-Hertogenbosch werd en bleef sindsdien de hoofdstad van Noord-Brabant.

Intussen kreeg Noord-Brabant zelf zijn aandeel in de snel opeenvolgende wisselingen van de Franse tijd, van het groei-proces in storm en ontij van het nieuwe Nederland als pion en satelliet van het revolutionnaire Frankrijk.

Reeds in 1798, bij de eerste radicale staatsregeling van het Bataafse Gemenebest, verdween het éne Brabant weer van de kaart. Om het oude provincialisme, het traditionele federalisme met wortel en tak uit te roeien, ontwierpen de unitarissen naar Frans model een totaal nieuwe indeling in 'departementen', die de oude provinciën in stukken sneed en van die stukken nieuwe combinaties maakte met nieuwe namen. Ook Noord-Brabant werd het slachtoffer van dit radicalisme, al had het zich nooit kunnen bezondigen aan het oude provincialisme. Het werd ingedeeld bij twee departementen: het Departement van de Dommel met de hoofdstad 's-Hertogenbosch, dat de Meierij

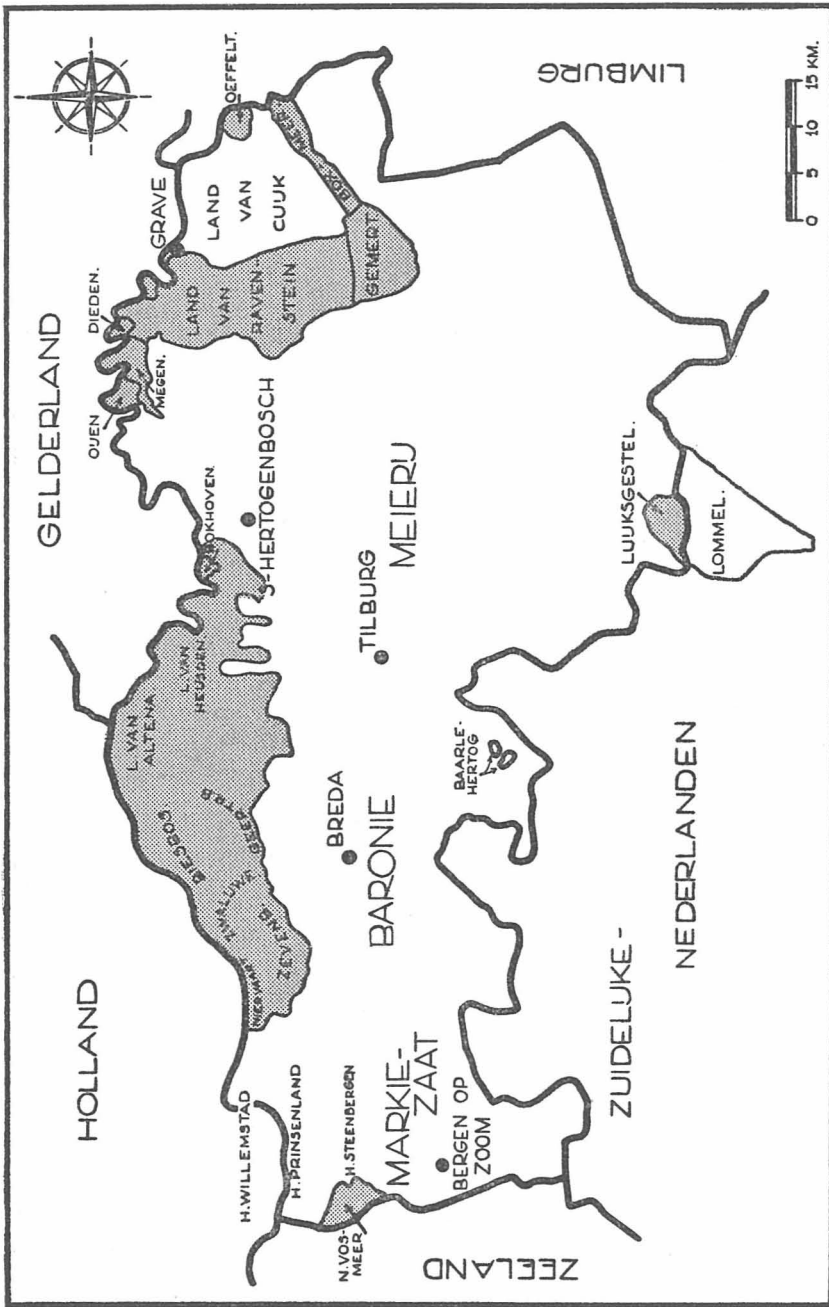
omvatte met stukken van Gelderland en Holland; het Departement van Schelde en Maas met Middelburg als hoofdstad, dat zich uitstreekte over West-Brabant, de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden. Den Bosch bleef dus nog de hoofdstad van het grootste deel van Noord-Brabant.

Hierbij langer stil te staan heeft weinig zin. De departementen van 1798 waren zuiver administratieve onderdelen zonder enige zelfstandigheid. En bij de reactie die weldra intrad en haar neerslag vond in de tweede staatsregeling van 1801, werden de oude provinciën met de historische namen en weer wat meer zelfstandigheid hersteld. Noord-Brabant werd nu het Departement Bataafs Brabant met Den Bosch als hoofdstad.

De derde staatsregeling van 1805 (Schimmelpenninck) nam voor Noord-Brabant afscheid van de inmiddels weer versleten naam Bataven en noemde het 'Departement Brabant'. Dit is zo gebleven ook onder het Koninkrijk Holland tot de inlijving bij het Franse Keizerrijk in 1810.

Belangrijker dan deze naamsverandering was in 1805 en volgende jaren de afronding van het grondgebied der provincie. Wat Holland van ouds bezeten had op de Brabantse oever van het Hollands Diep, de Biesbos en het Oude Maasje kwam nu bij het Departement Brabant (o.a. Zevenbergen, Zwaluwe, Geertruidenberg, Heusden). Zo ook de Gelderse dorpen Oyen en Dieden, die door afsnijding van oude Maaskronkels op de Brabantse oever waren komen te liggen. In hetzelfde jaar 1805 kwamen ook de oude enclaves, de landjes van Ravenstein, Megen, Bokhoven, Gemert en Boxmeer bij het Departement Brabant. En in 1807 werd het Brabantse Lommel geruild tegen het Luikse Luiksgestel, waardoor de zuidgrens rechtgetrokken werd.

Het Departement Brabant viel nu al voor meer dan 90% samen met de tegenwoordige provincie. Maar in 1810 werd de afronding van het grondgebied weer totaal verstoord door de

inlijving bij Frankrijk en de aanpassing aan de indeling in departementen van het Franse Keizerrijk. De Meierij werd de kern van het nieuwe Departement van de Monden van de Rijn met Den Bosch als hoofdstad, West-Brabant kwam bij het Departement van de Twee Nethen met de hoofdstad Antwerpen.

De val van Napoleon herstelde weer de eenheid van Noord-Brabant, nu als Provincie Brabant in het nieuwe Nederland (1814). Willem I rondde het grondgebied van de provincie Brabant verder af door het Hollands gebied bezuiden de Merwede, het land van Altena, bij Brabant te voegen, evenals de voormalige Kleefse gemeente Oeffelt (1815). Lommel dat na de Franse tijd weer bij Brabant was gekomen, wees Willem I toe aan Limburg (1817), Luiksgestel weer van Antwerpen aan Brabant (1818). Nieuw-Vosmeer op de Brabantse oever ging eveneens over van Zeeland naar Brabant (1818). Alleen Baarle-Hertog ontsnapte aan de afronding.

Inmiddels waren België en Nederland verenigd (1815).

Er lagen nu in het Verenigd Koninkrijk twee provincies, die de naam Brabant zouden moeten dragen: de provincies van Brussel en van Den Bosch. Daartussen lag nóg een aanzienlijk gebied van het oude hertogdom Brabant rond Antwerpen. Willem I noemde de drie Brabantse provincies Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant. Blijkbaar deed zich hier de herinnering aan het oude kwartier van Antwerpen nog gelden. Toch zouden namen als Zuid-Brabant, Midden-Brabant en Noord-Brabant de herinnering aan het oude roemruchte hertogdom in zijn geheel beter bewaard hebben.

Inmiddels bleef de naam Brabant voor het noordelijke, het Nederlandse deel behouden. En kreeg hij de huidige vorm, zij het nog met een d. Die d. werd in 1848 weer vervangen door de oude t. Wat geen bezwaren inhoudt, zoals Prof. Dr L. Michels heeft uiteengezet, om de bewoners Brabanders te blijven noemen en niet Brabanters.

Met dat al dagtekent de naam provincie Nóórd-Braband van 1815, van de vereniging met België. Dat deze naam na de scheiding behouden bleef heeft het voordeel, dat men niet, om verwarring te voorkomen, telkens moet spreken van Belgisch Brabant en Nederlands Brabant, zoals dat bij de beide Limburgen het geval is.

In niet meer dan twintig jaar tijds was de officiële naam van Noord-Brabant achtmaal veranderd. Staats-Brabant tot 1795. Bataafs Braband van 1795–1798. Departement van de Dommel (Oost) en Departement van Schelde en Maas (West) van 1798–1801. Departement Bataafs Braband tot 1805. Departement Braband tot 1810. Departement van de Monden van de Rijn (Oost) en Departement van de Twee Nethen (West) tot 1813–1814. Provincie Braband in 1814. Provincie Noord-Brabant in 1815.

Hierin alleen reeds weerspiegelt zich de onrust van de tijd, waarin Noord-Brabant als provincie werd geboren en de kinderjaren doormaakte. Een stormachtige jeugd? Zeker niet van binnen uit, althans niet na de eerste jaren. Wel een jeugd fel bewogen door stormen van buiten. De stormen gingen liggen in 1815.

III

NOORD-BRABANT ONDER DE GOUVERNEURS

De structuur van het provinciaal bestuur in het Koninkrijk der Nederlanden was een erfenis van de Franse tijd, met name van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse Keizerrijk.

De staatsregeling van 1806 en de regeling van de departementale besturen door de wetten van 1807 en 1809 brachten de departementen terug tot ambtsdistricten van organen der landsregering. De katholieke Brabander Mr Paulus Emanuel de la

Court, landdrost van het Departement Brabant van 1807 tot 1810, was feitelijk al een voorloper van de Franse prefecten. Een landdrost als persoonlijke vertegenwoordiger van de vorst in de provincie, met zes door de regering benoemde assessoren.

Tijdens de inlijving hebben de Franse prefecten in Den Bosch en Antwerpen, van de departementen van de Monden van de Rijn en van de Twee Nethen, dit ambtelijk bestuur geheel afhankelijk van de centrale regering voortgezet.

Naast de ambtelijke prefecten, die nog tientallen jaren voortleefden in de gouverneurs, moet hier nog een andere ordening, van meer blijvende aard en waarde, vermeld worden uit de tijd der inlijving. Keizerlijke decreten van 1810 verdeelden de beide departementen in arrondissementen, kantons en gemeenten. De arrondissementen en kantons zijn, ten dele tot op de huidige dag, in wezen gebleven bij de rechterlijke indeling. Belangrijker nog was de nieuwe omschrijving der gemeenten in Noord-Brabant, die orde bracht in vele chaotisch gegroeide toestanden en indelingen. Men kan er een overzicht van vinden in de 'Provinciale Almanak voor Noord-Brabant 1952-1953', vermeerderd met de incidentele gemeentewijzigingen nadien.

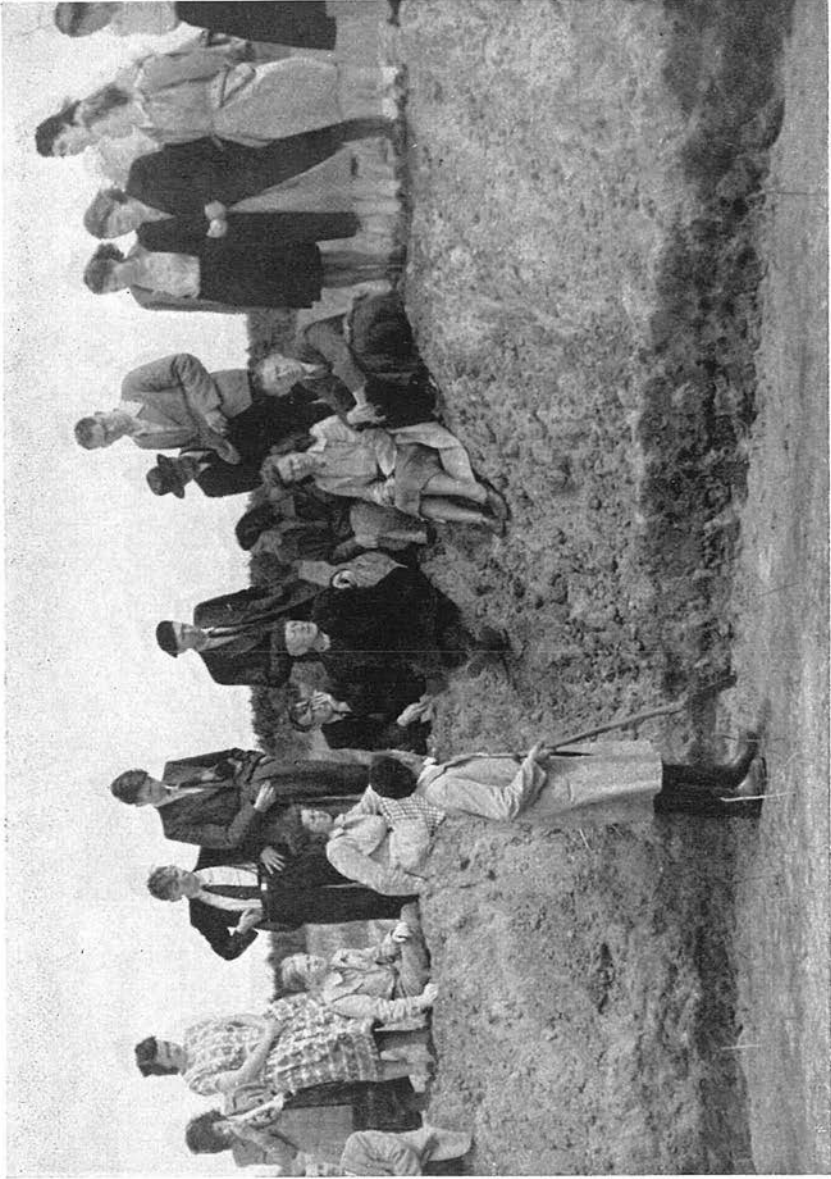
De bevrijding van de Franse overheersing in 1813-1814 en het herstel van Oranje onder de Souvereine Vorst Willem I, niet vrij van despotische neigingen, betekenden voor de Provincie Brabant, zoals ze toen genoemd werd, enerzijds een voortzetting van de Franse centralisatie, anderzijds een reactie op de Franse tijd.

De Franse centralisatie leefde voort in de gouverneur, welhaast, zoals wij reeds opmerkten, de persoonlijke vertegenwoordiger van de vorst in de provincie, de uitvoerder van de opdrachten der centrale regering. Wel verschenen er weer Provinciale Staten op het toneel, maar de gouverneur moest die naar zijn hand d.w.z. naar de hand van de vorst zetten. Slaagde hij daarin niet, als de Staten in verzet kwamen, dan liepen zowel

Een groot Brabander krijgt de Zilveren Anjer

Foto Anefo

Brabants Heem bij een der jongste opgravingen in Brabant

de gouverneur als de opposanten gevaar het slachtoffer te worden van onaangename tegenmaatregelen van de regering.

De Provinciale Staten vormden geen volks- maar een standen-vertegenwoordiging. Kleine standsgroepen kozen de afgevaardigden van de ridderschap, de stedelijke besturen en de eigenerfden of landelijke stand. Voor de Provincie Brabant werd in het gemis van een voldoende aantal edelen en steden voorzien door een aantal Brabantse familiën, veel protestantse, in de adelstand te verheffen en aan aanzienlijke dorpen, veel volkrijker dan enige oude stadjes als Grave en Willemstad, stedelijke rechten te verlenen. Zo haalde Brabant met zijn nieuwe edelen en steden zijn historische achterstand in op een moment, waarop de betekenis van adel en steden in de oude zin haar ondergang tegemoet ging.

Voordat de standen aan bod kwamen om hun afgevaardigden te kiezen, had de voortvarende regering van de Souvereine Vorst voor de eerste maal zelf alle benoemingen gedaan (1814). Hij wilde voor de opbouw van het nieuwe Nederland de rompslomp en het tijdverlies door de organisatie van het verkiezings-apparaat en het houden van verkiezingen niet afwachten, nu heel Europa nog in onrust verkeerde.

De regering gebruikte deze eigenmachtige gelegenheid om de oude traditie van vóór de Franse tijd voort te zetten en in de Provincie Brabant zeer veel protestantse overheidspersonen en ambtenaren te benoemen. Vele katholieke Brabanders, in de Franse tijd naar voren gekomen, moesten daarvoor de plaats ruimen. Op een bevolking die bijna voor 90% katholiek was bezetten de Protestanten tot 50% en mèèr van alle posten, in sommige sectoren tot 100%.

Zelfs in de vertegenwoordigende lichamen, met name de Provinciale Staten en de gemeenteraden van sommige steden, werd een protestantse meerderheid geformeerd. Eerst na verloop van jaren, toen de standen periodiek en bij gedeelten hun

invloed konden doen gelden bij de verkiezingen, veroverden de Katholieken een meer evenredig aandeel. Maar in 1819 b.v. waren er van de 42 Statenleden nog 18 protestant i.p.v. vijf. De eerste gouverneur Mr Hultman (1814–1820), Geldersman en protestant, een ervaren en verdraagzaam bestuurder, wendde herhaaldelijk pogingen aan om de stuitende verongelijking, die hij ter plaatse beleefde, te verminderen door katholieken voor te dragen voor een of ander ambt. Maar strijk en zet stiet hij op de onwil van de landsregering.

Na de vereniging met België in 1815 werd het niet beter. Wilde de regering door het benoemen van protestanten nu nog scherper accentueren, dat de Provincie Noord-Brabant behoorde tot de protestantse helft van het Verenigd Koninkrijk en zich ook zo moest gedragen?

De reactie van 1814 en volgende jaren was voor het katholieke volk van Brabant een terugkeer naar tijden die men na de Franse tijd voorbij waande. De historie woog hier zo zwaar, dat het nog tien- en tientallen jaren geduurd heeft, eer de katholieke Brabanders in alle sectoren hun plaatsen konden innemen.

Wie zich thans nog wil verbazen over de toenmalige achteruitzetting van de Katholieken en de bevoordeling van de Protestanten, leze de drie rustige en goed gedocumenteerde pamfletten van de Brabander Mr Jan Hendrik Sassen van 1819 en 1821. Ze zijn in 1938 opnieuw uitgegeven in 'Katholieke Herdrukken II' als historische documenten. Men kan daar ook vinden de 'beschamende cijfers' voor de verhouding katholieken-protestanten in de ambten in Noord-Brabant van 1847 en 1871.

Meer dan wat ook heeft het herstel van de hegemonie en bevoorrechtiging van de Protestanten in de Provincie Noord-Brabant provinciaal leven losgeslagen. Het moest zich, helaas, uiten in wrevel en ontevredenheid, in een zuchten en roepen om billijkheid en recht. Het machteloos verzet van een katho-

lieke gemeenschap tegen voortdurende achteruitzetting. Een verzet dat nog voedsel kreeg door de ongelukkige kerkelijke politiek van Willem I en zijn raadslieden: het dooddrukken van het kloosterleven, het gescharrel met het concordaat, de protestantse hegemonie over de school, bovenal de aanranding van de vrije priesteropleiding (1825–1830).

Als één man kwam het katholieke Brabantse volk hiertegen tot fel verzet: in de pers (de bladen van *Le Sage ten Broek* en *De Noord-Brabander*, opgericht in 1829), in de Provinciale Staten (verzoekschrift aan de koning), in de petitiebeweging voor vrijheid en recht van 1829–1830, die nergens in Nederland zoveel weerklank vond als in Noord-Brabant. Ook in de Tweede Kamer, waar alleen de zes katholieke afgevaardigden van Noord-Brabant – de Tweede Kamer werd tot 1848 gekozen door de Provinciale Staten – een katholieke stem konden doen horen. Ze deden dat ook onvervaard en op indrukwekkende wijze, vooral Jhr Leopold van Sasse van Ysselst en Mr Jan Luyben. Wij zeggen ‘onvervaard’, want het ongenoegen van de koning was niet zonder gevaar.

Toen de algemene ontevredenheid, vooral in België, uitliep op een revolte, op opstand en afscheiding, viel het verzet in Noord-Brabant stil. Dát ging te ver. Wèl herstel van grieven, maar de trouw aan Nederland en Oranje stond voorop. De politie maatregelen om het onbetrouwbaar geachte Noord-Brabant – de regering mat die onbetrouwbaarheid blijkbaar af aan haar eigen slecht geweten – bleken in allen dele overbodig. Noord-Brabant gaf geen enkel onrustbarend teken van te willen meedoen met de Belgen. Toch bleef het negen jaar lang onderworpen aan strenge pers-censuur en andere politie maatregelen.

Inmiddels had koning Willem I tijdens de vereniging met België ook katholieke gouverneurs benoemd in Noord-Brabant. In 1820 de West-Vlaming Holvoet, die in 1822 over-

ging naar de provincie West-Vlaanderen. In 1822 weer een protestant, Jhr van Vredenburg uit Delft, die in 1826, toen hij het verzoekschrift van de Provinciale Staten aan de koning inzake de priesteropleiding niet had tegengehouden, werd overgeplaatst naar Zeeland. Hij werd opgevolgd door de katholieke Mechelaar Burggraaf van der Fosse, die in 1830 gouverneur werd van Antwerpen. Overigens gaf het weinig verschil of de gouverneurs katholiek waren of niet. Ze waren toch in alles afhankelijk van de landsregering. Hun redevoeringen tot de Provinciale Staten lopen over van vorstelijk byzantinisme. Ook die van de nieuwe gouverneur Jhr later Baron van den Bogaerde van ter Brugge (1830), een katholiek Gentenaar, die trouw bleef aan Oranje en zich blijvend in Noord-Brabant vestigde, waar hij het kasteel van Heeswijk restaureerde en stoffeerde met kunstwerken en oudheden. Hij legde zijn functie neer in 1842 en overleed te Heeswijk in 1855.

Van huis uit historisch ingesteld en een minnaar van kunsten en wetenschappen kwam onder zijn gouverneurschap, vooral door toedoen van Dr C. R. Hermans maar met daadwerkelijke steun van de gouverneur, het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant tot stand (1837). Wij komen hierop nog terug.

Na de status-quo-tijd (1830-1839), waarin Noord-Brabant ook de lasten had moeten dragen van langdurige inkwartiering, kwam er voor Brabant verademing en opluchting onder Willem II (1840-1849). Als opperbevelhebber woonachtig te Tilburg, als vriend van pastoor Zwijsen had hij de Brabantse mensen en de katholieke geestelijkheid uit eigen ondervinding leren kennen en waarderen. Had hij ook leren begrijpen en aanvoelen, dat zij terecht verontwaardigd waren over achteruitzetting en verongelijking, over het onthouden van de nodige vrijheid aan het kerkelijk leven.

Een van zijn eerste koninklijke besluiten schonk vrijheid aan

de kloosters. Hoezeer katholiek Brabant hierop zat te wachten blijkt toch wel uit het feit, dat er onder Willem II niet minder dan vijftig kloosters voor de dag kwamen – voor de dag kwamen, want er wás al een aantal ‘onzichtbare’ kloosters – bijna alle in Noord-Brabant.

Minder succes had de koning met zijn bemoeiingen om de grieven van de katholieke Brabanders tegen de protestantsgekleurde openbare school weg te nemen en meer vrijheid van onderwijs toe te staan. Hiertegen rees in niet-katholieke kringen zoveel verzet, dat de koning zijn goede bedoelingen niet kon verwezenlijken. ‘Regeren is niet moeilijk,’ verzuchtte hij ‘als het alleen over protestanten of katholieken gaat. Maar nu moet men veel schipperen’.

Toen Willem II in en ook buiten Brabant wat meer katholieken begon te benoemen, werd het verzet nog feller. Men stelde zich in bladen en genootschappen teweer tegen wat men noemde ‘de verroomsing van Nederland’.

Willem II nam ook de discriminatie van de Katholieken weg door de Directeur van de R. K. Eredienst de rang te verlenen van minister en hem toegang te geven tot de ministerraad. De Directeur van Hervormde Eredienst bezat die al lang. Zo kregen de Katholieken in de Brabander Mr J. B. van Son toegang tot en een stem in de ministerraad. Maar toen de koning, die deze vertegenwoordiging onvoldoende vond, ook nog een gewoon ministerie, dat van justitie, wilde opdragen aan een katholiek, aan de staatsraad Mr Ant. Borret, óók een Brabander, moest hij er van afzien, omdat het hele ministerie dreigde met ontslag.

Voor Brabant werd de grievende teleurstelling verzacht door de benoeming van Mr Borret tot gouverneur van de provincie Noord-Brabant (1842–1856). De eerste Brabantse gouverneur van Noord-Brabant. Een man die wist wat er in Brabant leefde, die het zelf had meegeleefd en die naar best vermogen gewerkt

heeft aan de emancipatie van de Katholieken in Noord-Brabant, eerst als gouverneur, na 1848 als commissaris des konings.

In hetzelfde jaar, waarin Noord-Brabant van Willem II zijn eerste Brabantse gouverneur kreeg, kreeg het ook door toedoen van de koning zijn eerste bisschoppen, zij het nog met de titel van apostolische vicarissen. Maar dat lag niet aan de koning, die had het wel anders gewild. Wederom had hij moeten schipperen.

Toen in datzelfde jaar 1842 de protestantse-natie-partij, verontrust over zulk een katholiek-gezinde koning, het koninklijk recht van placet wilde degraderen tot een artikel van het wetboek van strafrecht, m.a.w. het wilde ontnemen aan de koning, die naar hun mening al te gemakkelijk placeteerde wat Rome wenste, kon er geen sprake meer zijn van schipperen. Resoluut beval de koning het artikel weg te laten. Toen het in 1846-1847 weer op het tapijt kwam, heeft de koning het, tegen de overgrote meerderheid van de Tweede Kamer in, weer tegengehouden. Hij werd daarbij krachtig gesteund door de verontwaardiging van heel katholiek Nederland, met in de voorste gelederen de Brabanders Van Son, Zwijsen, Romme, Luyben, Mutsaers, Smits, stichter en hoofdredacteur van *De Tijd* (1846).

De kwestie was nog altijd hangende, toen de revoluties van 1848 de kreet om vrijheid en medezeggenschap zo luide deden weerklinken in Europa en ook in Nederland, dat de koning een algehele grondwetsherziening aan de orde stelde. Dat was de kans die Brabant en katholiek Nederland met beide handen hebben gegrepen, om samen met de Liberalen, met aan het hoofd de ruimdenkende Thorbecke, zich te ontdoen van de anti-katholieke regeringsvoogdij. De liberale stroom, krachtig gestuwd door de Brabanders en andere Katholieken, was zo sterk dat hij de oude regeringsvoogdij met placet en al wegspolde en vrijheid bracht op alle fronten: vrijheid van kerk-

regeling, vrijheid van onderwijs, vrijheid van vereniging en vergadering, die ook kon dienen als grondwettelijke basis voor een vrij kloosterwezen.

Brabant had de goede strijd gestreden, de strijd tegen protestantse overheersing, de strijd voor vrijheid en gelijkheid van de Katholieken. Met name de zes katholieke Brabanders in de Tweede Kamer, sedert 1839 gesteund door drie nog wat onwennige Limburgers.

Wat er in Noord-Brabant van 1815 tot 1848 roerde aan leven, was in hoofdzaak katholiek leven, kerkelijk leven. Dat leven vocht om vrijheid. De vrijheid kwam in 1848. Toen werd het stil. Een stilte nog even onderbroken door de Aprilstorm van 1853. Maar die woedde meer in het noorden dan in Brabant.

Brabant ging een periode van rust tegemoet, waarin het godsdienstig-kerkelijk leven zich op verrassende wijze ontwikkelde.

IV

LANGDURIGE STILTE

De grondwet van 1848 doopte de gouverneurs om tot commissarissen. De naam gouverneur herinnerde nog te zeer aan een gouvernement, al was dit in werkelijkheid geweest de dwingende arm van de centrale regering in de provincie. Die dwingende arm moest een stimulerende hand worden. Een stimulerende hand voor de Statenregering, waarvoor de grondwet overigens weinig ruimte liet. Van een terugkeer naar grotere provinciale zelfstandigheid was geen sprake.

De Provinciale Staten kregen een nieuwe structuur. De standenvertegenwoordiging moest plaats maken voor een vertegenwoordiging van het 'pays légal', de censuskiezers. Toch bleef de naam Staten, wat standen betekent, behouden. Zozeer

was en is deze naam in Nederland ingeburgerd, dat niemand daarbij nog aan standen denkt.

De Provinciale Wet van 1850 ging in de gedachtengang van Thorbecke uit van de idee, dat men in Nederland drie 'gemeenten' moest onderscheiden: de rijksgemeente, de provinciale gemeente en de plaatselijke gemeente. Onder gemeente verstond Thorbecke dan de gemeenschap van burgers, die zelf haar gemeente tot ontwikkeling moest brengen. De algemene wetgever had alleen de taak de wederzijdse grenzen van de bevoegdheden af te bakenen en algemene richtlijnen te trekken.

Dat deed de Provinciale Wet van 1850. Maar zo, dat de provinciale gemeente feitelijk in de verdrukking kwam. Enerzijds was dit een gevolg van de historie, die waarschuwend de vinger opstak om niet terug te keren tot grote zelfstandigheid van de provinciën. Anderzijds was het een gevolg van het feit, dat de provinciën nu eenmaal niet zulke van nature gegeven gemeenschappen waren als het rijk en de gemeenten. De taak en werkingssfeer van deze beide waren opgelegd door de veelvuldige algemene en plaatselijke behoeften.

De taak en werkingssfeer van de provinciën lagen niet zo voor de hand. De provincie zat gekneld tussen het rijk en de gemeenten. Ze moest daartussen haar eigen werkingssfeer scheppen. Wat geen gemakkelijke opgave was, waar de wet haar niet had uitgerust met de mogelijkheid om de daartoe vereiste geldmiddelen te verkrijgen. Bovendien was de tijdgeest niet gunstig voor de opkomst van een bloeiend bestuurlijk provinciaal leven. Het verlangen daarnaar leefde niet in het centralistisch gezind liberaal landsbestuur, men was er zelfs huiverig voor, het leefde óók niet in de provinciën.

In deze situatie, die driekwart eeuw aanhield, is het niet te verwonderen, dat er van enig opmerkelijk provinciaal leven in bestuurlijke zin weinig of niets te bespeuren valt. In geen enkele provincie, ook in Noord-Brabant niet. Wij hebben deze periode

genoemd de tijd van langdurige stilte. Wie deze situatie, wettelijk en in feite, in bijzonderheden wil leren kennen, verwijzen wij naar de zeer deskundige bijdragen in het gedenkboek 'De Provinciale Wet honderd jaar'.

Het terrein, waarop de provinciën nog het meest een eigen taak vonden, was dat van verkeer en waterstaat: het aanleggen van wegen, bruggen, waterkeringen en het regelend optreden inzake waterschappen. Voor Noord-Brabant, dat het langste net van provinciale wegen aanlegde van alle Nederlandse provinciën, was een overzicht van deze werkzaamheid van het provinciaal bestuur zo belangrijk, dat er een afzonderlijke bijdrage aan gewijd is in het tweede deel van dit werk (blz. 253-297).

Zonder iets te kort te willen doen aan andere gouverneurs en commissarissen, want allen hebben hieraan hun beste krachten gewijd, mag hier wel bijzonder vermeld worden Jhr Mr Bosch van Drakestein, geen geboren maar een geworden Brabander. De herinnering aan zijn langdurige ambtsperiode (1856-1894) wordt levend gehouden door de obelisk aan de ingang van de hoofdstad 's-Hertogenbosch. Als merkwaardige bijzonderheid zij vermeld, dat onder zijn bestuur, toen reeds, de tollën op de provinciale wegen zijn afgeschaft, in de tijd toen nog een bepaalde afstands breedte van de wielen moest worden voorgeschreven om op de zandwegen eenvormige karresporen te verkrijgen, en dat de velgen van de wagens en karren op de steenwegen van een bepaalde breedte moesten zijn om het plaveisel te sparen. Het klinkt als uit oeroude tijden.

Zo dokkerden de wagens en karren van het Brabantse volk over de rustige zand- en steenwegen. Het geraakte wel eens in draf als er verkiezingen op til waren voor de gemeenteraden of de Tweede Kamer. Maar niet voor de Provinciale Staten. Die hadden toch niet veel te betekenen en partijstrijd was er haast óók niet mee gemoeid.

Rond 1870 hebben de Tweede Kamer-verkiezingen nogal wat deining gebracht in Noord-Brabant. Paus en bisschoppen hadden het liberalisme veroordeeld. De Liberalen bleven zich verzetten tegen de opkomst van de bijzondere school en juichten over de ondergang van de Kerkelijke Staat, voor welks verdediging ook veel Brabanders als zouaven naar Rome getrokken waren. Katholiek Nederland keerde zich af van de Liberalen, met wie ze de laatste twintig jaar waren samengegaan. Maar juist in Brabant en Limburg zaten nog al wat zgn. liberaal-katholieken, die wilden vasthouden aan de toenmalige doorbraak. Daar heeft het katholieke Brabantse volk zich tegen verzet, in vaak felle partijstrijd. De organisator van het verzet, van de eerste katholieke kiesvereniging in Noord-Brabant en Nederland, weldra overal nagevolgd, was de oud-minister van R. K. Eredienst, de strijder tegen het placet, vóór de grondwet van 1848 en vóór het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, Mr J. B. van Son. Het was zijn laatste politieke daad, het voorbereidend werk van wat onder Schaezman geleid heeft tot het ontstaan van de politieke eenheidspartij van de Katholieken in Nederland, de R.K. Staatspartij.

Zo kwamen er nu en dan wel eens deiningen, lichte golfbewegingen soms, in de rustige plassen en vennen van Noord-Brabant. Niet als provinciale beroeringen op zich, maar als weerslag van landelijke partijstrijd. In het laatste kwart van de vorige en nog in het begin van deze eeuw, toen Noord-Brabant door de landbouwcrisis en zijn ongenoegzame industrie terugzakte naar het pauperisme, heeft de landelijke strijd tussen vrijhandel en protectie in Noord-Brabant nog al wat deining veroorzaakt.

Voor een opgewekt provinciaal leven in strikte zin was nog geen ruimte. Als men bedenkt, dat b.v. de bezoldigingen van de griffie-ambtenaren tot 1905 toe door het Rijk werden vastgesteld en betaald, dat de begrotingen van het rijk en de ge-

meenten in de honderden millioenen liepen en die van alle provinciën samen slechts enkele weinige millioenen bedroegen, kon de eigen werkingssfeer van de provinciale besturen zelfs geen bescheiden omvang aannemen. Daar kwam nog bij als geestelijke factor, dat de provinciën, ondanks haar eerbiedwaardige historie, door de bevolking niet als levende eenheden gevoeld werden.

In deze situatie is, gedurende de laatste kwarteeuw vooral, een opmerkelijke verandering ingetreden.

V

EEN FRISSE WIND

Er is in de provinciën een frisse wind gaan waaien. Men kwam zo ongeveer sedert 1930 hoe langer hoe meer tot het besef, dat, waar de politiestaat zich ontwikkelde tot een alles en allen verzorgende staat, de centrale overheid met haar apparaat zo diep ging ingrijpen in het leven van het Nederlandse volk, dat dit moest uitlopen op een nivellering, op een kleurloos grijs. De latente eigenheid der gewesten of provinciën kwam hiertegen in verzet. Niet een verzet zonder meer, maar een verzet in de zin van laat ons meedoen. Laat ons meedoen om de verzorging aan te passen aan eigen haard, traditie, godsdienst, behoeften. Anders zullen er op den duur in Nederland geen Friezen, Limburgers, Brabanders, enz. meer zijn maar alleen confectie-Nederlanders, of zo men wil Hollanders. Anders zal het beeld van Nederland één egaal grijs worden in plaats van een aantrekkelijk mozaiek van kleuren.

Hierin ligt al opgesloten, dat men in de verschillende provincies, met name in de zogenaamde buiten- of randgewesten, zich begon te bezinnen op zijn eigen waarden en tradities. Men begon die te beschrijven, de historie ervan te onderzoeken en

verenigingen te stichten om die eigenheid meer bewust te maken, te bewaren en tot ontwikkeling te brengen. Uit deze nieuwe geesteshouding ontstond een wisselwerking, die thans in volle gang is. Ze is zo opmerkelijk, dat de regering zich afvraagt, of het niet wenselijk is de provinciale wet te herzien en aan te passen bij de nieuwe mentaliteit. Er is reeds een rapport uitgebracht door de commissie-Prinsen, die was ingesteld 'om van advies te dienen met betrekking tot de vraag, welke wijzigingen binnen het kader der bestaande staatsrechtelijke verhoudingen in de provinciale wet aangebracht dienen te worden'. Het rapport is inmiddels om advies naar verschillende instanties, o.a. naar de colleges van Gedeputeerde Staten.

Als wij nu enige grepen gaan doen uit de activiteiten van het provinciaal bestuur in Noord-Brabant in de laatste decennien, ligt de verzorging van Noord-Brabant als woongebied het eerst voor de hand.

Noord-Brabant was de eerste provincie, waar het provinciaal bestuur zelf de levering van elektrische stroom ter hand nam en de Provinciale Noordbrabantse Electriciteits-Maatschappij stichtte (de P.N.E.M.), om heel de provincie van stroom te voorzien (1917). Ook de drinkwatervoorziening, waarvoor een West-Brabantse en een Oost-Brabantse maatschappij is opgericht, heeft de volle aandacht van de provincie. Eveneens de gasvoorziening van steden en dorpen, met name van mijn gas. In 1934 heeft het provinciaal bestuur bewerkt, dat er voor het verkeer in de provincie werd opgericht de N.V. Brabantse Buurtspoorwegen en Autobusdiensten, de populaire B.B.A., waarin de provincie, het rijk en de bestaande trammaatschappijen elk voor één derde participeerden in het aandelenkapitaal. Bovendien geeft de provincie nog subsidie voor de onrendabele lijnen, zodat haast elk dorpje aangesloten is op het verkeersnet van de B.B.A. of de Zuid-Ooster, eenzelfde maatschappij voor een deel van Oost-Brabant.

Electriciteit, gas, water, verkeersmiddelen, wegen: noodzakelijke voorwaarden voor een aan de moderne tijd aangepast woongebied, maar even onmisbaar voor modernisering en uitbreiding van de bestaansmiddelen. Met name van de industrie, waarop het kroostrijke Noord-Brabant hoe langer hoe meer bleek aangewezen voor zijn sterk aangroeiende bevolking.

Met de industrialisatie van het laatste decennium en de gevolgen daarvan komen wij op een terrein zo veelomvattend, dat wij ons tot enige algemene lijnen moeten beperken. Het lijkt zelfs beter dit te laten doen door een niet-Brabander, door Mr S. J. R. de Monchy, die in 'De Provinciale Wet honderd jaar' het volgende betoog geeft.

'Ten tijde dat de industrie in hoofdzaak aan de stedelijke centra gebonden was, omdat alleen daar in voldoende mate arbeidskrachten, gas, water, elektrische stroom, vervoergelegenheid ook, te vinden waren, kon men het aan de gemeente overlaten om door het scheppen van gunstige voorwaarden nieuwe industrieën te trekken, die het jarenlang zo nijpende werkloosheidsvraagstuk mede konden oplossen. Industrialisatie leidde toen tot de snelle groei der steden, een verschijnsel, waarvan men wel de bedenkelijke zijden onderkende, doch dat men als product van een natuurlijke ontwikkeling aanvaardde.

Het is vooral de verkrijgbaarstelling van elektrische stroom in de minst bewoonde streken, die het platteland voor de industrie geopend heeft. Ook konden de nieuwe ondernemingen met autobussen de nodige arbeidskrachten, voor zoverre ter plaatse niet te vinden, uit een wijde omgeving betrekken.

De eis van industrialisatie, een eis van zelfbehoud voor ons overbevolkt land (dus zeker voor het snel in aantal groeiende volk van Brabant), werd hiermede een vraagstuk, waarbij het platteland niet ongemoeid kon worden gelaten. Het kwam er

op aan na te gaan, waar de verschillende soorten van industrie zich, gelet op alle in aanmerking komende factoren, het best zouden kunnen vestigen. Objectieve voorlichting door een meer centrale overheid zou een betere waarborg geven dan een concurrerend streven der kleine gemeenten om ondernemingen tot zich te trekken. Hier lag voor provinciaal initiatief een mooie taak.

Maar kon de overheid met deze voorlichting volstaan? Moest zij niet anderzijds zorgen, dat op het platteland niet dergelijke wantoestanden zouden ontstaan als de negentiende eeuw in menige stad had zien ontstaan?

Na deze beknopte situatie-tekening vervolgt Mr de Monchy: 'Het breedst is dit gehele vraagstuk, voor zover wij konden nagaan, aangepakt in Noord-Brabant. Dáár heeft het initiatief van den tegenwoordigen Commissaris der Koningin, Prof. Dr J. E. de Quay, geleid tot het in het leven roepen allereerst van partiële overkoepelingsorganen. De Provinciale Waterstaat, de Provinciale Planologische Dienst en het E.T.I. werden bijeengebracht in een contactorgaan: de Provinciale Raad voor de Welvaart. Particuliere culturele instellingen werden, onder voorzitterschap van een lid van Gedeputeerde Staten, tezamen gebracht in de Culturele Raad Brabant. Alle instellingen, werkzaam op sociaal-charitatief terrein, werden verenigd in het provinciaal opbouworgaan 'Brabants Volksherstel'. Ten slotte werden toen de drie aldus geschapen centrale lichamen voor de economische, de culturele en de sociale sector tezamen gebracht in één overkoepelend orgaan: 'Welvaartsstichting Noord-Brabant'.

In een drietal brochures, verschenen in October 1947 en Maart 1949, waarvan de lezing aan allen, die in het vraagstuk belang stellen, ten zeerste kan worden aanbevolen, zijn alle aspecten, welke de industrialisatie biedt, door een aantal deskundigen voortreffelijk belicht.'

Tot zover Mr de Monchy. De aanhaling was lang maar het aangehaalde is belangrijk. Wij kunnen er nog aan toevoegen, dat dit apparaat sedert 1950 niet heeft stil gezeten en zich beweegt op alle terreinen. Vele particuliere instanties zijn ingeschakeld, vele nieuwe publicaties verschenen. Een agrarisch welvaartsplan nadert zijn voltooiing. De voorbereiding van emigranten heeft de volle aandacht en is reeds in werking.

Intussen is de naam Brabants Volksherstel, ontstaan in de dagen der bevrijding van de Duitse overheersing, waaraan hij te zeer bleef herinneren, vervangen door Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant. Alleen de Culturele Raad heeft niet aan de verwachtingen beantwoord. Het culturele leven bood blijkbaar nog niet voldoende vaste steunpunten. Het was nog volop in opkomst. Wat op dit terrein de laatste jaren gaande of al verwezenlijkt is, komt aanstonds aan de beurt.

Wij deden slechts enkele grepen in een volle zak. Genoeg om, terugblikkend over de laatste decennia, vast te stellen, dat er in Noord-Brabant – ongeveer eenzelfde proces voltrok zich in de andere provinciën – een frisse wind is gaan waaien. Eerst nog wat aarzelend onder Mr A. Baron van Voorst tot Voorst (1894–1928) en Jhr Mr Dr A. van Ryckevorsel (1928–1945), die nog stonden in het stadium van het scheppen der eerste materiële voorwaarden. Na de bevrijding met volle zeilen voorwaarts met aan het roer Prof. Dr J. E. de Quay.

Mr de Monchy besluit zijn belangrijke bijdrage over 'De taak der provinciën in het maatschappelijk leven' met deze wens, al is hij niet in wensvorm uitgedrukt: 'Het resultaat van de arbeid der commissie-Prinsen, die bezig is de Provinciale Wet te verjongen, zal wel zijn, dat de provinciën – vooral staatsrechtelijk – wat meer armslag erlangen. Wij mogen zeggen: zij zijn het waard'.

Noord-Brabant mag zeggen, dat het zeer veel heeft bijgedragen tot het ontstaan en de ontwikkeling van deze nieuwe

overtuiging. 'Het provinciaal besef is in Noord-Brabant zeer constructief', schrijft de Limburger Mr Dr J. B. Sens in hetzelfde gedenkboek, 'en, hoewel er geen sprake is van eng provincialisme, leeft er toch zeer sterk de wens naar functionele decentralisatie'.

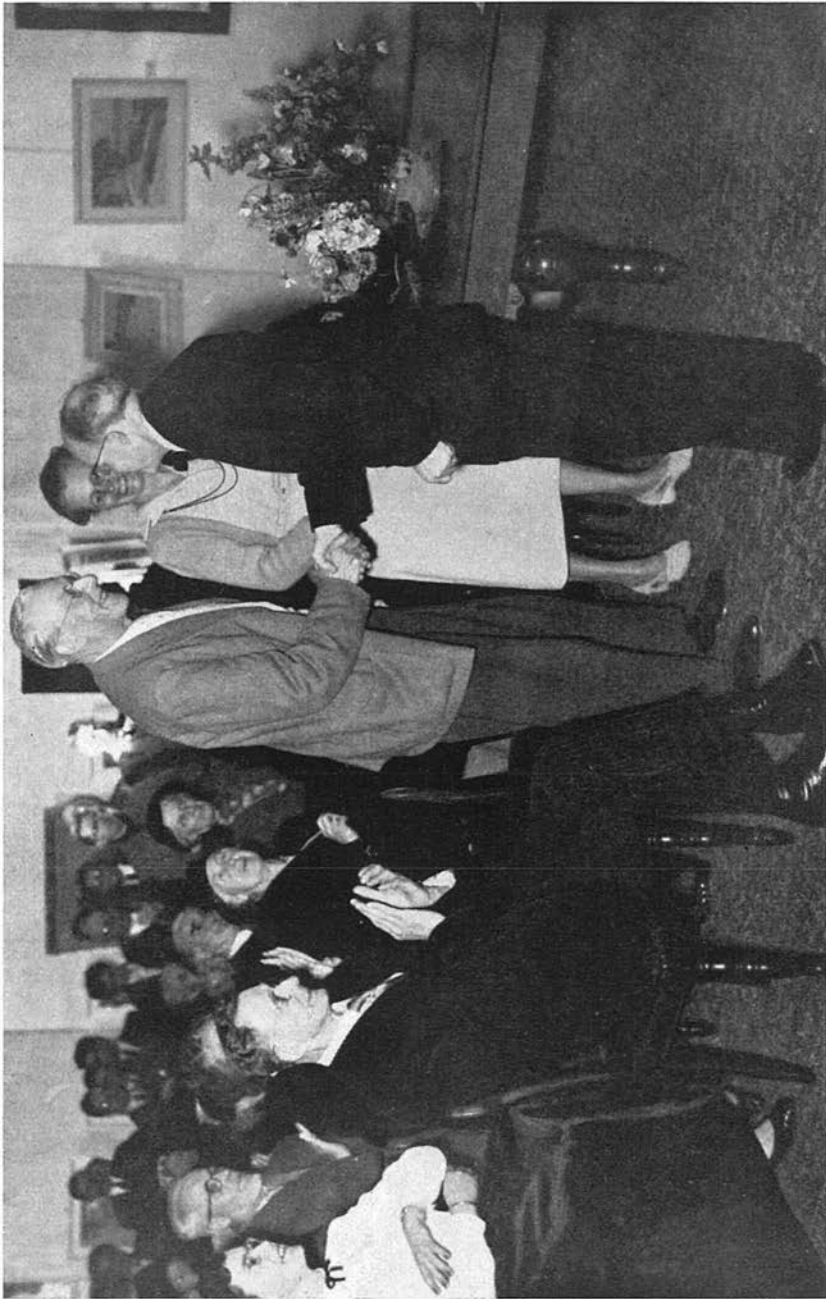
VI

BRABANTIA NOSTRA

Onder de buitengewesten, waarin het regionaal zelfbewustzijn zich in de laatste decennien sterk ontwikkeld heeft, staat Noord-Brabant in de voorste gelederen. Het had ook een zeer bijzondere reden om de nadruk te leggen op zijn eigenheid.

Was Brabant niet een paar eeuwen lang de verstoteling geweest onder de gewesten? Verstoten zelfs dóór de andere gewesten? Verstoten om zijn dierbaarste eigenheid, de katholieke godsdienst? En had die verstoting geen wonden nagelaten, materiële en geestelijke wonden, waarvoor Brabant meer dan een eeuw nodig had om zich te herstellen? En werd het in die eeuw door de anderen niet meewarig aangezien, beschimpt soms als een stumperd, een achterblijver? En blééf die achterstand, die er natuurlijk wàs na de generaliteitsperiode, niet toegeschreven aan dat katholiek-zijn en katholiek-doen?

Toen kwam er een nieuw gevaar op voor de Brabantse aard en geplogenheden. Brabant ging open voor de nieuwe tijdsontwikkeling met haar nivellerend karakter. Een ontwikkeling die veel niet-Brabanders naar Brabant bracht in de overheidsdiensten, bij het onderwijs, in de industrie of waar dan ook. Een import van deskundigen op allerlei gebied, die de Brabantse samenleving zeer zeker verrijkte, maar mede haar eigenheid kon aantasten. Een gemeenschap in opkomst is daar juist zeer gevoelig voor. Ze zoekt haar kracht in verzet, waarvoor heel

Opening van een tentoonstelling in het Genootschapsmuseum te 's Hertogenbosch Foto Farla

*Brabants Edelambacht houdt z'n 10e grote tentoonstelling
(Eindhoven 1955)*

Foto A. v. Beurden

het arsenaal van historie, godsdienst en volksgebruiken wordt aangevoerd. Dit verweer kreeg gestalte en een luide stem in 'Brabantia Nostra'. Een naam die tegelijk een leuze was en een program. Een naam die ook zo maar niet te vertalen en meteen te devalueren was. Het was een vondst van de klassieke geest van de nu tachtigjarige Mgr Dr P. C. de Brouwer, de geestelijke vader van Brabantia Nostra. Iedereen voelt aan, wat het betekent. Ook de gewone Brabantse mens, die geen Latijn kent, zal het u uitleggen. Brabantia Nostra betekent: Brabant is iets van ons, laat dat nu zo. Wij vinden jullie, niet-Brabanders, allemaal goeie mensen. Maar zijn wij dat óók niet? Wij achten ons niet beter dan anderen, maar ook niet minder, al moeten wij door de historie nog een en ander inhalen. Wacht maar, dat komt wel. Maar wij zijn Brabantse mensen en dat willen wij blijven ook. Iedereen is hier welkom en wij zullen het in Brabant niemand lastig maken. Vraag het maar aan de mensen, katholiek of protestant of wat ook, die hier al langer wonen.

Brabantia Nostra is natuurlijk voortgekomen uit een kring van jongeren, van het Brabants Studentengilde van Onze Lieve Vrouw. Zo in het begin van de dertiger jaren is dat gebeurd. Een groep geestdriftige studenten, maar met een wijze mentor. En studenten blijven geen studenten. In 1937 ging de groep rond Dr de Brouwer over tot het stabiliseren van haar ideaal door het in het leven roepen van de Stichting Brabantia Nostra. Een stichting, die ook de Brabanders verraste, maar insloeg. Vele vooraanstaande Brabanders traden toe.

Ze wisten al wel zo ongeveer, wat Brabantia Nostra betekende en bedoelde. Daar had het blad Brabantia Nostra voor gezorgd, dat niet op de stichting gewacht had. Een blad dat sedert 1935 de idealen motiveerde en uitdroeg. Motiveerde met het glorieus verleden van het hertogdom in de Bourgondisch-Habsburgse tijd, met het pijnlijk verleden van

Stááts-Brabant, met de hoopvolle perspectieven van het Nieuwe Brabant. 'Edele Brabant, were di' en 'Brabant is syn eygen lant' kon men horen in alle steden en dorpen van Brabant. Het werd gehoord ver buiten Brabant. Eerst met een meewarige glimlach. Toen met het besef dat het ernst was. Ten slotte met instemming in de andere randgewesten, maar óók in de centrale burcht. Tot bij de hoogste autoriteiten toe. Welk een waardering sprak er niet uit het feit, dat Z.K.H. Prins Bernhard de vader van Brabantia Nostra in 1954 vereerde met de zilveren anjer? En nog meer uit de sympathieke woorden, die de Prins toen richtte tot Dr de Brouwer over zijn werk voor Brabant?

Wij schrijven hier niet de geschiedenis van Brabantia Nostra, maar moeten toch vermelden, dat het zijn hoogtepunt bereikt heeft kort na de start. In de tweede helft der dertiger jaren. Toen het de afmeting aannam van een Brabantse beweging met plaatselijke afdelingen en gewestelijke congressen, met dichters die Brabant verheerlijkten en met het bouwen van de Maria-kapel aan de Moerdijk, nagevolgd door Grave. Die gedachte hadden de eerste mannen van Brabantia Nostra meegebracht uit het Brabants Studentengilde, dat, geïnspireerd door de oude devotiekapelletjes uit België en Limburg, in het Brabantse land overal nieuwe en betere Maria-kapellen gebouwd heeft. Op alle plaatsen waar het zijn jaarlijks kamp hield verrees een kapelletje ter ere van wat zij romantisch noemden de hemelse Hertoginne van Brabant.

In 1942 heeft de bezetter het blad stilgelegd. Ook Brabantia Nostra zelf viel stil. Er waren nu andere dingen aan de orde. Eensgezind verzet van het Nederlandse volk en onderlinge hulp. Brabant deed van harte mee en op gulle wijze.

Na de bevrijding sprong nieuwe geestdrift los. Onbezonnen geestdrift veelal, die het 'oude' Brabantia Nostra te tam vond en een machtige Brabantse beweging wilde ontketenen. Een laaiend stovuur, dat spoedig doofde in zijn eigen as.

Het was voor Brabantia Nostra zelf al moeilijk genoeg om weer op dreef te komen. Was de aanvankelijke geestdrift uitgedoofd? Dát niet, maar een andere problematiek drong zich onweerstaanbaar naar de voorgrond. Een problematiek die zich bezighield met het allesomvattende vraagstuk van de mens in de nieuwe samenleving. Het maandblad Brabantia Nostra, dat in zijn oude vorm na de bevrijding zijn loopbaan voortzette, wilde in dit nieuwe klimaat óók niet meer vlotten. Omgezet in 1946 in het levendig gezinsblad 'Edele Brabant' kon ook dít na vier jaargangen het hoofd niet meer boven water houden. Een nieuwe poging met het maandblad moest na één jaar weer gestaakt worden. Toen klopte Brabantia Nostra aan bij het oude Provinciaal Genootschap, waar ook een nieuwe geest vaardig werd, om samen een blad uit te geven gewijd aan het oude en het nieuwe Brabant. Zo ontstond in 1952 het tijdschrift 'Brabantia'. Zonder Nostra. Dát wist men onderhand wel, en dát lag niet op de weg van het Genootschap.

Inmiddels ging de Stichting Brabantia Nostra voort met zijn jaarlijkse congressen in de gastvrije Brabantse abdij Berne van de Witheren te Heeswijk. Drukbezochte congressen, waar de Brabantse vraagstukken openhartig besproken worden tussen priesters en leken. Bij voorkeur vraagstukken van sociaal-culturele aard. Een ander initiatief van Brabantia Nostra is de verzorging van het maandelijks Brabants halfuur voor de K.R.O.

Brabantia Nostra had reeds van zijn ontstaan af gaarne naar het zuiden gekeken, naar het andere Brabant, het Brabant van de feestelijke barok. Naar het andere deel van de Nederlandse stam, waarmee het nog zoveel gemeen had. Naar de Antwerpse en Limburgse Kempen vooral, met hetzelfde landschap en dezelfde mensen. Er werden contacten gelegd en men voelde aan beide zijden van de grens, die Brabant zo noodlottig verscheurd had, behoefte aan Kempische bijeenkomsten. Uit deze

behoefte zijn in 1947 de Groot-Kempische Cultuurdagen geboren. Oók in een abdij van Kempische Witheren, de grensabdij Postel. Brabantia Nostra heeft er aan de wieg gestaan, samen met de Vereniging van Kempische Schrijvers.

Hilvarenbeek met zijn Kempische toren, zijn heerlijk markt-veld, zijn gastvrije mensen, met zijn geestdriftige burgemeester, met Dr de Brouwer ging er op in. Het werd een jaarlijks Kempisch zomerfeest in zulk een aantrekkelijke Brabantse stijl, dat ministers, gouverneurs en burgemeesters, abten, pastoors en paters, kunstenaars, professoren en studenten, boeren en burgers, jong en oud zich ondereen mengen in de grote Kempische broederschap. En Jan Naaykens viert er zijn triomfen met zijn koddige openluchtspelen, gespeeld door Beekse mensen.

Brabantia Nostra zelf treedt vandaag de dag niet meer zo op de voorgrond. Het heeft zijn eerste en belangrijkste taak vervuld. Maar wat het losgeslagen heeft in Brabant lééft en moge blijven leven zolang het Brabantse land Brabantse mensen draagt.

VII

HET PROVINCIAAL GENOOTSCHAP

Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant dagtekent uit de tijd van de Camera Obscura, de tijd van de hoge hoed (1837). Het is ook zeer lang met de hoge hoed blijven lopen. Een deftig genootschap van staten-leden, burgemeesters, rechters, notarissen, edelen en patriciërs. Een gesloten genootschap van bevoorrechten: het was een eer door het bestuur uitgenodigd te worden tot het lidmaatschap.

Dat dit bijna een eeuw werd volgehouden is verwonderlijker dan dat het zo begon. Het was de geest des tijds en Brabant

was cultureel nog een woestenij. De mensen hadden er wel wat anders te doen: hard werken voor een schamel stuk roggebrood. Zeker, er werd ook wel gestudeerd maar bijna uitsluitend op kerkelijke of clericale instituten: latijnse scholen, klein- en groot-seminaries. Instituten met een Frans-Belgische traditie, waar er voor de Katholieken nog geen Nederlandse traditie wás.

Dragers van, of althans belangstellenden in een niet-kerkelijke cultuur, in profane kunsten en wetenschappen, vond men alleen in een dunne bovenlaag, waarin de Protestanen nog zeer talrijk waren. Protestanten die zich in velerlei opzicht en in broederlijke samenwerking met de Katholieken zeer verdienstelijk gemaakt hebben voor de verheffing van Brabant. Men vindt ze thans nog over de hele provincie verspreid, waar ze leven en werken als Brabanders met de andere Brabanders en Brabant diep in het hart dragen.

De stichter van het Genootschap was Dr C. R. Hermans, geboren te Oss in 1805. Hij werd leerling van het klein-seminarie Beekvliet, van het groot-seminarie Herlaer, maar koos toen een andere richting en ging in Leiden klassieke letteren studeren. In 1834 promoveerde Dr C. R. Hermans op een proefschrift over Brabant waarin hij al pleitte voor een wetenschappelijk genootschap: 'Introductio in notitiam rei litterariae maxime Provinciae Brabantiae Septentrionalis'. Wat hij bijeengezocht had aan literatuur over Brabant was een openbaring. En wat hij er, in de 35 jaar die hij nog te leven zou hebben, over geschreven heeft is verbluffend. Pionierswerk, dikwijls onaf, te hooi en te gras, maar het hield een program in voor vele komende Brabantse generaties. Men kan zijn werken vinden in de Catalogus van de Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap 1954.

Benoemd tot rector van de Latijnse school in Den Bosch (1834) kwam hij juist terecht in de plaats, waar zijn ideaal van

een Brabants wetenschappelijk genootschap te verwezenlijken was. Dank zij gouverneur Van den Bogaerde van Terbrugge heeft hij niet lang hoeven te wachten. Op 8 Maart 1837 opende de gouverneur zelf de eerste ledenvergadering. Het program dat hij ontvouwde sprak van 'de zeden verbeteren, de geest verlichten, de lust tot het lezen van goede boeken aanwakkeren, de regering dienen van bericht en raad in zaken tot de welvaart en ontwikkeling der provincie betrekkelijk, het nut van een provinciale boekerij, de beoefening van de geschiedenis en aardrijkskunde van de provincie, de belangen van handel en nijverheid en in het bijzonder van de landbouw, een van de hoofdmiddelen van bestaan in deze provincie'. Waarlijk te veel voor een genootschap van kunsten en wetenschappen. Toch vindt men er nog een en ander van terug in de uitgeschreven prijsvragen en bekroonde antwoorden in de eerste decennien.

Dr Hermans werd de eerste bibliothecaris, van een bibliotheek die er nog niet was. Maar hij toverde er een bij elkaar. In 1840 had hij al 1440 banden. En hij verzamelde nog véél méér. Penningen, munten, zegels, prenten, kaarten, prae-historica, kortom alles wat van belang kon zijn voor de geschiedenis van Brabant. Voor de praehistorica hanteerde hij zelf de spade. En zelf beschreef hij al wat hij verzamelde in werken en werkjes, die door het Genootschap werden uitgegeven. Zo legde hij de grondslag van de bibliotheek, het oudheidkundig museum en de boek-uitgaven van het Genootschap. Drie diensten die nu verzorgd worden door drie bestuurs-commissies.

Tot zijn dood in 1869 bleef hij de ziel van het Genootschap, de pionier van Brabants geschiedenis en oudheidkunde. De voorloper, de levenwekker, die Brabant niet dankbaar genoeg kan zijn. Het is de overweging waard, of Brabant, of met name Den Bosch, zijn woonplaats, de hoofdstad van Brabant, de nagedachtenis van deze man niet moet verlevendigen door een

of ander monument. Evenals Brabant en Tilburg dit mogen overwegen voor Pieter Vreede. Een wetenschappelijke biographie, ingelijst in een tijdsbeeld, zou een welkome bijdrage vormen tot de geschiedenis van de opkomst van het nieuwe Brabant.

De bibliotheek is inmiddels uitgegroeid tot 40.000 delen, meest brabantica, vervat in een catalogus van 537 bladzijden, en bezit verder een rijke verzameling van historische en topografische prenten, portretten, folkloristische afbeeldingen en oude kaarten.

Het museum bevat naast een bonte verzameling van oudheden een zeer gevarieerd schilderijenbezit, oude meesters en nieuwe werken van meest Brabantse schilders.

De boek-uitgaven vormen een reeks van meer dan zestig werken over Brabantse onderwerpen (zie *Brabantia* II, 187-190). Daarnaast staat de respectabele rij banden der *Handelingen* van het Provinciaal Genootschap van 1837 tot 1947. Voor groter frequentie en omvang moesten de *Handelingen* bij de hernieuwde dynamiek van het Genootschap plaats maken voor het *Brabants Jaarboek* (1949 en 1950), dat op zijn beurt weer de plaats moest ruimen voor het tijdschrift *Brabantia* (1952 e.v.)

Naast dit gedrukt contact met de leden zorgen de vijftien jaarlijkse kringvergaderingen in de provincie sedert 1948 voor persoonlijk contact. Kringvergaderingen waarop bij voorkeur een Brabants onderwerp behandeld wordt. Ook de veelvuldige excursies naar wetenschappelijke of kunstzinnige bezienswaardigheden in en buiten Brabant zijn treffelijke gelegenheden voor Brabantse ontwikkeling en saamhorigheid.

Als wij ten slotte de vele tentoonstellingen vermelden in het gebouw van het Genootschap en elders in Brabant, tentoonstellingen ook waarvoor het Genootschap gaarne uitleent van zijn bezit en anderszins hulp verleent, dan bedoelen wij met dit 'ten slotte' geenszins, dat hiermede de werkzaamheden van het Genootschap zijn uitgeput.

De werkzaamheden werden zo veelvuldig en zo gevarieerd, dat enige leden eigener beweging het initiatief namen tot het stichten van een kring binnen het Genootschap voor de studie van geslacht-, naam- en wapenkunde. En sedert 1952 daarvoor een eigen maandblad verzorgen en uitgeven 'De Brabantse Leeuw'. In 1954 is het bestuur van het Genootschap er toe overgegaan deze en andere sectoren van zijn altijd maar uitdijend werkterrein toe te vertrouwen aan zelfstandige secties. Zo ook het verzorgen en stimuleren van roulerende tentoonstellingen over heel de provincie. Een sectie die haar werkzaamheden begon in 1955.

Dan is er nog een derde sectie, met een eigen voorgeschiedenis. De sectie Brabants Heem, sectie voor heemkunde en oudheidkundig bodemonderzoek. Twee sectoren, want het zijn er eigenlijk twee, die naar de mening van pastoor W. Binck niet met genoeg élan verzorgd werden, noch door Brabantia Nostra, noch door het Genootschap. Zijn geestdrift trof het aanvankelijk slecht. Ze brak los toen de Duitsers binnenbraken (1940). Toch zette hij door en stichtte een bond van heemkundige kringen. De bezettende overheid vond dit overbodig of gevaarlijk, in elk geval verbood ze de bond.

Na de bevrijding, toen Brabantia Nostra moeilijk weer op dreef kon komen en het Genootschap nog niet aan de nieuwe dynamiek toe was, greep pastoor Binck opnieuw de kans en stichtte een twintigtal heemkundige kringen onder een hoofdbestuur. Sedert 1948 organiseerde dit jaarlijks heemkundige studiedagen en werkkampen, gaf in 1949 het heemkundig tijdschrift 'Brabants Heem' uit, daarnaast nog afzonderlijke Bijdragen tot de kennis van het Brabants Heem, richtte heemkundige tentoonstellingen in en alarmeerde de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek om meer opgravingen te doen in Brabant. Opgravingen waarvoor de speurders van Brabants Heem de objecten aanwezen.

Hier lag het sterkste aanknopingspunt met het Genootschap, dat voor de Rijksdienst fungeerde als regionale instantie voor het bodemonderzoek in Noord-Brabant. Het bestuur van het Genootschap benoemde nu de praehistorici van Brabants Heem in een commissie voor het oudheidkundig bodemonderzoek. Allengs werden de raakpunten zo veelvuldig, dat Brabants Heem zich aansloot bij het Genootschap (1954). Het blijft zelfstandig zijn sectoren verzorgen van heemkunde en oudheidkundig bodemonderzoek.

Inmiddels hadden twee kringen van Brabants Heem het al gebracht tot een eigen heemkundig blad. De kring van Nieuwkuik e.o. tot het maandblad 'Met gansen trou', de kring van Helvoirt e.o., de zgn. Kleine Meierij, tot niet-periodieke heemkundige bijdragen.

Met dat al groeit het Genootschap, dat nog meerdere secties op zijn program heeft staan, uit tot een zeer omvangrijke organisatie. Groeit het ook uit zijn gebouw en stelt alles in het werk om de kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant te huisvesten in een nieuw gebouw. Dan zal er het cultureel leven een nieuwe impuls krijgen en zal het nieuwe Brabant gelijke tred kunnen houden met de andere provincies. Na drie, vier eeuwen van achterstand mag dat onderhand wel.

In dit verband van historie, oudheidkunde en musea moeten wij nog wijzen op het leven en werken van twee regionale oudheidkundige kringen. In Roosendaal floreert De Ghulden Roos, die een eigen museum heeft opgebouwd dat er zijn mag en sedert 1941 een historisch jaarboek uitgeeft. In Breda bloeit De Oranjeboom, geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda, eveneens sedert 1948 met een eigen jaarboek.

VIII

WAT HET PROVINCIAAL BESTUUR DOET

Het provinciaal bestuur doet duizend dingen, ook in de andere provincies. Daarvan een overzicht te geven, na het korte resumé onder V, is hier niet onze bedoeling. Wat wij hier op het oog hebben is allèen, in aansluiting op de beide vorige hoofdstukken over Brabantia Nostra en het Provinciaal Genootschap, kort samen te vatten wat het provinciaal bestuur doet op cultureel terrein.

Allereerst subsidiëren. Subsidiëren wat uit het particulier initiatief voortgekomen is of voortkomt en waardig gekeurd wordt voor subsidie uit de provinciale kas. Met name het Provinciaal Genootschap met zijn gebouw, bibliotheek, museum, uitgaven, zijn groeiend aantal secties en zijn staf van personeel, zou zijn werkzaamheden niet in stand kunnen houden en verder ontplooiën, als de provinciale subsidies het niet op de voet volgden.

Maar het provinciaal bestuur doet mèer dan subsidies verlénen. Het voert een bepaalde subsidie-politiék. In het woord subsidie ligt opgesloten, dat het de verzorging van het culturele leven niét maakt of wil maken tot een overheidszaak; in het woord politiek, dat het door middel van die subsidies wél wil aanwakkeren, richting geven, bijeenvoegen wat bijeen hoort. In 'ander Nederlands' gezegd: stimuleren, dirigeren, coördineren. Zo heeft het provinciaal bestuur al meer activiteiten aanbevolen aan het Provinciaal Genootschap en verschillende andere instanties, die zich bewogen op een gelijksoortig terrein, verwezen nàar het Genootschap om versnippering van krachten of ongewenste duplicaten en rivaliteiten te voorkomen.

Een zeer ruim terrein van het culturele leven, een terrein dat zich uitstrekt tot in alle lagen der bevolking, is dat van het

toneel en de muziek. Heel Brabant speelt toneel, in alle steden en dorpen, in alle verenigingen en scholen. Heel Brabant maakt muziek: koren, zangverenigingen, fanfares, harmonieën en wat niet al. Bovendien laten een vijftigtal culturele verenigingen toneel- en muziekgezelschappen van elders komen, meestal beroepsgezelschappen, om in Brabant op te treden. Maar het peil van de Brabantse amateur-gezelschappen laat in de regel nog te wensen over en de beroepsgezelschappen zijn duur.

Het provinciaal bestuur, dat deze situatie overzag, heeft in de laatste jaren een subsidie-stelsel ontworpen om het toneel- en muziekleven op een hoger plan te brengen. Culturele kringen, die beroepsgezelschappen van elders willen laten optreden, kunnen onder bepaalde voorwaarden subsidie verkrijgen om de eventuele exploitatie-tekorten te dekken. Deze mogelijkheid staat ook open voor het laten optreden van Brabantse amateur-gezelschappen, op voorwaarde dat de uitvoeringen aan bepaalde eisen voldoen. Het provinciaal bestuur laat zich in deze voorlichten door de Provinciale Toneel Advies Commissie en de Provinciale Muziek Advies Commissie.

Andere middelen om de toneelgezelschappen en uitvoeringen op hoger peil te brengen bestaan in het subsidiëren van 'Die Sovereynne Camere', de Brabantse afdeling van het landelijk Werkverband Katholiek Amateurtoneel, die over heel de provincie spelers- en regie cursussen organiseert en op allerlei wijzen advies en hulp verleent; in het subsidiëren van de Toneel-academie te Maastricht voor de Brabanders, die daar opgeleid worden tot beroepsacteur. Of dit zal leiden tot de oprichting van een Brabants beroepstoneel, zal de toekomst moeten uitwijzen.

Op het gebied van de muziek is het intussen al zo ver, dat Brabant door samenwerking van provincie, gemeenten en particulieren, de Vrienden van het Brabants Orkest, een eigen Brabants Orkest heeft, dat sedert 1950 musicceert over heel de

provincie en daarbuiten. Het telt thans ongeveer 70 leden.

Het provinciaal bestuur tracht ook de scheppende kunstenaars te helpen, aan te sporen, in de algemene belangstelling te trekken door provinciale prijzen uit te loven voor beeldende kunsten, muziek, toneel en letteren. Drie categorieën die om de drie jaar elk aan de beurt komen. Het eerste jaar 1953 zijn de eerste prijzen toegekend aan beeldende kunstenaars. Om de beeldende kunstenaars, die het vaak zo moeilijk hebben, nog op andere wijze te helpen, heeft het provinciaal bestuur besloten, elk jaar voor een bepaald bedrag kunstwerken aan te kopen om de provinciale gebouwen te stofferen, mede als voorbeeld voor andere overheidslichamen om óók zo te doen. Door subsidiëring van de sectie voor roulerende tentoonstellingen van het Provinciaal Genootschap hoopt het provinciaal bestuur de zin, de smaak, de waardering voor de beeldende kunsten over heel de provincie te wekken. En om bij te dragen tot de vorming van beeldende kunstenaars verleent de provincie subsidie aan de Jan van Eyck Academie te Maastricht.

In dit verband zou het een verzuim zijn als wij het Brabants Edel Ambacht onvermeld lieten. Een zelfstandige organisatie, ook gesteund door het provinciaal bestuur, die door haar jongste tentoonstellingen heeft laten zien, wat er in deze in Brabant nog leeft of weer tot leven gewekt is. Een organisatie, die ook perspectieven biedt voor vele beeldende kunstenaars.

Midden in dit opgewekt en bewogen cultureel leven van het nieuwste Brabant, in deze culturele jeugd van Brabant, staat het Provinciaal Anjerfonds Noord-Brabant. Geen loot van de Brabantse, maar van de Nederlandse boom. Maar een loot die nergens dieper wortel geschoten en beter gedijid heeft dan in Noord-Brabant. In het licht van het voorafgaande is dit overigens niet te verwonderen. Een fonds voor hulp en steun in culturele aangelegenheden. Voor een onmetelijk terrein. Wat betekenen daarbij de drie ton, die het Anjerfonds in de laatste jaren heeft

bijeengebracht en uitgedeeld? Toch mag men de hulp van het Anjerfonds, vooral voor een ontelbaar aantal kleine objecten, niet onderschatten. En verdient het Anjerfonds ten volle de belangstelling van heel onze provincie, waar het aan alle kanten ruist en bruist.

Bovenstaand overzicht schonk bijna uitsluitend aandacht aan het kunstleven. Inmiddels heeft het provinciaal bestuur het belang van de wetenschap niet voorbijgezien. Wij hebben al gewezen op het wetenschappelijk werk van het Provinciaal Genootschap met zijn secties. Ook de wetenschappelijke vorming van zoveel mogelijk Brabanders heeft de aandacht van het provinciaal bestuur. Om onvermogenende studenten te helpen heeft het provinciaal bestuur in 1952 gaarne zijn medewerking verleend aan het tot stand komen van de Stichting Het Noord-Brabants Studiefonds. In de eerste twee jaren van haar bestaan heeft de stichting reeds bijna een ton aan voorschotten en toelagen uitgekeerd. En wat heeft het provinciaal bestuur zich niet ingespannen – en met succes – om de regering te overtuigen, dat de Tweede Technische Hogeschool in Brabant thuis hoort?

* * *

Brabant is een schoon land met schone mensen, zeggen de ontwikkelde Brabanders die te midden van dat gevarieerd landschap en die mensen geboren zijn. De specifieke betekenis van dat 'schoon' is alleen ten volle te proeven door Brabanders. Een ruim begrip, waarin de Brabander alles steekt wat hem dierbaar is. Zowel zijn polder-, rivier- en beeklandschappen als zijn Kempische landschappen met dennenbossen, loofbossen, heidevlakten, vennen, woeste gronden, zandverstuivingen, akkers, weiden, beekjes, zandwegen, de oude boerderijen, de oude torens daartussen en de mensen die er bij horen.

Het óude Brabant, dat in het nieuwe Brabant met ondergang bedreigd wordt. Maar er wordt voor gewaakt en gewerkt, dat het oude Brabant niet reddeloos verloren gaat. Wil men dan van Brabant een soort openluchtmuseum maken, waar vreemdelingen naar komen kijken? Een museum waarin dan de gilden paraderen? Geen gevaar, daarvoor is het nieuwe Brabant te sterk, te vitaal, te overrompelend. Men wil alléén, dat in de maalstroom van het nieuwe al het oude niet wordt weggespoeld. Men wil de toon, de kleur, de afwisseling, de innigheid van het landschap met zijn bevolking van dieren en vogels, met zijn oudheden en karakteristieke dingen zo veel mogelijk bewaren. Men wil óók op Brabantse wijze het landschap verzorgen, verfraaien, nieuw landschapsschoon scheppen.

Ook hierover waakt het provinciaal bestuur. Rechtstreeks door beplantingen langs de provinciale wegen en dijken. Indirect door de instanties te steunen en bijeen te brengen, die door particulieren hiervoor in het leven geroepen zijn. Wij noemen de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten met haar provinciale 'landschappen', in casu de Stichting Het Noord-Brabants Landschap, met in Roosendaal voor het Westen nog een eigen stichting Ons Landschap; de provinciale commissies Stad en Dorp en De Weg in het Landschap van de Bond Heemschut, de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, de Vereniging tot bescherming van vogels, de Bond van Natuurbeschermingswachten, de Vereniging De Hollandse Molen, de Stichting Menno van Coehoorn. Alle met Brabantse afdelingen of vertegenwoordigers. Een bonte mengeling van instanties, die nog al op elkaars terrein zitten.

Hier lag weer een taak voor het provinciaal bestuur. Het zàg die taak en bracht in 1950 al die instanties samen in een Raad van overleg inzake de schoonheid van stad en land in de provincie Noord-Brabant. Een raad waarin ook zitting hebben vertegenwoordigers van Gedeputeerde Staten, de Provinciale

Waterstaat en de Provinciale Planologische Dienst. Het nut van de Raad is duidelijk genoeg: geen concurrentie maar samenwerking, geen duplicaten maar ieder het zijne, geen afsluiting maar onderlinge voorlichting en overleg. En dan nog: raadgeven aan het provinciaal bestuur, aan gemeentebesturen en andere instanties over alle zaken die het behoud of de vorming van stad en land raken.

* * *

Wij spraken in dit laatste hoofdstuk over schone kunsten, het schone land en schone mensen. En wij mochten vaststellen, dat het provinciaal bestuur en vele andere instanties waken over die schoonheden van Brabant. Schoonheden die er zijn en zoveel mogelijk bewaard moeten blijven. Schoonheden die in opkomst zijn en zoveel mogelijk bevorderd moeten worden. Als het volk van Brabant van harte meeleeft, als zijn voortrekkers zich blijven inspannen, zal Het Nieuwe Brabant in nieuwe zin een 'Edel Brabant' zijn. Doch alléén een edel 'Brabant', als Brabant tegelijk zal blijven 'syn eyghen lant'.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- BOGAERDE VAN TER BRUGGE A. J. L. VAN DEN, Redevoeringen tot de Staten van Noord-Brabant, 1830-1841.
- COMMISSARIS A. C. J., Van toen wij vrij werden I. (Groningen 1929)
- CRAMER J. W., Mémoire sur la situation des Catholiques dans les Pays Bas depuis leur émancipation en 1798 jusqu'à nos jours. (A'dam 1849)
- CUNEN J., Dr C. R. Hermans (Ossensia nr 5, 1937)
- GANDERHEYDEN MAURITZ J. F., Redevoering ter nagedachtenis van Mr Carl Gerard Hultman. ('s-Hertogenbosch 1820)
- GOOSSENS TH., Het arme Brabant. (Tilburg 1929) - Het keerpunt van Brabant. (Tilburg 1930)
- HELMSTRIJD F. A. e.a., De Provinciale Wet honderd jaar. (Alphen a. d. Rijn 1950)
- HERMANS C. R., Levensberigt van Jhr André Jean Louis baron Van den Bogaerde van ter Brugge. (Mij. der Ned. Letterk. 1858)

- HEZENMANS J. C. A., De vrijwording van Staats-Brabant in 1795. (Onze Wachter 1881)
- KOCK DE F., Katholieke Herdrukken II. Burgers van de tweede rang. (Heiloo 1938)
- LAUREY M., Schone kunsten in Noord-Brabant. Wat deed en doet in deze de provinciale overheid? (Brabantia III 1953)
- MOMMERS A. R. M., Brabant van generaliteitsland tot gewest. (Utrecht-Nijmegen 1953)
- MORTEL J. B. V. M. J. VAN DE, De positie van den Landdrost in Noord-Brabant van 1807 tot 1810. ('s-Hertogenbosch 1945)
- SMEETS H. en CLEERDIN V., Bestuur en Administratie der Provincie Noord-Brabant. Dl I Historische bescheiden 1813-1914. ('s-Hertogenbosch 1924)
- VELTHOVEN H. VAN, Noord-Brabant, een gewest in opkomst. (Tilburg 1949)
- WITLOX J. H. J. M., De Katholieke Staatspartij I en II. ('s-Bosch 1919, 1927)
- Handelingen van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. ('s-Hertogenbosch 1837-1947) Voortgezet als Brabants Jaarboek (1949-1950), later als tijdschrift Brabantia.

UITGAVEN VAN HET PROVINCIAAL BESTUUR

- Praeadvies in zake een welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant. (1947)
- Praeadvies ter concretisering van een welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant. (2 stuks, 1949)
- Ontwikkelingsplan voor Noord-Brabant. (1950)
- Werkgelegenheid voor Noord-Brabant. Industrie. (1952)
- Industrialisatie-problemen in Noord-Brabant. (1953)
- Het nijverheidsonderwijs in Noord-Brabant. (1954)

Prof. Dr L. G. J. Verberne

HET RIJK, DE DYNASTIE, BENELUX

STELLIG zou er een puntig en spannend gesprek kunnen ontstaan als men tot thema koos de vraag, of het Koninkrijk der Nederlanden kunstig verdeeld is in administratieve eenheden, dewelke men provincies pleegt te noemen, of natuurlijk opgebouwd is uit gewesten, elk wel met eigen levensstijl maar gebonden door het algemeen Nederlandse. Dat aan het aldus stellen van het thema een zekere voorkeur niet vreemd is, kan vlot worden erkend, maar dit betekent geenszins, dat het ijdel spel zou wezen. Immers, de centralisatie-gedachte komt aan de orde, welke eigenlijk een vreemde eend is in de Nederlandse bijt. En zulks niet alleen, omdat wij een bloeitijd beleven van de lust van het staatsgezag om voorschriften te produceren betreffende het culturele en het maatschappelijk leven. Wij kennen immers een staat, die nu en dan optreedt als zuinige maecenas, maar meestal als strenge verkeersagent.

Van Nederlandse origine is de centralisatie-gedachte geenszins. Zij stamt uit den vreemde. Haar eerste offensief valt in de Bourgondisch-Habsburgse tijd en eindigde, vooral in de Noordelijke Nederlanden, met het fiasco van Philips II. Een tweede

offensief volgde in de Bataafse omwenteling. Het kwam uit Frankrijk, waar de heerschappij van het revolutionaire Parijs een voortzetting was van de aspiraties van het koninklijk absolutisme. Het kon slagen niet alleen omdat het Batavendom van 1795 drager was van de nieuwe beginselen welke de toekomst hadden, maar ook omdat tegenover zijn innerlijke verzekerdheid de verstarde cultus van overgeleverde vormen door de corrupte oligarchie geen partij kon wezen. Dat het élan van de Franse revolutielegers de beslissing bracht, moge voor velen een bittere herinnering zijn, het was per slot de uitdrukking van een historische werkelijkheid: het volk der Noordelijke Nederlanden miste in de latere decennia der achttiende eeuw het creatief vermogen om het versleten staatsbestel afdoende te hervormen, zoals het Batavendom, gerecruteerd uit een economisch weinig sterke burgerklasse, niet in staat was uit eigen kracht het regentendom definitief tot machteloosheid te brengen. Aan de grote geestelijke veranderingen in de achttiende eeuw heeft het Nederlandse volk geen scheppend aandeel gehad: het volgde – op een afstand.

Dit toch is de grote betekenis van de Bataafse tijd: hij legde de grondslagen voor een moderner staatsbestel, voor het Koninkrijk der Nederlanden. Een van die grondslagen is de één-en-ondeelbaarheidsgedachte. Deze komt wel voort uit de ideologieën van het tijdvak van de Verlichting en uit de Franse staatkundige tradities, maar zij draagt in ónze historie mede het merk van een scherpe reactie op de ontaarding van het zuiver Nederlandse streven naar gewestelijke en plaatselijke zelfstandigheid tot wat eens genoemd werd de anarchie der zeven-en-zeventig vroedschappen. Daarom ging in de Bataafse omwenteling mét het historisch bondgenootschap van de Zeven Provinciën het even historisch college van de staten-generaal te gronde. En het is mede uit die reactie verklaarbaar, dat in de eerste staatsregeling van de Bataafse tijd, die van 1798, de één-en-ondeelbaarheids-gedachte een rigoureuze toepassing vond.

Voor Brabant is de Bataafse omwenteling van diepgaande betekenis geweest. Met de nieuwe ideologie was zijn status als generaliteitsland onverenigbaar. Dit is in het gewest terstond begrepen: het heeft de zaak ter hand genomen, zelfs nog vóór de oude Republiek roemloos was ineengezakt. Nauwelijks hadden de Franse legers Staats-Brabant bezet of er bezweek het gezag van de generaliteit. De bevolking kwam in beweging, bracht in verscheidene plaatsen de kerken weer in katholieke handen en, geleid door de bedrijvige Tilburgse fabriqueur Pieter Vreede, vormden afgevaardigden van de Brabantse steden en kwartieren een zelfstandig gewestelijk bestuur, dat, na de omwenteling benoorden de rivieren, toelating verzocht voor zijn gedeputeerden in de staten-generaal, d.w.z. in de Bataafse staten-generaal.

Niet terstond had de poging succes, hetgeen samenhangt met het trage verloop van de Bataafse omwenteling. In haar eerste aanloop toch, in de Hollandse steden dus, ontwikkelde zij slechts een beperkte stootkracht. Wel kwamen verscheidene revolutionaire vernieuwingen tot stand, maar van het oude bleef nog veel bestaan, met name de omslachtige bestuursvorm. Wat b.v. in Holland gebeurd was, waar de provisionele representanten voor hun college de hoofdelijke stemming hadden ingevoerd, geschiedde in de Bataafse staten-generaal niet. Hier handhaafde men de historische provinciegewijze stemming. Bovendien, lang niet in alle gewesten beheersten de 'echte' Bataven de zaken. Hun succes toch had menigeen patriots gemaakt, ook regenten, wier bekentenis tot het stadhouderschap niets was dan opportunisme: het instinct van zelfbehoud had zich doen gelden.

De Brabantse kwestie, de toelating dus van het generaliteitsland tot de staten-generaal, behoort tot de kardinale punten waarop het behoud zich concentreerde. De zaak vond eigenlijk alleen maar steun bij Holland, welks provisionele representanten een Brabantse deputatie minzaam ontvingen. Er werden schone

toespraken gewisseld. Vreede handelde over een door tyrannen geteisterd Brabant, dat ten diepste vernederd was en uitgezogen en dat met stoute hand zijn zelfbestuur had opgenomen. En de voorzitter van de provinciale representanten berichtte: 'Het gezicht van de verbrijzelde keten eens medebroeders is zalig voor een vrij man'. Zulke exclamaties schijnen voor een geslacht, dat zich ontgroeid acht aan het pathetische, hol en leeg. Men vergisse zich echter niet: die pathos, welke een integrerend deel was van de levensstijl van de tijd, werd gedragen door een waarachtige overtuiging.

Intussen, de steun van Holland baatte niet: de toegang tot de staten-generaal bleef de Brabantse deputatie onthouden. Zelfs was het hoge college van zins de oude toestanden in Brabant te herstellen, zoals een partijganger het martiaal uitdrukte, 'op den afgrysselyken ouden voet'. Dit voornemen werd door de commandant van de Franse troepen te 's-Hertogenbosch verijdeld. Maar met de toelating van de Brabantse deputatie ter generaliteit bleef het een chicaneus getob. Eerst in de nacht van 29 Februari op 1 Maart 1796 viel de beslissing. De volgende dag om elf uur in de morgen namen de afgevaardigden van Bataafs Brabant zitting in het statige college, waar zij de stem van hun gewest konden uitbrengen ten gunste van de toelating van 'De Landschap' Drenthe. Enkele uren later verscheen een deputatie uit de nationale vergadering in de staten-generaal om de bijeenkomst van de gekozen volksvertegenwoordiging te berichten. Dit was het einde: de historische staten-generaal verdwenen in het verleden.

Het is niet nodig om de intocht van de Brabantse deputatie ter generaliteit uitbundig te vieren. Immers, zij paste bij wat reeds geschied was: de deelname van het volk van Brabant en Drenthe aan de verkiezing en voor de nationale vergadering bevatte de gelijkberechtiging. Maar er is ook geen reden om de toelating te kleineren. Het feit blijft, dat in de nacht van 29

Februari op 1 Maart 1796 de historische Unie van Utrecht ook de facto haar exclusief protestants karakter verloor, uitdrukking van een evolutie welke reeds lang in werking was, de verzwakking namelijk van de reformatorisch-contrareformatorische tegenstelling, die straks, sinds de middendecennia van de negentiende eeuw, de dominerende plaats in de culturele beweging ingenomen zou zien door een scherper schisma der geesten, dat tussen geloof en wetenschap.

Zo had dan Staats-Brabant bereikt wat er schier van meet af als begeerte geleefd had, het lidmaatschap van de Unie, nog vóór de Bataafse omwenteling met de bijeenkomst van de nationale vergadering in haar tweede phase kwam. Men mag dus spreken van een vaste bevestiging. Want is het niet bijzonder opmerkelijk, dat in de anderhalve eeuw na de vrede van Munster in het generaliteitsland geen enkele serieuze poging werd ondernomen om de grillige grenzen, welke de tachtigjarige oorlog door het luisterrijke hertogdom getrokken had, te corrigeren, de banden met het Noorden te breken en zich te voegen bij de Zuidelijke Nederlanden, terwijl er wel strevingen zijn en pogingen om gelijkberechtigd lid van de Unie te worden? Deze feitelijkheid is wel zo markant, dat bij de nieuwere geschiedvorsing zich de tendentie begint af te tekenen om de voorstellingen omtrent de toestanden in Staats-Brabant aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Nog op andere wijze deed Brabant zich gelden in de Bataafse omwenteling. Men ziet het niet alleen aan zijn aandeel in het tot stand komen van het befaamde decreet van de nationale vergadering (16 Augustus 1796), dat de scheiding van kerk en staat aanvaardde, aan de bevoorrechting van het gereformeerde kerkgenootschap een einde maakte en dus de weg naar de pariteitsstaat, de staat met gelijke rechten voor alle gezindten, verder opende, maar ook aan het achtste van de additionele artikelen bij de staatsregeling van 1798. Dit gelastte, dat ter bevordering

van landbouw en koophandel 'zoodanige Rivieren, Vaarten en Doorsnijdingen, gemaakt (zullen) worden, als zullen dienen, om de woeste Gronden ten voordeele der Republiek te bereiden'. Verraadt deze formulering reeds een tendentie van physiocratischen huize, merkwaardiger is dat in het artikel bij uitsluiting Brabantse riviertjes genoemd worden, de Dommel en de Aa, die bevaarbaar gemaakt zouden worden respectievelijk van Eindhoven en Helmond tot 's-Hertogenbosch, alsmede de Run of de Ley tot Oisterwijk. Zelfs werd voorgeschreven, dat jaarlijks minstens *f* 400.000,— uit 's lands kas beschikbaar gesteld moesten worden. Deze voorschriften, al is er in de practijk niets van terecht gekomen, zijn zeker volle aandacht waard. Niet alleen omdat zij symptomatisch mogen heten voor een zich wijzigende mentaliteit ten aanzien van het gewest, maar ook en vooral omdat datgene wat op het eerste gezicht een uitsluitend Brabants belang schijnt, de regulatie van de riviertjes, in het artikel door de woorden 'byzonderlyk zal zulks plaats grypen' in onmiddellijk contact gebracht wordt met het algemeen belang, hetwelk een aanduiding vindt in de formulering 'ten voordeele der Republiek'. Het is zeker aantrekkelijk de origines van dit additioneel artikel te zoeken bij de Brabantse medewerkers aan de staatsgreep van 22 Januari 1798 en er eveneens een poging in te zien constructief mede te werken aan de vorming van een nieuw gemenebest en een verbeterde welvaart.

* * *

Voor de komende ontwikkeling van Brabant – er werd reeds op gewezen – zijn de gebeurtenissen van 1795 en volgende jaren van beslissende betekenis geweest. Een inlijving bij de Franse republiek, welke het lot was van de overige zuidelijke generaliteitslanden, bleef het bespaard, al schijnen de Franse machthebbers er wel aan gedacht te hebben. Daardoor had Brabant

deel aan de vorming van het Bataafse Gemenebest, dat de inlijving bij het napoleontische keizerrijk doorstond en dat zich in 1813, onder aanvaarding van de soevereiniteit van Oranje, consolideerde tot de moderne staat der Nederlanden.

Die gebondenheid is gebleven: er is geen enkel spoor dat op versterking zou kunnen wijzen. Ook niet in 1830, toen de autoriteit van de Noordnederlandse staat in Brabant nauwelijks beproefd werd. Dat de Utrechtse 'vrijwilligerjager' Pieter Costerus in 1831 opmerkte, dat men in Brabant 'geene verhevene gevoelens van vaderlandsliefde en liefde voor den koning' bezat, is daarmee niet in strijd. Zeker, aan de bevolking van het gewest mag men een zekere terughoudendheid ten aanzien van 'Holland' niet ontzeggen. Costerus begrijpt zulks: hij spreekt van het wanbeleid ten aanzien van het generaliteitsland. Echter, een actieve belangstelling voor de zich vormende Brussels-Waalse staat ontwikkelde zich in Brabant niet.

Men weet, dat ten gevolge van de gebeurtenissen in de Zuidelijke Nederlanden het Nederlandse leger tot 1839, het jaar van het eindverdrag met België, in Brabant gekantonneerd is geweest. Dit was voor het gewest in velerlei zin een beproeving. Er waren werkkrachten onder de wapenen, rondom de vestigingen was het land geïndundeerd, men had de lasten van de inkwartieringen. De soldaten van toen waren, mede ten gevolge van het remplaçantenstelsel, ruwe klanten; zij weerden zich, zoals een tijdgenoot opmerkte, met 'voorbedachtelijk uitgezochtste vloeken en godslasteringen' en stalen, zoals een ander in 1840 neerschreef, 'als raven: kippen, duiven, eenden, kool - al wat maar eet- en vervoerbaar was'.

Er zijn echter ook andere themata. Die de *Camera Obscura* kent, het literair-documentaire werk over de midden-negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving, herinnert zich Keetje van der Maaden, het Noordbrabantse meisje. Voorts staat vast, dat menig militair een Noord-Brabant heeft leren kennen, waar-

van hij het bestaan niet vermoedde: men roemt de prachtige omstreken van Oisterwijk, er wordt gesproken over 'handels-, familie- en vriendschapsbetrekkingen', die het gevolg waren van de kennismaking met Brabant en waarvan voor de toekomst 'nog schoone vruchten' verwacht werden.

Wat duidelijk bij de bevolking waarneembaar is, is een zeker pessimisme: men was beducht voor een nieuwe suprematie van Holland, welke beduchtheid ook in enkele andere 'randgewesten' voorkwam. Natuurlijk, de toestanden van vóór 1795 waren voorbij, voor altoos, maar de mogelijkheid bestond, dat het oude gewest, hetwelk wegens de ondergang van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zijn centrale positie, die toekomstmogelijkheden inhield, verloor en weer grensprovincie werd van een rijk, welks economisch beleid in grote hoofdzaak op de zeehandel gericht was, in nieuwe verdrukking zou komen. Ongemotiveerd was die beduchtheid zeker niet. De bevolking van Noord-Brabant was bij velen verdacht van heulen met de Belgen. Overspannen lieden spraken van het gewest 'als in vreeselijke gisting zijnde'. Er heerste in het land een luidruchtige adoratie van Oud-Nederland, waarbij het menigmaal raadselachtig is, waar men de grens van gemeld Oud-Nederland zag, aan de Moerdijk of bezuiden Baarle-Nassau.

Het belangrijkste motief in die Status-Quo-tijd zijn echter de belevenissen van de prins van Oranje als commandant van het leger te velde. Hij heeft lang verblijf gehouden in Noord-Brabant en er de wetenschap gewonnen, hoe er in het verwaarloosde gebied de ervaringen uit de generaliteitstijd voortleefden als een gevoel van achterstelling ter wille van de godsdienst. Beslissend in dezen zijn de ontmoetingen van de charmante, uitbundige en impulsieve prins met de realistische pastoor Zwijsen, omdat zij, die ontmoetingen, plaats vonden in een tijd, toen het katholieke volksdeel, en dus ook het Brabantse, een dieptepunt bereikte in de volkswaardering. Men heeft zelfs ge-

*Willem II, een Koning met grote sympathie voor Brabant
(Fragment standbeeld te Tilburg, van Prof. Wenckebach*

Foto M. Coppens

Bezoek van H.M. Koningin Wilhelmina aan België in 1939

Foto De Spaarnestad

sproken van een bijna ziekelijke argwaan welke de katholieke Nederlanders omringde. Kortom, de ideologische tegenstelling tussen katholiek en protestant scheen scherper dan ooit en had iets van een 'ijzeren gordijn'. Daarom mag de vriendschap tussen de pralende prins en de beheerste Zwijsen winst heten voor de pariteitsstaat in een kritiek stadium van zijn ontwikkeling.

Het is algemeen bekend, dat de persoonlijkheid van koning Willem II in de historie van het Nieuwe Brabant een geheel eigen, een markant relief heeft. Zijn voorkeur voor het gewest, voor Tilburg in het bijzonder, moest de verbeelding treffen. Bij de katholieke Nederlanders, bij de bevolking van Noord-Brabant hebben tijdgenoot en nageslacht om zijn koningschap een romantische veneratie gesponnen. Het historisch onderzoek, dat mede tot taak heeft traditie en verbeelding te toetsen, heeft deze verering niet onaangetast gelaten. Maar daarmee was zijn taak niet voltooid. Het dient te erkennen, dat ook de schijn, zo men wil de legende, historische vormkracht bezit. Daarom blijft het voor de positie van Brabant in het Koninkrijk een weldaad, dat 's konings sympathie voor het voormalige generaliteitsland tot gevolg had, dat de ietwat passieve loyaliteit van het gewest aan rijk en dynastie uitgroeide tot een actieve, tot een constructieve afhankelijkheid. Het werd vast bevestigd in de ban van het dynastiek beginsel, dat aan het Nederlandse koningschap in geheel monarchaal Europa, en wat daarvan nog over is, een uniek karakter geeft. Ook in Brabant werkte de verzoeningsbereidheid van koning Willem II, welke wel de voornaamste waarde is van zijn regering. Zijn staatkundig beleid is in velerlei opzicht zwak en weifelend. Hij miste de gave, welke het eigendom van zijn vader was, het persoonlijk bewind kracht bij te zetten. Maar in zijn romantische impulsiviteit heeft hij dingen gevoeld en soms gezien, welke aan de practische zakelijkheid van koning Willem I en aan de opkomende rationalistische burgerij verborgen bleven. De royale innemendheid van zijn

manieren, zijn beminnelijke persoonlijkheid brachten een consolidatie van de positie van het Oranjehuis, een renovatie van het dynastiek beginsel.

Hier moge om te meten wat gewonnen werd, een kleine excursie volgen naar het stille Oss van 1814 (op 1 Januari 1815: 3172 inwoners). In Februari van dat jaar werd het, in verband met de belegering van Grave, bezocht door de erfprins van Oranje-Nassau, de latere Willem II. Een koele ontvangst was zijn deel. De bevolking onthield zich van elk eerbetoon: geen vlag was uitgestoken, geen oranje gedragen, er werd nauwelijks gegroet. In het bijzonder bleek men gekant tegen de militie, begrepen als deze werd als dienstmensen voor een protestants vorst. Dat er spoedig een kentering intrad door toedoen van de priesterschap, tekent de toenmalige verhoudingen voortreffelijk.

Stellig is de vergroeiing van de passieve loyaliteit tot actieve aanhankelijkheid aan de dynastie van eminent belang geweest voor de ontwikkeling van de nationale gemeenschap. Echter, de vriendschap tussen Willem II en Zwijzen zou mogelijk niet meer geweest zijn dan een losse episode als niet andere ontmoetingen gevolgd waren. Men denke aan die tussen de koning en de Bosschenaar Van Son, de strijder tegen het recht van placet, en vooral aan die van de koning met de aspiraties van de tot zelfbesef komende burgerij, met het wordende pays légal dus. Daarvan is niet alleen de Leidse hoogleraar Thorbecke de gekende exponent, ook diens Bredase vriend en medestander mag zo heten, de Bredase jurist Storm, al is zijn leven en bedrijf nog slechts in hoofdomtrek bekend.

Storm kwam op het politieke toneel in 1844, toen hij zitting kreeg in de tweede kamer, waar hij zo krachtig oppositie voerde, dat de brave Brabantse staten-provinciaal hem in 1847 niet herkozen, een soort desavouering dus. Deze episode past in de politieke gescheidenheid in het katholieke Nederland van die tijd, welke gescheidenheid bepaald wordt zowel door wantrou-

wen in het autoritaire staatsbestel als door vertrouwen op de persoonlijke intenties van de koning. Voor Storm waren het wantrouwen in het autoritair beginsel en het geloof aan het vrijheidsmotief, aan de heerschappij dus van de rechtsregel, primair. Daarom kon hij, als de meest krachtige voorman van het opkomend papo-thorbeckianisme, als zeer actief lid van Thorbeckes grondwetscommissie in het voor de katholieke Nederlanders zo belangrijke jaar 1848 hun desiderata naar voren brengen. Bij de eerste rechtstreekse tweede-kamerverkiezingen (1849) na de grondwetsherziening keerde Storm, als afgevaardigde van het hoofdkiesdistrict Breda, in de tweede kamer terug.

In zijn uitvoerige studie over 1848 heeft Colenbrander opgemerkt, dat de hervorming wel niet geslaagd zou zijn zonder de werking van twee factoren: 'den invloed van Koning Willem II en dien der Nederlandsche Katholieken'. Als men deze visie volgt, zij het met enig voorbehoud ten aanzien van het problematische en de te grote vereenvoudiging, dan heeft Brabant aan de nationale gemeenschap in 1848 een belangrijke dienst bewezen, niet alleen in Storms voortvarendheid maar ook door de verdediging van de voorstellen in de kamerdebatten. Want 1848 uitsluitend te bezien als een wijziging van een bepaald aantal grondwettelijke voorschriften zou tot een mistekening leiden, omdat dan niet duidelijk zou wezen, dat belangrijke waarden als de vrijheid van onderwijs en de vrijheid van kerkorganisatie onttrokken werden aan de reglementeringsbevoegdheden van de autoritaire staat en gebracht in de orde van het recht, hetwelk de nieuwe staat in zijn meer en meer nadrukkelijke taak van brenger te zijn van de vrijheid zou steunen en beveiligen.

Dit toch schijnt de hoge waarde van de hervorming: het liberalisme in zijn thorbeckiaanse verschijning, gelieerd nog aan de erasmiaans-libertijnse mentaliteit, kreeg de gelegenheid in een geëigende orde van rechtsregelen nieuwe wasdom te geven aan een van de edelste constanten van onze cultuur, de Nederlandse

vrijheid van geest. Voor Brabant mag dus 1848 de definitieve afsluiting heten van de generaliteitstijd, de voltooiing van wat in de patriottentijd begonnen was. Daarom heeft ook in de historie van het Nieuwe Brabant het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, al veranderde naar het uiterlijk in het gewest niet veel, diepgaande betekenis, omdat de opname van de vrijheid van kerkorganisatie in de orde van het recht de beproeving van de Aprilbeweging stevig doorstond.

* * *

Bij de hervorming van 1848 sluiten aan de invoering van de provinciale wet (1850) en van de gemeentewet (1851). Zij brachten tegenover de strakke centralisatie van de autoritaire staat van koning Willem I een 'gepaste decentralisatie'. De uitdrukking 'gepaste decentralisatie' moge uitermate geschikt zijn voor verscheiden uitleg, waarbij men al dan niet het begrip autonomie nadert, dat een terugkeer tot de historische provincialistische eenzelligheid uitgesloten was, staat vast. 'On ne refait pas le passé', is per slot een historische ervaring. Bovendien, een terugtocht naar het oude moest voor Noord-Brabant, voor welk gewest de aanvaarding van de één-en-ondeelbaarheids-gedachte de inleiding was op zijn bevrijding, onmogelijk wezen.

Natuurlijk betekent een en ander geenszins dat sinds 1848 het Brabantse volk volledig politiek actief was. Integendeel, slechts beperkte kringen hadden deel aan het staatkundig leven. Doch dit is in genen dele een eigen Brabants verschijnsel: het doet zich voor alom in den lande. Immers, hoe belangrijk de hervorming van 1848 ook wezen moge, het actief politiek burgerschap, dat de Bataafse omwenteling had willen creëren maar waarin zij niet geslaagd was, werd in 1848 werkelijkheid, echter slechts voor een klein, gesloten censitair pays légal. Dit past bij de toenmalige sociale structuur, ook in Brabant. Tegen-

over een kleine klasse van 'gegoeden' stond de grote massa van het arbeidende volk, dat bij aanhouding beproefd werd door sociale euvelen. En tussen beide groepen in een kleine middenstand, die het zelden goed had.

De conclusie ligt voor de hand, het politieke leven beperkte zich tot de 'gegoeden'. Men zal goed doen het begrip 'gegoedheid' voorzichtig te hanteren en het vrij te houden van de actuele gevoelswaarde. 'Gegoodheid' toch betekende in de toenmalige verhoudingen bestaanszekerheid en was voorwaarde voor cultuurscheppende arbeid. Het spreekt echter van zelf, dat ook in dezen de menselijke beperktheid zich deed gelden. Daarom accentueerde de 'gegoedheid' maatschappelijke scheidingen. Zij leidde tot coterie-vorming, tot een zekere sociale eenzelveigheid, waardoor de veneratie van het vrijheidsmotief de politieke samenwerking van liberalen en papo-thorbeckianen deed vergroeien tot liberaal-katholicisme. Dat daartegen reactie ontstond, is zeker niet zonderling. Er kwam een ultramontaanse richting op, welke het merk draagt van een nieuw isolement, van een zekere terugtocht naar een vertrouwde veiligheid.

Van dit ultramontanisme was op staatkundig gebied de stichting van de kiesvereniging 'Noord-Brabant' (1870) door de Bossche voorman Van Son de uitdrukking: getuigenis immers van bezinning op katholieke waarden tegenover het politiek liberalisme. Dit verloor zijn thorbeckiaanse vormen, begon een zwenking van de traditionele erasmiaans-libertijnse gedachtenwereld naar een humanitaristisch, naar een geheel gesaeculariseerd en materialistisch 'vooruitgangs'-optimisme – Van Houtens 'Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie' (1883) zijn daarvoor kenschetsend – en boog voor het veldwinnend anti-clericalisme.

Voor de positie van Brabant in de Nederlandse gemeenschap is deze ontwikkeling van praegnante betekenis geweest. Naar alle schijn werd door de tegenstelling tussen het officiële

Nederland met zijn liberale hegemonie en het katholieke, zo men wil contra-reformatorische gewest, het assimilatieproces in niet onbelangrijke mate vertraagd. Voor menig Noord-Brabander moesten de Hogere Burgerscholen, welke ook in de voornaamste Brabantse steden van overheidswege werden gesticht, een gevaarlijke uitdaging wezen van 'de boze wereld' en haar 'pomperijen'. Of is 'op studie liggen' in Brabant niet al te lang synoniem gebleven met de seminarie-opleiding? En is het niet kenschetsend, dat nog omstreeks 1920 de mededeling aan een niet-onontwikkelde dame, dat een zekere jongeman zich wijdde aan de studie van de klassieken – de berichtgever sprak veiligheidshalve van een studie van het Latijn – beantwoord werd met de verbaasde vraag, of deze jonge man dan priester worden moest? Dat deze simpelheid gemakkelijk gehouden werd voor eenvoud van geest, is wellicht het meest typerend.

Het is, zo gezien, zeker niet bevreemdend, dat toen een nieuwe tijd zich presenteerde, men de problematiek ontweek door die nieuwe tijd als een gesloten vijandelijkheid te begrijpen en zich te verlustigen in de benauwenissen van de generaliteitstijd. Deze mentaliteit vond trouwens voeding in het bedrijf van menig Brabants, beter, van menig katholiek publicist. Tegenover de romantische adoratie van 'de protestantse natie' verloor een niet minder romantisch ultramontanisme al te vaak het oog voor de eenvoudige werkelijkheid, dat in de vaderlandse divergentie der geesten op kerkelijk gebied de pariteitsstaat de enige uitkomst was.

Men ziet het aan de spanningen die in de jaren vijftig van de negentiende eeuw ontstonden rondom de toenemende propaganda in Nederland van de vrijhandelsgedachte. De vernieuwing welke bij de grote tariefwet van 1862 haar beslag kreeg, moest voor de Noordbrabantse industrie een bedreiging schijnen en tot weerstand prikkelen. Het is niet onbegrijpelijk, dat de herinneringen aan de generaliteitstijd weer vlot boven kwamen,

herinneringen, welke, nauwelijks nog aan kritisch onderzoek onderworpen, in hoofdzaak steunden op laat-achttiende-eeuwse pathetische berichten met propagandistische bedoelingen. In feite toch ging het rondom 1860 niet om een nieuwe bevoorrechtiging van de zeehandel en een nieuwe verwaarlozing van de andere bedrijfstakken, maar om de adaptatie aan een geheel nieuwe ideologie, het ging om de aanvaarding van een andere economische orde, van de vrije-markt-economie, om de toepassing op economisch gebied van het deïstisch-automatisch levensbeginsel.

Er zijn op economisch gebied meer zulke episoden geweest, zoals het gesprek rondom het initiatief-voorstel-Bahlmann (1889). Dit wilde protectionistische tarieven ten gunste van de agrarische bedrijven, welke in een zo heftige structurele crisis verkeerden, dat een ondergang aanstaande scheen. De poging slaagde niet: het voorstel bracht het zelfs niet tot openbare behandeling. De regering toonde zich niet tot protectionisme bereid; in brede kringen, ook bij delandbouworganisaties, ontstond verzet. Enkele jaren later trad de tegenstelling andermaal aan de orde bij de behandeling van de motie-Dobbelman (1895), welke een kameruitspraak wilde ten gunste van een verhoging van de invoerrechten, ook van die op granen. Deze poging faalde eveneens. Voorts zou men de aandacht kunnen vestigen op de spanningen, welke tijdens de eerste wereldoorlog ontstonden in de wereld van de Brabantse zandboeren, vooral in 1917, naar aanleiding van het vorderen van regeringswege van de gehele roggeoogst, van een graansoort dus, welke voor een belangrijk deel diende voor veevoeder. In al die spanningen echter heeft het generaliteitstijd-motief nauwelijks werkelijke betekenis. Of het moest zijn tot opluchting van opgekropte gemoederen. Inderdaad, het past in het algemene beeld van de ontwikkeling, dat de aandring tot wijzigingen in het economische regeringsbeleid zich nimmer tegen de vaderlandse welvaart richtte.

Dat in 1889 het voorstel tot invoering van protectionistische tarieven voor agrarische producten herkomstig was van Mr B. M. Bahlmann, die jarenlang, van 1880 tot zijn schielijk overlijden tijdens een kamerzitting (1898), het district Tilburg in de staten-generaal vertegenwoordigde, is niet zonder zin. Hij had uiteraard contacten met Tilburgse industriëlen, wier wollenstoffenbedrijf een kwade stand had tegen de buitenlandse mededinging en die voor protectionisme zeer geporteerd waren. Maar belangrijker is, dat het ingegeven werd door een zeker conservatisme, dat tegenover de volledige heerschappij van het individualistische laissez-faire-laissez-passer-beginsel de gedachte aan overheidsbemoeiingen niet had prijs gegeven, doch er zich nauwelijks rekenschap van gaf, dat dit beginsel niet alleen economisch was maar evenzeer en wellicht nog meer maatschappelijke en morele aspecten bezat. Het denkbeeld, de grote agrarische crisis te willen temmen door een zo sterk mogelijk isolement van het nationale bedrijf, miste daarom een constructieve aantasting van het heersende stelsel in zijn individualistische grondslagen en toonde de wezenstrekken van een terugtocht, van een zekere onmacht. Men zou zelfs kunnen spreken van een bepaalde bezorgdheid voor de gevolgen van een aansluiting van de agrarische productie bij de wereldconjunctuur en van haar oriëntatie op de behoeften van de markten in het industriële Europa, al is in dezen wel meer sprake van een vaag affect dan van een bezonken begrip. Overigens, volstrekt onredelijk mag men die bezorgdheid niet noemen: aan elke heroriëntatie zijn nu eenmaal risico's verbonden. Maar, een straffe bescherming van het agrarische bedrijf door middel van prohibitieve rechten zou stellig niet geleid hebben tot een afdoende aantasting van een van de hoofdoorzaken van de crisis, het verouderd-zijn van de overgeleverde bedrijfsmethoden.

Uiteraard is dat economisch conservatisme verwant met het politiek conservatisme, waarvan in katholiek Nederland toen

Bahlmann, als tegenspeler van Schaepman, een van de meest vooraanstaande figuren was. Tegen Schaepmans voortvarende, die mogelijkheden onderscheidde van wenselijkheden en als in een vergezicht een nieuwe toekomst zag in nieuwe vormen, voerden Bahlmann en zijn medestanders een krachtig verzet. Bij de verkiezingen van 1891 dienden zij zich aan als een 'zelfstandige katholieke partij'. In het bewogen jaar 1894, toen de kiesrechtkwesie in alle politieke groeperingen ernstige tegenstellingen en afscheidingen veroorzaakte, sprak men bij de katholieken van bahlmannianen en schaepmannianen. Men weet het: bij de kamerverkiezingen van dat jaar leden de voorstanders van een zeer ruime uitbreiding van het kiesrecht de nederlaag. In de Brabantse kiesdistricten betekende toen de schaepmanniaanse vooruitstrevendheid weinig: van de elf kiesdistricten in de provincie werden bij de verkiezingen van 1894 niet minder dan tien door bahlmannianen bezet. De eenzame uitzondering was het district Breda.

Hoe lang precies dat politiek conservatisme, hetwelk steunde op een maatschappelijk en dus bevreesd was voor de gevolgen van het sociaal-economisch moderniseringsproces van de samenleving, in het Brabantse kiezerscorps heeft standgehouden, valt natuurlijk niet te zeggen. In ieder geval, het had een taai leven. Daarvan getuigt het plan-Coolen, zo geheten naar de man van het initiatief, de Helvoirtse notaris Coolen. Het beoogde, zich beroepend op een voorschrift in de militiewet, dat de militie 'zooveel mogelijk uit vrijwilligers' wilde samengesteld zien, in dier voege dat hun aantal in een bepaalde gemeente in mindering zou komen op het jaarlijkse contingent van die gemeente, de stichting van verenigingen, die in de gemeenten, althans in de kleinere, voldoende vrijwilligers zouden bijeenbrengen ter vervanging van de bij loting aangewezen dienstplichtigen. Dit curieuze denkbeeld, dat ingegeven werd door afkeer van de persoonlijke dienstplicht, welke in 1898 wettelijk geregeld was – men weet

het: van alle katholieke eerste- en tweede-kamerleden was Schaepman de enige die niet tegenstemde – vond in Brabant vrij wat sympathie. Er werden verscheiden verenigingen opgericht, die hier en daar gemeentelijke subsidie zouden krijgen, hetgeen door de gedeputeerde staten werd goedgekeurd. De Kroon echter vernietigde de besluiten, terwijl bij een noodwetje de genoemde gedachte uit de militiewet verwijderd werd.

Groots of groot kan de episode eigenlijk niet heten, maar zij is symptomatisch voor de spanningen, welke de moderniseringsverschijnselen in het Brabantse leven opriepen. Niet minder tekenend is, dat nog in 1920 in bepaalde kringen beduchtheden zo niet weerstanden waargenomen kunnen worden tegen de politiek-maatschappelijke verschuivingen, waarvan de victorie van het algemeen kiesrecht in 1917 de uitdrukking was. Zo sprak men in die kringen te Tilburg over 'de nieuwe richting in den Raad' en stelde men die tegenover 'nog vele goede katholieken' in dit college.

Er is echter geen enkele reden om zich vrolijk te maken over deze en dergelijke episodes. Daarvoor zijn ze ten slotte te menselijk. Het is er mede, als met de moeilijkheden, waarmede Schaepman en Ariëns en ook de Noordbrabantse boeren-emanipator Van den Elsen moesten strijden. Dat niet iedereen hen terstond begreep of volgen kon, is stellig niet raadselachtig. Er hangt in het verzet tegen hun streven als ondertoon een bezorgdheid voor de verstoreng van de placide levenssfeer. Het levenstempo werd sneller, er vertoonde zich, ook in Noord-Brabant, een sociaal differentiëringsproces, dat de traditionele verhoudingen bedreigde. De voortgaande modernisering van het verkeer maakte het gewest open. Het nieuwe Brabant was volop in wording, de vertrouwde veiligheid werd meer en meer aangetast.

Deze evolutie heeft sinds het begin van de twintigste eeuw een vrij snel verloop gehad. Het is hier natuurlijk niet de plaats

deze evolutie in extenso te behandelen: ook een bondige herhaling van de overige hoofdstukken van dit boekwerk zou onverantwoord wezen. Toch dient een enkel thema aangeroerd te worden door een en ander op te merken omtrent het nivelleringsproces, dat het nieuwe Brabant kenmerkt. Het heeft zijn voordelen, natuurlijk. Ook in Brabant is het hanteren van de algemeen Nederlandse cultuurtaal als een kenmerk van ontwikkeling en beschaving in ere gekomen. Niet steeds behoeft het aantasten van tradities een stimulans tot treurnis te wezen. Maar dat er gevaren zijn, staat vast. Het voornaamste daarvan is dat van de levensvervlakking, van de vervreemding van het eigen wezen van de ondercultuur. Voor die gevaren heeft men niet de ogen gesloten, zoals de stichting van de Brabantia-Nostra-beweging in 1935 aantoonde. Niet terstond vond het initiatief brede waardering. Sommigen zagen er een zeer late en ietwat verzuurde reactie op de ervaringen van de generaliteitstijd in, anderen spraken van bekrompen provincialisme of van particularisme. En toch, in werkelijkheid was zij een bewust streven naar een vol Nederlanderschap, dat, in een vast geloof aan de mogelijkheid van een vredig en elkander waardierend bijeenwonen van allen in één huis, bewust dienstbaar wil zijn aan het geheel der Nederlanden.

De assimilatie van Brabant aan het Koninkrijk is geen vraagstuk meer. Dit werd door de bevolking afdoende bewezen tijdens de Duitse bezetting. Daarvan getuigt evenzeer, toen het gewest reeds bevrijd was en de westelijke provincies de vreselijke winter 1944–1945 moesten doorstaan, zowel de toeloop van vrijwilligers als de spontaneïteit, waarmede de actie 'Zuid helpt Noord' tot stand kwam. En wie er getuige van was, hoe op 5 Mei 1945, toen nauwelijks het bericht van de capitulatie van de Duitse troepen was binnen gelopen, het volk van Breda en met name de jeugd optrok naar Anneville onder Ulvenhout, in de heerlijkheid dus welke het huis Nassau in de Nederlanden

bracht, om daar koningin Wilhelmina te huldigen, weet dat Noord-Brabant andermaal toonde, hoe het zijn wil was, dat de verbondenheid van vorstenhuis en volk, van rijk en gewest niet mocht zijn een loze leuze, maar dat zij was en is en moet blijven een nationaal goed van hoog gehalte.

En toch, die gemeenschap is geen eenvormigheid: Brabant heeft een eigen aard, in de historie gevormd en gekenmerkt door een dualisme. Midden door het oude hertogdom kwam in de zestiende en zeventiende eeuw de grote breuklijn te liggen tussen reformatie en contra-reformatie. Staats-Brabant behoorde staatkundig tot het Noorden dat door het reformatorisch beginsel beheerst werd, in het geestelijke echter was het het noordelijk grensgebied van de contra-reformatie. Dit dualisme heeft Noord-Brabant tot een gave eenheid weten te versmelten zonder het grote kenmerk prijs te geven: het is zuidelijk in het ene, noordelijk in het andere. Uit deze cultuurscheppende arbeid is de plicht ontstaan mediateur te zijn voor een goede internationale orde, voor de ontwikkeling van nieuwe betrekkingen tussen de drie staten, welke door het lotgeval uit het geheel der Zeventien Nederlandse gewesten zijn ontstaan: Nederland, België, Luxemburg.

* * *

Toen, op 10 Mei 1940, het grote Duitse offensief in West-Europa losbrak en de Duitse legers de Lage Landen overstroomden, werd voor iedereen duidelijk, wat historici en andere verzorgers van het culturele leven niet verborgen was, dat deze staten fundamentele belangen gemeen hadden. Sindsdien is de gedachte van een nauwe onderlinge samenwerking definitief aan de orde.

Nieuw was die gedachte geenszins, al bereikten de Nederlands-Belgische betrekkingen, sinds bij het eindverdrag van 1839 de

staatkundige scheiding definitief werd, niet dan bij één zeer hoge uitzondering enigermate het peil van hartelijkheid. De weg er toe werd gebaad, toen in Februari 1848 een grote Europese crisis aanstaande scheen en koning Willem II, impulsief als altoos, de Verenigd-Koninkrijk-gedachte plotseling prijs gaf om tot een goede verstandhouding met België te komen, tot een gemeenschappelijk front bij een West-Europese crisis. Deze gedachte, welke België aanvaardt als Zuid-Nederlandse staat, werd echter nauwelijks verstaan: de toenadering tussen de beide staten in de Lage Landen had niet dan incidentele betekenis en zou voor bijna een eeuw onbenut blijven. Wel gaan er kort voor 1870 stemmen op ten gunste van een economische unie en ontstond in 1907 een particuliere gemengde Nederlands-Belgische commissie, welke enkele malen vergaderde, doch werkelijke betekenis had noch het een noch het ander: de oprechte wil tot samenwerking ontbrak. In 1914, toen een groot aantal Belgische vluchtelingen in Nederland werd opgenomen en verzorgd, scheen een nieuwe periode in de Nederlands-Belgische betrekkingen aanstaande. Maar het Belgisch annexionisme en andere verdrietelijkheden veroorzaakten nieuwe stroefheid. Echter, onder de druk der tijden deden zich wijzigingen voor, zoals het accord van Oslo (1930) en zijn herziening te 's-Gravenhage (1937), de nieuwe oriëntatie van België's buitenlands beleid (October 1936). Doch voor een innerlijke toenadering van geesten bij de bevolking van beide landen hadden zij nauwelijks betekenis, al maakte de verenigde vredespoging van koningin Wilhelmina en koning Leopold III in 1939 op velen diepe indruk, omdat zij de dreigende calamiteit duidelijk demonstreerde en daardoor begrip van de gemeenschap in lotgeval wakker riep.

Toen kwam de grote overval in 1940. Bij de drie regeringen in ballingschap te Londen ontstond, geleid door de ervaringen in het interbellaire tijdvak, toen het internationale economische leven verstijfd was in contingenteringen en valutaconcurrenties,

in clearingstelsels, moratoria en andere hulpmiddelen van nationaal-egoïstische aard, het denkbeeld ook na het beëindigen van de krijgsverrichtingen de samenwerking voort te zetten. Dit leidde in October 1943 tot het aangaan van een monetaire overeenkomst en in September 1944, kort voor de terugkeer van de Belgische regering naar Brussel, tot het ondertekenen van een douane-overeenkomst, welke in 1947 in werking trad. Deze overeenkomst nu is het uitgangspunt geworden van een politieke en economische samenwerking met een economische unie in een ver verschiet. Deze samenwerking pleegt men aan te duiden met het woord Benelux, dat, samengesteld uit de beginletters van de namen der drie staten, te gekunsteld is om tot de verbeelding te spreken, ook al tracht men, door er een combinatie van de Latijnse woorden bene(goed) en lux(licht) in te herkennen, er symbolische en propagandistische waarde aan toe te schrijven.

Wij leven dus in de tijd van de Beneluxgedachte. Echter, Benelux is nog lang geen economische unie. Wel bestaat er tussen België en Nederland een militair accoord en spreekt men van een voor-unie, welk woord al te voornaam schijnt voor handelsovereenkomst. En zo is het feitelijk ook met de douane-overeenkomst, waarvan de waarde als inleiding op een economische unie per slot problematisch is. Er zijn moeilijkheden, schier op elk gebied van het economisch leven. Wat men in 1944 aannam, dat de economieën van de drie landen elkaar zouden aanvullen, is grotendeels een illusie gebleken. De financieel-economische oriëntatie van Nederland is anders dan die van België. Het agrarisch bedrijf in België houdt krachtig vast aan zijn eigen stelling. Het partijwezen in beide staten is verschillend, hetgeen samenhangt zowel met de aard van het koningschap als met het wezen van de politieke vraagstukken. Kortom, er zijn vele tegenstellingen, welke niet in één ruk overbrugd kunnen worden. De vele Benelux-conferenties, waar

men werkt naar diplomatieke accoorden, getuigen in de bescheidenheid van hun successen van de grote moeilijkheden.

En toch, vroeg of laat zal de politiek-economische integratie werkelijkheid moeten worden, als niet een derde wereldramp voor altoos de Westerse cultuur zou vernietigen. Trouwens, de Benelux-gedachte is goed. Zij is een appèl op de natuurlijke eenheid van het grote deltagebied van Rijn, Maas en Schelde, welke door een gesloten Benelux-verkeersbeleid beter benut zal worden dan bij de gescheidenheid van de economieën der deelstaten, welke gescheidenheid onnatuurlijke tegenstrijdigheden heeft opgeroepen, mogelijk is. Het is waarlijk geen toeval, dat het vraagstuk van de waterwegen een van de meest weerbarstige was en nog is in de Nederlands-Belgische betrekkingen.

Maar er is meer. Benelux kan en zal niet alleen een verbeterde welvaart in de Nederlanden stimuleren maar ook velerlei andere perspectieven openen. Hebben in de na-oorlogse wereld bij internationale besprekingen de drie Benelux-landen niet reeds menigmaal dezelfde politieke gedragslijn gevolgd? Bovendien, de tijd van volstreekte nationale souvereiniteiten is voorbij. Er is duidelijk zichtbaar een streven – of is het beter van noodzaak of van dwang te spreken? – naar binding tot grotere verbanden. Wat is derhalve natuurlijker dan allereerst een samengaan te zoeken van de deelstaten? Want kan niet een redelijk en gezond politiek-economisch Benelux-beleid, op eigen gebied dus, herstellen wat het staatkundig bedrijf, beheerst vaak door nationaal-egoïstische motieven, schier roekeloos verstoorde? Kan zo niet een voorbeeld gegeven worden aan West-Europa, aan heel de wereld wellicht, van een samenwerking in vrijheid? Niet tot machtsontplooiing mag de kleine staat zich lenen, zijn roeping ligt in alles waarin hij groot kan zijn.

Het zou natuurlijk dwaasheid zijn te verwachten, dat Benelux, eenmaal practijk, op stel en sprong wonderen zal werken en een harmonische en gezonde gemeenschap in het leven roepen.

Daarvoor is tijd nodig. Maar wel niet voor twijfel vatbaar is, dat een geëigend, klaar-bewust Benelux-beleid, hetwelk over actuele bezwaren en nadelen heen, een nieuwe toekomst durft te zien in eigen vormen, menig beletsel voor een breed en krachtig cultureel contact kan verwijderen en zo een bijdrage leveren aan een re-integratie van de Westerse cultuur.

Hier behoeft het woord 'beleid' een bevrijding uit zijn usurpatie door overheidsinstanties. Want het prestige en de machtsmiddelen van de Benelux-staten kunnen veel, hun diplomatieke accoorden op welk gebied dan ook, hebben, ondanks hun compromis-karakter, stellig waarde, maar hun werking zal beperkt blijven als de aanvaarding van de Benelux-gedachte bij de bevolkingen slechts een passieve gelatenheid ontmoet en niet begrepen en gegrepen wordt als een goede gave, waarvoor het waard is offers te brengen. Het diplomatieke accoord alleen zal de toekomst niet openen, daarvoor behoeft het de bereidheid van de levende mensen, die, ondanks de hoge aspiraties van het staatsgezag, een zekere 'eigenheid' behouden. En zulks zeker in de Nederlanden.

'Deze levende mensen', aldus Dr Fr. van Mechelen, 'dienen bij elkaar te willen gebracht worden: zij dienen bewust in één enkel economisch verband te willen opgenomen worden, d.w.z. met elkaar te willen leven. Hiertoe is wederzijdse eerbiediging en waardering nodig. Deze kan enkel gevonden worden door een grondige wederzijdse kennis'.

Dat deze woorden gesproken werden op een van de Groot-Kempische cultuurdagen, in Juli 1953 namelijk, is treffend, omdat deze ontmoetingen jaarlijks in praktijk brengen, wat in het gegeven citaat als desideratum gesteld wordt, het verwerven van een goede wederzijdse kennis door het leggen van contacten. Inderdaad, de Hilvarenbeekse ontmoetingen hebben hoge waarde, al beperken zij zich tot de Brabantse en de Belgische Kempen, die in velerlei opzicht nauw verwant zijn. Die cultuur-

dagen getuigen van een zuiver begrip van de roeping van het Nieuwe Brabant, bemiddelaar te zijn in het geheel der Lage Landen. Dat de bevolking van het landelijk dorp in volle gemeenschap de ontmoetingen van Nederlandse en Belgische Kempenaren beleeft, bewijst eens te meer, dat een gevoel van stamverwantschap en een begrip voor cultuurgemeenschap geenszins ficties zijn of studeerkamerbedenksels van dwaze dromers, maar werkelijkheden, die boven het staatsburgerschap historische vormkracht bezitten. Die ónze Kempen kent, behoeft de fraaie photo van Photopress Belgium (Antwerpen), die opgenomen is in het onlangs verschenen werk van Prof. De Vries Reilingh over België (tegenover blz. 192) maar even te bezien of hij waardeert het, dat in het onderschrift ('De vroomheid der landelijke bevolking in de Kempen') de toevoeging 'Belgische' ontbreekt.

Echter, aan de grondige kennis waarvan Van Mechelen spreekt, ontbreekt nog zeer veel. Nog te vaak ziet de Nederlander België gewoon als buitenland en niet als 'Lotgenoot in de Lage Landen', zoals de ondertitel luidt, welke De Vries Reilingh zijn boek medegaf. Voor velen in Nederland is de Vlaamse beweging nog bij uitsluiting een taalstrijd, terwijl hun belangstelling beperkt blijft tot het literaire. Men verzuimt, dat de Vlaamse strijd een strijd is om volkskarakter en cultuur – en vooral een strijd om de rechtsorde. Tegenover de Belgen, hetzij van Vlaamsen huize, hetzij van Waalsen, gevoelen de Noord-Nederlanders, van welke 'levensbeschouwelijke' richting ook, zich als een gesloten natie, al kan men tussen het boven-Moerdijkse en het beneden-Moerdijkse wel enige nuanceringen onderscheiden.

Onverklaarbaar is zulks stellig niet. De geslotenheid van het nationaal besef toch wordt bepaald door velerlei factoren. Er is, het werd reeds opgemerkt, een eigen economische oriëntatie, er is de werking van het dynastiek beginsel, er is het nationaal gebruik van de algemeen Nederlandse cultuurtaal. Maar ook de

Nederlandse geschiedschrijving en het van haar afhankelijk geschiedenisonderwijs doen hun invloed gelden. Lang immers bleef de belangstelling beperkt tot Holland en zijn stoet van graven, tot de vorming van de trotse Republiek der Verenigde Nederlanden. Met de Belgische geschiedschrijving was het al niet beter, waarvan de *Histoire de Belgique*, het machtige opus van haar grootmeester Henri Pirenne, het schier verbijsterend getuigenis mag heten. Kortom, met een vrijwel volledige verwaarlozing van de gemeenschappelijke geschiedenis en het gemeenschappelijk lotgeval vergrootten de beschouwingen, in een schier pseudo-religieuze adoratie van de in de negentiende eeuw bestaande en geconsolideerde staatkundige formaties, de verschillen, welke vaak niet dan van regionale betekenis zijn, tot nationaal-determinerende factoren.

Tegen deze opvattingen heeft zich sinds enkele decennia een reactie ontwikkeld, een belangrijke evolutie is op gang gekomen. De inzichten worden dieper, de uitzichten ruimer, mede omdat de bruutheid van de contemporaine gebeurtenissen, met name die sinds 1914, de mythe van het gelukkig eindpunt van de culturele ontwikkeling vernietigd heeft en duidelijk maakte, dat historie en verleden niet synoniem zijn, dat de historische vormkracht ook de toekomst beheerst.

Intussen, de staatkundige gescheidenheid der Nederlanden is een historische werkelijkheid, welke men als zodanig, dus niet als een exacte grootheid, dient te aanvaarden, maar welke dwingt te intenser de aandacht te spannen op de culturele gebondenheid als een andere historische werkelijkheid, nu het lotgeval de bevolkingen van de deelstaten in contact gebracht heeft met de Beneluxgedachte. Zij toch aanvaardt beide werkelijkheden, de staatkundige gescheidenheid en de culturele gebondenheid. En dat in haar beleving – het thema werd reeds aangegeven – aan het Nieuwe Brabant een taak is opgelegd, kan moeilijk bestreden worden, omdat het past bij het Brabantse dualisme. Ook

Eerste bezoek van H.M. de Koningin na de bevrijding aan de hoofdstad van Brabant

deze taak is niet iets nieuws. Het gewest had haar reeds in 1815, maar miste toen daarvoor het vermogen.

Wil nu het Nieuwe Brabant inderdaad worden wat nog al bloemrijk heet 'het verbindingslid en pronkstuk tevens' der Nederlanden, dan zal het zich ernstig moeten bezinnen op de gecompliceerdheid van de Vlaamse beweging en in het bijzonder op haar tragische historie, welke bij herhaling episoden kent van heftige spanning, omdat hoog élan en verbeterde energie vaak niet meer wisten te bereiken dan een voor het rechtsgevoel weinig bevredigend compromis. De Vlaamse beweging heeft recht op onze belangstelling. Niet gering immers zijn, ondanks aberraties, na ruim een eeuw van strijd haar bijdragen tot het Nederlandse culturele leven, tot de Nederlandse literatuur met name, in figuren als Guido Gezelle en Karel van de Woestijne, om slechts enkele meesters te noemen. Dat men haar als een voorpost ziet tegen de opdringende verfransing, moge voor velen overdreven zijn, van een propagandistisch ornament mag zeker niet gesproken worden. Echter, zij worde niet begrepen als een kleinering van de Franse cultuur, integendeel, zij getuigt veeleer van waardering, omdat het de grote gevaren van haar aantrekkelijkheid erkent.

Het is niet minder noodzakelijk, dat het Nieuwe Brabant zorgvuldig de evolutie waarneemt en overdenkt, welke zich in de Belgische samenleving begint af te tekenen, waar de staat, gelet op de loyaliteit van het overgrote deel van de Vlaamse bevolking in twee grote oorlogen, waarin zijn voortbestaan op het spel stond, zich geconfronteerd ziet met de noodzaak om, zoals Walgrave het scherp gezegd heeft, 'de Vlaamse beweging (en thans ook de Waalse) haar Belgische rol te laten spelen, helemaal naar de zin van wat ze oorspronkelijk was: een roep tot terugkeer naar de nationale kerntradities der Zuidelijke Nederlanden'. Deze formulering moge wellicht nog wat programmatisch schijnen, aan een utopie behoeft men niet te

denken: de roeping van België is Zuid-Nederlands te wezen.

Het Nieuwe Brabant geve er zich rekenschap van, dat in de Vlaamse gewesten de algemeen Nederlandse cultuurtaal, sinds ongeveer een kwart eeuw, voertaal is geworden bij het middelbaar en hoger onderwijs. De betekenis hiervan is duidelijk: in toenemende mate worden in België de leidende functies ingenomen door mannen en vrouwen, wier gehele opleiding in het Nederlands geschiedde. Daarmede hangt samen de tendentie de benaming 'Vlaams' te vervangen door 'Nederlands'. En ook een wijziging bij Waalse voormannen, die, onder erkenning van de Vlaamse loyaliteit ten aanzien van België en Wallonië, hun minachting voor het Vlaams in zijn vele nuanceringsen, zo lang het patois van de eenvoudigen des volks, vervangen door een zekere waardering voor het Nederlands als cultuurtaal, te meer omdat in Waalse kringen zich een reactie begint te vertonen tegen de almacht van het centralistisch Brussel.

Inderdaad, er staan bij de Benelux-gedachte waarlijk nog andere waarden op het spel dan een verbeterde welvaart. Wil haar practijk werkelijk constructieve betekenis hebben, dan is het nodig, bij voortdurende paraatheid, zeer duidelijke spirituele en morele criteria aan te leggen. Een politieke en economische integratie kan gemakkelijk leiden tot een culturele integratie. Immers, politieke waarden, economische waarden en culturele waarden zijn wel onderscheiden maar niet gescheiden. En zeker niet – de opmerking werd reeds gemaakt – nu wij staten kennen, wier lust tot het produceren van voorschriften betreffende het leven op bijna al zijn gebieden schier onbegrensd is. Die het wel meent met onze cultuur, waarvan de Nederlandse vrijheid van geest een van de meest kostbare componenten is, gevoelt hier het gevaar, dat een door de staat met diplomatiek-staatkundige middelen geleide en bereikte politiek-economische integratie volle kansen geeft aan een 'geplande' samenleving en dus aan een 'geplande' cultuur, welke de vrijheid van geest mist,

om ten slotte in onze technocratische wereld tot een 'civilisation de la machine' te verstijven.

* * *

Op de Groot-Kempische cultuurdagen van Juli 1953 sprak ook de Nijmeegse hoogleraar Rogier. Het zou doelloos wezen zijn even brilant als omstandig betoog te analyseren. Maar het heeft wel zin te accentueren, hoe een van de themata was, dat Brabant behoefte heeft aan een 'onbarmhartige zelfcritiek' om bereid te zijn voor de functie van mediateur in de komende Benelux-gemeenschap, waarvan Midden-Nederland het kerngebied zal moeten wezen. De term Midden-Nederland is van vrij recente datum en werd vrij gegeven door Gerretson. Al wordt het woord vrij zelden gebruikt en al heeft het niet steeds dezelfde inhoud, voor de opbouw van de Benelux-gemeenschap kan het diensten bewijzen ter aanduiding van het gebied tussen Noord-Nederland, d.i. het land benoorden de grote rivieren, en het gebied bezuiden de taalgrens.

Eenvoudig is het zeker niet de Benelux-gemeenschap te bouwen:

- het blijft moeilijk hoofdzaken van bijkomstigheden steeds feilloos te onderscheiden;
- het blijft moeilijk het zuivere en het onzuivere steeds terstond afdoende te peilen;
- het blijft moeilijk bepaalde levensgewoonten als conventionaliteiten te herkennen en te onderscheiden van cultuurconstanten;
- het blijft moeilijk in de vele variaties in de bovcultuur het gemeenschappelijke van de ondercultuur te zien en er zich steeds rekenschap van te geven, dat civilisatie en cultuur onderscheiden 'dingen' zijn.

Moeilijk, inderdaad, maar niet ondoenlijk, omdat liefde steeds wegen weet te vinden. Zeker, het Nieuwe Brabant alleen kan

de Benelux niet brengen, maar zonder actieve medewerking van Brabant gaat het in geen geval. Daarom zal het contacten moeten opnemen, telkens weer en telkens beter, contacten op elk gebied van het leven, contacten van gelijke bevolkingsgroepen, niet om wat in de eeuwen van scheiding verloren ging te betreuren en laaiende leuzen los te laten, maar om datgene wat behouden bleef tot voller wasdom te brengen en datgene wat potentieel aanwezig is tot constructieve kracht te wekken. Want uit het geïsoleerde, weinig gekende Brabant van voor een eeuw is een Brabant gegroeid, dat de klopslag van de tijd gevoelt evenzeer als zijn gebondenheid met het verleden en dat een begrijpende loyaliteit ten aanzien van andere volksdelen betracht, hetgeen andermaal zijn taak in de wording van de Benelux-gemeenschap bepaalt. Het Nieuwe Brabant zou dan ook de diepe zin van zijn emancipatie miskennen als het zijn vitaliteit besteedde slechts tot eigen nut, nu *De Zeventien* wederom op een keerpunt van hun, ondanks de dithyramben van vele geschiedschrijvers, zo tragische historie gekomen zijn.

‘Midden-Nederland, let op uw kans!’, aldus het wachtwoord van een van de sprekers op de Groot-Kempische Cultuurdagen van 1953. Zo is het: er is een kans – en dus een plicht, welke men op die Cultuurdagen niet verzuimde op een hoger vlak te heffen door treffend te spreken van een roeping. Want het gaat er in onze tijd allereerst om de cultuur te zuiveren van wat haar vreemdt van haar oorsprong en dus haar geestelijke fundering te hernieuwen. En daarom moge hier ook worden herhaald wat daar te Hilvarenbeek Midden-Nederland werd voorgehouden: ‘heel de stam vóór te gaan in een diep en apostolisch beleefd christendom’. Stellig, het vertrouwwol dienen van een roeping kost inspanning en stugge volharding, maar beide zijn waarborg voor voldoening en vreugde, voor dankbaarheid ook van het nageslacht.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- BELLON, K. L., Benelux en de katholieken. (Kath. Cultureel tijdschrift *Streven*, 1949)
- BLAAK, PAUL VAN, Nederlandse idee en Benelux. (Antwerpen 1949)
- BREDA, H. L. VAN, De culturele samenwerking in Benelux. (Conferentieverslag 1950)
- BREDERO, A., Volk en samenleving in België. (Het Gemenebest 1950-'51)
- COLENBRANDER, H. T., *Historie en Leven*, dl. II. (Amsterdam z.j.)
- GOOSSENS, TH., Het keerpunt van Brabant. (Tilburg 1930)
- Mr J. F. R. van Hooff; een Brabants patriot, 1755-1816. (Nijmegen 1948)
- KNUVELDER, G., Vanuit wingewesten. (Bussum 1930)
- LAMBERTY, M., De Vlaamse beweging nu. (Antwerpen 1948)
- MECHELEN, FR. VAN, De kansen van Midden-Nederland. (Brabantia II, 1953)
- ROGIER, L. J., Over de toekomst van Midden-Nederland. (Brabantia II, 1953)
- VELTHOVEN, H. VAN, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. (Amsterdam 1935-'38)
- Noord-Brabant in de samenwerking Nederland-België. (Nijmegen 1947)
- Noord-Brabant, een gewest in opkomst. (Tilburg 1949)
- VERBERNE, L. G. J., Noord-Brabant in den Status-Quo-tijd. (Hist. Tijdschrift XX 1941)
- Van gewest tot provincie. (Koninkl. Nederl. Akademie van Wetenschappen 1947)
- Noord-Brabant in de negentiende eeuw. (Nijmegen 1947)
- Benelux en de culturele gebondenheid der Nederlanden. (Brabantia Nostra IX, 1951-'52)
- Willem II, koning der Nederlanden. (Brabants Jaarboek 1950)
- VRIES REILINGH, H. D. DE, Geestelijke weerstanden tegen de Benelux bij onze zuiderburen. (Het Gemenebest 1950-'51)
- België, Lotgenoot in de Lage Landen. (Meppel 1953)
- WALGRAVE, V., Onze Vlaamse Volksbeweging. (Tiel 1949)
- WEIGLAS, M., Benelux: van nabuurstaten tot Uniepartners. (Amsterdam-Brussel 1949)
- WITLOX, J. H. J. M., De katholieke Staatspartij, dl. I. ('s-Hertogenbosch 1919)

INHOUD

AUG. C. J. COMMISSARIS	
De Katholieken van 1795 tot 1953	5
ANTON VAN DUINKERKEN	
Vroomheid in Noord-Brabant	61
Ds H. J. F. WESSELDIJK	
Protestants Kerkelijk Leven	107
DR M. DE HAAS	
Onderwijs in Brabant sinds 1795	129
DR F. A. VERCAMMEN	
Beeldende Kunsten	177
DR HARRIE KAPTEIJNS	
Letteren in Noord-Brabant	239
KEES SPIERINGS	
Het toneel sinds 1850	285
F. VAN AMELSVOORT	
Het muziekleven	305
AUG. C. J. COMMISSARIS	
Provinciaal leven	323
PROF. DR L. G. J. VERBERNE	
Het rijk, de dynastie, Benelux	369

Dit uit drie delen bestaande standaardwerk Het Nieuwe Brabant, gezet uit de Garamond van de Monotype Corporation, werd typografisch verzorgd door en gedrukt op de persen van de Zuid-Nederlandsche Drukkerij N.V. te 's-Hertogenbosch. De cliché's werden vervaardigd door N.V. Cliché- en Stempelfabriek A. C. Verhees te 's-Hertogenbosch. De banden werden verzorgd door Boekbinderij Albracht te Utrecht.

